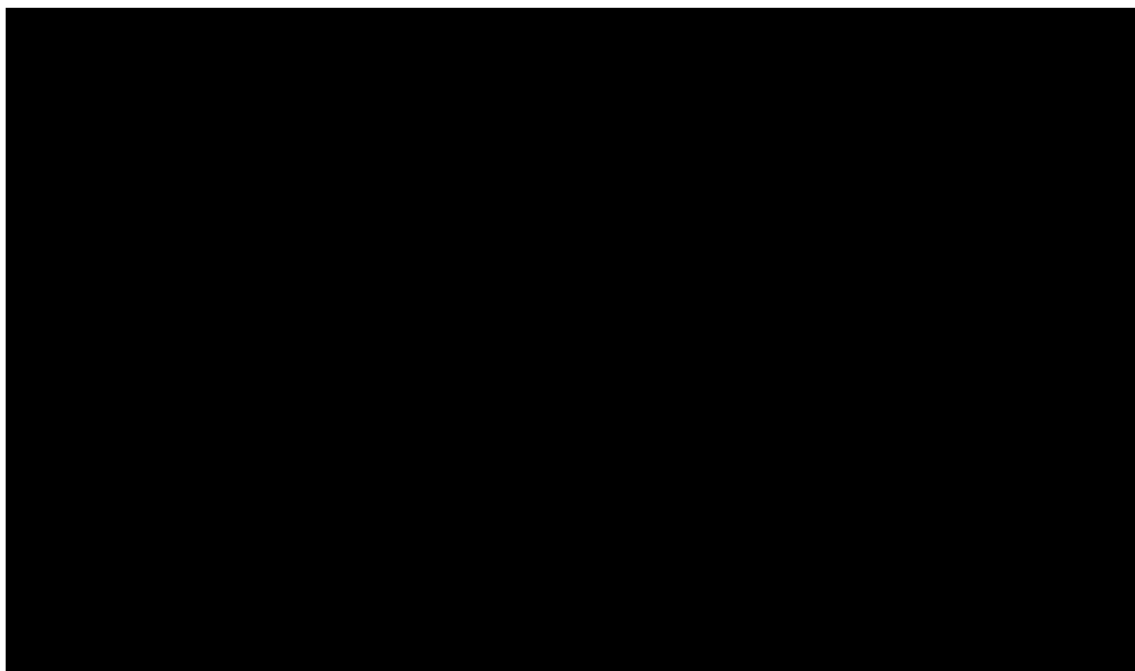

ISKOLA ÉS MOBILITÁS

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

SZERKESZTETTE: FÉNYES HAJNALKA ÉS RÓBERT PÉTER

Magyarország célba ér

A kiadvány az Európai Unió társfinanszírozásával készült.

Készült a Nemzeti Fejlesztési Terv Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Programja keretében.

További információ: www.magyarorszag.hu/tema · infovonal: 06 80 204 514

ISKOLA ÉS MOBILITÁS

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

SZERKESZTETTE: FÉNYES HAJNALKA ÉS RÓBERT PÉTER

•

Lektorálta:

Pusztai Gabriella

•

**Megjelent a HEFOP 3.3.1.-P-2004-10-0001/1.0 EMIR számú
pályázata keretén belül**

•

Grafikai terv, tördelés:

**Nagy Sándor Zoltán
grafika Nagy Bt.**

•

Debrecen, 2006

FÉNYES HAJNALKA ÉS RÓBERT PÉTER

ISKOLA ÉS MOBILITÁS MAGYARORSZÁGON RÉGEN ÉS MA

(ELŐSZÓ)

A társadalmi mobilitás kutatásának talán két jellegzetességét érdemes kiemelni. Egyfelől a témában rejlő kutatási probléma, ti. a származás milyen mértékben befolyásolja az életesélyeket, relatíve hosszú múltra tekint vissza a társadalomtudományok között kevésbé régi szociológiai diszciplínán belül. Másrészt ennek a kutatási kérdésnek a vizsgálata számos empirikus, módszertani, statisztikai modellezési újítást hozott a kvantitatív, survey jellegű szociológiai kutatások terén. E két jellegzetesség könnyen eredményez egy sajátos ellentmondást. Az előbbinek, a származás hatásának kérdése alig túlbecsülhetően fontos társadalompolitikai és szociálpolitikai jelentőségű probléma, tehát sokakat érint, a mindennapi életben éppúgy, mint a politikai döntéshozatal világában. Az utóbbi, a módszertani “trükkök” viszont könnyen egy szűkebb szakmai belvilág ügyévé teszik a mobilitási elemzéseket, azzal, hogy a mindenki számára fontos társadalmi esélyeket, esélykülönbségeket sokszor a csak kevesebbek által érthető statisztikai valószínűségek révén közelítik. A téma iránt érdeklődőknek tehát egyszerre kell rendelkezniük társadalmi érzékenységgel, s bizonyos elemzési jártassággal, valamint annak képességével is, hogy elboldoguljanak olyan kutatásokkal, amelyekben nagy szerep jut a statisztikának. Részben talán ennek, az átlagnál időigényesebb és bonyolultabb kutatási eljárásoknak tudható be, hogy a téma fontosságához képest nem született olyan sok elemzés az elmúlt másfél évtizedben, mint korábban. Ebben persze az is szerepet játszhatott, hogy a társadalmi mobilitás vizsgálatának hazai megalapozója, Andorka Rudolf, életében a hatvanas és a kilencvenes évek között a KSH tízévente végzett mobilitási felvételeket (1962-64, 1973, 1983, 1992), de az elmúlt bő egy évtizedben nem került sor újabb ilyen adatfelvételre.

A mobilitás-kutatások nemzetközi szakértőinek egyik csoportja azt tartja, hogy a társadalmi mobilitás egy funkcionális folyamat, amely elosztja az embereket különböző társadalmi pozíciók között, a társadalom szükségleteinek megfelelően. A szakértők egy másik csoportja szerint viszont a társadalmi mobilitás enyhíti azt a társadalmi konfliktust és igazságtalanságot, hogy a különböző emberek különböző családokba születnek, amelyek egyenlőtlen esélyeket biztosítanak számukra. Mindkét csoport hasonlóan gondolkodik abban, hogy – legyen szó funkcionális elosztásról, vagy legyen szó a származási különbségek kiegyenlítéséről – az egész folyamatban kiemelkedő szerepe van egy alapvető társadalmi intézménynek, az iskolának. A társadalmi mobilitás kutatási kérdéseinek elemzése ezért szorosan kapcsolódik az iskolai és továbbtanulási egyenlőtlenségek vizsgálatához, hiszen a modern társadalmakban a képzettség, a különböző kompetenciák jelentősen meghatározzák a munkavállalási, foglalkozási lehetőségeket, de az ennél szélesebben vett életesélyeket is.

Szöveggyűjteményünk elsősorban szociológus hallgatók részére készült, akik már megismerkedtek a szociológia alapfogalmaival, és a társadalmi mobilitás témakörében mélyebb ismeretekre akarnak szert tenni. A kiválasztott tanulmányok többsége folyóiratokban jelent meg 1972 és 2000 között, így áttekinti a társadalmi mobilitási folyamatokat Magyarországon a rendszerváltás előtt és után.

A bevezető fejezet a magyarországi mobilitási folyamatokat általában tárgyalja, a fejezetben a téma két hazai szakértőjétől (Andorka Rudolftól és Róbert Pétertől) egy könyvrészletet, illetve tanulmányt ismerhetünk meg, majd a rendszerváltás utáni mobilitási folyamatokról Bukodi Erzsébettől illetve Kolosi Tamás - Róbert Péter szerzőpárostól olvashatunk. Az elemzések a KSH mobilitásvizsgálataira, illetve a Magyar Háztartás Panel, valamint a TÁRKI felmérésire épülnek, és – a Kolosi-Róbert tanulmány kivételével - a nemzedékek közti mobilitásra koncentrálnak. A klasszikus mobilitási táblák elemzésétől a cikkek elvezetnek a mobilitás többdimenziós vizsgálatáig, a státuszmobilitás fogalmáig, megkülönböztetik a lefelé és felfelé mobil rétegeket, és a mobilitás nemek szerinti különbségeiről is beszámolnak.

Az iskolarendszer és mobilitás fejezet Ferge Zsuzsa immár klasszikusnak számító 1970-es években végzett kutatásának eredményeivel indul. Ferge vizsgálja az egyéni és kollektív mobilitási folyamatokat, a tanulmányi eredmények társadalmi meghatározottságát, az iskolák összetétel-hatását, és a továbbtanulás alakulását. A következő tanulmány Gazsó Ferenc nagy érdeklődést kiváltó cikke, mely 1997-ben egy Iskola-vitát indított a Századvég folyóirat hasábjain, és amelyre adott egyik reakció a cikket követő Róbert Péter tanulmány. Az iskolázás expanzióját Gazsó sajátos szemüvegen át mutatja be, véleménye szerint a polarizáció az oktatásban nem csökkent, hanem inkább növekedett az oktatási expanzió ellenére a rendszerváltás után. Róbert Péter néhány a Gazsó elemzéssel kapcsolatos

kritikai észrevétel után hipotéziseket fogalmaz meg az oktatás és mobilitás összefüggéseiről.

Időben kicsit visszatekintve a következő rész az iskolai végzettség szempontjából történő mobilitást tekinti át a szocialista korszakban. Az iskolai végzettség társadalmi meghatározottsága a mobilitásnak egyik fontos dimenziója. A két tanulmány az eddigiekhez képest bonyolultabb módszertant használva (logit elemzés, illetve logisztikus regresszió) jut el végkövetkeztetéseihez. Andorka és Simkus igazán nagy előrelépésnek a második világháború utáni időszakban a kötelező 8 osztályos általános iskola bevezetését tekinti. A mobilitási folyamatokat ez a lépés befolyásolta pozitív irányba, a közép és felsőszintű oktatásban nem történt jelentős mobilitást növelő előrelépés 1945 és 1982 között. Elemzésükben a harmadikgenerációs mobilitásvizsgálatokban szokásos loglineáris, illetve logit módszert használják, megkülönböztetve az eltérő neműeket, az életkori kohorszokat, és a megkérdezett iskolai végzettsége mellett az apa foglalkozása, illetve a lakóhely településtípusa is szerepel. Szelényi Szonyja és Karen Aschaffenburg tanulmánya már a rendszerváltás után íródott, de az elemzés szintén inkább a szocialista korszakról szól. Vizsgálatukban a szerzőpáros arra volt kíváncsi, hogy a mesterséges beavatkozások, illetve reformkísérletek a szocialista oktatási rendszerben vajon sikeresek voltak-e. Elemzésük jellegzetessége a logisztikus regressziós módszer alkalmazásán túl a férfiak és nők eltérő mobilitási útjainak részletes vizsgálata. Cikkükben az apa végzettségét, illetve inaktív/aktív státuszát is figyelembe vették a foglalkozásán kívül. Eredményeik szerint az oktatás kiterjesztése már a szocialista korszak előtt megindult, és a szocializmus éve alatt jelentős volt és maradt a társadalmi háttér hatása a megkérdezett iskolai végzettségére.

Utolsó fejezetünk a felsőoktatásban levő mobilitásról szól, három tanulmány a szocialista korszakról, illetve a negyedik a rendszerváltás utáni helyzetről. Császi a SOTE-n végzett felmérést az 1980-as évek második felében, és elsősorban a felvételi szelekciós mechanizmusokat vizsgálja. Ladányi a Közgazdasági Egyetem, illetve a Műszaki Egyetem hallgatói körében végzett hasonló vizsgálatot, szintén a nyolcvanas években. Míg Császi elemzése keresztmetszeti képet ad az akkori felvételi rendszerről, Ladányi könyvében időbeli elemzést is végzett. Fényes és Vedres cikkükben szintén a felvételi szelekcióval (a férfiak és munkásszármazásúak felvételi vizsgákon való megkülönböztetésének hatásaival) foglalkoznak a késői Kádár korszakban, a KSH összes felsőoktatási intézményre vonatkozó adatainak másodadatelemzésével. Mindhárom tanulmány végkövetkeztetése, hogy a munkásszármazásúak (illetve esetleg a férfiak) felvételi vizsgákon való preferálása igazán nem hozta meg a kívánt eredményt, a származási háttér erősen meghatározta még a kádári szocializmus kezdeti szakaszában is az elért iskolai végzettséget, és a hátrányos helyzetűek esélyei nem növekedtek számottevően a mesterséges intézkedések következtében. Hogy kik jutnak el a felsőoktatásig a rendszerváltást követően, erről ad áttekintést Róbert 2000-ben írt tanulmányában. Vizsgálata egy 1998-ban végzett kutatásra épül. Eredményei szerint a szelekció jelen van a rendszerváltás után is a felsőoktatásban, a szülők iskolázottsága, illetve főleg az egyetemi végzettség játszott meghatározó szerepet a gyerek továbbtanulásában, s ez főleg a továbbtanulási döntésekben (önszelekció) nyilvánul meg. A bejutás esélykülönbségei a rendszerváltás után, a felsőoktatás jelentős bővülése dacára nem szűntek meg, és az esélyegyenlőtlenségek a piacképes és nem piacképes szakok közti választásban is hangsúlyosan jelen vannak.

Végül szeretnénk köszönetet mondani Dalminé Dr. Kiss Gabriellának és Nagy Sándor Zoltánnak, akik a szöveggyűjtemény formai és tartalmi szerkesztésében, valamint a szervezési feladatokban közreműködtek, illetve tanácsaikkal segítették munkánkat.

Fényes Hajnalka és Róbert Péter

I.

**Társadalmi mobilitás Magyarországon
a szocializmusban és a rendszerváltás után**

ANDORKA R.: A TÁRSADALMI MOBILITÁS VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON

3.2 NEMZEDÉKEKKÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁS A FELSZABADULÁS UTÁNI ELSŐ ÉVEKBEN?

Az 1949. évi népszámláláskor összeírt keresők (3.3 és 3.4 táblázat) között a globális mobilitási arányszámok a következők voltak:

A mobil személyek aránya az 1930. évi helyzethez képest megnőtt, de ez a növekedés csaknem teljes mértékben két tény következménye volt:

1. a földreform megváltoztatta az agrárnépesség struktúráját;

2. a háború és a felszabadulást követő rendszerváltozás valamivel megnövelte a cirkuláris mobilitást.

	férfi	nő
Összes mobil személy	53	50
ebből: minimálisan szükséges strukturális mobilitás	21	22
egyéb mobilitás	32	28

Az 1949. évi társadalmi foglalkozási szerkezet ugyanis csak egy vonatkozásban különbözött igen erősen a három évtizeddel korábbtól: 1920 óta erősen csökkent a mezőgazdasági munkások aránya (a férfiak között 29 százalékról 8 százalékra), ugyanakkor a földreform következtében megnőtt az önálló parasztság aránya (30 százalékról 45 százalékra).

Ennek következtében az 1949. évi mobilitási táblázatban kimutatott összes mobilitásnak egyharmad része (18 százaléka) abból származott, hogy a mezőgazdasági munkások fiai földet kaptak. A minimálisan szükséges strukturális mobilitás háromnegyed részben a földreformnak volt a következménye.

Egyéb tekintetben a szerkezeti változások kisebbek, mint az 1930. évi népszámlálást megelőző időszakban. A mezőgazdaságban foglalkoztatott fizikaiak aránya 59-ről csak 53 százalékra csökkent, a nem-mezőgazdasági munkásságé 18 százalékról 40 százalékra nőtt, a szellemi rétegé alig változott (körülbelül százalék), az önálló kisiparos- és kiskereskedő-réteg lassú csökkenése folytatódott.

Viszont a gyermekszámban mutatkozó különbségek nőttek, és irányuk is úgy változott, hogy a társadalmi foglalkozási szerkezet által előidézett mobilitást jobban erősítették. 1920—1921 átlagában ugyanis ezek a differenciák a következők voltak:

A szellemi réteg gyermekszáma ekkor már nem érte el az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintet sem, ezért az oda szükségszerűen beáramló utánpótlásnak meg kellett növekednie. A nem-mezőgazdasági munkásság gyermekszáma viszont a mezőgazdasági munkásságé alá süllyedt, úgyhogy szükségszerűen kialakult egy bizonyos áramlás a mezőgazdasági munkásságból a nem-mezőgazdasági munkásság felé. Végül az önálló parasztság gyermekszáma is erősen csökkent. A felszabadulás utáni első években működő strukturális erők tehát egyrészt egészen újak voltak, a társadalmi rendszer változásból származtak (mint a földreform, valamint a tőkés rendszer kizsákmányoló és uralkodó osztályának megszűnése), másrészt a korábbi korszakéhoz hasonlóak voltak, mert a gazdasági és foglalkozási szerkezet átalakulásából következtek: a parasztszármazásúak a munkásság felé, a fizikai foglalkozású családokból származók a szellemi rétegbe áramlottak. Ezek az áramlások a felszabadulás előtti időszakhoz képest némileg megnöttek. Különösen jelentősnek látszik a munkásszármazásúak megnövekedett beáramlása a szellemi rétegbe.

Ezer 15-49 évesnőre jutó élveszületések száma	
Szellemi foglalkozású	56
Önálló iparos, kereskedő	97
Ipari és építőipari munkás	153
Közlekedési munkás	141
Egyéb nem-mezőgazdasági munkás	58
Önálló paraszt	106
Mezőgazdasági munkás	178
Magyarország összesen	118

A strukturális mobilitás növekedésénél lényegesebb volt a cirkuláris mobilitás növekedése. A szellemi rétegből származók valamelyest nagyobb mértékben léptek át a fizikai foglalkozású rétegbe, tehát megnövekedett a cirkuláris mobilitás egyik fajtája. Ebben számos tényező játszott szerepet, így a háborús pusztulások miatt bekövetkező munkahely megszűnések, a szellemi foglalkozásúak egy részének elbocsátása a felszabadulás után, a korábbi hatalmi apparátushoz tartozók pozícióvesztése. Ezek a tényezők azonban összefüggésükben alig valamivel nagyobb mobilitást hoztak létre a szellemi rétegből a fizikai rétegekbe, mint a harmincas években a gazdasági válsággal kapcsolatos

szellemi munkanélküliség.

Kissé növekedett a cirkuláris mobilitásnak egy másik fajtája: a munkásságból a mezőgazdasági rétegek felé irányuló mobilitás is. Ez a háborúval és a földreformmal függött össze. A háború utolsó éveiben és azt követően, az ipar pusztulása következtében sok munkás keresett megélhetést a mezőgazdaságban és kapott a földreform során földet. Ez átmenetileg a parasztság soraiban tartotta őket.

Mindezek a változások nem túlságosan nagyok a felszabadulás előtti helyzethez képest. Úgy látszik tehát, hogy a felszabadulást követő első években bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások lebontották ugyan a magyar társadalom osztályai és rétegei közötti korlátok jelentős részét, azonban a gazdasági fejlődés akkor még nem indult meg (illetve az újjáépítés eredményeképpen még csak a háború előtti fejlettségi szint megközelítéséig jutott el), így a nagy társadalmi mobilitási folyamatok — a parasztságból a munkásságba, valamint a munkásságból és a parasztságból az értelmiségi és egyéb szellemi rétegbe — még csak alig kezdődtek meg.

3.3 A KERESŐ FÉRFIAK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA, 1949							
<i>Az összeírt 1949-ben</i>							
<i>Az apa</i>	<i>szellemi</i>	<i>önálló iparos, kereskedő</i>	<i>szakmunkás</i>	<i>segédmunkás</i>	<i>önálló paraszt</i>	<i>mezőgazdasági munkás</i>	<i>együtt</i>
Szellemi	64,2	10,9	11,7	7,5	4,1	1,6	100,0
Önálló iparos, keresk.	16,1	29,2	27,4	12,5	10,1	4,7	100,0
Szakmunkás	19,8	10,0	44,9	18,6	3,7	3,0	100,0
Segédmunkás	17,2	7,1	38,3	26,4	6,3	4,7	100,0
Önálló paraszt	3,4	4,4	7,0	6,0	73,8	5,4	100,0
Mezőgazdasági munkás	3,2	5,4	14,2	14,3	45,3	17,6	100,0
Ismeretlen	11,3	13,2	32,6	18,6	16,7	7,6	100,0
Együtt	10,4	8,7	17,6	12,2	43,3	7,8	100,0
Szellemi	29,4	5,9	3,1	2,9	0,4	0,9	4,7
Önálló iparos, keresk.	16,9	37,0	16,8	11,3	2,6	6,5	10,9
Szakmunkás	15,2	9,4	19,9	12,5	0,6	3,2	8,1
Segédmunkás	15,3	7,6	19,8	20,2	1,3	5,5	9,2
Önálló paraszt	12,6	20,6	15,9	20,1	68,9	27,5	40,3
Mezőgazdasági munkás	7,5	14,9	19,0	28,4	25,0	53,6	23,8
Ismeretlen	3,1	4,6	5,5	4,6	1,2	2,8	3,0
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>n (ezer)=</i>	<i>314</i>	<i>261</i>	<i>538</i>	<i>365</i>	<i>1305</i>	<i>237</i>	<i>3020</i>

A felszabadulás utáni első évek gazdasági és társadalmi változásai a társadalmi mobilitás vonatkozásában két azonnali és igen alapvető hatással jártak:

— a földreform következtében a volt mezőgazdasági munkások (napszámosok és cselédek) fiainak fele önálló parasztgazdává vált, és csupán kevesebb mint egyharmad részük maradt mezőgazdasági munkás az állami gazdaságokban (a fennmaradó rész nem-mezőgazdasági munkás, kis részben önálló iparos, kereskedő és szellemi foglalkozású lett); — a földreform, valamint a gyárak, a kereskedelmi vállalatok és a bankok államosítása következtében eltűntek a felszabadulás előtti Magyarország uralkodó osztályai, tagjaik — amennyiben az országban maradtak — más foglalkozási csoportokban helyezkedtek el; számuk azonban az egész magyar társadalmon belül olyan elenyészően csekély volt, hogy mobilitásuk az összmobilitást nem befolyásolta, a mobilitási táblázatokban nem is mutatható ki.

3.4 A KERESŐ NŐK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA, 1949*Az összeírt 1949-ben*

<i>Az apa</i>	<i>szellemi</i>	<i>önálló iparos, kereskedő</i>	<i>szakmunkás</i>	<i>segédmunkás</i>	<i>önálló paraszt</i>	<i>mezőgazdasági munkás</i>	<i>együtt</i>
Szellemi	71,0	9,6	7,6	7,6	3,8	0,4	100,0
Önálló iparos, kereskedő	24,1	21,4	16,6	22,6	12,9	2,4	100,0
Szakmunkás	23,6	9,3	31,8	28,5	5,3	1,5	100,0
Segédmunkás	18,5	7,2	28,2	35,7	7,9	2,5	100,0
Önálló paraszt	3,1	2,7	3,1	7,6	81,8	1,7	100,0
Mezőgazdasági munkás	2,8	5,0	9,3	30,1	42,2	10,6	100,0
Ismeretlen	15,3	10,8	17,5	35,1	17,5	3,8	100,0
Együtt	13,6	7,0	11,4	19,0	45,4	3,6	100,0
Szellemi	35,5	9,4	3,7	4,6	0,6	0,8	7,8
Önálló iparos, kereskedő	19,5	33,8	16,1	13,1	3,1	7,6	11,0
Szakmunkás	14,7	11,4	23,8	12,7	1,0	3,5	8,5
Segédmunkás	13,1	9,8	23,8	17,8	1,6	6,4	9,5
önálló paraszt	9,3	16,3	11,1	16,5	74,3	20,0	41,3
Mezőgazdasági munkás	4,0	14,0	15,8	30,7	18,1	58,1	19,5
Ismeretlen	3,9	5,3	5,7	4,6	1,3	3,6	2,4
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>n (ezer)=</i>	<i>181</i>	<i>93</i>	<i>253</i>	<i>151</i>	<i>604</i>	<i>47</i>	<i>1329</i>

Osztályonként és rétegenként vizsgálva a férfiak mobilitását, azt látjuk, hogy a szellemi réteg sokat veszített zártágából — csupán 28 százaléka, illetve — ha azokat is mind ide számítjuk, akik apjukat nyugdíjasnak mondták — 36 százaléka származott ugyanebből a rétegből. Lényegesen megnőtt viszont a munkásszármazásuk és a parasztszármazásuk aránya (kb. egyharmad, illetve egyötöd rész). Ennek egyik okát strukturális tényezőkben kereshetjük: megnőtt a szellemi foglalkozásuk aránya a foglalkozási struktúrán belül, emellett érvényesült a termékenységi differenciák hatása, ennek következtében a kis gyermekszámú szellemi réteg a nagyobb gyermekszámú munkásságból és parasztságból töltődött fel. Másrészt a szellemi rétegből származóknak több mint egyharmada nem szellemi jellegű foglalkozást folytatott.

Az önálló kereskedők rétege igen nagy, a felszabadulás előttihez képest is növekvő mobilitást mutatott. Az innen származó férfiaknak alig egyötöde maradt meg kereskedőnek, viszont egynegyed részük a szellemi rétegbe került át. A többiek szétszóródtak a magyar társadalom legkülönbözőbb részeibe. Ebből is látszik, hogy az önálló kereskedők rétege igen heterogén összetételű volt, egy jelentős hányada azonban meglehetősen előnyös helyzetben, megfelelő adottságokkal rendelkezett ahhoz, hogy a hanyatló tendenciájú kereskedőrétegből fiait a felfelé ívelő szellemi foglalkozásokba juttassa, és ez a tendencia a felszabadulás után nem gyengült, hanem erősödött. Az önálló iparosok aránya a kereső férfiak között — az apák nemzedékéhez képest — lényegesen csökkent, ezért ez a hanyatló létszámú réteg fiainak nagy részét kibocsátotta magából. Közülük azonban lényegesen kevesebben lettek szellemi

foglalkozásúak. A legtöbben (29 százalék) a szakmunkásrétegbe kerültek, és így a következő években — a szocialista iparosítás időszakában — lényeges szerepet játszottak a gazdasági fejlődésben. A falusi kisiparosoknak körülbelül egykilenced része a földreform alkalmával földet kapott, és önálló gazdálkodó lett.

A munkásságon belül valamelyest nőtt a parasztszármazásúak aránya, különösen a szakképzetlen munkások között, és különösen a közlekedési ágban:

<i>A mezőgazdasági munkás és önálló paraszt-származásúak együttes aránya (százalék)</i>	
Szaktmunkás	
iparban	31,4
kereskedelemben	26,3
közlekedésben	42,5
más ágban	46,1
Szakképzetlen munkás	
iparban	41,4
kereskedelemben	36,9
közlekedésben	55,3
más ágban	54,6

A mezőgazdaságon belül a földreform következtében zajlottak le a legnagyobb mobilitási folyamatok. A mezőgazdaságból kilépő mobilitás azonban csak kevésbé nőtt. Emelkedett, de még mindig igen csekély maradt a parasztszármazásúak beáramlása a szellemi rétegbe, és nőtt átlépésük a nem-mezőgazdasági munkásságba.

A nők társadalmi mobilitásának elemzését megnehezíti az a tény, hogy az 1949. évi mobilitási adatok nem mutatják ki elkülönítve a háztartási alkalmazottakat és a hasonló foglalkozású csoportját, amely a felszabadulás előtti mobilitásukban igen lényeges szerepet játszott. A háztartási alkalmazottak aránya azonban az összes aktív kereső nő között lényegesen csökkent (1949-ben körülbelül 7 százalék), ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy ennek a mobilitási útnak a jelentősége csökkent.

Ezzel szemben határozottan megmutatkoznak a nők és a férfiak mobilitásának egyes különbségei, amelyek az 1930. évi adatokban is kezdtek kirajzolódni. Ilyen a nők fokozott mobilitása a szellemi foglalkozások felé. Különösen a szellemi rétegből származó nők és a szakmunkás apák leányai kerültek nagyobb arányban a szellemi rétegbe, mint az ugyanezen rétegekből származó férfiak. A nőknek ez a viszonylag nagy mobilitása azonban nem a felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozások felé, hanem az egyszerű irodai foglalkozások felé irányult. A vezetők között és a szakértelmiségben nagy többségben maradtak a férfiak.

Hasonló különbséget látunk a munkásságba irányuló mobilitásnál. A nők mobilitása a munkásságba megnőtt ugyan, de elsősorban a szakképzetlen munkások rétegébe irányult, szemben a férfiakkal, akik inkább a szakmunkásság felé áramlottak.

Mégis azt mondhatjuk, hogy a felszabadulás utáni első években már lebomlottak azok a gátak, amelyek a nők mobilitását a felszabadulás előtt akadályozták, illetve az egész társadalom és a nők számára zárukát jelentő háztartási alkalmazottak csoportja felé terelték. Ezzel párhuzamosan és ezzel összefüggésben kissé emelkedett a nők gazdasági aktivitása is. A nagy volumenű változások azonban — mind a mobilitás, mind a gazdasági aktivitás tekintetében — a következő tizenegy-néhány évben, a szocialista iparosításnak és a mezőgazdaság kollektivizálásának korszakában következtek be.

A felszabadulás utáni első évek társadalmi változásai tehát letörték azokat a gátakat, amelyek a társadalmi mobilitás útjában álltak, de a nagy társadalmi mobilitási folyamatok még nem indultak meg. Így a leglényegesebb változás a felszabadulás előtti helyzethez képest a földreform volt, amely egyénileg gazdálkodó paraszttá tette a korábbi mezőgazdasági cselédek és napszámosok nagy részét.

Ugyanakkor a munkásságból viszonylag sokan léptek át a parasztságba, feltehetően akkor, amikor a háborús pusztítások következtében elvesztették ipari munkahelyüket, falura költöztek (nagyreszt nyilván vidéki származási helyükre), és a felszabadulás után ott földet kaptak.

Lényegesen megnőtt a munkásszármazásúak mobilitása a szellemi réteg felé. Ebben a vonatkozásban is jelentős különbségek vannak a népgazdasági ágak, valamint a szakmunkások és a szakképzetlen munkások fiai között:

<i>Az apa társadalmi helyzete</i>	<i>A szellemi rétegbe átlépett fiúk aránya (százalék)</i>
Szaktmunkás	
iparban	16,8
kereskedelemben	30,4
közlekedésben	26,2
Szakképzetlen munkás	
iparban	8,5
kereskedelemben	16,4
közlekedésben	10,4

**3.3 A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁS
AZ EXTENZÍV IPAROSÍTÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁG
KOLLEKTIVIZÁLÁSA KORSZAKÁBAN**

Az 1949. évi népszámlálástól az 1962 és 1964 között végzett társadalmi mobilitás vizsgálatig a magyar gazdaságban és társadalomban alapvető változások következtek be. Ezek a változások a társadalmi mobilitás nagyfokú megnövekedésével jártak együtt. A mobilitási táblák (3.5 és 3.6 táblázat) szerint a globális mobilitási arányszámok a kereső népességben a következők:

	<i>Férfiak (%)</i>	<i>Nők (%)</i>
Összes mobil személy	59	59
<i>ebből: minimálisan szükséges</i>		
strukturális mobilitás	34	33
egyéb mobilitás	25	26

A mobilitás globális volumene erősen megnövekedett, ez teljes egészében a strukturális mobilitás megnövekedésének következménye volt, a cirkuláris jellegű mobilitás a felszabadulást követő első évekhez képest kissé csökkent.

Még nagyobb a szerkezeti változások által szükségszerűen előidézett mobilitás, ha a mezőgazdasági kategóriát szétválasztjuk Önálló parasztgazdákra, termelőszövetkezeti parasztokra és mezőgazdasági munkásokra. Nevezetesen a 60,7 százaléknyi mezőgazdasági apa közül 1938-ban:

önálló parasztgazda 32,3

mezőgazdasági munkás 28,4

1962—1964-ben pedig a 33,6 százaléknyi összeírt mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfi közül

állami gazdasági munkás 8,7

termelőszövetkezeti tag 22,8

önálló parasztgazda 2,0

A strukturális mobilitás hajtóereje a társadalmi és foglalkozási szerkezet nagy változása volt, egyrészt a gazdasági fejlődésnek, másrészt a szocialista átalakulásnak a következtében. A szerkezeti változás mértéke jól érzékelhető, ha az 1963. évi társadalmi és foglalkozási szerkezetet akár az 1930. évi, akár az 1949. évi népszámlálásnak az alapján kirajzolható szerkezettel hasonlítjuk össze, vagy ha a mobilitás során összeírt személyek foglalkozási összetételét az apjuk foglalkozásával vetjük össze. 1930-tól 1963-ig a szellemi foglalkozásúak aránya a férfiak között több mint másfélszeresére, a nők között több mint háromszorosára nőtt. Ezen belül is különösen gyors volt a szakértelmiség növekedése. A nem-mezőgazdasági munkássághoz tartozók aránya a férfiak között több mint kétszeresére, a nők között (a háztartási alkalmazottakat figyelmen kívül hagyva) két és félszeresére emelkedett. Ugyanakkor a mezőgazdaságban fizikai munkát végzők aránya a férfiak között közel felére, a nők között körülbelül kétharmadára csökkent; az önálló kisiparosok és kiskereskedők aránya a férfiak között körülbelül negyedére, a nők között még nagyobb mértékben csökkent.

Ezek a szerkezeti változások szükségképpen azzal jártak, hogy a mezőgazdasági réteghez tartozóknak igen jelentős hányada elhagyta a származási társadalmi csoportját; a kisiparosok és kiskereskedők gyermekeinek nagy többsége nem lehetett ugyanabban a társadalmi rétegben, mint annak idején a szülei; viszont a szellemi réteghez tartozók több mint felének a fizikai rétegekből kellett származnia; a nem-mezőgazdasági munkásság ugyancsak felének más társadalmi háttérből, elsősorban a parasztságból és a mezőgazdasági munkásságból kellett kikerülnie.

A társadalmi és foglalkozási szerkezet változásának a hatását erősítették a gyermekszámdifferenciák. 1930—1931-ben ugyanis a következő termékenységkülönbséget találták:

	<i>Ezer 15-49 éves nőre jutó élveszületések száma</i>
Szellemi foglalkozású	37
Önálló iparos, kereskedő	75
Ipari és építőipari munkás	97
Közlekedési munkás	105
Egyéb nem-mezőgazdasági munkás	42
Önálló paraszt	57
Mezőgazdasági munkás	199
<i>Magyarországra összesen:</i>	<i>88</i>

A gyermekszám-különbségek az előző évtizedekhez képest széthúzódtak. A mezőgazdasági munkásság megtartotta régi nagy gyermekszámát, ennek következtében sok tagját szükségképpen ki kellett bocsátania a többi társadalmi és foglalkozási csoportba, ahol a gyermekszám erősen csökkent. Különösképpen érvényes ez az ipari és más nem-mezőgazdasági munkásságra, amelynek termékenysége erősen csökkent. A szellemi réteg gyermekszáma lényegesen elmaradt az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szinttől, így mindenképpen nagyszámú utánpótlást kellett befogadnia más osztályokból és rétegekből, még létszámának egyszerű szinten tartásához is.

A nők társadalmi mobilitásának meghatározásában ezenkívül szerepet játszott az is, hogy a nők gazdasági aktivitása lényegesen emelkedett. Ezt érzékeltetik az alábbi adatok, amelyek a munkaképes korú (15—54) éves nők megoszlását mutatják:

<i>Év</i>	<i>Aktív kereső</i>	<i>Inaktív kereső</i>	<i>Eltartott</i>	<i>Összesen (százalék)</i>
1930	30,8	1,2	68,0	100,0
1949	34,6	1,3	64,1	100,0
1960	49,9	0,7	49,4	100,0
1963	53,0	0,9	46,1	100,0

Az összes keresők közül nő volt 1930-ban 27 százalék, 1949-ben 30, 1960-ban 36, 1963-ban pedig 38 százalék.

A nők gazdasági aktivitásának növekedése, az aktív és inaktív kereső nők arányának növekedése az összes keresők között elsősorban az egyéb szellemi, valamint a betanított munkás és segédmunkás-kategóriákban növelte a nők számát. Ezáltal lehetővé tette, hogy a férfiak nagyobb arányban áramoljanak, egyrészt a vezető és értelmiségi pozíciókba, másrészt a

szakmunkásságba. Így a nők aktivitásának növekedése kedvezően hatott a férfiak helyzetére, olyan értelemben, hogy lehetővé tette nagyobb fokú beáramlásukat a magasabb képzettséget igénylő és jobban fizetett foglalkozásokba.

A nők társadalmi mobilitását és ezáltal a társadalmi mobilitás egészét befolyásolta az a tény is, hogy a különböző társadalmi származású nők eltérő arányban váltak keresőkké. Nevezetesen a mobilitásvizsgálat idején kereső volt:

<i>Apák foglalkozása</i>	<i>leányaik százaléka</i>
A vezető és értelmiségi	72,0
Az egyszerű szellemi	69,8
A kisiparos apák	55,5
A szakmunkás	62,0
A betanított munkás	46,5
A hivatalsegéd	62,2
A segédmunkás	56,0
A napszámos	40,6
A mezőgazdasági	47,7
Egyéb	54,1
<i>Összesen:</i>	<i>52,4</i>

Mivel a szellemi foglalkozású apák leányai, ezen belül különösen a vezető és értelmiségi rétegbe tartozó apák leányai közül többen voltak keresők, mint a munkásapák leányai közül, és az utóbbiak közt többen, mint a parasztapák leányai közül, továbbá, mivel a nők a férfiaknál nagyobb arányban mentek az alacsonyabb iskolai végzettséget és szakképzettséget igénylő társadalmi rétegekbe, a nők körében ritkább volt a társadalmi emelkedésnek tekinthető mobilitás, mint a férfiak között.

Még két további, a mobilitást befolyásoló kisebb jelentőségű strukturális tényezőt említhetünk meg: a háborús időszakban bekövetkezett halandóság társadalmi differenciáit, valamint a kivándorlás társadalmi differenciáit.

Nincs adatunk arról, hogy a második világháború többlethalandósága (135 ezer katonai halott a frontokon, 45 ezer polgári halott a bombázások és háborús cselekmények következtében, és a mai országterület lakosságából kb. 240 ezer polgári halott deportálás és egyéb ok következtében) a különböző társadalmi osztályokat és rétegeket milyen arányban sújtotta. Feltételezhetjük azonban, hogy a bombázásokkal kapcsolatos polgári halálozás inkább a városi lakosságot érintette, a deportálással Összefüggő gyilkosságok pedig az átlagosnál több áldozatot szedtek, egyrészt az értelmiségből, másrészt a kiskereskedő-rétegből. A katonai halandóság viszont inkább a munkásságot és a parasztságot sújtotta. A megüresedett társadalmi pozíciókba — elsősorban az értelmiségbe (a csökkenő létszámú kiskereskedő-rétegbe talán kisebb mértékben) — más osztályokból,

rétegekből származók léptek be, tehát ezek a tragikus tömeges halálesetek is a mobilitás növelése irányában hatottak a felszabadulás után.

Hasonlóképpen nincs adatunk arról sem, hogy egyrészt az 1944—1945. évi háborús eseményekkel összefüggő kivándorlás, majd az 1956—1957. évi kivándorlás következtében mely társadalmi osztályok és rétegek tagjainak száma csappant meg az átlagosnál nagyobb mértékben. Nem indokolatlan azonban az a feltevés, hogy a háború utáni kivándorlók nagyobb részben a tőkés Magyarország uralkodó osztályából és valószínűleg az értelmiségből kerültek ki. Így ez a kivándorlás is ösztönözte a társadalmi mobilitás növekedését.

Ezek a strukturális változások határozták meg a társadalmi mobilitás főirányát: a mezőgazdaságból a munkásságba, valamint a munkásságból és a parasztságból a vezető, az értelmiségi és az egyszerű szellemi foglalkozások felé.

A férfiak és nők nemzedékek közötti mobilitása eltérő tendenciákat mutat annyiban, hogy e főirányon belül a férfiak inkább a szakképzettséget igénylő szellemi és fizikai foglalkozások felé, a nők viszont a szakképzettség nélküli, illetve alacsonyabb szakképzettséget igénylő pályák felé áramlottak.

Túlnyomóan ebben a főirányban haladt a társadalmi mobilitás az extenzív iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása időszakában:

	<i>Férfi (%)</i>	<i>Nő (%)</i>
Összes mobil személy	59	59
ebből: a főirányban mobil	45	40
a főiránnyal ellentétesen mobil	9	16
egyéb irányban mobil	5	3

A nőknél a főiránnyal ellentétes áramlások azért nagyobbak, mint a férfiak esetében, mert a szakmunkások és kisiparosok leányai közül viszonylag sokan nem tanultak szakmát, és szakképzetlen munkásokként dolgoztak, míg fiútestvéreik szakmunkások lettek.

Ezek a főirányok nagyjából megegyeznek a két világháború közötti időszakban, valamint a felszabadulást követő első években megfigyelt társadalmi mobilitás főirányaival. A különbség a korábbi időszakhoz képest abban áll, hogy az extenzív szocialista iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása időszakában:

1. sokkal többen hagyták el a parasztságot, hogy más ágazatokban, más társadalmi osztályban, rétegekben helyezkedjenek el;

2. lényegesen megnőtt a munkásságon belüli mozgás a szakképzetlen rétegekből a munkásság felé;

3. megnőtt a munkásságból és a parasztságból a szellemi rétegbe irányuló áramlás.

E mobilitási áramlások mellett tovább folytatódott — a korábbiakhoz képest fokozódott — a kisiparos- és kiskereskedő-réteg csökkenése, és ezzel összefüggésben e réteg tagjainak és leszármazottainak beáramlása más osztályokba, rétegekbe, elsősorban egyrészt a szakmunkásságba, másrészt a szellemi rétegbe.

Ugyanakkor nem nőtt meg, sőt némileg csökkent a főiránnyal ellentétes mobilitás, tehát a szellemi rétegből a fizikai rétegbe, a szakképzett munkásságból a szakképzetlen munkásrétegbe, a munkásságból a parasztságba irányuló mobilitás, más szóval: nem növekedett a cirkuláris mobilitás.

A nemzetközi szociológiai szakirodalomban nem ismeretlen az a felfogás, amely szerint a cirkuláris mobilitás nagysága fejezi ki, hogy egyenlőek, illetve egyenlőtlenek-e a mobilitási esélyek. A magyar történeti fejlődés ezt a tételt cáfolja. Ugyanis miközben alig változott a cirkuláris mobilitásnak vagy a főiránnyal ellentétes mobilitásnak a volumene, a minimálisan szükséges strukturális mobilitásnak, illetve a főirányú mobilitás növekedésének hatására, a társadalmi mobilitási esélyek egyenlőtlensége lényegesen csökkent a felszabadulás előttihez vagy akár az azt követő első évekhez képest. Például míg a felszabadulás előtt egy értelmiségi fiának körülbelül hatvanszor annyi esélye volt arra, hogy az értelmiségi rétegbe kerüljön, mint egy mezőgazdasági fizikai foglalkozású apa fiának, vagy hússzor akkora, mint egy szakmunkás fiának, a hatvanas évek elején az értelmiségi származású férfi esélyei huszonegyszer, illetve ötször jobbak a mezőgazdasági fizikai, illetve a szakmunkás apák fiainak esélyeinél. Az esélyegyenlőtlenség lényeges csökkenése ellenére sem beszélhetünk azonban arról, hogy a szülők társadalmi helyzete nem befolyásolja a mobilitási életpályát, mert — miként a példaképpen idézett számok is bizonyítják — az 1960-as évek magyar társadalmában a különböző társadalmi környezetből származó gyermekeknek lényegesen eltérő esélyei voltak arra, hogy a legmagasabb jövedelmet élvező és a legkedvezőbb életkörülmények között élő értelmiségi rétegbe bejussanak.

Vizsgáljuk meg az egyes osztályok és rétegek társadalmi mobilitását az 1960-as évek elején (3.5 és 3.6 táblázat).

A vezető és értelmiségi rétegbe tartozó férfiaknak csupán mintegy egyhatoda származott ugyanebből a társadalmi rétegből, körülbelül ugyanannyi az egyszerű szellemi rétegből, viszont kétharmada a különböző fizikai foglalkozású kategóriákból került ki. Az utóbbiak között legtöbben voltak a munkásszármazásúak (az összes vezetőnek és értelmiséginek körülbelül egynegyede), alig kevesebben a parasztszármazásúak. A vezetők és az értelmiségiek között azonban nem jelentéktelen a kiskereskedők és a kisiparosok fiainak aránya sem (15 százalék).

A vezető és értelmiségi nők (e réteg egészének 20 százaléka) között lényegesen kisebb volt a mobilak aránya, különösen pedig a munkások és a parasztok leányainak aránya.

A más társadalmi osztályokból és rétegekből származó személyeknek ez a nagyfokú beáramlása a vezetők és értelmiségiek közé, egy új értelmiséget hozott létre. Ez azonban nem úgy következett be, hogy a régi értelmiség gyermekei kiszorultak a szocialista társadalom új értelmiségeből. Ellenkezőleg, az értelmiség fiai közül valamivel többen maradtak értelmiségiek az 1960-as évek elején, mint a felszabadulás előtt, és lényegesen többen, mint a

felszabadulást követő első években. Azok, akik közülük 1962—1964-ben nem voltak értelmiségiek, többnyire nem szereztek felsőfokú iskolai végzettséget. Nagyobb részük valamilyen egyszerű szellemi foglalkozást folytatott, és viszonylag kevesen (13 százalék) voltak munkások, még kevesebben (2 százalék) mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak.

A társadalmi mobilitás adatfelvételnek ez az eredménye bizonyos magyarázatot igényel, mert ellentétben áll a hatvanas évek elején elterjedt közfelfogással, és a szociológiai világirodalomban — Miller munkája nyomán — gyakran megtalálható elképzelésekkel a magyar mobilitásról. Ezek szerint ugyanis a magyarországi társadalmi mobilitás egyik lényeges jellemzője volt a régi értelmiség deklasszálódása.

3.5 A KERESŐ FÉRFIAK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA, 1962-1964

Az apa 1938-ban	Az összeírt 1962-1964-ben										
	vezető, értelm.	egysz. szell.	kisip., ktsz-tag	szak munk-ás	betan. munk.	hivatal-segéd	segéd-munk.	nap-számos	mező-gazda-sági	egyéb	együtt
Vezető és értelmiségi	56,5	24,3	2,7	8,2	2,7	0,5	2,7	---	2,0	0,4	100,0
Egyszerű szellemi	28,5	35,5	6,3	19,2	4,2	0,2	3,0	0,2	2,0	0,9	100,0
Kisiparos	9,6	17,7	10,7	29,6	8,1	2,1	7,9	0,3	12,2	1,8	100,0
Szaktmunkás	10,7	19,6	4,1	46,0	7,1	1,5	5,7	0,2	4,6	0,5	100,0
Betanított munkás	5,3	14,8	5,5	36,1	16,5	2,3	9,1	0,5	7,8	2,1	100,0
Hivatalsegéd	9,1	26,0	6,3	29,9	5,8	5,0	7,9	0,6	8,7	0,7	100,0
Segédmunkás	6,1	10,5	3,7	31,9	14,6	2,6	19,2	---	9,7	1,7	100,0
Napszámos	3,2	8,5	8,9	27,5	12,9	3,0	18,6	4,9	11,7	0,8	100,0
Mezőgazdasági	2,7	4,2	2,8	15,2	9,2	2,5	11,7	0,3	50,5	1,1	100,0
Egyéb	10,9	23,2	5,4	26,8	8,8	1,9	8,0	---	15,0	---	100,0
Együtt	6,7	10,1	4,2 4	22,2	9,2	2,2	10,4	0,3	33,6	1,1	100,0
Vezető és értelmiségi	16,1	4,6	1,3	0,7	0,6	0,4	0,5	---	0,1	0,6	1,9
Egyszerű szellemi	15,7	12,9	5,5	3,2	1,7	0,3	1,1	2,9	0,2	2,7	3,7
Kisiparos	15,0	18,3	26,6	13,9	9,2	9,8	7,8	11,2	3,8	16,3	10,4
Szaktmunkás	17,1	20,7	10,6	22,1	8,2	6,9	5,8	5,9	1,5	4,5	10,6
Betanított munkás	1 3,7	6,8	6,1	7,5	8,3	4,7	4,0	7,7	1,1	8,5	4,6
Hivatalsegéd	1,7	3,2	1,8	1,7	0,8	2,7	0,9	2,4	0,3	0,7	1r2
Segédmunkás	4,4	5,1	4,3	7,0	7,8	5,7	9,0	---	1,4	7,0	4,9
Napszámos	0,5	0,9	2,2	1,3	1,4	1,4	1,9	17,2	0,4	0,7	1,1
Mezőgazdasági	24,3	25,4	40,4	41,5	61,1	67,3	68,3	52,7	90,8	59,0	60,7
Egyéb	1,5	2,1	1,2	1,1	0,9	0,8	0,7	---	0,4	---	0,9
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>n=Budapest</i>	<i>153</i>	<i>315</i>	<i>75</i>	<i>370</i>	<i>106</i>	<i>23</i>	<i>92</i>	<i>1</i>	<i>7</i>	<i>13</i>	<i>1055</i>
Vidéki városok	227	396	132	707	255	81	251	15	404	33	2501
Községek	291	415	245	1371	731	165	952	21	4292	94	8577

Mindenekelőtt különbséget kell tenni a régi tőkés és nagybirtokos osztály mobilitása és a régi értelmiség mobilitása között. Az előbbi osztály tagjai teljes mértékben elvesztették korábbi privilegizált pozíciójukat, számuk azonban olyan csekély volt, hogy mobilitásuk a magyar társadalom egészének mobilitását alig befolyásolta. Feltételezhetjük azt is, hogy a deklasszáldott rész — elég nagy arányban — elhagyta az országot, egy másik rész viszont beleolvadt a magyar társadalom más rétegeibe.

Az értelmiség gyermekeinek más rétegekbe irányuló mobilitása a felszabadulást követő években valóban kismértékben megnőtt. Ezt mutatják az 1949. évi mobilitásadatok. A hatvanas évek elejére azonban az ilyen irányú mobilitás ismét csökkent. A mobilitási életutak tüzetes elemzése arra enged következtetni, hogy az értelmiségi

3.6 A KERESŐ NŐK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA (1962-1964)											
<i>Az apa 1938-ban</i>	<i>Az összeírt 1962-1964-ben</i>										
	vezető, értelm.	egysz. szell.	kisip., ktsz-tag	szak munk-ás	betan. munk.	hivatal-segéd	segéd-munk.	nap-számos	mező-gazda-sági	egyéb	együtt
Vezető és értelmiségi	25,6	50,4	4,3	4,7	5,7	2,9	5,4	---	0,4	0,6	100,0
Egyszerű szellemi	12,0	58,6	6,0	6,9	6,3	1,2	4,7	---	3,4	0,9	100,0
Kisiparos	4,3	31,5	9,4	11,7	16,2	3,4	8,5	0,9	13,5	0,6	100,0
Szaktmunkás	1,3	36,3	8,4	12,6	21,4	4,2	10,1	0,2	5,5	---	100,0
Betanított munkás	1,2	27,8	6,9	9,9	17,2	5,1	17,9	1,2	12,8	---	100,0
Hivatalsegéd	7,9	26,9	8,4	8,8	20,3	2,9	13,0	1,7	9,2	0,9	100,0
Segédmtmkás	1,1	20,3	8,2	7,9	16,6	5,5	21,8	1,1	17,5	---	100,0
Napszámos	3,0	15,7	11,6	7,6	21,7	4,2	17,7	3,0	14,0	1,5	100,0
Mezőgazdasági	0,8	6,9	3,2	4,0	10,5	3,8	10,9	0,4	59,3	0,2	100,0
Egyéb	---	44,2	7,4	9,3	16,8	3,3	13,3	---	5,7	---	100,0
Együtt	2,4	19,7	5,5	6,9	13,2	3,8	11,0	0,6	36,9	0,2	100,0
Vezető és értelmiségi	28,2	7,2	2,3	2,0	1,2	2,1	1,4	---	0,0	5,3	2,8
Egyszerű szellemi	21,9	13,9	5,2	4,7	2,2	1,3	2,0	---	0,4	16,0	4,7
Kisiparos	19,2	18,3	19,9	19,8	14,1	10,3	8,8	17,7	4,2	20,2	11,4
Szaktmunkás	6,7	23,8	20,3	23,8	21,0	14,1	11,7	4,6	1,9	---	12,8
Betanított munkás	2,6	7,9	7,1	8,0	7,2	7,5	8,9	12,1	1,9	---	5,5
Hivatalsegéd	4,0	1,8	2,1	1,7	2,1	1,0	1,5	4,2	0,3	5,3	1,3
Segédmtmkás	2,2	4,5	6,8	5,0	5,5	6,3	8,6	8,4	2,1	---	4,4
Napszámos	1,1	0,7	2,0	1,0	1,5	1,0	1,5	4,6	0,3	5,3	0,9
Mezőgazdasági	14,1	19,3	32,8	32,4	43,7	55,4	54,2	48,4	55,7	47,9	55,1
Egyéb	---	2,6	1,5	1,6	1,5	1,0	1,4	----	0,2	----	1,1
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>n=Budapest</i>	<i>44</i>	<i>313</i>	<i>97</i>	<i>109</i>	<i>220</i>	<i>76</i>	<i>112</i>	<i>3</i>	<i>6</i>	<i>6</i>	<i>986</i>
Vidéki városok	61	451	99	154	271	62	278	21	254	6	1657
Községek	48	463	126	160	o 322	83	396	20	3074	1	4693

származásúak körében ténylegesen viszonylag gyakran előfordult az átmeneti pozícióvesztés, ezt azonban — ha az illetőnek felsőfokú iskolai végzettsége volt —, előbb vagy utóbb többnyire az értelmiségi rétegbe való visszalépés követte. (Valószínűnek látszik az is, hogy azoknak egy része, akiknek ez a visszalépés nem sikerült, elhagyta az országot.) Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a felszabadulást követő időszakban — különösen a szocialista iparosítás idején — olyan nagy volt a szakmberszükséglet, hogy a különböző politikai okok miatt átmenetileg pozíciójukat veszítő értelmiségieket is “visszaszívta” az értelmiségi rétegbe.

A vezető és az értelmiségi rétegen belül a budapesti, a vidéki városi és a községi értelmiségiek és vezetők nemzedékek közötti mobilitása annyira jelentős eltéréseket mutat, hogy indokoltnak látszik Őket külön-külön, alrétegekként kezelni. Az értelmiségiek összetétele az apa társadalmi helyzete szerint, lakóhelyenként a következőképpen alakult:

<i>Az apa társadalmi helyzete</i>	<i>Budapesti</i>	<i>Vidéki városi</i>	<i>Községi</i>
	értelmiség		
Vezető és értelmiségi	25	21	16
Egyszerű szellemi	16	18	15
Kisiparos	13	18	11
Szaktmunkás	22	18	10
Betanított munkás	3	2	2
Hivatalsegéd	3	1	3
Segédmtunkás	5	3	2
Napszámos	---	1	1
Mezőgazdasági fizikai	11	17	40
Egyéb	2	1	0
Együtt	100	100	100

Míg tehát a budapesti vezetők között körülbelül ugyanannyi szellemi származású férfi volt, mint az értelmiség egészében, és a munkás- és parasztszármazásúak aránya pedig kisebb volt, addig a vidéki városok és különösen a községek vezető rétegében lényegesen kevesebb a szellemi származású, mint az értelmiségiek között. Feltűnik az is, hogy a kisiparos- és kiskereskedő rétegből származók aránya Budapesten viszonylag igen magas. Mivel a fővárosi vezetők között vannak a legnagyobb döntési hatáskörű, a legnagyobb intézményeket, gazdasági és igazgatási egységeket irányító személyek, viszont a községi vezetők csaknem kizárólag mezőgazdasági nagyüzemek vezetői, illetve községi tanácsi vezetők, akik kisebb hatáskörrel rendelkeznek, elmondhatjuk, hogy a parasztszármazásúak beáramlása elsősorban az alacsonyabb vezető pozíciókba irányult, munkásszármazású vezetőket már nagyobb arányban találunk a városokban, mint a községekben; a szellemi rétegből és a kispolgárságból származók aránya pedig a legmagasabb vezető pozíciókban viszonylag a legnagyobb.

A budapesti értelmiségben több az értelmiségi származású, mint a vidéki városi és a községi értelmiségben, és több a munkásszármazású is. A községi értelmiségben lényegesen több a paraszt- és mezőgazdasági munkásszármazású, mint a városi értelmiségben, és lényegesen kevesebb nemcsak a szellemi, hanem a munkásszármazású is. Ezért a községi értelmiség ennek a rétegnek leginkább mobil része, ez a leginkább “új” értelmiség, míg a városi — különösen a budapesti értelmiségben — lényegesen nagyobb szerepet játszanak a régi értelmiségből származók. Mivel a vidéki, különösen a községi értelmiség társadalmi helyzete valamelyest elmarad a városi, különösen a budapesti értelmiség helyzetétől, elmondható, hogy az új értelmiség — különösen a paraszt- és a mezőgazdasági munkásszármazású értelmiség — a régi értelmiséghez képest valamivel kedvezőtlenebb pozíciókat foglal el a társadalomban.

Még nagyobbak a különbségek a budapesti, a vidéki városi és a községi vezetők társadalmi mobilitás szerinti összetételében:

<i>Az apa társadalmi helyzete</i>	<i>Budapesti</i>	<i>Vidéki városi</i>	<i>Községi</i>
	vezető réteg		
Vezető és értelmiségi	14	10	5
Egyszerű szellemi	22	11	6
Kisiparos	20	14	13
Szaktmunkás	24	19	8
Betanított munkás	2	10	6
Hivatalsegéd	---	1	---
Segédmtunkás	8	4	3
Napszámos	---	1	---
Mezőgazdasági fizikai	8	29	58
Egyéb	2	1	1
Együtt	100	100	100

A vezetők és az értelmiségiek nemzedékek közötti társadalmi mobilitásának összehasonlítása alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a két réteg mobilitását indokolt ugyan külön-külön is megvizsgálni, mert bizonyos eltérések kimutathatók, ezek azonban nem adnak alapot arra a következtetésre, hogy a vezetők és az értelmiségiek összetétele alapvetően különböző. Mindkét rétegen belül — különösen a vezetők között — lényeges különbségek vannak a fővárosiak, a vidéki városiak és a községek között, a településtípusonkénti vizsgálat tehát, amely a vezetők esetében a vezetés-szintenkénti elemzést közelíti meg, ugyancsak feltétlenül szükségesnek látszik.

Az egyszerű szellemi foglalkozásúak rétegének mobilitása nagy vonalakban követte a vezető és értelmiségi réteg mobilitásában megfigyelt tendenciákat, azzal az eltéréssel, hogy a munkás-és parasztszármazásúak beáramlása ezekbe az alacsonyabb iskolai végzettséget igénylő, de egyben kisebb jövedelmet biztosító foglalkozásokba nagyobb volt, mint az értelmiségi foglalkozásokba és a vezető beosztásokba. Az egyszerű szellemi foglalkozású férfiaknak csupán 18 százaléka származott a szellemiek közül, 37 százalékuk munkás és 25 százalék paraszt-, illetve mezőgazdasági munkáscsaládból érkezett. Igen nagy arányban léptek be ebbe a rétegbe a kisiparosok és a kiskereskedők fiai is.

Az egyszerű szellemi foglalkozású férfiak rétegébe való beáramlás egyik meghatározója az a tény, hogy az e rétegből származó férfiaknak csupán viszonylag kis hányada, alig több mint egyharmada maradt az egyszerű szellemi foglalkozásokban. Több mint egynegyedük értelmiségi vagy vezető lett, és ennél is nagyobb hányaduk valamilyen fizikai munkát végző rétegbe (elsősorban a munkások közé) került át. Az e rétegből származó férfiak nagyarányú eláramlása részben azzal a ténnyel is magyarázható, hogy az egyszerű szellemi foglalkozású réteg relatív helyzete a társadalomban fokozatosan romlott; távolodott az értelmiségétől és közeledett a szakmunkások rétegéhez. Ezért érthető, hogy az egyszerű szellemi foglalkozású apák fiai minden erővel igyekeztek kihasználni az értelmiségbe való belépés megnövekedett lehetőségét, amely abból adódott, hogy több értelmiségi foglalkozásra lett szükség mint valaha, másrészt — amennyiben értelmiségivé válniuk nem sikerült — inkább választották a nagyobb jövedelmet biztosító fizikai szakmákat, mint a szakképzetlen szellemi foglalkozásokat.

Ezzel párhuzamosan ment végbe az egyszerű szellemi foglalkozásoknak, elsősorban az azok nagy többségét alkotó egyszerű irodai foglalkozásoknak a nagyfokú elnőiesedése. Az 1962—1964. évi társadalmi mobilitás vizsgálat mintájában az egyszerű szellemi rétegben többségben voltak a nők (56 százalék). Az összeírt kereső nőknek egyötöde, míg e nők apáinak kevesebb mint egyhuszada tartozott ebbe a rétegbe. Ennek következtében minden szülői réteg leányainak nagy része — az értelmiségi származású leányoknak fele, az egyszerű szellemi származásúaknak több mint fele, a szakmunkásoknak több mint egyharmada, a betanított munkás és hivatalsegéd-származásúaknak több mint egynegyede, de még a segédmunkás-származásúaknak is több mint egyötöde ebbe a rétegbe került. Csupán a paraszt- és mezőgazdasági munkásapák leányai között viszonylag ritka az ide irányuló mobilitás. A nőknek ez a nagy beáramlása az egyszerű szellemi rétegbe azonban nem eredményezett a férfiakétól lényegesen eltérő belépési mobilitási arányszámokat, mert hiszen minden rétegből nagyobb arányban áramlottak ide a nők. A különbség mindössze annyi, hogy az egyszerű szellemi rétegbe tartozó nők között valamivel több az értelmiségi származású és a szakmunkás-származású, és lényegesen kevesebb a mezőgazdasági származású, mint a férfiak között. Különösen a szakmunkások leányainak nagy arányára érdemes felfigyelni, mert azt mutatja, hogy — ellentétben a szakmunkások fiaival — a leányaik számára az egyszerű szellemi pályák voltak a leginkább vonzóak.

A kisiparos és kiskereskedő apák gyermekeinek nemzedékek közötti társadalmi mobilitását az jellemezte, hogy az önálló kisiparosok és kiskereskedők számának csökkenése, ami már a felszabadulás előtt is megfigyelhető volt, a szocialista iparosítás időszakában erősen meggyorsult. Ennek következtében az e csoportból származók nagy részének szükségképpen ki kellett lépnie a kispolgárságból.

A kiáramlás azonban e strukturális változások által megkövetelt mértéknél is nagyobb volt. Az e rétegekből származó férfiaknak túlnyomó többsége (89 százaléka, sőt — ha nem számítjuk ide a kisipari szövetkezetek tagjait — 92 százaléka) a hatvanas évek elején más társadalmi osztályban, rétegben helyezkedett el. Valamelyest ennél is nagyobb mértékű a kisiparosok és kiskereskedők kereső leányainak távozása a származási rétegből. A kilépőknek egy nem jelentéktelen része szellemi foglalkozásokba, a többség azonban valamilyen fizikai osztályba, rétegbe került, nevezetesen a férfiak leginkább szakmunkások, a leányok pedig szakképzetlen munkásnők lettek. Nem elhanyagolható azonban azoknak az aránya sem (a férfiaknál 12, a nőknél 14 százalék), akik a mezőgazdasági fizikai foglalkozásokba léptek át. Az utóbbiak elsősorban a volt falusi kisiparosok és kiskereskedők gyermekei. A régi kispolgárság leszármazottainak ez a nagyfokú szétszóródása azt is mutatja, hogy a kispolgárság igen heterogén volt.

Az 1962—1964. évi felvétel adatainak feldolgozásakor a kisiparosokat, a kiskereskedőket és a kisipari termelőszövetkezetek tagjait és bedolgozóit egy kategóriába soroltuk. Ennek egyrészt kódolástechnikai okai voltak (az elsődleges csoportosításoknál tíz egyjegyű kódszámmal akartunk dolgozni), másrészt abból a megfontolásból indultunk ki, hogy a hatvanas évek elején a kisipari termelőszövetkezeti tagokat még nem lett volna indokolt a munkásosztályhoz sorolni, jellemzőik ugyanis sok vonatkozásban különböztek, nem utolsósorban azért, mert a kisipari termelőszövetkezetek egyrészt régebbi szellemi foglalkozásúaknak, másrészt kisiparosoknak és önálló parasztoknak adtak munkaalkalmat. Feltételeztük ezért, hogy a kisiparosokhoz állnak a legközelebb. A kapott nemzedéken belüli mobilitási arányszámok ezt az előzetes feltevést nem teljesen támasztották alá. Amikor ugyanis

a két számjegyű kódszámok segítségével külön vizsgáltuk a kisiparos és a ktsz-tag férfiak mobilitását, elég lényeges különbségeket találtunk. A kisipari szövetkezetek tagjai között meglehetősen kevés volt a kisiparos- és a kiskereskedő-származású, így őket semmiképpen sem tekinthetjük a régi kispolgárság valamilyen utódjának a szocialista társadalmi viszonyok között.

<i>Társadalmi származás</i>	<i>Kisiparos, kiskereskedő</i>	<i>Ktsz-tag</i>	<i>Együtt</i>	<i>Kisiparos, kiskereskedő, ktsz-tag,</i>
	<i>férfi</i>			<i>nő</i>
Vezető és értelmiségi	1	2	1	2
Egyszerű szellemi	3	8	6	5
Kisiparos	34	19	27	20
Szakt munkás	10	11	41	20
Betanított munkás	4	8	6	7
Hivatalsegéd	1	3	2	2
Segéd munkás	3	6	4	7
Napszámos	3	1	2	2
Mezőgazdasági	41	40	40	33
Egyéb	0	2	1	2
<i>Együtt</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a kisipari termelőszövetkezeti tagok társadalmi származás szerinti összetétele igen nagy változatosságot mutat; ez a létszámát tekintve kis réteg (az összes összeírt férfiaknak mintegy két százaléka tartozott ide) a legkülönbözőbb rétegek tagjait gyűjtötte össze, a szellemi rétegekből származóktól (akiknek aránya itt magasabb, mint bármely más fizikai rétegben) a kisiparosokon át egészen a munkásokig és parasztokig.

Ebben a tekintetben azonban sok hasonlóságot mutat velük a kisiparosok és kiskereskedők összetétele is. Alig egyharmaduk a régi kisiparosság és kiskereskedők leszármazottja, több közöttük a mezőgazdasági fizikai származású és nem jelentéktelen a munkásszármazásúak aránya sem. Különösen sok volt (60 százalék) a mezőgazdasági fizikai származású a falusi kisiparosok és kiskereskedők között, viszont lényegesen nagyobb (közel felelérész) a régi kispolgárság leszármazottainak aránya a budapestiek között.

A kisiparosok és ktsz-tagok csoportjába tartozó nők nemzedékek közötti mobilitása (arányuk az egész rétegben 45 százalék) nem különbözik alapvetően a férfiakétól, de több közöttük a munkásszármazású, viszont kevesebb a kisiparos- és a parasztszármazású.

Ellentétben a kisiparosok és a kisipari termelőszövetkezeti tagok rétegével, a szakt munkásságot inkább az állandóság jellemezte. A szakt munkások fiainak közel fele ugyanis szakt munkás maradt, és a hatvanas évek elején a férfi szakt munkásoknak így közel egynegyede szakt munkások fiaiból tevődött össze. Ebben több tényező játszott szerepet:

1. A szakt munkások rétege nagy létszámú volt, és erősen növekedett, így ezek a tények — mintegy a matematikai valószínűség szabályai következtében — abban az irányban hatottak, hogy az innen származók jelentős része szakt munkás maradjon.

2. A szakt munkások relatív helyzete a társadalomban fokozatosan javult, ezért a rétegben való megmaradás vonzó perspektíva volt.

3. A szakt munkás-foglalkozásokba való belépéshez alapos szakismeretek szükségesek. Ezek elsajátítása általában több évet igényel, s megszerzésükben lényeges szerepet játszik a szakmai jártasság családi hagyományozódása, ezért a rétegbe bejutni nem volt könnyű.

A szakt munkásság mobilitását meghatározó másik lényeges körülmény, hogy a hatvanas évek elején még mindig igen kevés volt a női szakt munkás (a mintában összeírtak 16 százaléka). Azokban a társadalmi rétegekben, ahová a nők beáramlása kisleány volt és kevésbé növekedett, a férfiak nagyobb immobilitást mutattak. Így volt ez a szakt munkásrétegben.

Két vonatkozásban azonban a szakt munkásság is növekvő mobilitást mutat. Egyrészt a kilépési mobilitási arányszámok területén erősen megnőtt a szakt munkások fiainak belépése a vezetők és értelmiségiek közé: csaknem minden kilencedik szakt munkás-származású férfi ebbe a rétegbe, ugyanakkor közel minden ötödik az egyszerű szellemi rétegbe, különösen a technikusok és művezetők közé került. A hatvanas évek eleje nemzedékek közötti mobilitásának összehasonlítása a korábbi mobilitási táblázatokkal — a mobilitás általános növekedésén túl — az egyik legjellegzetesebb változásként éppen azt mutatja ki, hogy a szakt munkások fiainak mobilitási esélyei lényegesen megjavultak.

Míg a felszabadulás előtt az értelmiség utánpótlása sokkal inkább a kis-kereskedők és a kisiparosok fiaiból, mint a szakmunkások fiai közül került ki; a hatvanas évek elején a szakmunkások fiainak mobilitási esélyei a vezető és értelmiségi rétegbe (és az egyéb szellemi rétegbe) való bekerülésre már nagyobbak voltak, mint a kisiparosok és a kiskereskedők fiaié. Leépült tehát az a fal, amely a szellemi foglalkozásokat a munkásságtól elválasztotta, és megszűnt a kispolgárság korábbi közbeékelődő és közvetítő helyzete, „lőkhárító” szerepe a munkásság és a szellemi réteg között, és ez elsősorban a szakmunkások fiainak nagyfokú mobilitásában nyilvánult meg.

Ugyanakkor erőteljesen megnőtt a parasztok és a mezőgazdasági munkások fiainak beáramlása a szakmunkások közé. Míg korábban a mezőgazdaságból származó személyek zöme a szakképzetlen munkásság felé irányult, a hatvanas évek elején már elég sok ilyen származású férfit találunk a szakmunkások között is.

A férfiakétól lényegesen eltérőbb képet mutat a szakmunkások kereső leányainak mobilitása. Egyrészt sokkal többen, közel kétötödük került szellemi foglalkozásokba, ám szinte kivétel nélkül az egyszerű irodai foglalkozásokba. Alig akadt olyan szakmunkás-származású leány, aki értelmiségi pályára került. A szakmunkások fizikai foglalkozást folytató leányainak többsége pedig betanított munkás, segédmunkás, hivatalsegéd és kisipari termelőszövetkezeti tag volt, és csak meglehetősen kis részük (13 százalék) lett szakmunkás. Míg tehát a szakmunkások fiai egyrészt megmaradtak szakmunkásnak, másrészt az értelmiségi pályák felé mozdultak el, a szakmunkások leányai lehetőleg egyéb szellemi foglalkozásba mentek vagy szakképzetlen fizikai dolgozók lettek.

A viszonylag kis számú szakmunkás nő mobilitás szerinti összetétele a férfiakétól elsősorban abban különbözik, hogy kevesebb közöttük a mezőgazdasági származású, bár egyharmad részük még így is ez utóbbiak közül kerül ki.

A betanított munkások és a segédmunkások nemzedékek közötti társadalmi mobilitása sok hasonlóságot mutat, inkább csak fokozatokban tért el egymástól. Mindkét réteget nagy társadalmi mobilitás, szinte „átjáróház” szerep jellemzi. Az e rétegből származó férfiak esetében a leggyakoribb mobilitástípus a szakmunkásrétegbe vezetett. A betanított munkások fiai közül többen lettek szakmunkások, mint betanított és segédmunkások együttvéve, a segédmunkások fiai között is alig vannak többen a szakképzetlen munkások, mint a szakmunkások.

A szellemi rétegbe, különösen az értelmiségbe való beáramlásuk sokkal kisebb arányú volt, mint a szakmunkások fiaié, mobilitási esélyeik tehát lényegesen rosszabbak voltak.

A betanított és segédmunkások leányainak mobilitása a férfiakétól elsősorban abban különbözött, hogy lényegesen többen lettek egyszerű irodai dolgozók, kevesebben szakmunkások és többen szakképzetlen munkások.

A betanított munkásoknak közel a fele (48 százalék), a segédmunkásoknak kétötöde (41 százalék) nő volt. Közöttük a parasztszármazásúak aránya kisebb, mint a férfiak között, de még így is mintegy felerészből származnak. Elsősorban a betanított munkásság, de kisebb mértékben a segédmunkásság is az Összes fizikai rétegből származó leányok nagy gyűjtőterülete. Az a tény, hogy az azonos származású nők a férfiaknál sokkal nagyobb mértékben maradnak szakképzetlenek, a két nem foglalkozási helyzete közötti alapvető és tartós egyenlőtlenséget jelzi. Kétségtelen ugyan, hogy a nők helyzetében nagy változást hozott a keresők arányának megnövekedése a szocialista iparosítás extenzív időszakában, ez azonban — mint láthatjuk — még egyáltalán nem teremtett egyenlő feltételeket a nők és a férfiak számára. Az ebben az irányban való előrehaladás a magyar társadalom fejlődésének következő szakaszaira maradt.

A felszabadulás előtti társadalomban különleges helyet foglaltak el az altisztek: mintegy felvonó szerepét játszotta ez a réteg, amelynek szűk aknájában a munkások és a parasztok leszármazottai több nemzedéken át a szellemi rétegekbe emelkedhettek. Ezért alkottunk külön kategóriát az 1962—1964-es vizsgálat feldolgozásakor is a hivatalsegédkekből, portásokból, házfelügyelőkből, éjjeliőrökből.

A hivatalsegédkei fiainak mobilitása ugyan a hatvanas évek elején még mindig kedvezőbbnek látszik, mint a betanított és segédmunkások fiaié, azonban a szakmunkások fiai ekkor már jobb helyzetben voltak, tehát a hivatalsegédkeknél a munkásoknál némileg kedvezőbb korábbi helyzete megszűnt. Ez nem a helyzetük romlásának következménye. A felszabadulás óta az ő mobilitási esélyeik is javultak, azonban a szakmunkás-származásúaknál a javulás lényegesen nagyobb. Ez annak a természetes folyamatnak a következménye, hogy leépült a válaszfal, amely a munkásságot a szellemi rétegtől és főképpen az értelmiségtől elválasztotta, és ezzel szükségtelemmé váltak az emelkedés olyan kerülő útjai, mint amelyet a felszabadulás előtt egyes munkás- és parasztszármazású családoknak az altiszti, házmesteri és hasonló foglalkozások nyújtottak.

Az ipari napszamosok rétege, amely a felszabadulás előtt a parasztság és a munkásság között lényeges közvetítő szerepet játszott, a hatvanas évek elejére összezsugorodott, és — annak következtében, hogy a parasztság és a munkásság közötti mobilitást akadályozó gátak megszűntek — elvesztette ezt a szerepét a mobilitási folyamatban.

A szocialista iparosításnak és a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában a mezőgazdaságban dolgozók, a mezőgazdasági munkásság, a termelőszövetkezeti parasztság és az egyénileg gazdálkodó parasztság volt az a nagy tartalék, amely az egész magyar mobilitási folyamatot mozgásban tartotta, annak utánpótlását adta. Az eddig leírt mobilitási folyamatokat, az egyéb szellemi származásúak beáramlását az értelmiségbe, a betanított és segédmunkások belépését a szakmunkások rétegébe az tette lehetővé, hogy minden „továbblépő”, vagyis minden főirányban mobil személy helyére léphetett valaki egy rosszabb helyzetű rétegből, végső soron a parasztságból. A

mezőgazdasági származású férfiaknak fele, a kereső leányoknak kétötöde lépett ki a mezőgazdaságból. A kilépőknek több mint fele szakképzetlen munkás (betanított és segédmunkás) lett, lényegesen kevesebben kerültek szellemi foglalkozásba, még sokkal kevesebben értelmiségi pályára. Mobilitási esélyeik a más osztályokból és rétegekből származókéknál kedvezőtlenebbek voltak.

A felszabadulás előtti parasztság különböző rétegeiből származók mobilitása is eltéréseket mutat:

<i>Az összeírt férfiak 1962-1964-ben</i>	Társadalmi származás		
	önálló paraszt	mező-g-i cseléd	mező-g-i napsz.
Vezető és értelmiségi	3	2	2
Egyszerű szellemi	5	4	3
Kisiparos, ktsz-tag	3	3	3
Szakmunkás	14	15	18
Betanított munkás	8	10	13
Hivatalsegéd	2	3	4
Segédmunkás	10	13	14
Napszámos	0	0	0
Mezőgazdasági fizikai	54	49	42
Egyéb	1	1	1
Együtt	100	100	100

Tehát a mezőgazdasági származásúaknak több mint felét (53 százalékát) alkotó önálló birtokos-paraszt származásúaknak lényegesen nagyobb része maradt meg a mezőgazdaságban, mint a gazdasági cselédek fiainak (a mezőgazdasági származásúak 25 százaléka), és az utóbbiaknál is nagyobb volt a mezőgazdasági napszámos-származású férfiaknak (a mezőgazdasági származásúak 20 százalékának) a mobilitása. (A mezőgazdasági származásúak fennmaradó két százaléka kubikos és mezőgazdasági szakmunkás-származású volt.)

Ugyanakkor a parasztagzádnak a mezőgazdaságot elhagyó fiai valamivel kedvezőbb pozíciót értek el a társadalomban, mint a mezőgazdasági cselédek és napszámosok fiai: viszonylag több volt közöttük a szellemi és azon belül is az értelmiségi rétegbe belépő, és a fizikai foglalkozásúak között is nagyobb arányban fordultak elő szakképzettek, mint a mezőgazdasági cselédek és napszámosok fiai között.

A felszabadulás előtt maga a birtokos parasztsztr kategóriája is heterogén volt. A szülők gazdaságának nagysága is erősen differenciálta fiaik mobilitási esélyeit. Ezeknek a differenciáknak kettős jellegük van: egyrészt a törpebirtokosok fiai nagyobb arányban léptek

ki a parasztságból, mint a kis- és középbirtokosok fiai, sőt minél nagyobb volt a gazdaság, annál kisebb arányban hagyták el a mezőgazdaságot; másrészt a középbirtokosok fiai, ha kiléptek a parasztságból, nagyobb valószínűséggel kerültek viszonylag kedvezőbb helyzetbe (a szellemi, illetve a szakmunkásrétegbe), mint a törpebirtokosok fiai. A társadalomban vett parasztságon belül a felszabadulás előtt meglévő különbségek tehát bizonyos mértékben befolyásolták a társadalmi mobilitási folyamatokat a felszabadulás után, az extenzív szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése időszakában is.

A mezőgazdasági fizikai kategóriából való kilépést a főirányú társadalmi mobilitáshoz soroltuk, mert a mezőgazdaságból a munkásságba való átlépés előfeltétele, illetve következménye az ország egész gazdasági fejlődésének. Nehéz azonban eldönteni, hogy ezek a társadalmi mobilitási folyamatok a parasztszármazásúak számára, elsősorban azok számára, akik betanított vagy segédmunkások lettek, a jövedelmi helyzet és az életkörülmények javulásával vagy átmeneti romlásával járt-e. Még nehezebb megmondani, hogy ezt a mobilitást szubjektíven hogyan értékelték, helyzetük javulásaként vagy romlásaként fogták-e fel. Az azonban nem kétséges, hogy ezek a mobil parasztszármazású tömegek teremtették meg a magyar iparfejlődésnek és ezzel a társadalmi fejlődésnek az alapját, ugyanakkor a mobilitási folyamatok tették lehetővé — a mezőgazdasági rejtett munkanélküliség csökkentése útján — a mezőgazdaságban megmaradtak életszínvonalának és körülményeinek javulását is a hatvanas évek elején kezdődő új fejlődési szakaszban.

Tehát azok a mobil személyek és családok, akik a parasztságból kiléptek, és vállalták e mobilitási lépéssel járó nehézségeket, problémákat — a lakóhely változtatást vagy ingázást, az új lakó- és munkakörnyezetbe való beilleszkedés problémáit, a még a segédmunkás munkakörökbe való átlépéskor is szükségszerű tanulást (amelyek talán felülmúlják más mobilitási lépések, például a munkásságból az értelmiségbe való átlépés nehézségeit), ezzel végeredményben az egész ország gazdasági és társadalmi fejlődését szolgálták.

Míg a parasztságból való kiáramlás igen nagy volt, a más társadalmi osztályokból és rétegekből a mezőgazdasági fizikai rétegbe irányuló mobilitás igen csekély. A máshonnan származók aránya alig érte el a 9 százalékot a mezőgazdasági fizikai kategóriába tartozó férfiak és a 11 százalékot a nők között. Ebben szinte semmi változás nem mutatkozik még a felszabadulás előtti és az azt követő mobilitási viszonyokhoz képest. Kis különbség volt a mezőgazdasági fizikai kategóriában levő férfi alrétegek között: a máshonnan származók aránya 6 százalék a termelőszövetkezeti tagok, 10 százalék a traktorosok, 12 százalék az állami gazdaságok állandó munkásai között. Csupán a mezőgazdasági ágazatban dolgozó szakmunkások között volt lényegesen nagyobb (30 százalék) a beáramlás, azonban ez a csoport ekkor még elenyészően kicsi volt a mezőgazdasági fizikai réteg egészén belül. A mezőgazdasági

fizikai rétegbe irányuló mobilitás csekély mértékét egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy a mezőgazdaságban dolgozók jövedelme és életszínvonala a szocialista iparosítás extenzív szakaszában és a mezőgazdaság kollektivizálását megelőzően lényegesen elmaradt a más ágazatokban dolgozó fizikai munkásokétól, ugyanakkor a mezőgazdasági munkakörülmények és a falusi életkörülmények olyannyival nehezebbek voltak, hogy a mezőgazdaságnak szinte semmi vonzereje sem volt a más osztályokból, rétegekből származók szemében. Ehhez járult, hogy az Önálló parasztgazdaságok hosszabb távú fejlődési perspektíváit a parasztság joggal igen csekélynek ítélte, így, akinek módja volt, igyekezett a mezőgazdasági fizikai csoportokból más társadalmi rétegekbe átlépni.

Az extenzív iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása időszakában tehát igen nagy volumenű mobilitás indult meg. Ennek mozgatóereje túlnyomó részben a gazdasági fejlődésből adódó társadalmi és foglalkozási szerkezetváltozás volt, az ezzel ellentétben irányú mobilitás, a különböző osztályok és rétegek tagjai közötti "helycsere" viszonylag ritka maradt. Mégis a nagyméretű strukturális mobilitás hatására a különböző osztályokból és rétegekből származók társadalmi mobilitási esélyei a korábnál jóval kevésbé egyenlőtlenek váltak, de még továbbra is távol voltak a mobilitási életpályák esélyeinek egyenlőségétől. -

Ez a korszak tehát megvalósította a régóta esedékes gazdasági és társadalmi modernizálódás első nagy lépéseit a társadalmi mobilitás területén, mint sok más vonatkozásban is, de korántsem vezetett el egy olyan helyzethez, amelyet minden tekintetben problémátlanak, ideálisnak tekinthetnénk.

3.4 NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI MOBILITÁS

AZ INTENZÍV GAZDASÁGI FEJLŐDÉS KORSZAKÁBAN

Az 1973-ban végzett új (a hatvanas évek elején végrehajtott felvételt lényegében megismétlő) adatfelvétellel arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között megváltozott-e a társadalmi mobilitás volumene, annak iránya és a társadalmi nyitottság.

Ezért az alábbiakban először azt a kérdést vizsgálom: változott-e és hogyan a magyar társadalmi mobilitás a hatvanas évek eleje óta. Az 1973. évi adatfelvétel emellett finomabb társadalmi alrétegek mobilitásának elemzését is lehetővé teszi. Ezzel foglalkozom a fejezet második részében.

Ennek az adatfelvételnek a feldolgozásakor már nem látszott indokoltnak az összeírtak társadalmi helyzetét kizárólag a szülők második világháború előtti helyzetéhez viszonyítani, hiszen a hetvenes évek elején a felnőttek jelentős része már a felszabadulás után nőtt fel, vagyis iskolai pályafutását és pályaválasztását már nem befolyásolta döntően a szülők felszabadulás előtti helyzete. Ezért választottuk ismervül az apáknak az összeírtak 14 és 18 éves kora között, vagyis abban az időszakban elfoglalt társadalmi helyzetét, amikor eldől, hogy az összeírt középiskolában, majd felsőfokú iskolában tovább tanul-e, és amikor — ha az általános iskola vagy a középiskola elvégzése után nem tanult tovább — első foglalkozását megkezdte.

Az 1960-as évek eleji vizsgálat eredményeivel való összehasonlítás érdekében azonban megtartottuk az apának 1938. évi társadalmi helyzetével való összehasonlítást is. Így többnyire mindkét táblázatot elkészítettük. Míg az utóbbi fajta elemzésnél tehát mindig a felszabadulás előtti társadalmi helyzetet látjuk, az előbbinél az apa társadalmi helyzetét — a mintának több mint a felénél — már a felszabadulás utáni években rögzítettük.

Az apának az 1938. évi társadalmi helyzetéhez viszonyítva a globális mobilitási arányszámok a következők voltak (3.7 és 3.8 táblázat):

	<i>Férfi (%)</i>	<i>Nő (%)</i>
Összes mobil személy	66	66
<i>ebből: minimálisan szükséges</i>		
strukturális mobilitás	39	37
egyéb mobilitás	27	29

Eszerint a nemzedékek közötti társadalmi mobilitás az 1960-as évek eleje óta még kissé tovább nőtt, és a szerkezeti változások által kikényszerített mobilitás is emelkedett.

Ha viszonyítási alapul az apának az összeírt férfiak és nők 14—18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetét választjuk, a globális arányszámok ettől némileg eltérnek (3.9 és 3.10 táblázat).

Az utóbbi megközelítés esetén az összes mobilitás és a minimálisan szükséges strukturális mobilitás kisebb, mert az apák társadalmi összetétele közelebb áll a gyermekeikéhez, ugyanis a fiatalabb nemzedékek szüleinek társadalmi helyzetét már az extenzív iparosítás időszakában mérjük, amikor számosan közülük átléptek a mezőgazdaságból a nem-mezőgazdasági munkás-

	<i>Férfi (%)</i>	<i>Nő (%)</i>
Összes mobil személy	64	63
<i>ebből: minimálisan szükséges</i>		
strukturális mobilitás	29	31
egyéb mobilitás	35	32

ságba, a szakképzetlen munkásságból a szakmunkásságba, a fizikai foglalkozású osztályokból és rétegekből a szellemi rétegekbe.

Nem ennyire nyilvánvaló azonban, miért nőtt meg az egyéb mobilitás, ezen belül: a cirkuláris mobilitás. Tény viszont, hogy — különösen a férfiak esetében — nagyobb azoknak a szellemi családokból származóknak az aránya, akik fizikai foglalkozású társadalmi osztályokba és rétegekbe kerültek. Nem tudjuk biztosan eldönteni, vajon arról van-e szó, hogy azoknak a fiai és leányai, akik a felszabadulás után léptek át a munkásságból vagy a parasztságból a szellemi rétegbe, gyakrabban lépnek-e vissza a fizikai foglalkozásokba, mint azoknak gyermekei, akik már a felszabadulás előtt is a szellemi réteghez tartoztak. Valószínű azonban, hogy ez tükröződik a nagyobb szellemi-fizikai irányú mobilitásban, ha az apáknak a mához közelebb álló társadalmi helyzetét nézzük. Ez a megfigyelés is arra int, hogy a hatvanas évek óta eltelt időszakban megjelentek a társadalmi mobilitási viszonyok változásának bizonyos csírái. Indokolt tehát, hogy a társadalmi mobilitás alakulását a jövőben is folyamatosan figyelemmel kísérjük.

Milyen strukturális erők befolyásolták a társadalmi mobilitást, és vajon gyengült-e azoknak a hatása?

A társadalmi és foglalkozási szerkezet átalakulásának iránya nagy vonalakban azonos maradt az extenzív iparosítás korszakában, sőt az azt megelőzően is megfigyelt változási irányokkal: a mezőgazdaságban dolgozók aránya a nem mezőgazdasági ágakban dolgozók javára csökkent,

a szellemi rétegek aránya növekedett, és a magasabb iskolai végzettségű és szakképzettségű rétegek aránya a kisebb szakképzettségűekkel szemben megnőtt.

Ha az 1973. évi társadalmi és foglalkozási szerkezetet összehasonlítjuk a körülbelül harminc évvel (egy nemzedékkel) korábbi (az 1941. évi népszámláláskor megállapított szerkezettel jellemezhető) szerkezettel, akkor a változás 1973 és 1941 között még nagyobbnak látszik, mint 1963 és 1930 között, egyszerűen azért, mert míg 1930 és 1941 között viszonylag kis szerkezeti változás ment végbe, 1963 és 1973 között lényegesebb változásokra került sor.

Ezzel szemben az 1960-as évek közepétől kezdve, tehát az intenzív gazdasági fejlődésre való áttérés után, a megelőző extenzív iparosítási időszakhoz képest a szerkezeti változások lényegesen lelassultak. Ezt a lassulást szemléltethetjük (bár pontosan mérni korántsem tudjuk) olyan módon, hogy összehasonlítjuk az 1949., 1963. és 1973. évi társadalmi szerkezetet (2.3 táblázat), és kiszámítjuk a közöttük levő, százalékpontokban kifejezhető különbséget. Hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének hatását kiszűrjem (noha az is nagyon lényeges, de egyszeri szerkezeti változás volt), összevontam a három mezőgazdasági kategóriát, és úgy számítottam ki a különbségeket:

	<i>Százalékpontokban kifejezett különbség</i>	
	<i>az 1949. és 1963. évi</i>	<i>az 1963. és 1973. évi</i>
	<i>társadalmi szerkezet között</i>	
Férfiak	28	14
Nők	29	14
Együtt	28	14

Noha egy 14 éves időszakot hasonlítunk össze egy 10 éves időszakkal, mégis feltűnő, hogy a szerkezeti változás mértéke felére csökkent. A lassulás okai:

1. A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak számának abszolút értelemben kisebb csökkenése; ez összefügg egyrészt azzal, hogy az 1960-as évek közepén a mezőgazdaságban korábban meglévő munkaerő-tartalékok kimerültek, mivel a rejtett munkanélküliség megszűnt, továbbá azzal, hogy 1963-ra a mezőgazdasági népesség annyira megcsappant, hogy abszolút értelemben (vagyis százalékpontokban kifejezve) a hasonló arányú további csökkenés is kisebb csökkenést jelentett volna.

2. Nagyon meglassult a nem-mezőgazdasági fizikaiak arányának növekedése, sőt — rétegenként vizsgálva — a segédmunkások aránya csökkenni kezdett, és a betanított-munkásoké is alig nőtt; ez azzal függ össze, hogy a hetvenes évek elején az iparban foglalkoztatott munkások számának növekedése megállt, és a munkaerő belső átcsoportosulása egyre inkább a tercier ághoz tartozó ágazatok arányát növelte, ahol viszont több a szellemi foglalkozású.

3. Valamelyest meglassult azonban a szellemi foglalkozásúak arányának növekedése is. Rétegenként vizsgálva, a vezető és szakértelmiségi réteg növekedése gyorsult, hasonlóképpen a művezetők és a hasonló szellemi foglalkozású termelésirányítóké, viszont az egyszerű szellemi réteg növekedése lelassult. Ezt sem tekinthetjük véletlennek, hiszen kifejezett erőfeszítések történtek az adminisztratív létszám csökkentésére.

A társadalmi és foglalkozási szerkezet változásának lassulása tehát többé-kevésbé természetes jelenség, viszont szükségképpen befolyásolta a társadalmi mobilitást azzal, hogy kisebbé vált a mobilitás, amelynek a szerkezeti változások hatására mindenképpen be kellett következnie.

Hasonló irányba hatott a társadalmi osztályok és rétegek szerinti gyermekszám-differenciák alakulása. Három évtizeddel korábban, a második világháború alatt még az 1930-as évekéhez hasonlóak voltak a termékenységekülbségek, de a második világháború után rövid idő alatt igen lényeges változások történtek, úgyhogy

az 1960-as évekre a korábban igen nagy különbségek a kiegyenlítődés felé erősen előrehaladtak. 1959-ben például a termékenységek különbségei a következőképpen alakultak:

<i>Ezer 15-49 éves nőre jutott éves születések száma</i>	
Szellemi	46
Önálló kisiparos, kiskereskedő	49
Ipari és építőipari munkás	76
Közlekedési munkás	100
Egyéb munkás	47
Önálló paraszt	56
Mezőgazdasági munkás és termelőszövetkezeti tag	69
Magyarország összesen	61

jellemző lett a régi önálló parasztság lényegesen alacsonyabb gyermekszáma, illetve az ennek megfelelő családtervezés, majd a mezőgazdaság kollektivizálása után a termelőszövetkezeti parasztság és az állami gazdasági munkásság is többé-kevésbé a nem-mezőgazdasági munkásság szintjére szállította le családterveit. Ezen aligha csodálkozhatunk, mert az állami gazdasági munkások és termelőszövetkezeti parasztok életszínvonala, életkörülményei, sőt életmódja is egyre inkább közeledett az ipari munkásságéhoz.

Ugyanakkor a felszabadulás után a szellemi családok átlagos gyermekszáma láthatóan nem csökkent tovább, sőt némileg emelkedett, miközben a nem-mezőgazdasági munkásságé lassan csökkent.

Ilyen körülmények között a mai magyar társadalom minden osztálya és rétege beállt a két és három közötti átlagos gyermekszámra. Az ilyen kis differenciák pedig nyilvánvalóan nem hoznak mozgásba olyan hajtóerőket a mobilitás kikényszerítésére, mint amilyenek évtizedekkel korábban érvényesültek, amikor az egy házasság nőre jutó átlagos született gyermekszám az öt (mezőgazdasági cselédek, bányászok) és kettőnél kevesebb (tisztviselőrétegek) között mozgott.

Annál meglepőbb azonban, hogy a strukturális mobilitás mozgatóerőinek ez a meggyengülése nem a főirányú mobilitást csökkentette, hanem inkább az azzal ellentétes irányú mobilitást látszott megnövelni. Ha az apa 1938. évi társadalmi helyzetét vesszük alapul, akkor a változás a tíz évvel korábbihoz képest elhanyagolhatóan csekély:

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
A főirányban mobil	47	43
A főiránnyal ellentétes		
irányban mobil	10	16
Egyéb mobilitás	9	7

A főiránnyal ellentétes irányú mobilitás azért nagyobb a nők között, mert

1. az értelmiségi apák leányai közül többen tartoznak más társadalmi csoportokba, mint a fiaik közül, és
2. a szakmunkások és a kisiparosok leányai Közül többen szakképzetlen munkások, mint a fiaik közül.

Az egyéb mobilitás viszont azért nagyobb a férfiaknál, mert a kisiparosok fiai közül sokkal többen lettek szakmunkások, mint a leányaik közül.

Ha az apának az összeírtak 14-18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetét vesszük alapul, akkor az ellenirányú mobilitás lényegesen nagyobb:

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
A főirányban mobil	47	43
A főiránnyal ellentétes		
irányban mobil	14	19
Egyéb mobilitás	3	1

(Az egyéb típusú mobilitás most azért kisebb, mert ezekből a táblázatokból elhagytuk az egyéb csoportba tartozókat, akiknek kilépési és belépési mobilitását egyaránt az egyéb mobilitás kategóriájába soroltuk.) A főiránnyal ellentétes mobilitás most a férfiaknál és a nőknél egyaránt nagyobb. Ez főképpen abból adódik, hogy a munkakategóriákból többen léptek át a mezőgazdasági fizikai kategóriába. Emellett azonban az értelmiségiek gyermekei közül is többen nemértelmiségiek. Ennek oka, hogy a felszabadulás előtti paraszti és mezőgazdasági munkáscsaládok egy része a felszabadulás után nem-mezőgazdasági munkás lett, és amikor a hatvanas évek második felében meggyorsult a visszaáramlás a mezőgazdaságba,

elsősorban az ő gyermekeik tértek oda vissza. Továbbá a felszabadulás után az értelmiségbe került munkások és parasztok gyermekei közül is többen kerültek nem-értelmiségi foglalkozásba.

A mobilitási folyamatokat és különösen a nők mobilitását befolyásolták még a következő szerkezeti változások:

1. Tovább nőtt a nők gazdasági aktivitása és a keresők aránya. 1973-ban a munkaképes korú nők közül aktív kereső volt 66,4, inaktív kereső 7,4 százalék (ebből gyermekgondozási szabadságon levő 5,5 százalék), tanuló-eltartott 6,9 és egyéb eltartott 19,3 százalék. Mivel a mobilitásvizsgálatban a háztáji vagy kisegítő gazdasággal rendelkező családban élő eltartott nőket mezőgazdasági segítő családtagoknak vettük, az eltartottak aránya itt még sokkal kisebb. Ténylegesen az 1970-es évek elején már alig-alig van olyan munkaképes korú nő, aki a szó valódi értelmében véve nem tanuló eltartott.

2. A nők társadalmi és foglalkozási megoszlása bizonyos vonatkozásokban lényegesen hasonlóbbá vált a férfiakéhoz. Ezt mutatja a nők aránya a különböző társadalmi osztályokban és rétegekben, a két mobilitás-adatfelvétel mintájában:

A nők aránya az összeírt keresők között, százalékban		
	1962-1964	1973
Vezetők és értelmiségiek	19,7	36,6
Egysz. szellemi foglalk.	55,6	60,0
Kisiparosok, kiskereskedők	45,1	37,2
Szakt munkások	16,4	21,0
Betanított munkások	47,9	55,6
Segéd munkások	42,6	58,5
Mezőg-i fizikai foglalk.	41,4	52,5
Egyéb	12,3	46,9
Összes keresők együtt	39,2	48,2

Ha az apa 1938. évi társadalmi helyzetét vesszük figyelembe, akkor a vezető és értelmiségi férfiak származás szerinti összetétele alig módosult: egynegyedük mezőgazdasági fizikai és valamivel több mint egynegyedük nem-mezőgazdasági munkapától származott. Ha az apa társadalmi helyzetét az összeírt 14-18 éves korában nézzük, akkor a vezetők és értelmiségiek és egyéb szellemi foglalkozásúak gyermekeinek aránya nagyobb, a kisiparosok és kiskereskedők gyermekeinek aránya kisebbnek látszik, továbbá árnyalattal kisebb a munkásszármazásúak aránya. Az eltérések azoknak az apáknak vezető és értelmiségi fiaiból adódnak, akik a felszabadulás előtt munkások, illetve kisiparosok-kiskereskedők voltak, a felszabadulás után pedig szellemi foglalkozásúak lettek. A felszabadulás utáni nagyobb létszámú értelmiségi rétegből származó férfiak aránya az 1970-es évek értelmiségében érthetően nagyobb, mint a felszabadulás előtti kisebb létszámú értelmiségi rétegből származók aránya, még akkor is, ha a felszabadulás után a vezető és értelmiségi rétegbe belépettek gyermekei közül valamivel többen nem váltak maguk is értelmiségiekké, mint a felszabadulás előtti értelmiség gyermekei közül. Ez a nagyobb származási homogenitás, amelyet a belépési mobilitási arányszámok mutatnak, elég természetes következménye a megelőző évtizedek szerkezeti változásainak.

Ellentétes tendenciát látunk viszont a vezető és értelmiségi nőknél. A hatvanas évek elejétől 1973-ban nemcsak az arányuk nőtt meg lényegesen a vezető és értelmiségi rétegen belül, hanem származás szerint is heterogénebbé váltak, megnőtt közöttük a munkás- és parasztszármazásúaknak — különösen a szakt munkások leányainak — aránya, miközben csökkent a vezető és értelmiségi, valamint a kisiparos-származásúak aránya:

A globális arányszámok után hasonlítsuk össze társadalmi osztályonként és rétegenként is az 1962—1964. évi és az 1973. évi társadalmi mobilitás adatfelvétel során megállapított belépési és kilépési arányszámokat (3.7—3.10 táblázat).

A vezető és értelmiségi csoportba tartozó férfiak társadalmi származás szerinti összetétele a két adatfelvételnél a következő volt:

Társadalmi származás	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-18 éves korban
Vezető és értelmiségi	16,1	16,1	21,0
Egyszerű szellemi	15,7	16,6	19,5
Kisiparos, kiskereskedő	15,0	11,9	9,4
Szakt munkás	17,1	17,4	16,7
Betanított és segéd munk.	10,3	9,0	8,8
Mezőgazdasági fizikai	24,3	24,6	24,6
Egyéb és ismeretlen	1,5	4,4	---
Együtt	100,0	100,0	100,0

Az apa társadalmi helyzete	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-18 éves korban
Vezető és értelmiségi	28,3	18,4	23,5
Egyszerű szellemi	22,0	18,1	21,8
Kisiparos, kiskereskedő	19,2	15,8	9,1
Szakmunkás	6,7	15,8	20,1
Betanított és segéd munk.	9,7	9,8	11,0
Mezőgazdasági fizikai	14,1	17,6	14,5
Egyéb és ismeretlen	---	4,5	---
Együtt	100,0	100,0	100,0

3.7 A KERESŐ FÉRFIAK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA, (1973)
Az apa 1938. évi társadalmi helyzetéhez viszonyítva)

Az apa 1938-ban	Az összeírt 1973-ban								
	vezető, értelm.	egyszerű szellemi	kisiparos	szakmunkás	betan. munkás	segédmunkás	mező-g-i munkás	egyéb	együtt
Vezető és szakértelm.	54,5	29,8	0,3	10,5	1,3	2,0	1,6	---	100,0
Egyszerű szellemi	24,6	40,2	2,0	16,3	7,0	4,9	4,0	1,0	100,0
Kisiparos	8,2	22,3	5,9	31,6	10,0	6,8	14,5	0,7 .	100,0
Szakmunkás	9,6	22,7	1,9	45,3	8,5	5,1	5,8	1,1	100,0
Betanított munkás	5,1	18,6	1,0	33,0	19,7	8,0	13,2	1,4	100,0
Segédmunkás	2,3	13,2	3,3	34,2	18,6	14,5	12,1	1,8	100,0
Mezőgazdasági fizikai	2,8	7,8	1,4	22,5	14,8	9,4	39,9	1,4	100,0
Egyéb	5,6	13,9	2,2	30,0	16,5	11,0	18,2	2,6	100,0
Együtt	6,3	14,1	2,0	27,3	13,7	8,6	26,6	1,4	100,0
Vezető és értelmiségi	16,1	3,9	0,3	0,7	0,2	0,4	0,1	---	1,9
Egyszerű szellemi	16,6	12,1	4,3	2,5	2,2	2,4	0,6	3,2	4,3
Kisiparos	11,9	14,4	27,6	10,6	6,7	7,3	5,0	5,1	9,2
Szakmunkás	17,4	18,3	11,1	18,9	7,0	6,8	2,5	9,3	11,4
Betanított munkás	7,2	11,5	4,3	10,5	12,5	8,1	4,3	9,3	8,7
Segédmunkás	1,8	4,7	8,4	6,3	6,8	5,5	2,3	6,9	5,0
Mezőgazdasági fizikai	24,6	30,2	38,4	45,1	58,7	60,2	81,8	56,5	54,6
Egyéb	4,4	4,9	5,6	5,4	5,9	6,3	3,4	9,7	4,9
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>n =</i>	<i>1034</i>	<i>2321</i>	<i>323</i>	<i>4484</i>	<i>2257</i>	<i>1405</i>	<i>4363</i>	<i>216</i>	<i>16 403</i>

*3.8 A KERESŐ NŐK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA, (1973)
Az apa 1938. évi társadalmi helyzetéhez viszonyítva)*

Az apa 1938-ban	Az összeírt 1973-ban								
	vezető, értelm.	egyszerű szellemi	kisiparos	szakmu- nkás	betan. munkás	segéd- munkás	mezőg-i munkás	egyéb	együtt
Vezető és szakértelmiségi	32,5	55,5	1,5	4,1	3,2	2,0	0,3	0,9	100,0
Egyszerű szellemi	14,2	55,9	1,3	5,6	10,4	7,3	4,1	1,2	100,0
Kisiparos	6,3	32,3	2,9	11,2	19,2	13,9	12,95	1,3	100,0
Szaktmunkás	5,3	41,5	1,1	14,1	19,6	11,0	5,5	1,9	100,0
Betanított munkás	3,1	25,9	1,3	9,3	24,2	16,1	18,5	1,6	100,0
Segédmunkás	2,3	25,1	1,5	9,2	26,2	18,6	15,5	1,6	100,0
Mezőgazdasági fizikai	1,3	11,8	0,9	5,7	17,4	12,7	49,2	1,0	100,0
Egyéb	3,3	20,6	1,3	8,4	22,5	17,6	24,4	1,9	100,0
Együtt	3,9	22,7	1,3	7,8	18,5	12,9	31,6	1,3	100,0
Vezető és értelmiségi	18,4	5,4	2,6	1,2	0,4	0,4	0,0	1,6	2,2
Egyszerű szellemi	18,1	12,3	5,2	3,6	2,8	2,8	0,7	4,7	5,0
Kisiparos	15,8	13,9	23,0	14,0	10,2	10,5	4,0	9,9	10,0
Szaktmunkás	15,8	21,1	10,5	20,8	12,3	9,7	2,0	17,3	11,5
Betanított munkás	7,0	10,1	9,4	10,5	11,6	11,0	5,2	11,5	8,8
Segédmunkás	2,8	5,4	5,8	5,8	7,0	7,1	2,4	6,3	4,9
Mezőgazdasági fizikai	17,6	27,1	37,7	38,4	49,27	51,3	81,6	40,8	52,36
Egyéb	4,5	4,8	5,8	5,7	6,5	7,2	4,1	7,9	5,3
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>n =</i>	<i>597</i>	<i>3481</i>	<i>191</i>	<i>1193</i>	<i>2821</i>	<i>1983</i>	<i>4825</i>	<i>191</i>	<i>15 282</i>

3.9 A KERESŐ FÉRFIAK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA, 1973 (Az apának az összeírt 14-18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetéhez viszonyítva)								
Az apa az összeírt 14-18 éves korában	vezető és értelm.	egyszerű szellemi	kisiparos	szakmunkás	betanított munkás	segédmunkás	mezőgazdasági fizikai	együtt
Vezető és értelmiségi	45,4	26,7	1,2	14,4	3,5	1,9	6,9	100,0
Egyszerű szellemi	18,1	34,5	1,2	28,7	6,7	4,2	6,6	100,0
Kisiparos	7,9	22,7	7,9	31,3	9,9	7,5	12,8	100,0
Szakmunkás	7,4	19,4	1,9	48,3	9,0	6,3	7,7	100,0
Betanított munkás	3,3	14,8	0,9	38,9	20,1	9,3	12,7	100,0
Segédmunkás	2,3	10,8	1,9	36,2	18,2	16,5	14,1	100,0
Mezőgazdasági fizikai	3,1	8,1	1,4	20,2	14,6	9,6	43,0	100,0
Együtt	6,3	14,1	1,9	28,6	13,6	8,8	26,7	100,0
Vezető és értelmiségi	21,0	5,5	1,8	1,5	0,8	0,6	0,8	2,9
Egyszerű szellemi	19,5	16,6	4,3	6,8	3,3	3,3	1,7	6,8
Kisiparos	9,4	12,0	31,1	8,1	5,4	6,4	3,6	7,5
Szakmunkás	16,7	19,5	13,9	23,8	9,4	10,1	4,1	14,1
Betanított munkás	6,3	12,6	5,4	16,1	17,7	12,6	5,7	12,0
Segédmunkás	2,5	5,3	6,8	8,6	9,2	12,8	3,6	6,8
Mezőgazdasági fizikai	24,6	28,5	36,7	35,1	54,2	54,2	80,5	49,9
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n=	929	2084	280	4261	2014	1308	3955	14 831

3.10 A KERESŐ NŐK NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁSA, 1973 (Az apának az összeírt 14-18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetéhez viszonyítva)								
<i>Az apa az összeírt 14-18 éves korában</i>	<i>vezető és értelm.</i>	<i>egyszerű szellemi</i>	<i>kisiparos</i>	<i>szak- munkás</i>	<i>betanító- tt munkás</i>	<i>segéd- munkás</i>	<i>mezőg-i fizikai</i>	<i>együtt</i>
Verető és értelmiségi	28,1	56,9	0,9	4,7	6,3	2,2	0,9	100,0
Egyszerű szellemi	11,6	58,5	1,1	9,4	10,5	5,5	3,4	100,0
Kisiparos	4,5	32,4	2,8	11,2	19,4	15,6	14,1	100,0
Szaktmunkás	5,3	42,1	1,0	15,4	20,7	9,7	5,8	100,0
Betanított munkás	2,6	27,5	1,2	9,6	26,9	15,4	16,8	100,0
Segédmunkás	1,7	23,0	1,1	10,5	30,9	17,0	15,8	100,0
Mezőgazdasági fizikai	1,2	10,3	0,9	5,3	16,7	12,7	52,9	100,0
<i>Együtt</i>	<i>3,9</i>	<i>24,8</i>	<i>1,1</i>	<i>8,4</i>	<i>18,9</i>	<i>12,2</i>	<i>30,7</i>	<i>100,0</i>
Vezető és értelmiségi	23,5	1,5	2,5	1,8	1,1	0,6	0,1	3,3
Egyszerű szellemi	21,8	17,3	7,1	8,2	4,1	3,3	0,8	7,3
Kisiparos	9,1	10,3	20,0	10,5	8,1	10,0	3,6	7,9
Szaktmunkás	20,1	25,3	12,9	27,2	16,3	11,8	2,8	14,9
Betanított munkás	8,0	13,3	12,3	13,6	17,0	15,0	6,5	11,9
Segédmunkás	3,0	6,2	6,5	8,3	10,9	9,3	3,5	6,7
Mezőgazdasági fizikai	14,5	20,1	38,7	30,4	42,5	50,0	82,7	48,0
<i>Együtt</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
n=	537	3405	155	1158	2600	1679	4222	13 756

Társadalmi származás	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-18 éves korban
Vezető és értelmiségi	20,9	19,5	14,6
Egyszerű szellemi	10,6	8,8	5,8
Kisiparos, kiskeresk.	3,6	2,9	2,5
Szakmunkás	4,0	3,4	2,4
Betanított munkás	2,0	1,8	1,1
Segédmunkás	2,3	0,8	0,7
Mezőgazdasági fizikai	1,0	1,0	1,0

fizikai apák fiainak esélyei határozottan javultak, mert lemaradásuk a többi osztályokéhoz és rétegekhez képest csökkent. Sőt a mezőgazdasági fizikaiak és a szakképzetlen munkások esélyei többé-kevésbé kiegyenlítődték. Viszont a vezetők és értelmiségiek fiainak előnye minden más osztály és réteg fiaihoz - közöttük a munkások fiaihoz - képest is emelkedett. Kissé nőtt az elválasztó rés a szakmunkások és a segéd munkások gyermekeinek esélyei között is.

Egészen más tendenciát látunk a nőknél. Itt a különböző osztályokhoz és rétegekhez tartozó családokból származó lányok egymáshoz viszonyított esélye a vezető és értelmiségi rétegbe jutásra a következő volt:

Az apa társadalmi helyzete	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-ig éves korban
Vezető és értelmiségi	32,0	25,0	23,4
Egyszerű szellemi	15,0		
Kisiparos és kiskeresk.		4,8	3,8
Szakmunkás	1,6	4,0	
Betanított munkás	1,5	2,4	2,2
Segédmunkás	3,1	1,8	1,4
Mezőgazdasági fizikai	1,0	1,0	1,0

Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a felszabadulás utáni első 10-15 évben elsősorban a munkások és parasztok fiai éltek azzal a lehetőséggel, hogy egyetemre és főiskolákra való bejutásukat nem akadályozták a társadalmi rendszer jellegéből adódó gátak, a társadalmi fejlődés legújabb szakaszában azonban megkezdődött a munkások és a parasztok leányainak beáramlása a felsőfokú iskolákba és az értelmiségbe.

A vezető és értelmiségi réteg kilépési mobilitási arányszámai alapján az e rétegbe való bejutás esélykülönbségeit jellemezhetjük azzal, hogy a különböző osztályokból és rétegekből származó férfiak esélyei hányszor nagyobbak a mezőgazdasági fizikai apák fiainak esélyeinél:

Az esélyegyenlőtlenségek láthatóan nem minden vonatkozásban alakultak egyformán. A mezőgazdasági

Az esélyegyenlőtlenségek, amelyek a felszabadulás előtt, de még a hatvanas évek elején is sokkal nagyobbak voltak mint a férfiaknál, 1973-ra hasonló szintre csökkentek, bár a férfiaknál tapasztalt egyenlőtlenségektől némileg eltérőek: míg a férfiaknál a hatvanas évek eleje óta elsősorban a mezőgazdasági fizikai származásúak esélyei javultak lényegesen, a nőknél a szakmunkás apák leányainak esélyeinél látjuk a legnagyobb javulást, úgyhogy az őket a mezőgazdasági fizikaiak leányaitól elválasztó esélykülönbség nőtt is. Az esélyegyenlőtlenségek összeszűkülése a felszabadulás óta tehát sematikusán úgy zajlott le, hogy először a munkás-, elsősorban a szakmunkás-származású férfiak esélyei közeledtek a vezetők és értelmiségiek fiainak esélyeihez, majd egy későbbi fázisban a lányoknál is erősen csökkenni kezdtek az esélyegyenlőtlenségek, úgyhogy először a szakmunkás-származású lányok mobilitási esélyei javultak erősen. Ez az egész folyamat úgy ment végbe, hogy fokozottan emelkedtek minden osztály és réteg abszolút esélyei a vezető és értelmiségi rétegbe jutásra, tehát a vezetők és értelmiségiek fiai közül is valamivel többen kerültek vezető és értelmiségi pozícióba.

Még határozottabban bontakozik ki a különböző társadalmi származású nők mobilitási esélyegyenlőtlenségének csökkenése, ha a fenti esélyegyenlőtlenség-mutatókat nemcsak a kereső nőkre, hanem az összes nőre számítjuk. Ebben az esetben ugyanis a régi esélyegyenlőtlenségek még nagyobbak, mert a keresők aránya a különböző származású nők között lényegesen eltért, a vezetők és értelmiségiek leányai nagy részben keresők voltak, míg a munkások és még inkább a parasztok leányai között igen nagy számban voltak az eltartottak, akiket a fenti mutatókban nem vettünk figyelembe. 1973-ra viszont a különböző társadalmi helyzetű családokból származó kereső és eltartott leányok esélyei a kiegyenlítődség irányában változtak (bár még mindig lényeges különbségek vannak), ezért az eltartottakat is figyelembe vevő esélyegyenlőtlenség-mutatók 1973-ban már csak kevésbé különböznek a csupán a keresőket figyelembe vevő mutatóktól:

Az apa társadalmi helyzete	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-ig éves korban
Vezető és értelmiségi	92,0	28,9	22,3
Egyszerű szellemi	14,0	11,7	9,4
Kisiparos és kiskeresk.	1,4	5,0	3,8
Szaktmunkás	4,0	4,5	4,6
Betanított munkás	2,5	2,6	2,3
Segédmunkás	6,5	1,7	2,1
Mezőgazdasági fizikai	1,0	1,0	1,0

A vezető és értelmiségi réteg társadalmi származás szerinti összetételének változásában tehát három tendencia játszott szerepet:

1. a férfiaknál az összetétel alig változott, illetve - ha az összeírt 14-18 éves korában meghatározott szülői helyzetet vesszük figyelembe - a munkás- és parasztszármazásuk aránya kissé csökkent;

2. a nőknél, ahol korábban lényegesen kisebb volt a munkás- és parasztszármazásuk aránya, mostanra ez az arány megnőtt, és ha el nem is érte, de megközelítette a férfiaknál megállapított arányt;

3. a vezető értelmiségi rétegen belül a nők aránya megnőtt.

Ez a három tendencia nagyjából kiegyenlítette egymást, tehát a vezető és értelmiségi réteg egészének társadalmi származás szerinti összetétele, ha összehasonlítási alapul az apának a felszabadulás előtti társadalmi helyzetét vesszük, nem változott lényegesen. Ha az apa társadalmi helyzetét az Összeírtak 14-18 éves korában nézzük, kissé csökkent a munkás- és parasztszármazásuk aránya, egyszerűen azért, mert a vezetők és értelmiségiek aránya az apák között is nagyobb volt.

Ezt a viszonylagos stabilitást kétféleképpen ítéltük meg. Egyrészt úgy, hogy nem váltak be azok a feltételes jóslatok, hogy a szocialista magyar társadalomban az esélyegyenlőtlenség növekedése következtében a társadalom bizonyos megmerevedése fog bekövetkezni, másrészt úgy is felfogható, hogy fennmaradtak igen lényeges esélykülönbségek, illetve az esélykülönbségek kiegyenlítődési folyamata megállt.

Az említett tendenciák meglete nagyon határozottan figyelmeztet továbbá arra, hogy ezt a viszonylagos változatlanságot nem tekinthetjük biztosan fennmaradó állapotnak. Éppen ellenkezőleg, a jövőben a belépési és esetleg a kilépési mobilitási arányszámok változásaira kell számítanunk, ha a különböző meglevő tendenciák nem fogják egymást továbbra is automatikusan semlegesíteni, ami alig valószínű.

A mezőgazdasági fizikai (egyéniileg gazdálkodó paraszt, mezőgazdasági munkás, termelőszövetkezeti paraszt) származású férfiak aránya a nem-mezőgazdasági munkások között alig változott (53, illetve 52 százalék). Ha viszont az apának az összeírt 14-18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetét vesszük figyelembe, és ezért a felszabadulás utáni években munkássá vált parasztok és mezőgazdasági munkások fiait munkásszármazásúakként kezeljük, a mezőgazdasági fizikai származásuk aránya valamivel csökkent (44 százalék). Ez annak a hosszú távú folyamatnak a kezdetét jelzi, hogy a mezőgazdaságban dolgozók arányának csökkenésével párhuzamosan, szükségképpen egyre kevesebb lesz a mezőgazdasági rétegekből származók aránya a munkások között.

Míg a parasztságból és a mezőgazdasági munkásságból származók aránya közel változatlanul maradt a nem mezőgazdasági munkásság egészén belül, lényegesen változott a munkásság egyes rétegeiben:

	Mezőgazdasági fizikai származású (százalék)		
	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-18 éves korban
Szaktmunkások között	41,5	45,1	35,1
Betanított munkások között	61,1	58,7	54,2
Segédmunkások között	68,3	60,2	54,2
Az összes munkásférfiak között	53,0	51,5	44,0

A férfi szakmunkások között nőtt, a betanított munkások között kissé csökkent, a segédmunkások között pedig lényegesen csökkent a mezőgazdasági fizikai származásúak aránya.

Még határozottabban mutatják ezt az eltolódást a kilépési mobilitási arányszámok:

Az összeírt férfi	A mezőgazdasági fizikai apák fiai közül		
	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-18 éves korban
Szaktanulmányos	15,2	22,5	20,2
Betanított munkás	9,2	14,8	14,7
Segédmunkás	14,5	9,4	9,6
Nem-mezőgazd.-i munkás együtt	38,9	46,7	44,5

parasztság társadalmi helyzete lényegesen megváltozott, a mezőgazdasági munkásságtól elválástól távolság csökkent. Ez fejeződött ki abban, hogy míg az extenzív iparosítás időszakában a mezőgazdasági fizikai származású férfiak nagy része életpályája folyamatában lépett át a mezőgazdaságból és szakképzetlen munkás lett, a hatvanas évek elején kezdődő új fejlődési szakaszban a mezőgazdasági fizikai foglalkozású apák fiai közül egyre többen szakmát tanultak, és szakmunkásként kezdték életpályájukat. Végeredményben ez az egyik — és talán leglényegesebb — megnyilvánulása annak, hogy a volt egyénileg gazdálkodó parasztok, mezőgazdasági munkások és a mai termelőszövetkezeti parasztok hátránya a társadalmi mobilitási esélyek vonatkozásában mérséklődött.

Ezzel párhuzamosan megerősödött a mezőgazdasági fizikai származású nők beáramlása is a munkásság rétegeibe:

Az összeírt nő	Mezőgazdasági fizikai származású (százalék)		
	1962-1964	1973	
	az apa		
	1938-ban	1938-ban	14-18 éves korban
Szaktanulmányos nők között	32,4	38,4	30,4
Betanított munkásnők között	43,7	49,2	42,5
Segédmunkásnők között	54,2	51,3	50,0
Az összes munkásnők között	46,6	50,0	42,6

leegyszerűsítve úgy jellemezhetjük, hogy a felszabadulás utáni első másfél évtizedben elsősorban a férfiak hagyták el a mezőgazdaságot, és főképpen szakképzetlen munkások lettek, míg a hatvanas évek eleje óta megnőtt a nők kereső-munka-vállalása és ezzel egyidejűleg átáramlása a szakképzetlen nem-mezőgazdasági munkásrétegekbe, miközben a mezőgazdasági munkások és a termelőszövetkezeti parasztok fiai a szakképzetlen munkásrétegek helyett a szakmunkásságba kezdtek áramlani.

A hatvanas évek eleje óta megnőtt az ellentétes irányú mobilitás a nem-mezőgazdasági munkásságból a mezőgazdasági rétegekbe. A mezőgazdaságon kívüli munkásrétegekből származó férfiak aránya a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak között (az apa 1938. évi társadalmi helyzetét véve alapul) a hatvanas évek elején 9,2 százalékos volt, és 1973-ra 18,2 százalékra nőtt. Ha az apának az összeírt 14-18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetét vesszük figyelembe, akkor az arány még magasabb: 19,5 százalékos, mert ebben az esetben ide számítjuk azokat is, akiknek apja a felszabadulás előtt paraszt vagy mezőgazdasági munkás volt, a felszabadulás után nem-mezőgazdasági munkás lett, és maguk (ezeknek az apáknak fiai) visszatértek a mezőgazdaságba. A munkás-származásúak azonban nem a hagyományos paraszti foglalkozásokba tértek vissza, hanem a nagyüzemi mezőgazdaságban gyorsan növekvő létszámú nem-mezőgazdasági foglalkozási csoportokba, különösen a szakképzettséget igénylő

Az eltolódásnak több magyarázata van. Mindenekelőtt szerepet játszott benne az, hogy a nem-mezőgazdasági munkásság szakképzettség szerinti összetétele a hatvanas évek eleje óta a műszaki és gazdasági fejlődés következtében (de részben azért is, mert egyes korábbi betanított munkaköröket szakmunkává nyilvánítottak, és a foglalkozási statisztikai osztályozásokban bizonyos, korábban segédmunkás foglalkozásokat betanított munkássá soroltak át) lényegesen megváltozott: nőtt a szakmunkások és csökkent a betanított munkások aránya. Erősen megnőtt továbbá a betanított és segédmunkás foglalkozású nők száma, ezáltal az ilyen munkát végző férfiak száma csökkent. Ezen túlmenően azonban az iparosodás első időszakát és a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően a mezőgazdasági munkásság és a termelőszövetkezeti

Még inkább tükrözik ezt a kilépési mobilitási arányszámok: a hatvanas évek elején a mezőgazdasági fizikai apák kereső leányainak 29,6 százaléka, 1973-ban már 35,8 százaléka (ha az apáknak a leány 14-18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetét nézzük, akkor 34,7 százaléka) volt mezőgazdasági munkás. Ha az eltartott leányokat is figyelembe vesszük, akkor az arány növekedése még lényegesebb: míg a hatvanas évek elején még csak 14,1 százalékos, 1973-ban már 27,9 százalékos volt nem-mezőgazdasági munkás, és pedig nagy többségük (85 százalékos) szakképzetlen munkás.

A hajdani egyénileg gazdálkodó parasztok és mezőgazdasági munkások leszármazottainak a nem-mezőgazdasági munkásságba való átáramlását

foglalkozásokba. A mezőgazdaságban dolgozó, de nem-mezőgazdasági (hanem nagyrészt ipari fizikai foglalkozású) férfiak között a munkásszármazásuk aránya 16 százalék (és nem jelentéktelen a kisiparos származásuk aránya sem: 9 százalék), szemben a hagyományos paraszti foglalkozásúakkal, ahol arányuk csak 6 százalék (a kisiparos-származásuké 3 százalék).

Hasonló visszaáramlást látunk a mezőgazdaságba a nők mobilitásában is: 1962—1964-ben még csak 6,5 százalék, 1973-ban már 9,6 százalék (sőt ha az apának leánya 14-18 éves korában elfoglalt társadalmi helyzetét vesszük figyelembe, 12,8 százalék) volt a nem-mezőgazdasági munkásszármazásuk aránya a mezőgazdasági fizikai rétegekben. Ellentétben a hasonló mobilitási utat végigjárt férfiakkal, ezek a nők nem a mezőgazdasági nagyüzemekben levő nem-mezőgazdasági munkakörökbe, még kevésbé a szakmunkás munkakörökbe áramlottak, hanem inkább a hagyományos mezőgazdasági foglalkozásokba, vagy a háztáji és kisegítő gazdaságokban dolgozó segítő családtagok kategóriájába kerültek át.

A nem-mezőgazdasági munkásságból a mezőgazdasági fizikai rétegbe irányuló mobilitás megerősödése még erősebben mutatta a munkásság és a parasztság helyzetének közeledését, mint a mezőgazdasági fizikai származásuk növekvő beáramlása a nem-mezőgazdasági munkásságba, azon belül a szakmunkásrétegbe. Itt ugyanis a helycserés vagy cirkuláris mobilitás megnövekedésének világos példáját látjuk. Ez a jelenség a munkásság és a parasztság között a jövedelmekben, életkörülményekben és életmódban korábban fennálló különbségek csökkenésének folyamatát tükrözi. Ez egyrészt a mezőgazdaság szocialista és nagyüzemi átszervezésének, valamint az azt követő mezőgazdasági műszaki fejlődésnek a következménye, másrészt összefügg azzal, hogy a nem-mezőgazdasági munkásságnak egyre nagyobb része — a hetvenes évek elején közel a fele — községekben, sok esetben a termelőszövetkezeti parasztokkal közös háztartásban lakik.

Az 1960-as évek eleje és 1973 között bekövetkezett változásokról összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy azok nem olyan mértékűek, mint amekkora változásokra a gazdasági és társadalmi körülmények módosulása (a munkaerő-tartalékok kimerülése, az extenzív növekedés befejeződése, az ipari foglalkoztatottság emelkedésének megszűnése és a tercier ágazatok meggyorsult növekedése, általában a konszolidáltabb társadalmi fejlődés) alapján számítani lehetett volna, és nem is olyan lényegesek, mint amilyeneket egyes külföldi szerzők a szocialista társadalmak mobilitására vonatkozóan előre becsültek. Mégis rá kell mutatni néhány olyan új tendencia csírájára, amelyek kifejlődésük után lényegesen befolyásolhatják a magyar társadalmi mobilitást:

1. A vezető és értelmiségi réteghez tartozó férfiak között a munkás- és parasztszármazásuk arányának a növekedése megállt, sőt távlatilag a vezető- és értelmiségi rétegbe tartozó családok számának növekedése abban az irányban fog hatni, hogy a más társadalmi környezetből származók aránya csökkenjen.
2. A vezető és értelmiségi nők között viszont nőtt a munkás- és parasztszármazásuk aránya.
3. A nem-mezőgazdasági munkásrétegek és a mezőgazdasági fizikai foglalkozásuk közötti mobilitás mindkét irányban nőtt.
4. A nők gazdasági aktivitásának növekedésével párhuzamosan emelkedett a mobilitásuk, és hasonlóbba vált a férfiak mobilitási útjaihoz.
5. Ha a társadalmi és foglalkozási szerkezet változása a jövőben is lassul, és ha a különböző osztályok és rétegek közötti gyermekszám-differenciák viszonylag csekélyek maradnak vagy tovább csökkennek, akkor ezek a változások a strukturális mobilitás csökkenése irányában hatnak, és ezt a csökkenést csak a cirkuláris mobilitás megnövekedése ellensúlyozhatja ahhoz, hogy az összes mobilitás nagyjából változatlan nagyságú maradjon.

Ezek az új tendenciák mutatják, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődésnek egy új korszakába léptünk, amelyben sok társadalmi folyamat és jelenség, közöttük a társadalmi mobilitás is változó feltételek között megy végbe, és ezért lényegesen módosulhat. A változások még nem nagyméretűek, ezért összehatásukat nehéz előre becsülni, viszont társadalompolitikai eszközökkel minden bizonnyal befolyásolhatóak.

RÓBERT PÉTER

MOBILITÁSI ÉS REPRODUKCIÓS FOLYAMATOK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Nyitottság vagy zártság, mobilitás vagy újratermelődés, felemelkedés vagy lesüllyedés? E kérdések most és a közeljövőben várhatóan a korábbi éveknel élesebben fogalmazva kerülnek terítékre. Hosszú időn keresztül az esélyek, a lehetőségek egyenlőtlenségeit elkendőzte az általános gazdasági-társadalmi fejlődés. A növekedési ütem csökkenésével azonban, amikor az emberek többsége számára az életszínvonal további növelése helyett az eddigi szint megtartása válik kérdésessé-kétségessé, hirtelen úgy látszik, mintha a társadalom elmerevedne, a korábbi nyitottság zártsággá válna.

A társadalmi egyenlőtlenségek a megtorpanás pillanatában felnagyítódnak, s az igazi kérdés így fogalmazódik meg: ki az, aki még a mindennapok recessziója közepette is előbbre tud jutni?

Mint a legtöbb országban, Magyarországon is a társadalmi rendszer pozitív politikai és ideológiai önképének részét képezi a társadalom nyitottságának eszménye. Ennek meglétét szaktudományos vizsgálatok a szülők és a gyermekek foglalkozásának összevetésével tényszerűen, statisztikailag is bizonyították.¹ Kérdés viszont, hogy a társadalom nyitottságát mennyire fejezik ki a foglalkozásváltozási lehetőségek. Az elmúlt évek rétegződéskutatásai ugyanis kimutatták, hogy a magyar társadalom jelentős részére jellemző a nem kikristályosodott, vagyis inkonzisztens társadalmi helyzet.² Ennek értelmében szükséges, hogy a társadalmi nyitottság kérdését is újragondoljuk. Egyrészt a társadalmihelyzet-változtatás magában foglalja a foglalkozási, kulturális, anyagi stb. helyzet megváltozását, vagyis egy rendkívül összetett, többdimenziós folyamatról van szó. Másrészt ez a folyamat az egyes emberek életében végbemehet inkonzisztens módon is, nevezetesen hogy valakinek valamilyen szempontból megváltozik a státusa, más szempontból viszont nem, valamilyen szempontból jobb helyzetbe kerül, mint a szülei voltak, más szempontból viszont ugyanolyan vagy esetleg éppen rosszabb lesz a társadalmi helyzete.

Ez a megközelítés gyakorlatilag azt jelenti, hogy a különféle mobilitási, illetve immobilitási (újratermelődési) folyamatokat egymásra vetítve kell vizsgálni. Mivel így a társadalmi helyzet egészének megváltozásáról nyerhetünk képet, nevezzük ezt a folyamatot státusmobilitásnak. Ez a fogalom két szempontból is módosítja a hagyományos (foglalkozási) mobilitás fogalmát. Egyrészt kitágítja azt, mivel a többdimenziósság értelmében, ha valamely más egyenlőtlenségi szférában megváltozott a helyzetük, olyan személyeket is mobilnak tekint, akik különben foglalkozási helyzetüket nézve immobilnak számítanának. Másrészt viszont leszűkíti azt, amennyiben az inkonzisztencia értelmében a különféle mértékű és irányú helyzetváltoztatások, a mobilitások és immobilitások összekapcsolódása kioltja vagy legalábbis csökkent, korlátozza egymás hatását. A társadalom nyitottságáról mindezek alapján az a feltételezés fogalmazható meg, hogy a mobilitás lehetősége az egyes egyenlőtlenségek szempontjából nagyobb, miközben ehhez viszonyítva, a társadalmi státus egészét tekintve kisebb mértékű.

Külön kérdéskört jelent a mobilitási lehetőségek észlelése, a társadalmi nyitottság szubjektív érzékelése. Mindezekről ma talán kevesebb adat áll rendelkezésre, mint magukról a mobilitási folyamatokról. Ezért egymással sok szempontból ellentétes hipotézisek is felállíthatók. Lehetséges, hogy az emberek fejében a különféle mobilitások "súlyozott átlaga" jelenti a társadalmi nyitottságot, de lehetséges, hogy mindenki a számára legfontosabb tényező alapján ítél. E vonatkozásban, ha több nem is, az szinte bizonyosnak tűnik, hogy az emberek nemcsak a foglalkozásváltást élik meg társadalmihelyzet-változtatásként. Egy közel tíz évvel ezelőtti vizsgálat szerint a magasabb beosztás elsősorban az értelmiségiek szerint (80% fölött), a fizikaiból szellemi foglalkozásúvá válás kiemelkedően a segédmunkások szerint (közel 90%) jelent felemelkedést. Réteghelyzettől függően a megkérdezettek 60-80%-a tekintette felemelkedésnek az anyagi előrejutást (főleg a segédmunkások és a középszintű szellemi dolgozók), és 60% feletti azok aránya is, akik felemelkedésnek érzik az iskolai végzettség emelkedését.³

A felemelkedés lehetőségének vagy hiányának szubjektív érzékelését erősen befolyásolja az életpálya során a pályakezdshez viszonyítva végbemenő mobilitás is. A felemelkedéssel kapcsolatos mindennapi gondolkodásban talán éppen ezért tevődik át fokozatosan a hangsúly a foglalkozásról az anyagi egyenlőtlenségekre. Az anyagi gyarapodás ugyanis az a mobilitási csatorna, ahol adottnak tűnik az egyéni intrageneratív előrejutás lehetősége. Ezt az érzést fokozta az elmúlt években a második gazdaság fokozódó térnyerése, az újabb és újabb vállalkozási lehetőségek létrejötte. A második gazdaság ilyen értelemben mintha egy "biztosító szelep" lenne, amely más mobilitási lehetőségek beszűkülésének idején megnyit, erősít egy új mobilitási csatornát, ahol az emberek még leginkább igaznak érezhetik az ismert mondást, hogy "aki dolgozik, boldogul". E vonatkozásban viszont - mármint nem egyszerűen a második gazdaságban való részvétel, hanem inkább az ottani jövedelemszerzési lehetőségek mértéke szempontjából - nem egyenlők az esélyek, s ez a hátrányban lévők esetében növelheti a társadalom zártságának érzetét.

A mobilitással kapcsolatos közgondolkodásnak végül még egy sajátossága mutatkozik abban, ahogy a lefelé mobilitást megítéli. A mobilitás alatt a legtöbben - kimondva-kimondatlanul - a felemelkedést, jobb társadalmi helyzetbe kerülést értik. A deklasszáció az emberek fejében mint a háború utáni társadalmi jelenség él, amikor a volt uralkodó osztály, a gazdasági és hatalmi elit képviselői elvesztették kiváltságait. Ezért helyesebb is e helyett a kifejezés helyett a lefelé mobilitást használni, amely jelenséget viszont az általános fejlődésből következő helyzetjavulás, s ennek következtében az egyenlőtlenségek felfelé csúszó újratermelődése eltakar.

Kérdés, hogy a mobilitás megítélésekor az emberek gondolatban "kiszűrjük-e" a fejlődést, tehát egy, a mai társadalmi átlaghoz viszonyított mai helyzetet hasonlítanak-e össze egy múltbeli társadalmi átlaghoz viszonyított múltbeli helyzettel. Ha ugyanis így gondolkodnak, ez a társadalmi lehetőségekkel kapcsolatos igények és elvárások növekedését erősíti.

Összegezve: a társadalom zártságának érzetét ma fokozhatják egyrészt az ellentmondásos mobilitási és újratermelődési folyamatok, másrészt a mobilitással kapcsolatos közgondolkodás bizonyos - korábban kialakult és részben politikai implikációk által erősített - elemei.

Ezért célszerű lenne egy, a valóságos társadalmi folyamatokhoz közelebb lévő, realisabb mobilitáskép kialakítására törekedni. Ahogy az elmúlt évek rétegződéskutatásai több szempontból módosították, pontosították a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerről való ismereteinket, ugyanúgy ezekre az eredményekre építve kell átgondolni a társadalmi mobilitás problematikáját is.⁴

A cikk további részének középpontjában ezért három olyan probléma áll, amelyek közelebb visznek a társadalom nyitottságának pontosabb megítéléséhez. A kérdésfeltevések a következők: 1. Milyen mobilitási lehetőségek kínálóznak társadalmunkban, milyen helyzetváltoztatási esélyeket kínálnak az egyes mobilitási csatornák? 2. Mennyiben inkonzisztens folyamat a társadalmi mobilitás és mit jelent ez a társadalom nyitottsága szempontjából? 3. Milyen mérvű a magyar társadalomban a lefelé mobilitás, ha figyelmen kívül hagyjuk az általános gazdasági-társadalmi fejlődést?

A MOBILITÁSI CSATORNÁK MŰKÖDÉSE

A "mobilitási csatorna" (vagy dimenzió) elnevezés olyan képletes fogalmat jelöl, amely valamilyen egyenlőtlenség szempontjából összeköti a származási (szülői, gyermekkori) társadalmi helyzetet a jelenlegi társadalmi helyzettel, s amelyen keresztül időben mérhető, egyéni életeseményekben megragadható elmozdulások, helyzetváltoztatások (mobilitások) mennek vagy mehetnek végbe. Anélkül, hogy itt a technikai és módszertani gondokba belemennénk, három mobilitási csatorna intergeneratív működését mutatjuk be: a munkamegosztási, az anyagi és a kulturális szférákat.⁵

A kutatás azt mutatta, hogy a szülőkhöz viszonyított helyzetváltoztatás esélye a munkamegosztás szempontjából a legnagyobb. E jelenség nagymértékben a háború után felgyorsult modernizációs és iparosodási folyamatokkal, az aktív kereső népesség foglalkozásszerkezeti átalakulásával függ össze. Emellett a gyerekekkel kapcsolatos szülői aspirációk is gyakran ebben a szférában fogalmazódnak meg: vigye a gyerek többre, vagyis legyen valami más a foglalkozása, mint a szüleié volt. (A magasabb iskolázottság szükségessége mint a cél elérésének eszköze jelenik meg.) S jóllehet az utóbbi években egyesek számára a foglalkozási mobilitás esélye is csökkent (főleg a férfiaknál és főleg a legfelső, értelmiségi és a legalsó, segédmunkás foglalkozásúak egyes csoportjainál), összességében mégis megállapítható, hogy a munkamegosztási szféra a magyar társadalomban egyelőre a "legszelesebb" mobilitási csatorna.

Ennél a dimenziónál valamivel "keskenyebbnek" mutatkozott az anyagi mobilitási csatorna. Ebbe az anyagi fogyasztás színvonalának vagy a lakáskörülményeknek a megváltozása is beleértendő. Kétségtelen, hogy e területeken is erősek voltak a strukturális változások az általános fejlődés részeként. Mégis, a jobb-rosszabb helyzetek átörökítésének nagyobb az esélye, mint a foglalkozási pozíció esetében. Nem kell messzire menni olyan példákért, hogy valaki tanultabb lett, kedvezőbb foglalkozási csoportba lépett át, miközben anyagi viszonyaiban, fogyasztási lehetőségeiben, lakáskörülményeiben a szülői háttér szerepe meghatározó maradt, ezek - eltekintve most az általános javulástól - relatíve nem lettek jobbakk.

Ugyanakkor nyilvánvaló azért, hogy az anyagi javak felhalmozásának, illetve átörökítésének lehetősége egy szocialista társadalomban mindig többé-kevésbé korlátozott. Az anyagi átörökítést a társadalmiasított szférába utaló politika csak egy "privát csatornát" hagy meg, a családi örökséget, amelynek működését egyébként szintén törvényekkel, adózással szabályozza. Az újratermelés mértékét emellett csökkentette az anyagi életkörülmények hosszú időn keresztül tartó, erőteljes lefelé nivellálódása is. S jóllehet az utóbbi években az anyagi egyenlőtlenségek újratermelésének esélyei növekedtek (gondoljunk például a szülői támogatás szerepére a gyermekek egzisztenciateremtése során), mégis, az előnyök és hátrányok átörökítésének egyelőre nem ez az igazi területe.

Úgy tűnik, társadalmunkban a "legkeskenyebb" mobilitási csatorna a kulturális szféra, ennek ellenőrzése talán a legkevésbé megvalósítható. Az anyagi javak elveszíthetők, elvehetők, államosíthatók, a kulturális javak viszont nem. Ezért válhat az egyenlőtlenségek újratermelésének legfontosabb csatornájává. Kétségtelen ugyan, hogy a

nagyarányú iskolai mobilitás, az egész oktatási rendszer 1945 utáni demokratizálódása a kulturális szféra nyitottabbá válását eredményezte, mégis éppen oktatás- és iskolaszociológiai vizsgálatokból tudjuk, hogy a származás (kulturális) egyenlőtlenségeit az iskolarendszer, a képzés nem egyenlíti ki.⁶

Sőt, az oktatási rendszeren belül is megteremtődtek az egyenlőtlenségeket közvetítő, az előnyök és hátrányok átörökítését szolgáló csatornák. (Gondoljunk a jó hírű "elit" iskolákra, az egyes iskolákon belül a "tagozatos osztályokra" vagy a "problémás" gyerekeket tömörítő "napközis osztályokra".)

De talán még erősebben működik a kulturális reprodukció az iskola, az oktatás intézményi szféráján kívül. Olyan otthonról hozott, iskolában igazából meg nem szerezhető, be nem pótolható készségekről, ismeretekről, viselkedésbeli tényezőkről, értékekről, stílusokról van szó, amelyeket Bourdieu kulturális tőkének nevez. Ennek a megjelenési formái közé tartozik például a család kulturális klímája, a gyerekkori kulturális aktivitás (könyvolvasás, színházba, múzeumba járás), az ezekből következő speciális jártasságok és tudások, avagy a jó fellépés, a beszédkészség, a megfelelő "önadminisztrálás" képessége.⁷ E kulturális jellegű tényezők még kevésbé ellenőrizhetők, jóllehet az életút során, a mobilitási folyamatban valóban tőkeként működnek és "kamatoznak", tulajdonosaik számára előnyöket jelentenek, amelyek akár más előnyökre is átválthatók. Így a kulturális egyenlőtlenségek jelentősen kihatnak arra, hogy valakik történelmi-társadalmi lehetőségeiket, az életút kínálta alkalmakat hogyan és milyen mértékben tudják kihasználni.

Összességében e három mobilitási csatorna működése alapján megállapítható, hogy a magyar társadalom nyitottságát csak a munkamegosztási pozíció (a foglalkozás) változása alapján megítélni félrevezető lenne, mivel ez a legszélesebb mobilitási csatorna, amely önmagában a valóságosnál "rózsaszínűbb" képet mutat. Figyelembe kell venni más egyenlőtlenségi tényezőket is, ahol ma az egyenlőtlenségek újratermelődésének, az előnyök és hátrányok átörökítésének még kedvezőbb lehetőségei kínálkoznak.

A MOBILITÁSI FOLYAMAT INKONZISZTENCIÁJA

A mobilitási folyamat inkonzisztenciájára vonatkozó feltételezésünket az első lépésben a három mobilitási csatorna páronkénti összehasonlításával ellenőriztük. Ezen a ponton azonban már nem csupán a mobilitás-immobilitás jelenségét különböztettük meg, hanem a mobil személyeknél figyelembe vettük a helyzetváltoztatás irányát is. E szerint a konzisztencia, illetve inkonzisztencia megállapításakor három szintet különítettünk el:

- 1. konzisztens mobilitást, amikor azonos irányú az elmozdulás mindkét dimenzióban;*
- 2. gyengén inkonzisztens mobilitást, amikor az egyik szférában való elmozduláshoz a másik szférában immobilitás társul;*
- 3. erősen inkonzisztens mobilitást, amikor ellentétes irányú mozgások kapcsolódnak össze.*

E tipizálás alapján, amikor az egyes mobilitási csatornákat páronként egymásra vetítettük, a munkamegosztási és kulturális, valamint a kulturális és anyagi szférák esetében gyakorlatilag azonos százalékos megoszlást találtunk: a konzisztens mobilitás aránya 46%, helyzetváltoztatás és immobilitás kapcsolódik össze 38% esetében és ellentétes irányú mozgás jellemezte a megkérdezettek 16%-át. Ennél valamivel erősebb inkonzisztencia mutatkozott a munkamegosztási és anyagi csatornák együttes vizsgálatánál, ahol a konzisztens mobilitás aránya 42%, gyengén inkonzisztens mobilitásról van szó 34% esetében, s 24% azok aránya, akiknél erős inkonzisztenciát találtunk.

A társadalmi mobilitás ellentmondásos jellege tehát jól kimutatható, lényegében bármely páros kombináció esetében a népesség kevesebb mint felére jellemző az egy irányba mutató helyzetváltoztatás. Ezen túlmenően az inkonzisztencia legjellegzetesebb megjelenési formája is megegyezik a mindennapi tapasztalatokkal. E szerint a munkamegosztási helyzet és az anyagi helyzet egymástól való viszonylagos elszakadása - ami az utóbbi tíz évben az egyes társadalmi csoportok közötti feszültségek fő hordozójává vált - nemcsak a státus szintjén, hanem a mobilitási folyamatban, a státus megszerzése során is jelen van.

Feltűnő ugyanakkor, hogy mennyire hasonló százalékos megoszlást kaptunk, ha a kulturális mobilitási csatornához akár a munkamegosztási, akár az anyagi mobilitási csatornát kapcsoljuk. Ez azt sejteti, hogy a kulturális szférában különböző mechanizmusok hatása keveredik. Az ellentmondás feloldása érdekében különválasztottuk az iskolai mobilitást, amelyről joggal feltételezhető, hogy szorosabb kapcsolatot mutat a munkamegosztási mobilitással,⁸ valamint az iskolai mobilitáson kívüli, ún. "tisztá" kulturális mobilitást, amely gyakorlatilag a kulturális aktivitás, kulturális fogyasztás szempontjából viszonyítja egymáshoz a származási és a jelen társadalmi helyzetet.⁹

A mobilitási folyamat inkonzisztens szerkezete így válik egyértelművé. A mobilitási csatornák között sajátos, "keresztirányú" összefüggés mutatkozik, amely szerint egyirányúak a mozgások az iskola és a munkamegosztás terén, illetve az anyagi és a tiszta kulturális mobilitási csatorna esetében. Ennek megfelelően viszont ellentétes irányú mozgások mutatkoznak egyrészt az anyagi mobilitás, másrészt pedig a tiszta kulturális mobilitás és a munkamegosztási, valamint az iskolai mobilitás terén.

Mindezek alapján további megállapításokat tehetünk a generációk közötti társadalmihelyzet-változtatásról. Más

megközelítésben, de ismét bebizonyosodott az iskolai mobilitás és foglalkozási mobilitás összefüggése. A magasabb végzettséget szerzők nagy többsége felfelé mozdul el a munkamegosztási szférában is, illetve a jobb foglalkozási pozícióba kerülés mögött nagyobb iskolázottság is áll. Ugyanakkor - kiegészítve a korábbiakat - a foglalkozási hierarchiában való előrejutáshoz hasonlóan a magasabb végzettség szerzése sem "jogosít" jobb anyagi helyzetre, sőt egy anyagi felemelkedés elképzelhető alacsonyabb iskolázottsággal is. Az iskolai és a tiszta kulturális mobilitási csatorna inkonzisztenciája pedig azt mutatja, hogy a magasabb végzettség szerzése önmagában nem jelent "belépőt" a kulturális fogyasztás, kulturális aktivitás magasabb szintjére, illetve általában nem feltétlen jelenti nagyobb kulturális tőke felhalmozódását. Végül nagyon érdekes a tiszta kulturális és az anyagi mobilitási csatorna összefüggése. Ez azt jelzi, hogy társadalmunkban az előnyök és hátrányok átöröklése során, az intézményesültebb munkamegosztási és iskolai szféra mellett (vagy inkább helyett) egy-mással összefonódva működik az életmód, az életstílus, az anyagi és kulturális fogyasztási preferenciák, valamint az ezekhez kapcsolódó értékek, beállítódások, választások és döntések egyenlőtlenségeinek az átöröklése is.¹⁰

Az eddigi eredményeket tehát az alábbiakban összegezhetjük. A foglalkozási szerkezet gazdasági szempontokon nyugvó és ennek megfelelően irányított átalakulásának, valamint az ezzel összefüggő oktatási expanzióknak (mely utóbbit a képzési rendszerbe beépült, a reprodukciót elősegítő mechanizmusok sem fékeztek le összességében) köszönhetően társadalmunk a munkamegosztási és iskolai mobilitást tekintve alapvetően nyitottnak mutatkozik, ezeken a területeken az emberek jelentős része szüleihez viszonyítva megváltoztatta helyzetét. Ugyanakkor az egyenlőtlenségek kevésbé ellenőrizhető területein, mint például az életmód, az anyagi és kulturális fogyasztás, az értékek, a kulturális ismeretek és képességek terén a kedvező, illetve kedvezőtlen helyzetek átöröklése jóval erősebb, társadalmunk e szempontok alapján inkább zártnak tekinthető.

A LEFELÉ MOBILITÁS KÉRDÉSE

Hangsúlyozni kell, hogy e cikkben a társadalmihelyzet-változtatásnak olyan szemléletmódjáról, illetve olyan empirikus vizsgálatról van szó, ahol a mobilitás relatív elmozdulást jelent. Az emberek társadalmi helyzete származásukat, gyermekkorukat tekintve egy akkori, jelenlegi státusukat tekintve pedig egy mostani társadalmi átlaghoz viszonyítva értendő. E szerint valakinek a társadalmi helyzete gyermekkorától napjainkig abszolút értelemben jelentősen javulhatott, miközben az egész társadalom feljebb tolódásához viszonyítva ez az abszolút értelemben jobb helyzet a társadalom mai egyenlőtlenségi rendszerében mégis rosszabb helyzet, mint amilyen a származási helyzet volt az akkori társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben. E megközelítéssel nem kívánjuk kisebbsíteni azokat a vívmányokat, eredményeket, amelyek a magyar társadalomban általános gazdasági-társadalmi helyzetjavulást hoztak létre, hanem éppen e körülmények között próbáljuk megragadni az egyenlőtlenségi rendszer sajátos dinamikáján keresztül mind a felemelkedést, mind a lesüllyedést.

A státusmobilitásról, a különféle egyenlőtlenségi szférákban lezajló helyzetváltoztatások jellegzetes kapcsolódásairól, s ennek eredményeképpen a társadalmi helyzet megváltozásáról a vizsgált mobilitási csatornák egymásra vetítése révén nyerhetünk képet.

Az empirikus elemzés azt mutatta, hogy a megkérdezettek 14%-ánál beszélhetünk általános felemelkedésről. Kétszer ekkora, 28% azok aránya, akik összességében valamelyest jobb helyzetbe kerültek, de oly módon, hogy az egyes dimenzió(k)ban való felemelkedéshez más dimenzió(k)ban való immobilitás társult. A minta egyötödénél, 20%-nál az ellentétes irányú elmozdulások kioltották egymás hatását, így e személyek társadalmi helyzete változatlanak tekinthető. Összességében valamelyest rosszabb helyzetbe került 19%, akik esetében lefelé mobilitás és immobilitás kapcsolódott össze. Végül az általános lefelé mobilitás szintén a minta 19%-ánál volt megfigyelhető.

A fenti megoszlás alapján több megállapítás is tehető. Egyrészt a társadalmi mobilitás többdimenziós, inkonzisztens és relatív megközelítésekor is csak egy kisebbség esetében beszélhetünk egyértelműen immobilitásról. E 20%-ot kitevő kisebbség mellett azonban további közel 50% azok aránya, akiknél a folyamat inkonzisztens jellege miatt a helyzetváltoztatás mértéke lecsökken. Esetükben egyfajta átmenetről van szó a mobilitás és az immobilitás között, s valószínűleg éppen itt nő meg a szubjektív érzékelés szerepe, amely szerint valaki e helyzetváltoztatásokat mobilitásként vagy immobilitásként éli meg.

Ha most ettől eltekintve a népesség 80%-át mobilnak tekintjük, a kisebb vagy nagyobb mértékben jobb helyzetbe kerülők aránya valamelyest meghaladja a kisebb vagy nagyobb mértékben rosszabb helyzetbe kerülők arányát (42, illetve 38%). Ugyanakkor a jobb helyzetbe kerülők között minden harmadik esetében tapasztalható konzisztens felemelkedés (14%), míg a rosszabb helyzetbe kerülők között minden második esetében van szó konzisztens lefelé mobilitásról (19%). A mobilitási folyamatban tehát kétségkívül kimutatható egy nem is keveseket érintő relatív lesüllyedés. Ha pedig fenntartjuk azt a feltételezést, hogy az emberek a társadalom nyitottsága, a mobilitás alatt jobb helyzetbe kerülést értenek, egy újabb lehetséges magyarázathoz jutunk a mobilizálódási lehetőségek hiányos voltára, illetve egy ilyen irányú érzékelésre vonatkozóan.

Nyilvánvaló módon merül fel a következő kérdés: kik a relatív lesüllyedés "áldozatai"? A válasz erre azért nem könnyű, mert egy rendkívül összetett folyamatról van szó, amely különféle szempontból vizsgálható. Emeljük ki

ezek közül most kettőt, az utóbbi időben oly gyakran emlegetett “presztízsveszteszt”, valamint az életciklus szerepét a mobilitási folyamatban.

Manapság talán nincs is olyan szakma, olyan foglalkozás, amelynek képviselője - ha erre a tömegkommunikáció lehetőséget ad - ne arról számolna be, hogy az általa gyakorolt hivatás presztízse lecsökkent, elveszett. Ez a jelenség nemcsak az értelmiségiek esetében áll fenn, jóllehet az ő ilyenfajta “érdekérvényesítésük” - tegyük hozzá mindjárt: sokszor más lehetséges érdekérvényesítési lehetőségek hiányában - kétségtelenül a “lehangosabb”, hanem más, akár nem szellemi foglalkozások képviselőinél is megfigyelhető. Az ilyen vélekedéseket azonban Kulcsár Rózsának az elmúlt években végzett hazai presztízsvizsgálata nem támasztja alá, sőt inkább az a valószínű, hogy a foglalkozások magyarországi presztízsrangsora többé-kevésbé megegyezik Treiman nemzetközi foglalkozási presztízsrangsorával.¹¹ A dolog túlátlánosítottságát s a kétségtelenül meglévő gazdasági-társadalmi problémákhoz viszonyított leegyszerűsítőitását jelzi egyébként az is, hogy nemritkán már nem is foglalkozások, hanem egész iskolázottsági szintek (a diplomások, az érettségizettek, a szakképzettséggel rendelkezők) presztízisének csökkenéséről esik szó.

Ugyanakkor mégsem lehet a presztízsveszteszt általánosan elterjedt nézetét egyszerűen hamisnak nyilvánítani. Bourdieu hívja fel a figyelmet arra, hogy ha valamilyen kiváltság, például egy kedvező társadalmi helyzet (amely, történetileg-társadalmilag változó tartalmú jelenség) a társadalmi egyenlőtlenségek átrendeződése vagy az uralkodó mobilitási folyamatok következtében hirtelen nagy számban elérhetővé válik olyan személyek számára, akiknek az korábban elérhetetlen volt, e kedvező helyzetek sajátos módon leértékelődnek. Ezzel összefüggésben gondoljunk most arra, miért a műszaki és a pedagógus értelmiség került az értelmiségi foglalkozások belső hierarchiájának aljára, miközben tudjuk, hogy e foglalkozási csoportok nőttek meg 1945 óta szám szerint a legnagyobb mértékben, s köztük vannak a legtöbben az elsőgenerációs értelmiségiek. De nyilván hozhatók példák a nem szellemi foglalkozások köréből is, mondjuk, bizonyos vasasszakmák esetében lehet szó hasonlóképpen erős mennyiségi növekedésről, illetve az elsőgenerációs munkások nagy részarányáról. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az emberek mozognak a foglalkozási pozíciók között, hanem a foglalkozási pozícióknak is van egy történeti elmozdulásuk. Ennek következtében az egyébként is egyenlőtlen mobilitási esélyeknek sajátos dinamikája tárul fel. Azok az emberek, akik kedvezőtlen származási helyzetből jutnak el kedvezőbb társadalmi helyzetbe, e kedvezőbb helyzetek körén belül nagyobb eséllyel kerülnek történetileg lefelé mozgó foglalkozási pozícióba. Ilyen lefelé mozgó foglalkozások lehetnek például a korábban említett műszaki értelmiségi vagy pedagógus foglalkozások, amelyek munkaerő-piaci, kereseti lehetőségei relatíve, más foglalkozásokhoz képest romlottak, illetve amelyek betöltéséhez relatíve, az általános képzési expanzió belül, alacsonyabb végzettség (mondjuk, főiskolai diploma) is elegendő.¹²

E jelenségnek megvan az ellenkező előjelű formája is. Azok a személyek, akik kedvezőbb származási helyzetből jutnak el általában kedvezőtlenebbnek tekinthető társadalmi helyzetbe, e kedvezőtlenebb helyzetek körén belül nagyobb eséllyel kerülnek történetileg felfelé mozgó foglalkozási pozícióba. Konkrétan, ha egy vezető vagy értelmiségi fia szakmunkás lesz, inkább lesz autószerelő, műszerész, rádió-televíziószerelő stb. E divatos szakmák azért tekinthetők felfelé mozgóknak, mert relatíve javuló munkaerő-piaci, kereseti lehetőségeket kínáltak az elmúlt évek, évtizedek során, illetve mert betöltésükhöz egyre magasabb iskolázottságra (a szakmunkás képesítésen túl egyre inkább érettségire) van szükség.¹³

Míndez jól mutatja, mennyire ellentmondásos jelenség még lényegében a foglalkozási dimenzió belül maradván a mobilitás. Ha azonban - összhangban a korábbiakkal - a folyamatot szélesebb értelemben, státusmobilitásként vizsgáljuk, az egyenlőtlenségek dinamikájának egy másfajta jellegzetessége tűnik szembe.

A relatív lesüllyedésre vonatkozóan az empirikus elemzés elsősorban életkori vonatkozásban hozott releváns, egyéb társadalmi tapasztalatainkat is megerősítő, alátámasztó eredményt. Az adatok azt mutatják, hogy egy tiszta, pozicionális értelemben vett lefelé mobilitás az átlagnál jóval nagyobb mértékben jellemzi a legfiatalabb, 30 év alatti korosztályt, illetve az idősebb, 60 vagy még inkább 70 éven felüli korcsoportokat. Így tehát a mobilitási folyamaton belül egy jellegzetes életciklushatásról lehet beszélni. Az egyenlőtlenségi rendszernek létezik egy olyan életkori metszete, amely szerint a fiatal korosztályok - réteghelyzetüktől függően természetesen differenciált módon - az átlagos társadalmi helyzethez viszonyítva “még” rosszabb helyzetben vannak, illetve amely szerint az idősebb korosztályok - szintén réteghelyzetüktől függően különböző, de a fiatalokhoz képest általában nagyobb mértékben - az átlagos társadalmi helyzethez képest “már” rosszabb helyzetben vannak. A mobilitási folyamatban így a fiatalok egy átmeneti - relatív - lesüllyedést élnek meg, amely mind a munkamegosztási, mind az anyagi, mind a kulturális szférában kimutatható. Elegendő itt talán a szakmai előrejutás lassúságára, a bizonyítási lehetőségek korlátozottságára, az egzisztenciateremtési idő megnyúlására, a képzési idő kitolódására utalni. Összességében - réteghelyzettől függően más-más konkrét ismérvek alapján - a pályakezdés nyomottságáról, az életpálya igen lassú ívű emelkedéséről van szó.

Míg azonban a fiatalok esetében a jobb helyzetbe kerülés (felfelé mobilitás) esélye életkoruk előrehaladtával fokozatosan javul, az idősök helyzete egy életkori perspektívában egyre romló. Az idősebb korosztályokban, 60 éves kor fölött fokozatosan nő a konzisztensen egyre rosszabb helyzetbe kerülők aránya. Az életpályának ebben a szakaszában tehát a népesség növekvő hányadát veszélyezteti a társadalmi átlagtól való fokozatos leszakadás, minek következtében az időskorúak is egy relatív - sőt egyes élethelyzetekben talán abszolút - lefelé mobilitást élnek meg.

Az itt vázolt életciklushatás, az ebben megnyilvánuló mechanizmusok, de még inkább a mindebből következő gondokat és társadalmi feszültségeket orvosolni, de legalább kezelni alig-alig képes szociál-, illetve társadalompolitika miatt fokozódó teher nehezedik a középső generációkra is. Náluk természetesen nincs szó lefelé mobilitásról, de ők azok, akiknek egyrészt gyermekeik pályakezdését kell támogatniuk, másrészt szüleik öregségét kell megkönnyíteniük. Úgy tűnik tehát, az egyenlőtlenségek újratermelődése társadalmunkban leginkább a legfiatalabb és legidősebb korosztályok kárára következik be, de eközben a középső korosztályok teherbíró képessége is erősen próbára van már téve.

ÖSSZEZÉS: A SZÁRMAZÁSI EGYENLŐTLENSÉGEKTŐL A STÁTUSKÜLÖNBSÉGEKIG

A mobilitás “hagyományos” felfogása szerint, ha a szülő kitanítatja gyermekét, biztos lehetne benne, hogy annak foglalkozása kedvezőbb, anyagi körülményei jobbak, fogyasztási szintje, lehetőségei magasabbak lesznek. A társadalmi nyitottság ideája tehát konzisztens mobilitást tételez, ezt töri szét a folyamat inkonzisztenciája. Manapság az emberek úgy érzik, ha természetesen azt kívánják, hogy gyermekeik náluk többre vigyék, akkor választási helyzetbe kényszerülnek. El kell dönteniük, hogy taníttassák, s ennek megfelelően egy foglalkozási mobilitási pályán indítsák el, avagy inkább egy anyagi felemelkedés irányába ösztönözzék őket. Ebben a helyzetben a mobilitás mindenképpen leértékelődik, akár így, akár úgy, de “nem. az igazi”. Ennek az állapotnak a mögöttes okait próbáltuk feltárni.

Az elmúlt talán 10-15 esztendő során az egyenlőtlenségek dinamikájában jelentős változások mentek végbe, melyek oka, hogy az egyenlőtlenségi rendszeren belül is “hangsúly-áthelyeződések” következtek be. A társadalmi helyzet szempontjából ma már nem olyan kiemelkedő a fontossága azoknak az egyenlőtlenségi szféráknak, amelyekben még mindig viszonylag erős mobilitás mutatkozik (például a foglalkozás), lényegesebbé váltak viszont azok az egyenlőtlenségi szférák, ahol erősebb az újratermelődés.

Ez utóbbiak közül az anyagi egyenlőtlenségek tekintetében nyilván nincs vita. Egyértelmű, hogy miután egy következetes életszínvonal-politika jegyében a megvásárolható fogyasztási javak köre mennyiségben és minőségben ugrásszerűen kibővült, s egyáltalán a fogyasztás, illetve a birtoklás elfogadottá vált, az anyagi életkörülmények jelentősége a társadalmi státus szempontjából erősen megnőtt. Miután pedig a növekvő igények utóbb csökkenő lehetőségekkel ütköztek, a tendencia még erősebb lett.

Fokozódó érték- és érzékelési torzulások közepette folyik ma a harc az anyagi előbbrejutásért.¹⁴ Eközben pedig anyagi-egzisztenciális vonatkozásban igen erős generációsfüggés alakult ki. Egy fiatal nemzedék él itt tudathasadásos “fél-felnőtt” állapotban, önálló munkavállalóként, munkájáért felelős dolgozóként, rákényszerülve eközben a szülői, családi segítség és támogatás legkülönbözőbb formáira. Ez az általános társadalmi gond jelenik meg többnyire rétegspecifikus problémaként. Persze egy iskolai vagy foglalkozási mobilitás, egy diplomás vagy értelmiségi státus mellett az anyagi lenyomottság még inkább “igazságtalannak” tűnik. A “szegény értelmiségi” és a “jómódú munkás” ellentéte vagy a mobilitási vágyakkal kapcsolatos választási kényszer azonban erősen eltúlzott.

Miközben az anyagi egyenlőtlenségek domináns módon uralják a társadalmi egyenlőtlenségekről való gondolkodást, a figyelem rendre elsiklik a kulturális egyenlőtlenségek felett. E vonatkozásban ma még szó sincs közmegegyezésről, ennek a szférának a fontossága sokkal vitatottabb. Jóllehet egyre több formában lehet hallani-olvasni az anyagi gyarapodás “áráról”, a családok stabilitása, az emberek egészségi állapota, az életmód, az életvitel szempontjából, sokkal ritkábban fogalmazódik meg az a kérdés, hogy egyáltalán mit ér az anyagi felemelkedés a társadalmi helyzet egésze szempontjából, az anyagi előnyök mennyire válthatók át más társadalmi előnyökre. Széles körben él ma a nézet, hogy “pénzen minden megvásárolható”, s sok esetben rövid távon ez igaznak is bizonyulhat. Többnyire azonban a kedvezőbb anyagi helyzet inkonzisztenciáját nem sikerül a státus egészére kiterjedően “fölfelé rendezni” s az anyagi előnyöket átváltani.¹⁵

Éppen a kulturális előnyök azok, amelyek inkább átválthatók más társadalmi előnyökre, csak ezzel kapcsolatban azt az “általános félreértést” kell eloszlatni, hogy e kulturális előnyök megjelenési formája a magas iskolai végzettség, a diploma lenne. Egyértelműen bebizonyosodott, hogy ez önmagában még kevés, a mobilitáshoz avagy a kedvező státus megtartásához olyan különleges kulturális jellegű készségekre, jártasságokra van szükség, amelyek sikeres érdekvégyesítéshez, hétköznapien szólva, az életben való boldoguláshoz, eredményességhez vezethetnek. Az emberek közötti társadalmi különbségek, az örökölt egyenlőtlenségek itt a legkevésbé kiegyenlíthetők. A származási háttér anyagi különbségei, az örökölt anyagi tőke nyilván lényeges a pályakezdés, az egzisztenciateremtés időszakában, de már ekkor is és a későbbiekben még inkább az örökölt kulturális tőke lesz az, amelyik igazán jól “kamatozik”.

Az egyenlőtlenségek dinamikájának ilyen alakulása, a társadalmi helyzet, illetve a helyzetváltoztatás sokakat érintő ellentmondásossága viszonylagossá teszi a nyitottság vagy zártság kérdését is. Mivel a népesség jelentős részénél a származás és/vagy a státus a jobb-rosszabb helyzetek együtteseként írható le, a mobilitás a konzisztenciák, illetve inkonzisztenciák átöröklődését, illetve átalakulását jelenti. A magyar társadalom azért és abban az értelemben

vált zártabbá, mert a mobilizálódási lehetőségek többdimenziós folyamatában azoknak az egyenlőtlenségeknek a fontossága nőtt meg, amelyeknél erőteljesebb újatermelődés mutatkozik. Nem egyszerűen a korábbi nyitottság vált tehát zártsággá, hiszen ezek az egyenlőtlenségi csatornák korábban is “szűkebbek” voltak, legfeljebb ez kevésbé volt érzékelhető.

Ugyanezért vitatható az a nézet is, amely szerint az utóbbi időben társadalmunkban növekedtek volna az egyenlőtlenségek, s e mögött bizonyos reformfolyamatok hatása rejlene. Az egyenlőtlenségek csökkentése nyilvánvalóan alapvető célkitűzés egy szocialista társadalomban, s e vonatkozásban mutatkoznak is eredmények. Ami azonban a társadalmi különbségek felszámolása terén történt, az jelentős mértékben az általános fejlődés, illetve egy lefelé nivellálás révén valósult meg. Ezen a tendencián a gazdaság területére korlátozódó és ott sem mindig következetesen végigvitt reformlépések nem sokat változtattak, a növekedés lelassulását megállítani nem tudták, bár a lefelé nivellálást bizonyos esetekben csökkentették. Összességében viszont mégis inkább arról van szó, hogy a tegnapi egyenlőtlenségek a szülői generációban mai egyenlőtlenségeket teremtettek, míg a ma létező egyenlőtlenségek minden valószínűség szerint holnapi egyenlőtlenségekké válnak.

Természetesen az egyenlőtlenségek dinamikájának további alakulása mindig szociálpolitikai, társadalompolitikai eszközök, lehetőségek, döntések függvénye, s mint ilyen, szoros kapcsolatot mutat a gazdasági és társadalmi reformtörekvések jövőjével. E vonatkozásban annyi bizonyos, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kérdésének, illetve a reformtörekvéseknek az egymás elleni kijátszása nem vezet eredményre. Ahhoz, hogy az egyenlőtlenségek valóban csökkenjenek, hogy távlatilag ne a társadalomban előnyös helyzetben lévőkkel kelljen “lelőzni”, hanem a hátrányos helyzetben lévőkkel lehessen “felemelni”, a jelenleginél sokkal “gazdagabb” szociálpolitika, többre képes társadalompolitika szükséges. Mindezeket viszont egyre nyilvánvalóbban csak az immár elodázhatatlan, széles körű reformlépések alapozhatják meg.

JEGYZETEK

1 A hazai mobilitásirodalomból kiemelkedik Andor-ka Rudolf monográfiája: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982). A legfrissebb adatokat lásd Harcsa István és Kulcsár Rózsa cikkében: *A társadalmi mobilitás főbb jellemzői a nyolcvanas években* (Statistikai Szemle, 1986. 8-9. sz.). Saját írásaimból e kérdéshez kapcsolódóan lásd: *A foglalkozási mobilitás a 80-as évek elején; A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* (Információs Bulletin, 7. sz. 1983), illetve *Származás és mobilitás* (Rétegződésmo-dell-vizsgál-at VII. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1986. 157-187.1.).

2 A Társadalomtudományi Intézetben Kolosi Tamás vezetésével lefolytatott rétegződésmo-dell-vizsgál-atról van szó, amelynek eredményei műhelytanulmányok formájában folyamatosan jelennek meg. E problémához lásd elsősorban Kolosi Tamás: *Struktúra, rétegződés, metodológia* (In: Elméletek és hipotézisek. Rétegződésmo-dell-vizsgál-at I. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1982), illetve Kolosi Tamás: *Státus és réteg. Rétegződésmo-dell-vizsgál-at III.* (Társadalomtudományi Intézet, Budapest 1984).

3 Kolosi Tamás-Papp Zsolt-Gombár Csaba-Pál László-Bara János: *Réteghelyzet - rétegtudat*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 110-111.1.

4 A Rétegződésmo-dell-vizsgál-at több mint 15 ezer megkérdezettre vonatkozó adatbázisán 1982 és 1985 között ezzel a céllal végeztem elemzéseket. Lásd Róbert Péter: *Származás és mobilitás. Rétegződésmo-dell-vizsgál-at VII.* (Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1986.)

5 A kutatás kérdőíveivel, illetve módszertanával kapcsolatban lásd *Eszközök és módszerek. Rétegződésmo-dell-vizsgál-at II.* (Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1984). Az elemi információkból különféle matematikai-statisztikai eszközökkel ké-szültek összevont indexek, amelyek a megkérdezetteket mind a jelenre, mind származásukra vonatko-zóan hierarchikus skálákon helyezik el. Így a mobilitás és az immobilitás, illetve a felfelé és a lefelé mobilitás is kimutathatóvá válik.

6 Lásd például Ferge Zsuzsa: *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés* (Szociológia, 1977. 1. sz.), Gazsó Ferenc: *Mobilitás és iskola* (Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971), Ladányi János-Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában* (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983).

7 Vö. például P. Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelő-dése*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978; A. H. Halsey-A. F. Heath-J. M. Ridge: *Origins and Destinations. Family, Class and Education in Modern Britain*. Clarendon Press, Oxford, 1980; P. DiMaggio: *Cultural Capital and School Success: the Impact of Status Culture Parti-cipation on the Grades of U. S. High School Stu-dents*. American Sociological Review, 47. 1982; B. Bernstein: *Social Class, Language and Socialisation*. In: J. Karabel-A. H. Halsey (eds.): *Power and Ideology in Education*. Oxford University Press, 1977.

8 A hazai mobilitáselemzések egyik fő következtetése, hogy az iskola vált a döntő mobilitási csatornává. A képzési aspirációk, a továbbtanulás iránya összefügg a szülők foglalkozásával, iskolázottságával, a gyermek megszerzett végzettsége pedig lényegében kijelöli a betölthető foglalkozások körét. Ily módon a foglalkozási helyzet egyenlőtlenségeinek átörö-
kítése is sokszor az iskolán keresztül valósul meg.

9 A "tisza" kulturális mobilitási csatorna tulajdonképpen a kulturális tőke átörö-
kítésének szféráját testesíti meg az elemzésben. Az empirikus kutatásnak azonban általában nincs lehetősége arra, hogy a kulturális reprodukciót olyan szerteágazóan vizsgálja, ahogy azt a Bourdieu-féle elmélet megkívánná. Erre inkább csak kisebb, "laboratóriumi" kutatások vállalkozhatnak, miközben a nagy mintán, kérdőívvel dolgozó vizsgálatok - a nemzetközi gyakorlatban is - általában a szülők, a gyermek gyermekkori, illetve későbbi, felnőttkori kulturális aktivitását, kulturális fogyasztását tekintik mérőeszköznek.

10 Legújabb, 1986-os adatokra támaszkodva (TÁRKI alapfelvétel) ezt a jelenséget Kolosi Tamás is kimutatja. Kolosi Tamás: *A státusátörökítés rejtett dimenziói*, 1987. (Kézirat.)

11 Vö. Kulcsár Rózsa: *Az első magyar országos presztízsvizsgál-at eredményei*. Statisztikai Szemle, 1985. 11. sz.; *Társadalmi mobilitás és presztíz*s. Társadalomstatistikai Közlemények, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1986; Donald Treiman: *Oc-cupational prestige in comparative perspective*. Academic Press, New York, 1977.

12 Meg lehetne még említem az irodai, adminisztratív, alkalmazotti dolgozók heterogén csoportját, akik a két háború között - legalábbis részben - jó keresetet kínáló, nyugdíjas állásokat töltöttek be, miközben e foglalkozási helyzetek mára - többek között az elnőiesedés miatt is - relatíve romlottak. Más kérdés a gimnáziumi érettségi is, amely egy időben jó elhelyezkedési lehetőségeket tett lehetővé, újabban viszont azok számára, akik nem tudnak továbbtanulni, felsőfokú végzettséget szerezni, gyakorlatilag a szakképzetlenséget, s az ebből következő gondokat jelenti.

13 E kérdéskörrel két tanulmány foglalkozik részletesebben: Kovách Imre-Róbert Péter: *A foglalkozások mobilitása 1930-1982*. (In: Gazdaság és rétegződés. Rétegződésmo-dell-vizsgál-at IV. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1984), illetve Kovách Imre-Róbert Péter-Rudas Tamás: *Közelebb a mobilitás -valódi dimenzióihoz*. (Szociológia -megjelenés alatt.)

14 Jellegzetes tünet, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóközpont vizsgálatai szerint az emberek széles köre az ország helyzetét jobbnak tartja, mint a sajátját. Ezek szerint sokan érzik úgy, hogy "lemaradtak", ez pedig az önkiszákmányolás további fokozódását eredményezheti.

15 Lásd erről például Kovách Imre-Kuczi Tibor: *Gazdálkodói előnyök átváltási lehetőségei a társadalomban*. Valóság, 1982. 6. sz.

BUKODI ERZSÉBET**TÁRSADALMI MOBILITÁS MAGYARORSZÁGON, 1983-2000****1. BEVEZETÉS**

A társadalmi mobilitás-vizsgálatok a társadalomstatistikai elemzések egyik legrégebbi területét alkotják. A mobilitáskutatások során olyan kérdésekre keressük a választ, mint hogy mennyire nyitott egy társadalom; változnak-e az előrejutási lehetőségek; az embereknek milyen esélyük van társadalmi pozíciójuk megtartására; változott-e a mobilitás nagysága egy korábbi időszakhoz viszonyítva. Az ilyen jellegű kutatások tárgyának legegyszerűbb meghatározását Andorka Rudolf monográfiájában olvashatjuk. Eszerint "...társadalmi mobilitásnak nevezzük az egyén, illetve a család társadalmi helyzetének megváltozását." (Andorka 1982). Ezt a változást kétféleképpen mérhetjük. Egyrészt a származási helyzethez (elsősorban az apa, esetleg az anya társadalmi-foglalkozási csoportjához), másrészt az egyén korábbi, az esetek többségében az első társadalmi pozíciójához viszonyítva. Az előbbi elemzési módot nemzedékek közötti (intergenerációs), az utóbbit nemzedéken belüli (intragenerációs) mobilitásnak nevezzük. Ebben a tanulmányban csak a nemzedékek közötti mobilitással foglalkozunk, támaszkodva a KSH korábbi ilyen tárgyú vizsgálataira és a 2000-ben végrehajtott Életmód felvételére.

A társadalmi mobilitás definíciójából következően, alapvető kérdés az egyének foglalkozási pozíciójának meghatározása, hiszen amíg nem tudjuk, hogy ki, hol helyezkedik el a foglalkozási státus-hierarchiában, addig azt sem tudjuk eldönteni ki mobil és ki nem. Tanulmányunkban egy nemzetközileg elfogadott - a Magyarországon jól ismert munkajelleg-csoportosításhoz több vonatkozásban is hasonló - foglalkozási klasszifikáció, az ún. EGP-séma (Erikson-Goldthorpe-Portocarrero-séma) (Goldthorpe 1980; Erikson-Gold-thorpe 1992) mentén mutatjuk be a mobilitási tendenciák változását. Munkánk során - a mobilitáskutatások hagyományait követve - a 20-69 éves népesség mobilitási viszonyait vizsgáljuk¹. Emellett azonban bemutatjuk a fiatalok - a 20-34 évesek - legfontosabb jellemzőit is, aminek az az oka, hogy az eddigi kutatási tapasztalatok szerint, a társadalmi mobilitás változásai a fiatal nemzedékeknél érhetőek tetten a leginkább.

2. A FOGLALKOZÁSI SZERKEZET IDŐBELI ÁTALAKULÁSA

Az utóbbi két évtizedben a foglalkozási struktúra a szellemi foglalkozások irányába tolódott el, legalábbis a nőknél. Amíg az 1980-as évek elején a 20-69 éves nők 35%-a volt vezető, értelmiségi vagy rutin szellemi foglalkozású, addig az ezredfordulón már 43%-ukra volt ez igaz. A férfiaknál gyakorlatilag nem változott a vezető-értelmiségi-hivatalnok réteg, illetve a középszintű szakalkalmazottak együttes aránya az 1980-as évek eleje óta. A 35 éven aluliakat tekintve viszont éppen fordított a kép: a férfiak között az 1980-as évek eleji 17%-ról az 1990-es évek végére 22%-ra emelkedett a szellemi foglalkozásúak hányada, míg a fiatal nőknél húsz évvel ezelőtt valamivel magasabb volt a vezető és értelmiségiek, illetve a középszintű szellemiek közé tartozók részaránya (összesen 47%), mint manapság (44%). (Lásd 1. és 2. táblázat.)

A szellemi foglalkozásúak belső tagolódását illetően egyrészt a 35 év alattiak és a teljes sokaság - a 20-69 évesek - közötti differenciákat, másrészt a nemek közötti különbségeket kell kiemelnünk. A fiatalok körében alacsonyabb a felső- és középsővezetők, illetve a magasán kvalifikált értelmiségiek, viszont magasabb a középszintű szellemi foglalkozásúak aránya, mint a teljes sokaságnál. Ez azt jelenti, hogy a felső szellemiek közé kerülést sok esetben egy hosszabb-rövidebb munkaerő-piaci periódus előzi meg, ezért az egyének egy része csak 35 éves kora után jut el ezekbe a pozíciókba. Lényegesek a nemek közötti különbségek is: amíg a férfiak között nagyjából egyforma - kb. 10-10%-os - a felső- és az alsóvezetői értelmiségi réteg részaránya, addig a nőknél több mint háromszoros a különbség az alsószintű értelmiségiek és vezetők javára. Emellett, a nők között jóval többen vannak a középszintű szakalkalmazottak is, mint a férfiaknál.

A szellemi foglalkozásúak gyarapodásával párhuzamosan - természetesen - visszaesett a fizikai foglalkozásúak hányada, ez a visszaesés azonban nem volt azonos mértékű a különböző munkacsoportoknál. Amíg a szakmunkás nők részaránya a 20-69 évesek között gyakorlatilag nem változott az elmúlt húsz év távlatában, addig a képzetlen fizikaiak hányada 28%-ról 23%-ra esett vissza. A férfiak esetében annyiban más a helyzet, amennyiben itt az arányszámok a szakmunkásréteg néminemű fogyatkozását jelzik - legalábbis az utóbbi évtized vonatkozásában. Ez a részaránycsökkenés azonban sokkal látványosabb a 35 éven aluliak csoportjában: 1983-ban még a fiatal férfiak 45%-a tartozott a szakmunkások közé, 2000-ben viszont már csak 33%-uk dolgozott szakképzett munkásként. Figyelemre méltó a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak arányváltozása is: a 20-69 éves nők között az 1980-as évek eleji 13 százalékponttól az 1990-es évek végére 4 százalékponttal csökkent a főfoglalkozásként mezőgazdasággal foglalkozók részaránya. Ez az aránycsökkenés a férfiaknál kisebb, mintegy 3 százalékpontos volt a vizsgált időszakban:

1. táblázat. A 20-69 évesek foglalkozási csoportok szerinti megoszlása (%)

	1983	1992	2000
	Férfi		
Felső- és középfővezető, felsőszintű értelmiségi és felsőszintű hivatalnok	9,6	9,0	9,8
Alsóvezető, alsószintű értelmiségi és alsószintű hivatalnok	9,6	10,7	10,2
Rutin szellemi	2,8	1,9	2,2
Rutin szolgáltatási	1,9	2,4	3,8
Nem mezőgazdasági önálló	2,0	4,7	8,4
Mezőgazdasági önálló	1,0	1,1	2,0
Szaktanácsos	34,3	36,0	32,6
Szakképzetlen munkás	28,8	26,0	24,3
Mezőgazdasági munkás	10,1	8,3	6,6
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
	Nő		
Felső- és középfővezető, felsőszintű értelmiségi és felsőszintű hivatalnok	4,2	4,2	6,8
Alsóvezető, alsószintű értelmiségi és alsószintű hivatalnok	17,3	19,3	21,1
Rutin szellemi	14,0	16,5	14,9
Rutin szolgáltatási	6,2	7,8	11,0
Nem mezőgazdasági önálló	1,0	2,3	4,5
Mezőgazdasági önálló	0,2	0,3	0,5
Szaktanácsos	15,0	13,4	13,6
Szakképzetlen munkás	28,4	28,5	23,4
Mezőgazdasági munkás	13,5	7,6	4,2
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A rutin szolgáltatási foglalkozás, ahova az egyszerű irodai munkát végzőket, a kereskedelmi, vendéglátó-ipari és az egyéb szolgáltatási ágazatokban többnyire szakképzettség nélkül dolgozókat sorolja az EGP-osztályozás, jól láthatóan a nők "területe". Amíg 2000-ben a 20-69 éves nők több mint egytizede tartozott a rutin szolgáltatási foglalkozásúak közé, addig az ugyanilyen korú férfiaknak csak 4%-áról mondhatjuk el ugyanezt. Még látványosabb a két nem közötti különbség a 35 évesnél fiatalabbak között: jelenleg a fiatal nők 17%-a, míg a fiatal férfiak csak 6%-a dolgozik ebben a munkakörben. Lényegesebb az időbeli változások is: az 1980-as évek első felének fiataljai között, a férfiaknál 2%-os, a nőknél 8%-os volt a foglalkozási réteghez tartozók aránya, 2000-re viszont 6, illetve 17%-ra emelkedett.

Az alkalmazotti státuszuk részarány-változása mellett figyelemre méltó a vállalkozói réteg gyarapodása is. Az 1980-as évek elején a 20-69 éves férfiak mindössze 2%-a dolgozott nem mezőgazdasági önállóként, az 1990-es évtized végére azonban ez az arányszám megnégyszereződött. A nőknél is hasonló mértékű volt a növekedés üteme, habár maguk az arányszámok kisebbek. A mezőgazdasági önállók egy meglehetősen kis létszámú, de folyamatosan gyarapodó csoportot alkotnak.

Mit mondhatunk az időbeli tendenciák áttekintése alapján? Egyrészt nyilvánvaló, hogy a magyar viszonyok igazolják az ún. modernizációs elméletet (Kerr et al. 1960; Treiman 1970), hiszen az elmúlt két évtizedben a népesség belül folyamatosan emelkedett a szellemi és bizonyos típusú értelmiségi foglalkozásúak aránya. Emellett adataink

2. táblázat. A 20-34 évesek foglalkozási csoportok szerinti megoszlása (%)

	1983	1992	2000
	Férfi		
Felső- és középfővezető, felsőszintű értelmiségi és felsőszintű hivatalnok	6,5	5,5	7,6
Alsóvezető, alsószintű értelmiségi és alsószintű hivatalnok	8,1	8,9	11,5
Rutin szellemi	2,3	2,2	3,4
Rutin szolgáltatási	1,7	3,3	6,2
Nem mezőgazdasági önálló	2,5	6,6	8,0
Mezőgazdasági önálló	0,7	1,3	1,7
Szaktanácsos	45,0	41,1	33,2
Szakképzetlen munkás	26,8	25,4	24,2
Mezőgazdasági munkás	6,4	5,7	4,3
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
	Nő		
Felső- és középfővezető, felsőszintű értelmiségi és felsőszintű hivatalnok	4,1	3,9	4,5
Alsóvezető, alsószintű értelmiségi és alsószintű hivatalnok	22,7	21,2	21,8
Rutin szellemi	20,0	20,8	18,1
Rutin szolgáltatási	8,4	11,8	16,7
Nem mezőgazdasági önálló	1,0	2,7	5,2
Mezőgazdasági önálló	-	0,1	0,4
Szaktanácsos	16,3	14,2	13,0
Szakképzetlen munkás	23,3	22,9	19,1
Mezőgazdasági munkás	4,2	2,4	1,3
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

még két figyelemre méltó jelenségre hívják fel a figyelmet. Az első, hogy az elmúlt évtizedekben összességében fokozatosan visszaesett a fizikai foglalkozási csoportokba tartozók aránya, mégpedig úgy, hogy csökkent a mezőgazdasági foglalkozásúak és - főleg a fiataloknál - a szaktanácsos réteghez tartozók súlya, emellett viszont alig-alig változott a képzetlen munkások aránya. Ez a jelenség arra utal, hogy a modernizáció, a technikai fejlődés - a szellemi réteg részarány-növekedésével párhuzamosan - "kitermel" egy stabil, többnyire kvalifikálatlan, korlátozott előrelépési lehetőséget magában rejtő csoportot is. Emellett, külön figyelmet érdemelnek az egyszerű szolgáltatási foglalkozásúak is, akik helyzete sajátos annyiban, hogy az ide tartozók zöme a munkaerő-piaci karrierje elején lévő fiatal. Meghozzá olyan fiatalok, akik ilyen típusú állásaikat átmenetinek tekintik, és karrierjüket más foglalkozásokban képzelik el. Vagyis elképzelhető, hogy a jövőben éppen a képzetlen szolgáltatási foglalkozások fogják alkotni a foglalkozási struktúra "legátmenetibb" csoportját.

3. A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI MOBILITÁS NAGYSÁGA

A társadalmi mobilitás hosszú távú idősorainak elemzésekor első kérdésként az merül fel, vajon változott-e a mobilitás nagysága az adott időintervallumban. A mobilitás globális nagyságának mérésére a szakirodalomban legelterjedtebb mutatót, a teljes mobilitási arányszámot használjuk, amely azt fejezi ki, hogy a népesség hány százaléka került az apjától eltérő társadalmi pozícióba.

A nemzedékek közötti mobilitás nagysága az 1980-as évek első fele és az 1990-es évek eleje között alig-alig változott, 1992 óta viszont lecsökkent, főleg a férfiaknál. Amíg 1983-ban a 20-69 éves férfiak 73%-a került az apjától eltérő foglalkozási rétegbe, addig az ezredfordulón ez az arányszám csak 66%-os volt. A nőknél mindhárom vizsgálati évben magasabb volt a mobil személyek aránya, mint a férfiaknál, és a csökkenés mértéke is kisebbnek mutatkozott. Ez azzal is magyarázható, hogy a nők foglalkozásszerkezete jobban eltér az apjukétól, mint a férfiaké.

3. táblázat. A teljes mobilitási arányszám nagysága különböző időszakokban (%)			
	1983	1992	2000
20-69 évesek			
Főfi	73,4	72,2	65,8
Nő	77,5	76,1	73,9
20-34 évesek			
Főfi	66,4	65,5	60,5
Nő	74,0	72,3	73,4

Mindhárom időszakra igaz az, hogy a 35 éves aluliak között - különösen a férfiaknál - alacsonyabb volt az apjukétól eltérő foglalkozási rétegbe kerülők részaránya, mint a 20-69 évesek között: 1983-ban a fiatal férfiak 66%-a tapasztalt valamilyen irányú foglalkozási mobilitást 35 éves koráig, szemben a teljes népesség 73%-ával; és a másik három vizsgálati évben is hasonló különbségek mutatkoztak a 20-69 és a 20-34 éves férfiak mobilitási viszonyaiban. Ami a fiatal nők mobilitási arányszámait illeti, ezek - a férfiakéhoz hasonlóan - mind 1983-ban, mind 1992-ben alacsonyabbak voltak a népesség egészére jellemző mutatóknál. A legutolsó vizsgálat adatai szerint azonban, napjainkban a 35 év alatti nők között a foglalkozási szempontból mobil személyek aránya megegyezik a 70 évesnél fiatalabbak teljes mobilitási arányszámával. Az időbeli változásokat illetően is figyelemre méltóak a nemek közötti különbségek: amíg a fiatal férfiak mobilitási mintái ugyanolyan módon változtak, mint a népesség egészének mobilitási viszonyai, addig a fiatal nőknél alig-alig módosult a foglalkozási mobilitás nagysága az elmúlt húsz évben.

4. A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI MOBILITÁS ALAKULÁSA NÉHÁNY FOGLALKOZÁSI RÉTEGBEN

4.1. A foglalkozási átörökítés

A férfiaknál - az 1983-2000 közötti periódusban - folyamatosan emelkedett a vezető-értelmiségi-hivatalnok csoporthoz tartozók társadalmi újratermelődése: amíg az 1980-as évek elején az ilyen foglalkozású apák mintegy felének a fia maga is valamilyen értelmiségi pozícióba került, addig az ezredfordulóra ez az arány 56%-ra növekedett. Még látványosabb az immobilitás emelkedése a fiataloknál: ma már a vezető és értelmiségi apák 50%-ának a 35 éven aluli fia lesz szintén vezető vagy értelmiségi, szemben a húsz évvel korábbi 39%-kal. Szembeszökő a nem mezőgazdasági önállók társadalmi újratermelődésének növekedése is: a nyolcvanas évtized elején a vállalkozó apák mintegy 5%-ának a fia lett maga is vállalkozó; az 1990-es évek végén viszont az önálló apák fiainak egyötödéről mondható el ugyanez. Mindemellett, a rutin szellemi és a mezőgazdasági önálló férfiaknál is egyre gyakoribbá vált a szülői pozíció átörökítése az 1990-es években. Ami a szakképzetlen munkásokat illeti, ott ez a trend csak a 35 évnél fiatalabbakra igaz: 1992-ben a képzetlen apák fiainak "csak" 35%-a lett maga is szakképzetlen munkás, 2000-ben viszont már 41%-uk. A szakmunkások jelentik az egyetlen olyan foglalkozási réteget, ahol csökkent a származási újratermelődés, függetlenül attól, hogy milyen korcsoportot vizsgálunk. (Lásd 4. táblázat.)

A nőknél annyiban más a helyzet, amennyiben a vezető-értelmiségi-hivatalnok réteg reprodukció-növekedése csak a népesség egészénél érhető tetten, a fiataloknál nem. Ez arra utal, hogy ez esetben a vezetővé, értelmiségivé válás - ha egyáltalán megtörténik - egyre inkább az életpálya későbbi szakaszaiban valósul meg. A nem mezőgazdasági önállókat és a képzetlen munkásokat tekintve, ez esetben is az immobilitás növekedését, míg a középszintű szakalkalmazottak és a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak esetében az újratermelődés csökkenését jelzik az adataink. A szakmunkás réteg immobilitási arányszámai alig-alig változtak a vizsgált periódusban.

4.2. Vezetők-értelmiségiek-hivatalnokok

E foglalkozási csoportokba tartozók nagy része - 2000-ben a férfiak 41%-a, a nők 30%-a - vezető vagy értelmiségi származású. (Lásd 5. táblázat.) A második legnagyobb rekrutációs bázist a szakmunkás apák alkotják, és ha kis-mértékben is, de folyamatosan növekedett a szakképzett munkás származásúak részaránya ebben a foglalkozási csoportban. Képzetlen munkás családi háttérrel viszont egyre nehezebb bekerülni a vezetők és értelmiségiek közé, és ez főleg a fiataloknál van így. Amíg az 1980-as évek elején a 35 évesnél fiatalabb férfiak egynegyede volt

4. táblázat. Az apjuk foglalkozási csoportjában maradók aránya rétegenként, különböző időszakokban (%)

Foglalkozási csoport	20-69 évesek			20-34 évesek		
	1983	1992	2000	1983	1992	2000
Férfi						
<i>Vezető-értelmiségi-hivatalnok</i>	49,9	51,4	56,4	39,2	39,4	49,8
<i>Rutin szellemi</i>	6,7	4,6	8,1	-	-	-
<i>Nem mezőgazdasági önálló</i>	5,1	6,1	20,2	-	14,1	21,8
<i>Mezőgazdasági önálló</i>	2,7	1,8	5,9	-	-	-
<i>Szakt munkás</i>	46,8	43,3	41,8	51,6	47,6	42,8
<i>Szakképzetlen munkás</i>	34,9	33,3	35,9	34,3	34,7	40,8
<i>Mezőgazdasági fizikai</i>	17,3	16,2	16,0	17,0	15,6	17,3
Nő						
<i>Vezető-értelmiségi-hivatalnok</i>	56,0	56,9	58,9	53,5	53,7	48,6
<i>Rutin szellemi</i>	19,8	26,5	16,1	21,9	20,0	-
<i>Nem mezőgazdasági önálló</i>	2,8	3,5	6,7	-	-	-
<i>Mezőgazdasági önálló</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Szakt munkás</i>	15,5	13,8	14,6	13,7	15,0	14,0
<i>Szakképzetlen munkás</i>	38,8	41,6	41,2	36,3	41,9	44,7
<i>Mezőgazdasági fizikai</i>	18,0	13,3	10,2	9,4	5,7	-

képzetlen munkás apa gyermeke, addig az ezredfordulóra ez az arány 15%-ra esett vissza. A fiatal nőknél az aránycsökkenés még látványosabb: az 1983. évi 28%-ról 2000-re 18%-ra apadt a képzetlen családi háttérűek részaránya a vezető-értelmiségi-hivatalnok foglalkozásúak között. A mezőgazdasági fizikai származásúaknak szintén egyre kisebb esélyük van az értelmiségivé válásra. Húsz évvel ezelőtt a 35 évnél fiatalabb férfiaknak még több, mint egytizede jött ilyen családból, manapság már csak 4%-ukra igaz ez. A vezető-értelmiségi-hivatalnok csoport tagjai között viszont egyre több nem mezőgazdasági önálló származásút találunk.

Ahogy a korábbiakban arról már volt szó, a vezető-értelmiségi-hivatalnok réteghez tartozó apák több mint felének a gyermeke maga is ehhez a foglalkozási csoporthoz tartozik. Vajon melyik foglalkozási csoportba kerülnek ezek a gyermekek akkor, ha nem folytatják a szülői hagyományt.

1983-ban a vezető és értelmiségi apák fiainak egynegyedéből szakt munkás lett, 2000-ben viszont már csak 17%-ukra volt ez igaz. Még látványosabb a szakt munkássá válás visszaesése a 20-43 éveseknél: szemben a húsz évvel ezelőtti 32%-kal, ma már a vezető és értelmiségi származású férfiaknak csak 18%-a választ valamilyen szakt képzett munkás foglalkozást. Ezzel párhuzamosan viszont népszerűbbé vált a vállalkozói státus. Amíg az 1980-as évek elején az értelmiségi származású férfiaknak csak 2%-ából lett nem mezőgazdasági önálló, addig az 1990-es évek végére ez az arány 7%-ra ugrott fel.

A nem mezőgazdasági önálló pozíció a nők esetében is egyre gyakoribb "végállomás": a vezető és értelmiségi származásúak 6%-ának volt valamilyen vállalkozása 2000-ben, szemben a két évtizeddel korábbi 1%-ukkal. Ennek ellenére, ha az értelmiségi apák nem hasonló munkaerő-piaci státusokba "küldik" gyermekeiket, akkor leányaikból leggyakrabban rutin szellemi foglalkozású lesz.

4.3. A nem mezőgazdasági önállók (vállalkozók)

Ami a nem mezőgazdasági önállók származás szerinti összetételét illeti, köztük egyre többen vannak a szakt munkás apák gyermekei: amíg húsz évvel ezelőtt az ehhez a foglalkozási réteghez tartozó férfiak 22%-a jött szakt képzett munkáscsaládból, addig az 1990-es évek végén ez már 36%-ukat jellemezte. (Lásd 6. táblázat.) A 35 év alattiaknál még magasabb - 41%-os - ez az arányszám.

5. táblázat. A vezető-értelmiségi-hivatalnok réteg származási összetétele, különböző időszakokban (%)

Az apa foglalkozási csoportja kérdezett 14-18 éves korában	20-69 évesek			20-34 évesek		
	1983	1992	2000	1983	1992	2000
Férfi						
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	22,4	28,1	41,1	32,5	37,5	47,1
Rutin szellemi	3,9	4,0	2,6	5,6	3,4	2,3
Nem mezőgazdasági önálló	8,5	8,4	5,8	1,7	2,3	5,0
Mezőgazdasági önálló	10,8	7,8	3,2	0,5	0,5	-
Szaktmunkás	19,9	23,9	23,3	24,1	28,2	27,1
Szakképzetlen munkás	23,1	18,3	16,4	24,1	19,6	14,9
Mezőgazdasági fizikai	11,3	9,5	7,6	11,4	8,5	3,6
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nő						
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	22,5	27,8	30,2	26,3	32,1	31,2
Rutin szellemi	5,9	2,8	2,8	6,4	3,6	2,9
Nem mezőgazdasági önálló	6,4	5,8	4,4	1,8	2,8	3,3
Mezőgazdasági önálló	8,1	4,9	2,8	0,4	1,1	0,7
Szaktmunkás	22,8	26,6	27,1	26,4	29,5	35,1
Szakképzetlen munkás	23,7	21,9	20,1	28,1	22,9	18,5
Mezőgazdasági fizikai	10,7	10,3	12,6	10,6	8,1	8,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A szaktmunkás származásának aránynövekedésével párhuzamosan folyamatosan visszaesett a képzetlen apák gyermekeinek részaránya a nem mezőgazdasági önállóak között, legalábbis a férfiaknál. Ezen folyamat eredményeként ma már a fiatal vállalkozók mindössze egyötöde szakképzetlen apa fia. A nőknél annyiban más a helyzet, amennyiben itt 1983 és 1992 között megemelkedett, majd az 1990-es években visszaesett a szakképzetlen munkáscsaládokból jövő részaránya. A vállalkozók között egyre alacsonyabb a mezőgazdasági fizikai származásuk aránya is, ami - legalábbis részben - abból az általános tendenciából adódik, amely szerint folyamatosan csökken a mezőgazdasági réteg súlya a népesség egészén belül. Figyelemre méltó még a vezető és értelmiségi származásuk aránya a nem mezőgazdasági önállóak között. Az 1983 és 2000 közötti időszakban jelentősen megemelkedett azon vállalkozók aránya, akiknek az édesapja ilyen típusú foglalkozásban tevékenykedett a kérdezett 14-18 éves korában, és ez főleg a 35 év alatti férfiakra igaz: az 1980-as évek elején a fiatal, nem mezőgazdasági önálló férfiakkal mindössze 6%-a jött vezető vagy értelmiségi családból, az ezredfordulóra viszont megháromszorozódott ez az arányszám.

Ha a nem mezőgazdasági önálló apa fiából nem vállalkozó lesz, akkor leggyakrabban a különböző munkásrétegekbe, illetve a vezetők és értelmiségiek közé lép ki. Ami az időbeli változásokat illeti: az 1990-es években a 20-34 éves férfiak között visszaesett a szaktmunkássá és a szakképzetlen munkássá válók részaránya, és ezzel párhuzamosan megemelkedett a vezető és értelmiségi státusokat választók aránya.

A vállalkozó apák lányainak esetében kissé más stratégiát követnek: egyre nagyobb hányadukat küldik középszintű szakalkalmazotti foglalkozásokba, és egyre kisebb arányuk válik vezetővé vagy értelmiségivé 35 éves korára. Figyelemreméltó az az időbeli trend is, amely a képzetlen munkás foglalkozások választását jellemzi. Amíg a férfiaknál határozott visszaesés, addig a nőknél inkább stagnálás figyelhető meg ebben a tekintetben: mind 1992-ben, mind 2000-ben a vállalkozó apák lányainak 43%-ából lett 35 éves korára képzetlen munkás. Azonban, ha külön-külön vizsgáljuk a szolgáltatási és az ipari szakképzetlen réteg felé áramlást, akkor lényeges időbeli változásokat látunk. Amíg az 1990-es évek elején a nem mezőgazdasági önálló lányainak egyötödéből lett rutin szolgáltatási foglalkozású, addig 2000-ben már 27%-ukról mondhattuk el ugyanezt; és csaknem ugyanilyen mértékben - 23-ról 16%-ra - esett vissza a képzetlen ipari munkássá válók részaránya.

6. táblázat. A nem mezőgazdasági önállók származási összetétele, különböző időszakokban (%)

Az apa foglalkozási csoportja a kérdezett 14-18 éves korában	20-69 évesek			20-34 évesek		
	1983	1992	2000	1983	1992	2000
	Férfi					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	6,7	13,8	12,8	6,2	15,9	17,2
Rutin szellemi	1,3	1,6	1,3			
Nem mezőgazdasági önálló	14,3	6,9	12,1	7,2	6,6	12,9
Mezőgazdasági önálló	11,2	5,3	4,4			
Szaktmunkás	22,0	29,4	35,9	29,9	30,0	40,9
Szakképzetlen munkás	29,6	29,0	22,5	35,1	31,9	19,4
Mezőgazdasági fizikai	14,8	14,0	11,1	17,5	15,0	8,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	Nő					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	9,6	12,6	18,2	17,5	15,0	25,9
Rutin szellemi						
Nem mezőgazdasági önálló	14,4	8,5	7,1	15,0	5,0	5,2
Mezőgazdasági önálló	21,6	7,3	2,9			
Szaktmunkás	22,4	24,3	31,8	32,5	33,8	37,9
Szakképzetlen munkás	18,4	28,7	24,7	17,5	30,0	24,1
Mezőgazdasági fizikai	11,2	18,2	13,5	17,5	13,8	3,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4.4. A szaktmunkások

Az előzőekben bemutatott két foglalkozási csoporthoz hasonlóan, jelentősen átalakult a szaktmunkásság származási összetétele is az elmúlt húsz esztendőben. Mind a férfiaknál, mind a nőknél lényegesen megemelkedett a szakképzett munkás apák gyermekeinek részaránya, főleg a fiatalok között (7. táblázat). Ennek eredményeként manapság a 35 évesnél fiatalabb szaktmunkás férfiak csaknem fele szakképzett munkás apa gyermeke, és ez az arányszám a nőknél is meghaladja a 40%-ot. Eközben viszont visszaesett a szakképzetlen munkás származásúak hányada, és ez a visszaesés szintén a fiatalok között volt nagyobb.

Ha a szaktmunkás származású férfiak nem szakképzett munkások lesznek, akkor leggyakrabban - és folyamatosan növekvő mértékben - a képzetlen fizikaiak közé lépnek ki (8. táblázat). Úgy tűnik, hogy a szaktmunkásrétegen belül vannak bizonyos csoportok, amelyek gyermekeit egyre nehezebben tudják valamilyen képzettséget igénylő foglalkozási pozícióba juttatni, így számukra csak a betanított munkás és a segédmunkás státusz marad. Figyelemre méltó az is, hogy a szaktmunkás apák fiaiból egyre kisebb arányban lesz vezető vagy értelmiségi - legalábbis a 20-69 éveseket tekintve. A szakképzett munkáscsaládokból érkező lányok 28%-a viszont ilyen státuszba kerül, és ez ugyanúgy igaz volt az 1980-as évek elején, mint manapság. Mindkét nem esetében jelentkezik egy általános tendencia: a szaktmunkás apák gyermekeinek egyre nagyobb hányada válik vállalkozóvá.

4.5. A szakképzetlen munkások

A képzetlen munkások származási összetétele nem változott olyan mértékben, mint az előzőekben bemutatott foglalkozási csoportoké. Az időbeli átalakulások a következőképpen foglalhatók össze: az 1983 és a 2000 közötti időszakban csökkent a vállalkozó, illetve mezőgazdasági munkás apák gyermekeinek aránya ebben a foglalkozási csoportban, miközben egyre többen vannak olyanok, akik szaktmunkás vagy szakképzetlen munkáscsaládokból jöttek (9. táblázat).

A szakképzetlen munkásrétegből való kilépés vonatkozásában lényegesek a nemek közötti különbségek. Amíg a képzetlen munkáscsaládokból jött férfiakból elsősorban szaktmunkások, másodsorban vezetők vagy értelmiségiek

7. táblázat. A szakmunkások származási összetétele, különböző időszakokban (%)

Az apa foglalkozási csoportja a kérdezett 14-18 éves korában	20-69 évesek			20-34 évesek		
	1983	1992	2000	1983	1992	2000
	Férfi					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	6,2	6,9	7,5	8,7	8,6	9,6
Rutin szellemi	1,8	1,3	1,5	2,8	1,4	2,0
Nem mezőgazdasági önálló	5,9	4,9	3,8	2,0	2,9	3,0
Mezőgazdasági önálló	13,5	10,1	4,4	1,4	1,1	-
Szakmunkás	23,9	26,0	37,6	27,9	36,4	48,0
Szakképzetlen munkás	29,4	29,9	26,8	36,2	33,3	27,4
Mezőgazdasági fizikai	19,3	20,8	18,4	21,0	16,3	9,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	Nő					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	4,9	6,4	4,8	9,4	8,8	7,6
Rutin szellemi	1,4	0,7	0,6	2,8	1,0	-
Nem mezőgazdasági önálló	6,3	4,7	3,6	1,6	1,8	2,3
Mezőgazdasági önálló	14,3	12,5	6,0	0,8	1,6	-
Szakmunkás	18,9	23,7	30,1	21,6	34,2	41,7
Szakképzetlen munkás	31,3	27,2	29,3	38,7	33,2	28,8
Mezőgazdasági fizikai	23,0	24,8	25,7	25,0	19,4	18,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

lesznek, a nőknél fordított a helyzet. A három vizsgálat megfelelő adatainak összehasonlítása viszont azt jelzi, hogy mind a nőknél, mind a férfiaknál csökkent a különböző szakmunkáspályák választásának gyakorisága az 1980-as évek eleje és az 1990-es évek vége között. Ami a szellemi elit felé irányuló mozgást illeti, ez esetben inkább a stagnálás jelei mutatkoznak.

JEGYZETEK

1 Azokat, akik a vizsgálat idején nem voltak a munkaerőpiac aktív szereplői, de valamikor korábban volt legalább egy kereső foglalkozásuk - nyugdíjasok, munkanélküliek, szociális segélyezettek stb. -, az utolsó foglalkozási csoportjukkal szerepeltetjük az elemzésben.

2 Az arányszám kiszámításának az alapja egy 7x7-es mobilitási tábla, amely a következő foglalkozási csoportokat tartalmazza: vezető-értelmiségi-hivatalnok réteg, rutin szellemiek, nem mezőgazdasági önállók, mezőgazdasági önállók, szakmunkások, szakképzetlen munkások (betanított- és segédmunkások az iparban és rutin szolgáltatási foglalkozásúak), mezőgazdasági fizikaiak.

8. táblázat. Kilépés a szakmunkások közül, különböző időszakokban (%)

<i>A kérdezett foglalkozási csoportja a vizsgálat idején</i>	<i>20-69 évesek</i>			<i>20-34 évesek</i>		
	1983	1992	2000	1983	1992	2000
	<i>Férfi</i>					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	22,0	21,9	16,0	14,8	13,1	13,6
Rutin szellemi	3,5	2,3	2,2	2,2	2,4	3,6
Nem-mezőgazdasági önálló	2,5	6,4	10,2	3,1	6,7	8,6
Mezőgazdasági önálló	0,5	0,5	1,5	0,7	0,7	--
Szakmunkás	46,8	43,3	41,8	51,6	47,6	42,8
Szakképzetlen munkás	22,8	22,5	26,1	25,5	26,1	28,1
Mezőgazdasági fizikai	1,9	3,0	2,2	2,1	3,3	1,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	<i>Nő</i>					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	28,1	28,9	27,9	28,6	24,3	24,6
Rutin szellemi	23,4	21,1	19,6	25,2	23,3	21,3
Nem-mezőgazdasági önálló	1,3	2,6	5,3	1,4	3,1	5,6
Mezőgazdasági önálló	-	-	-	-	-	-
Szakmunkás	15,5	13,8	14,6	13,7	15,0	14,0
Szakképzetlen munkás	28,6	31,5	31,2	28,8	33,5	33,8
Mezőgazdasági fizikai	3,1	1,9	1,2	2,3	0,8	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

9. táblázat: A szakképzetlen munkások származási összetétele, különböző időszakokban

<i>A kérdezett foglalkozási csoportja a vizsgálat idején</i>	<i>20-69 évesek</i>			<i>20-34 évesek</i>		
	1983	1992	2000	1983	1992	2000
	<i>Férfi</i>					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	5,1	5,2	7,3	8,9	9,6	11,2
Rutin szellemi	1,5	0,6	1,4	2,4	0,9	1,1
Nem-mezőgazdasági önálló	4,0	4,6	4,1	1,6	3,4	4,0
Mezőgazdasági önálló	22,2	15,7	7,0	1,4	2,5	0,9
Szakmunkás	13,5	17,3	27,5	21,7	28,5	35,6
Szakképzetlen munkás	30,9	31,4	33,1	42,4	39,2	37,6
Mezőgazdasági fizikai	22,8	25,0	19,6	21,5	15,9	9,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	<i>Nő</i>					
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	3,4	4,4	5,3	5,0	5,2	7,9
Rutin szellemi	0,9	0,7	0,8	1,9	0,9	---
Nem-mezőgazdasági önálló	5,6	5,5	4,6	1,4	3,8	6,0
Mezőgazdasági önálló	19,8	13,6	8,0	1,6	1,0	---
Szakmunkás	15,3	19,5	25,5	22,9	30,7	36,1
Szakképzetlen munkás	30,4	29,6	32,0	39,9	38,9	34,2
Mezőgazdasági fizikai	24,6	26,6	23,9	27,3	19,4	14,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

KOLOSI TAMÁS - RÓBERT PÉTER

A MAGYAR TÁRSADALOM SZERKEZETI ÁTALAKULÁSÁNAK ÉS MOBILITÁSÁNAK FŐ FOLYAMATAI A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

1. BEVEZETÉS

Tanulmányunkban a társadalmi egyenlőtlenségek alakulását és az egyének mobilitását vizsgáljuk a rendszerváltás másfél évtizedes időszakában, 1988 és 2003 között. Az elemzés két részre oszlik. A tanulmány első részében a Magyar Háztartás Panel (MHP), illetve a TÁRKI Háztartás Monitor kutatások (a továbbiakban TÁRKI Monitor) adatai alapján végzünk idősoros összehasonlítást. A rendelkezésre álló adatok egyik típusa (MHP) ugyan alapvetően longitudinális adatbázis, de ezt a sajátosságát most nem használjuk ki.¹ A MHP adatokat úgy tekintjük, mint keresztmetszeti felvételeket, s az ebből adódó idősort egészítjük ki a TÁRKI Monitor kutatások adataival, amelyek viszont valóban keresztmetszeti felvételekből származnak. A tanulmány első részében elsősorban három kérdésre fókuszálunk: (1) a gazdasági aktivitás-inaktivitás változása a vizsgált időszakban; (2) a foglalkoztatottak rétegszerkezetének alakulása; (3) a jövedelmi egyenlőtlenségek fő tendenciái. Az első rész lezárásaként a magyar társadalom rétegződésére vonatkozóan két összevont mutatót dolgozunk ki: egy státuszindexet, ami az egy főre jutó családi jövedelmen, a lakáskörülményeken és az anyagi-vagyoni helyzeten és fogyasztáson alapul, valamint egy összevont osztályszámát, ami alapvetően a foglalkozáson alapul, de figyelembe veszi az előbbi státuszindexen elfoglalt helyet is.

A tanulmány második részében a TÁRKI Monitor 2003 adatfelvétel retrospektív életút adatait használjuk fel arra, hogy az 1988 és 2002 közötti időszak mobilitási folyamatait tipizáljuk, illetve megvizsgáljuk, hogy a különböző tipikus életpályák milyen társadalmi helyzethez vezették képviselőiket 2003-ra. Elemzésünkben alapvetően négy életút típust különböztetünk el. A legidősebbek már 1988-ban nem voltak aktív szereplői a munkaerőpiacnak, ők a rendszerváltás nézőpontjából „elvesztett nemzedék”. A következő generáció egyik része a „kilépő nemzedék”, akik az 1988-2002 közötti időszakban léptek ki vagy szorultak ki a munkaerőpiacról, részben demográfiai okból (életkora következtében elérte a nyugdíjkorhatárt), részben gazdasági okból (állását elvesztette, tartós munkanélkülivé vagy eltartottá vált, idő előtt nyugdíjba vonult). A középgeneráció egy másik része az „aktív nemzedék” alapvetően a munkaerőpiacon volt az 1988-2002 időszakban, vagy úgy, hogy az egész időszak alatt végig volt kereső foglalkozása, vagy úgy hogy rövid ideig munkanélküli vagy eltartott volt. Végül a legfiatalabbak jelentik a „belépő nemzedéket”, akik 1988-ban még eltartottak, tanulók voltak, de 1988 és 2002 között felnőttek, iskoláikat befejezték és jelentős részük munkába állt már a rendszerváltás után. Az életút elemzés kapcsán a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a különböző nemzedékek, s ezek különböző mobilitási utat bejárt csoportjai milyen társadalmi státuszba, osztályhelyzetbe jutottak el 2003-ra.

2. MAGYAR TÁRSADALOM SZERKEZETI ÁTALAKULÁSA ÉS A RÉTEGZÖDÉS FŐ JELLEMZŐI, 1992-2003

2.1. A gazdasági aktivitás alakulása

Adataink alapján jól látható, hogy a rendszerváltást követő transzformációs válság egyik fő jellemzője a gazdasági aktivitás alacsony szintje. (1. táblázat) A MHP első hullámának adatai szerint 1992-ben a 16 éven felüli népesség kevesebb mint fele (46,6%) volt jelen a munkaerőpiacon valamilyen formában, az alkalmi munkavállalókat, illetve a nyugdíj mellett dolgozókat is számításba véve. Bár adataink nem vethetők pontosan össze más forrásokkal, de a foglalkoztatás csökkenése Magyarországon már az 1980-as években elkezdődött, s 1990 után felerősödött.² Ami viszont az 1992 és 2003 közötti időszakban megfigyelhető, azonos módon számított adatok szerinti tendenciát illeti, gyakorlatilag egy igen-igen lapos U alakú görbéről beszélhetünk. A foglalkoztatottság aránya az 1990-es években valamelyest tovább csökkent, az 1996-os MHP adatok szerint - az alkalmi munkavállalókat és a nyugdíj mellett dolgozókat ismét beszámítva - 43% tartozott ide, miközben a megfelelő arány 2000-ben 42% volt.³ Az ezredfordulót követően viszont úgy tűnik megindult a foglalkoztatottság lassú növekedése a magyar gazdaságban, amennyiben a legfrissebb 2003-as adatok gyakorlatilag szinte ugyanolyan arányt jeleznek (46%), mint a kiinduló 1992-es adatok.

A 16 éven felülj népesség többségét kitevő inaktívak mintegy egyharmada nyugdíjas. Arányuk a vizsgált időszakban nagyjából állandónak mondható, sőt 2003-ban még valamivel alacsonyabb is.⁴ A másik nagy inaktív csoport az eltartottak, arányuk az 1990-es évek első felében jelentősen 9-ről 15%-ra növekedett, de az ezredfordulóra már újból valamelyest csökkent, 12%-ra.

1. táblázat.

2. A 16 éven felüli népesség megoszlása gazdasági aktivitás szerint (%)

	1992	1996	2000	2003
Alkalmazott	40,2	34,8	34,6	38,9
Vállalkozó	3,7	5,3	5,1	4,8
Alkalmi munkás	1,0	1,3	1,1	1,8
Nyugdíj mellett dolgozik	1,6	1,6	1,6	0,7
Gyesen vagy gyeden van	3,7	4,0	4,0	3,8
Munkanélküli	5,7	4,1	7,2	5,2
Nyugdíjas	35,1	33,8	34,4	32,2
Eltartott	9,1	15,0	12,1	12,5
<i>N</i>	<i>4508</i>	<i>4131</i>	<i>4355</i>	<i>4763</i>

A vizsgált időszakban szintén növekedett a beosztott értelmiségiek aránya. Az alkalmazásban lévők képzettségi szintje tehát javult, összhangban a felsőoktatás bővülésével, ami szintén a rendszerváltás után kezdődött. Már 1992-ben viszonylag magas (8%) volt az önálló foglalkozásuk aránya a keresők között, hiszen a szocializmus időszakában ez az arány mindössze 3% körül alakult. Az önállóak aránya tovább növekedett az 1990-es évek közepéig (13%), utána azonban ez a szint stabilizálódott. A munkaerő képzettségi összetétele javult a fizikai szférában is, amit a szakmunkások arányának növekedése mutat. Ez a folyamat azonban inkább az 1990-es évek második felében ment végbe. A szakképzetlen munkások között elsősorban a mezőgazdaságban dolgozók aránya csökkent, lényegében folyamatosan 1992 és 2003 között.

2.2. A foglalkozási szerkezet változása

A foglalkozási szerkezet átalakulása szintén magán viseli a gazdasági átalakulás hatását. A vezetőket tekintve a hierarchia tetején a felsővezetők aránya lényegében stabilan 2% körüli értéket mutat a teljes vizsgált időszakban. A középvezetők esetében eközben enyhe növekedést, az alsóvezetők esetében pedig enyhe csökkenést tapasztalunk. Összességében a felső- és középvezetői munkakörben dolgozók aránya a vizsgált időszak végén, 2003-ban valamivel magasabb (7,1%), mint 1992-ben volt (6,8%), ami összefüggésbe hozható mind a privatizációs folyamattal, az “osztályvezető helyettesek forradalmával”, mind a gyorsított generációváltással (Kolosi 2000).

2. táblázat.

A 16 éven felüli népesség megoszlása foglalkozási csoportok szerint (%)

	1992	1996	2000	2003
Felsővezető	2,2	1,7	2,7	2,1
Középvezető	4,6	4,4	2,9	5,0
Alsóvezető	7,1	5,5	5,5	4,5
Beosztott értelmiségi	8,5	10,7	9,8	11,4
Egyéb szellemi	15,8	14,4	15,2	13,2
Önálló foglalkozású	8,1	12,9	11,1	11,0
Szaktmunkás	24,8	22,8	29,1	30,1
Betanított munkás	16,7	15,6	15,6	21,3*
Segédmunkás	6,6	8,0	5,5	-
Mezőgazdasági fizikai	5,6	4,0	2,6	1,4
<i>N</i>	<i>2024</i>	<i>1723</i>	<i>1829</i>	<i>1706</i>
<i>Megjegyzés: * 2003-ban a betanított és segédmunkások összevontan szerepelnek a táblázatban.</i>				

2.3. A jövedelmi rétegződés alakulása

Tekintettel arra, hogy a kötetben más tanulmányok részletesebben foglalkoznak a jövedelmi egyenlőtlenségekkel és a szegénységgel, itt csak a jövedelmi rétegződés legfontosabb fejleményeire utalunk, alapvetően a társadalmi rétegződés szélesebb nézőpontjából. Két indikátort választottunk ki a társadalmi szerkezet átalakulásának jellemzéséhez. Az egyik az egy főre jutó háztartási jövedelmek alapján képzett decilisek esetében a legfelső és a legalsó decilisek egymáshoz viszonyított aránya. Mint a legtöbb jövedelemegyenlőtlenségi mutató esetében, itt is elsősorban a társadalmi átalakulás első szakaszában, az 1980-as évek vége és 1992 között következett be jelentős növekedés (Tóth 2003). Az itt szereplő adatok szerint (3. táblázat) már 1992-ben 7,4 volt ez az arány, vagyis a legfelső jövedelmi tizedbe tartozók esetében az egy főre jutó háztartási jövedelem összege mintegy 7 és félszer volt nagyobb, mint a legalsó jövedelmi tizedbe tartozók esetében mért egy főre jutó háztartási jövedelem. Ezt követően, az átalakulás további időszakában csak viszonylag kis mértékben nőtt tovább a jövedelmi egyenlőtlenségnek ez a mutatója, ami az ezredfordulóra 7,5 értéket vett fel méréseink szerint. A TÁRKI Monitor legújabb felvétele szerint ezután 2003-ban ismét nagyobb mértékű (8,4) volt az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján kialakított legfelső és a legalsó decilis hányadosa.

Korábbi kutatási eredmények szerint a magyar társadalomban jelen van egy olyan tendencia is, ami azt jelzi, hogy az ezredfordulóra lecsökkent a társadalom polarizációja, és az 1990-es évek második felétől kezdve a gazdasági növekedés következtében megállt a középrétegek süllyedése, viszont megkezdődött a jobb anyagi körülmények, a

3. táblázat.

<i>Az egy főre jutó háztartási jövedelmek alapján számított legfelső és legalsó decilis aránya</i>				
	1992	1996	2000	2003
Felső decilis / alsó decilis	7,44	7,04	7,52	8,43

jólét "lefelé csúszása" a társadalmi hierarchia mentén e rétegek irányába (Kolosi 2000). Mégis ez a legfrissebb adat nem e tendencia irányába mutat, ami valószínűleg a gazdasági növekedés lassulásával, az elmúlt évek fokozott gazdasági problémáival hozható összefüggésbe.

A másik egyenlőtlenségi indikátorunk azt mutatja meg, hányszorosára növekedett az egy főre jutó háztartási jövedelem az egyes jövedelmi tízekben 2001 és 2003 között. Abszolút értékben ez a növekedés átlagosan majdnem másfélszeres, 41 ezer forintról majd 60 ezer forintra (4. táblázat). Az adatok azonban azt is

4. táblázat.

<i>Az egy főre jutó háztartási jövedelmek növekedése 2001 és 2003 között az egyes jövedelmi decilisek csoportjaiban (Ft)</i>											
	<i>Leg- alsó</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>	<i>6.</i>	<i>7.</i>	<i>8.</i>	<i>9.</i>	<i>Leg- felső</i>	<i>Átlag</i>
Összeg: 2001	13 706	22 018	26 641	30 998	34 634	38 436	43 020	48 455	58 494	108 347	41368
Összeg: 2003	19 173	29 589	36 548	42 175	47 051	53 032	58 900	67 752	83 155	161 535	59 767
<i>Növekedés</i>	<i>1,40</i>	<i>1,34</i>	<i>1,37</i>	<i>1,36</i>	<i>1,36</i>	<i>1,35</i>	<i>1,37</i>	<i>1,40</i>	<i>1,42</i>	<i>1,49</i>	<i>1,44</i>

jelzik, hogy a legnagyobb, átlag feletti mértékű abszolút jövedelemnövekedés éppen a legalsó és a legfelső jövedelmi decilisekben következett be (1,4 és 1,49). Eszerint tehát abszolút értékben az átlagnál jobban növekedett az ezredfordulót követően a társadalom tetején lévők, valamint a társadalom alján lévők keresete. Utóbbiak esetében feltehetően az őket leginkább érintő minimálbér-emelkedés hatásáról van szó. Ugyanakkor, mivel a legfelső jövedelmi decilisben valamivel még nagyobb növekedést regisztráltunk, nem állíthatjuk, hogy megállt volna a jövedelmi differenciálódás, amely lényeges hatással van a társadalmi rétegződésre. Ráadásul a társadalom közepén a jövedelmek abszolút növekedése átlag alattinak mutatkozott 2001 és 2003 között. Ez szintén azt jelzi, hogy a középrétegekkel kapcsolatos pozitív tendenciát mutató folyamat, amely az 1990-es évek második felét jellemezte, az elmúlt években módosult, a jólét "lefelé csúszása" a társadalomban, remélhetően csak átmenetileg, de megtorpant.

2.4. A magyar társadalom vertikális differenciálódása 2003-ban

Mind a nemzetközi, mind a hazai rétegződéskutatásban jelentős hagyománya van az olyan státuszindexek készítésének, amelyek vertikálisan differenciálják a társadalmat. Itt nem térünk ki arra a rétegződési vitára, amely a vertikális differenciálódást és a horizontális differenciálódást állítja szembe, a társadalmi státuszok konzisztens, illetve inkonzisztens jellegével foglalkozik, ebben az elemzésben érdeklődésünk középpontjába a hierarchikus egyenlőtlenségeket állítjuk.⁵

Hasonlóan több korábbi kutatásunkhoz, amikor a MHP, illetve a TÁRKI Monitor kutatások adatait elemeztük, ezúttal is több vertikális dimenzió mentén mértük a társadalmi státuszt.⁶ A 2003. évi TÁRKI Monitor felvételben rendelkezésünkre álló adatok alapján a társadalom vertikális differenciálódásának első eleme az egy főre jutó háztartási jövedelem, amelyet már az előzőekben is vizsgáltunk. A második elem a lakáskörülmények, amit az elemi információk négy típusa alapján alakítottunk, melyek a következők: laksűrűség; a lakás infrastrukturális felszereltsége (WC, melegvíz ellátás módja, bekábelezettség: ISDN, ADSL megléte); lakáshátrányok (dohosság, vízesség, sötétség, zaj, rossz műszaki-fizikai állapot - a kérdezett véleménye alapján); végül a lakás berendezésének színvonala (a kérdezőbiztos megítélése szerint). Harmadszor a vagyoni helyzetre és az (anyagi) életkörülményekre vonatkozóan alakítottunk ki egy indexet, amely szintén négyféle elemi információra épült. Számításba vettük a megtakarításokat (takarékbetét, különféle részvények, értékpapírok birtoklása, spórolt készpénz); a vagyoni helyzetet (második lakóingatlan, telek); a szokásos tartós fogyasztási cikkekkel (színes tévé, automata mosógép, mikrohullámú sütő, videomagnó, DVD, házimozi, hifiberendezés, mosogatógép, videokamera, digitális fényképezőgép) való ellátottságot, autó birtoklását, valamint olyan eszközökkel való rendelkezést, mint PC, internet-hozzáférés. Végül e harmadik indexnél figyelembe vettük az üdülési szokásokat is, különbséget téve azok között, akik sosem nyaralnak, akik az elmúlt 5 évben legalább 1 hétig voltak üdülni, s ezen belül, akik ilyen alkalommal szállodában laktak és/vagy étteremben étkeztek.

Az indexek kialakításához felhasznált elemi méréseket standardizáltuk (z-score), s ezután összegeztük őket, tehát a változók társadalmi gyakoriságuknak, előfordulásuknak megfelelő súllyal kerültek be az indexbe.⁷ Utolsó lépésként a három index alapján főkomponens elemzéssel állítottunk elő egy összevont státuszindexet.⁸

A társadalom vertikális differenciálódására vonatkozó eredményeinket foglaltuk össze az 5. táblázatban, amely tartalmazza mind a jövedelmi, a lakáskörülményekre és a vagyoni-anyagi helyzetre vonatkozó változónak, valamint a társadalmi státuszindex átlagait a 2003-as foglalkozási-aktivitási státusz (nem dolgozók esetében az utolsó foglalkozás vagy az inaktivitás fő típusa) szerint. Adataink alapján minden tekintetben a nagy- és közepes vállalkozók, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségiek társadalmi helyzete a legjobb, (ami a szóban forgó kérdezettek alacsony esetszáma miatt valójában nem értelmezhető, de azért hihető eredmény). Az egy főre jutó nettó háztartási jövedelmek esetében a felső- és a középvezetők vannak még “dobogós helyen”, az utóbbiaktól alig maradnak le a gazdálkodók. A lakáskörülmények tekintetében a felsővezetők helyzete alig rosszabb a nagy- és közepes vállalkozók, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségiek csoportjánál. Őket az egyéni vállalkozók, a középvezetők és a beosztott értelmiségiek követik. A vagyon és az anyagi életkörülmények esetében is a felsővezetők, egyéni vállalkozók sorrend adódik a “dobogó” második és harmadik fokán, s utánuk következnek csak a középvezetők és a beosztott értelmiségiek. A társadalmi hierarchia alján azok az inaktív személyek szerepelnek, akik soha nem dolgoztak, valamint ide sorolhatók még a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a szakképzetlen munkások. Az átlaghoz a legközelebb a szakmunkások rétegét találjuk. Ezek az eredmények összességében valószernek, a kialakított mérőműszerek érvényesnek tűnnek.

<i>5. táblázat.</i>				
<i>Vertikális differenciálódás foglalkozási és inaktivitási csoportok* szerint, 2003</i>				
<i>Foglalkozási-aktivitási státusz</i>	<i>Egy főre jutó háztartási jövedelem</i>	<i>Lakáskörülmény</i>	<i>Vágyon és anyagi fogyasztás</i>	<i>Társadalmi státusz (főkomponens)</i>
Nagy- és közepes vállalkozó + szabadfoglalkozású értelmiségi	216 459	4,19	12,78	2,16
Egyéni vállalkozó	78 275	2,62	5,87	0,76
Gazdálkodó	81 337	0,43	4,11	0,51
Felső vezető	97 676	3,99	7,04	1,08
Középvezető	84 666	2,57	5,05	0,78
Alsóvezető	75 893	1,57	0,79	0,34
Beosztott értelmiségi	80 228	2,26	5,03	0,69
Egyéb szellemi	66 406	1,56	1,99	0,37
Szakmunkás	59 386	-0,04	-0,81	-0,00
Szakképzetlen munkás	46 287	-2,02	-5,08	-0,52
Mezőgazdasági fizikai	43 767	-3,41	-6,53	-0,73
Nyugdíjas, nyugdíjszerű járadékot kap, nem dolgozott	50 910	-1,29	-5,09	-0,39
Tanuló	57 006	0,47	3,75	0,31
Egyéb inaktív, nem dolgozott	33 799	-5,21	-5,87	-0,96
Átlag	60122	0,17	0,75	0,00
Szórás	56 660	4,61	8,41	1,00
Eta	0,30	0,43	0,49	0,55
<i>N</i>	<i>4000</i>	<i>3843</i>	<i>3898</i>	<i>3745</i>

Megjegyzés: *Az inaktívak esetében az utolsó foglalkozás alapján, a soha nem dolgozók esetében az inaktivitás fő típusa szerint. Az esetszámok csökkenésének oka az adathiányok (halmozódó) előfordulása az elemi változók esetében.

2.5. Osztályhelyzet és rétegződés 2003-ban

Elemzésünk első részének lezárásaként egy összevont osztálysemát alakítottunk ki, amely részben a foglalkozási pozíción, részben a társadalmi státuszhierarchiában elfoglalt helyzeten alapul.⁹ Öt csoportot különböztettünk meg, amelyeket a következőképpen definiáltunk:

1. Az elitbe tartoznak a nagy- és közepes vállalkozók, a szabadfoglalkozású értelmiségiek, de a felsővezetők és az értelmiségiek esetében már csak azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek.

2. A felső középosztályba tartoznak a legfelső decilisében rosszabb státuszú felsővezetők; a középvezetők, az egyéni vállalkozók és a gazdálkodók közül azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek; valamint az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindex 6-9. decilisébe tartoznak.

3. A középosztályba tartoznak a legfelső decilisében rosszabb státuszú középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók; az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindexen az 1-5. decilisbe kerültek, az alsóvezetők, az egyéb szellemi (irodai) foglalkozásúak; valamint a szakmunkások közül azok, akik státuszukat tekintve a felső három decilisébe kerültek.

4. A munkásosztályba tartoznak az ennél rosszabb státuszú szakmunkások; valamint a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkások, ha a státuszindex 4. vagy annál magasabb tizedébe kerültek.

5. A depriváltak közé tartoznak azok a szakképzetlen és a mezőgazdasági fizikai munkások, akik a státuszindex alsó három decilisébe kerültek.

Osztálysemánk tehát alapvetően a foglalkozási pozícióra épül, összhangban a nemzetközi és hazai rétegződéskutatási gyakorlattal, de ezt a pozíciót korrigáljuk a társadalmi státusszal. Azok esetében, akiknek 2003-ban már nem, vagy átmenetileg éppen nem volt foglalkozásuk, az utolsó foglalkozási pozícióból indultunk ki. Hozzá kell tennünk, hogy ezt a korábbi foglalkozási pozíciót is a 2003-as társadalmi helyzettel korrigáltuk. Kimaradtak ebből a kategorizálásból azok, akiknek soha nem volt foglalkozásuk.

6. táblázat.	
<i>A 16 éven felüli népesség megoszlása társadalmi osztályok* szerint, 2003 (%)</i>	
<i>Társadalmi osztályok</i>	<i>Megoszlás</i>
Elit	3,0
Felsőközéposztály	8,1
Középosztály	30,8
Munkásosztály	37,8
Depriváltak	20,3
<i>N</i>	3604
<i>Megjegyzés: * Az inaktívakat (nyugdíjas, munkanélküli, eltartott) az utolsó foglalkozásuk szerint soroltuk be, de ez ő esetükben is módosult a társadalmi státusz főkomponens értéke alapján, (ami a jelenlegi helyzetükre vonatkozik). Azokat a személyeket, akik soha nem dolgoztak (háztartásbeli, eltartott, tanuló), ebben a tipizálásban nem vettük figyelembe.</i>	

Eljárásunk végeredményét a 6. táblázat mutatja. Eszerint a minta 3%-a tartozik az elit csoportba, ahová a nagy- és közepes vállalkozók, a szellemi szabadfoglalkozásúakon kívül a felsővezetők 35%-a és az értelmiség 23%-a is bekerült, mivel státuszuk alapján a legfelső decilisbe tartoztak.¹⁰ A felső középosztály a minta 8%-a, itt található a felsővezetők további 65%-a, a középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók 26-28%-a, akik a státuszindex legfelső decilisében voltak, s az értelmiség 59%-a, akik társadalmi státusza a legfelső decilisében rosszabb, de legalább a 6. decilisben vannak. A középosztály mintegy 31%-ot tesz ki, itt van értelmiség 18%-a (státuszindexük alapján ők az 1-5. decilisben vannak), a középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók mintegy háromnegyede, az alsóvezetők, az egyéb szellemi (irodai) dolgozók, valamint a szakmunkások felső egynegyede. A munkásosztály 38%, ide tartozik - társadalmi státusza alapján - a szakmunkások háromnegyede, a szakképzetlen munkások fele, s a mezőgazdasági fizikaiak 40%-a. Végül a 20%-ot tekinthetünk depriváltak, ahová a szakképzetlen munkások fele és a mezőgazdasági fizikaiak 60%-a tartozik, akik társadalmi státuszuk alapján legfeljebb a 3. decilisbe kerültek.¹¹

3. TIPIKUS ÉLETUTAK ÉS AZ ÉLETÚT HATÁSA A RÉTEGZÖDÉSRE

3.1. Életút-típusok a rendszerváltás időszakában

A TÁRKI Monitor 2003-as kutatása során retrospektív módszerrel gyűjtöttünk adatokat a kérdezettek aktivitási és foglalkozási történetéről 1988 és 2003 között.¹² Az életút-típusok kialakítása során négy nagy kategóriát, illetve azokon belül néhány alcsoportot különböztettünk meg.

Az elveszett nemzedék tagjai olyan idős emberek, akik számára a rendszerváltás már későn jött, akik 1988-ban már nem voltak aktívak a munkaerőpiacon, akik számára elveszett annak a lehetősége, de kockázata is, hogy a gazdasági és politikai átalakulás befolyásolja foglalkozási karrierjüket. Foglalkozási útjuk már lezárult, esetükben 1988 és 2003 között nem regisztráltunk munkaerő-piaci tevékenységet.

A kilépő nemzedék tagjai olyan emberek, akik 1988-ban még munkában álltak, de 2003-ban már nem. Ők a rendszerváltás itt vizsgált 15 éves időszaka alatt tehát valamikor elhagyták a munkaerőpiacot. Egyik alcsoportjuk {kilépő nemzedék 7.) a demográfiai kilépők, akik "természetes módon" váltak inaktívvá: ebben az időszakban érték el a nyugdíjkorhatárt, és ennek megfelelően nyugdíjba mentek; vagy ebben az időszakban született gyermekük, s ezért gyesre, gyedre mentek, ahonnan esetleg vissza fognak térni, de ezt az adatfelvétel idejéig (2003) nem tették meg. Másik alcsoportjukba (kilépő nemzedék 2.) viszont a nem "önkéntes" kilépők, tehát a kiszorulókat tartoznak. Ők 1988 és 2003 között úgy hagyták el a munkaerőpiacot, hogy munkanélküliek, háztartásbeliek, egyéb eltartottak, szociális segélyezettek lettek, s bár ebből az állapotból elméletileg visszatérhetnek még, ez eddig nem történt meg. Közülük sokak esetében, akiknél a fenti inaktivitási helyzeteket nyugdíjazás követte, nem is fog már megtörténni. Azok, akik így vagy úgy "idő előtt" nyugdíjba mentek, szintén a kiszoruló kilépők közé tartoznak.¹³

A rendszerváltás aktív nemzedékének tagjai azok, akik mind 1988-ban, mind 2003-ban dolgoztak. Egyik alcsoportjuk {aktív nemzedék 1.) esetében olyan kérdezettekről volt szó, akik az egész 15 éves időszak alatt, megszakítás nélkül a munkaerőpiacon voltak. A másik alcsoport {aktív nemzedék 2.) esetében viszont előfordult valamilyen - vagy demográfiai, vagy foglalkozási - megszakítás ebben az időszakban; az aktív keresői pályafutás során, pl. bizonyos ideig munkanélküliek voltak, gyereket szültek és neveltek, szociális segélyből éltek stb.

A belépő nemzedék tagjai azok a fiatal emberek, akik 1988-ban még nem voltak jelen a munkaerőpiacon, miután abban az időben még kiskorú eltartottak vagy tanulók voltak, akik valamilyen szintű képzésben vettek részt. A tulajdonképpen belépők azok, akik a rendszerváltás 15 éves időszakában "nőttek fel", fejezték be iskoláikat és kezdtek el dolgozni, ők alkotják a legnagyobb alcsoportot (belépő nemzedék 1.). De rajtuk kívül voltak a mintában olyan fiatalok is, akik a vizsgált időszakban még nem fejezték be a tanulmányaikat, tanulók voltak, s ezért "természetes módon" nem lehettek még belépők, ők egy kisebb alcsoport (még nem belépő nemzedék). S végül voltak olyan fiatalok is, akik ugyan már nem tanultak, de ennek ellenére nem sikerült munkába állniuk ("belépő" nemzedék 2.), hanem más inaktív kategóriába (munkanélküli, gyereket nevelő, szociális segélyezett) léptek át. Ez a harmadik alcsoport a "sikertelen" belépők, akik nem saját akaratukból inaktívak, hanem mert nem tudtak keresővé válni.

7. táblázat.	
<i>Életút-típusok a magyar társadalomban 1988 és 2003 között (%)</i>	
<i>Életút-típusok</i>	<i>Megoszlás</i>
Elveszett nemzedék	15,6
Kilépő nemzedék 1. (demográfiai kilépők)	16,8
Kilépő nemzedék 2. (a kiszoruló kilépők)	16,1
Aktív nemzedék 1. (megszakítás nélkül a munkaerőpiacon voltak)	16,7
Aktív nemzedék 2. (megszakítással a munkaerőpiacon voltak)	11,1
Belépő nemzedék 1. (munkába álló fiatalok)	15,7
"Belépő" nemzedék 2. (munkába állni nem tudó fiatalok)	2,1
(Még nem) belépő nemzedék (tanulók)	5,9
N*	3947
<i>Megjegyzés: * A tipizálást a teljes 16 éven felüli népességre elkészített katonai kivételével, ahol ezt az adathibát lehetett volna elkerülni.</i>	

Tipizálásunk eredményét mutatja a 7. táblázat. Eszerint a 16 éven felüli népesség 15,6%-ának foglalkozási életútját nem érintette a rendszerváltás, mivel 1988-ban már nem voltak a munkaerőpiacon, vagy esetleg soha nem dolgoztak. A népesség pontosan egyharmada hagyta el a munkaerőpiacot 1988 és 2003 között. Ezek felerészben demográfiai kilépők, felerészben viszont munkaerő-piaci kiszorulókat voltak. Mintegy 28% azok aránya, akik aktívan jelen voltak a munkaerőpiacon a vizsgált időszakban. Ezek többsége megszakítás nélkül dolgozott a rendszerváltást követően is. Nem kevesen (11%) viszont egy átmeneti időre kiléptek a munkából ezen idő alatt. Majd 18% azok aránya, akik 1988 után, tehát már a rendszerváltást követően fejezték be iskoláikat. Ezek többsége (16%) munkába állt, egy másik hányad (2%) viszont 2003-ig egyáltalán nem tudott munkába állni a végzettséggel, amelyet addig szerzett. Ez utóbbi csoport, akiket a képzés szempontjából

nem is az iskolából kilépőknek inkább "kihullóknak" lehetne nevezni, a korosztály mintegy 11-12%-át jelenti, ami nem kevés. Végül a 16 éven felüliek közül 6%-ot tesznek ki azok, akik még főállásban tanulnak valahol.

3.2. Az életút szerepe a társadalmi helyzet alakulásában

Elemzésünknek ebben a részében azt vizsgáljuk, hogy a különböző típusú életutak milyen társadalmi osztályba, illetve milyen társadalmi helyzetbe juttatták az embereket. Egyfelől leíró statisztikai eredményeket mutatunk be: milyen társadalmi osztályokba vezettek az egyes életutak, milyen átlagos társadalmi státusszal rendelkeznek 2003-ban az egyes nemzedékek képviselői? Másfelől oksági modelleket vizsgálunk, ahol az egyes nemzedékekre vonatkozóan tesztelünk konkrét kutatási kérdéseket. Ezek a kérdések a következők:

1. Az elveszett nemzedék esetében azt vizsgáltuk, hogy társadalmi státuszukat 2003-ban inkább egy demográfiai ismerv, az életkoruk, vagy inkább egy társadalmi tényező, az utolsó foglalkozásuk határozza meg.

2. A kilépő nemzedék esetében arra kerestük a választ, hogy milyen státuszkülönbséget eredményez az, ha valaki demográfiai okból (nyugdíjazás, gyermekszülés) hagyta el a munkaerőpiacot, vagy pedig kiszorult onnan.

3. Az aktív nemzedék esetében azt elemeztük, hogy milyen státuszkülönbséget eredményez az, ha valaki 1988 és 2003 között megszakítás nélkül vagy megszakítással volt jelen a munkaerőpiacon.

4. A belépő nemzedék esetében azt néztük meg, hogy az 1988 után munkába álló fiatalok (sikeres belépők) társadalmi helyzete hogyan viszonyul azokéhoz, akik 1988 és 2003 között végig a munkaerőpiacon voltak.

A leíró statisztikai eredményeket mutatja be a 8. és 9. táblázat. Az előbbi, 8. táblázat csak azokat tartalmazza, akik az adatfelvétel idején (vagy valamikor korábban) a munkaerőpiacon voltak (van vagy volt utolsó foglalkozásuk), mivel a társadalmi osztályra vonatkozó sémánkban csak ők szerepeltek (Id. 6. táblázat).

8. táblázat.						
Az életút-típusok és a társadalmi osztályok kapcsolata (%)						
Osztály/Nemzedék	Elit	Felső közepes osztály	Közép- osztály	Munkás- osztály	Deprivált	összesen
Elveszett nemzedék	0,4	3,1	22,5	39,7	34,3	100,0
Kilépő nemzedék 1. (demográfiai kilépők)	3,3	7,4	26,4	40,2	22,7	100,0
Kilépő nemzedék 2. (kiszoruló kilépők)	0,8	2,8	20,8	42,4	33,2	100,0
Aktív nemzedék 1. (megszakítás nélkül dolgozott)	5,9	15,2	42,0	31,6	5,3	100,0
Aktív nemzedék 2. (megszakítással dolgozott)	3,4	10,3	34,9	36,6	14,8	100,0
Belépő nemzedék 1. (munkába állók)	3,6	10,0	39,3	35,8	11,3	100,0
Megjegyzés: A táblázatban kvázi kilépői mobilitási arányok szerepelnek (sorszámozások), ami azt mutatja meg, hogy egy adott nemzedékhez tartozó milyen arányban kerültek valamely társadalmi osztályba. Azok, akik soha nem dolgoztak (háztartásbeli, eltartott, tanuló) nem szerepelnek ebben a táblázatban. Az esetszáma: N=3556						

Látható, hogy az elveszett nemzedék alig több mint egynegyede található a középosztályban vagy annál feljebb, háromnegyedük a társadalom alsó részén helyezkedik el. A kilépő nemzedék két típusa is jellegzetesen különbözik egymástól. A kiszoruló között több 10%-kal magasabb a depriváltak aránya, s míg a demográfiai kilépők több mint 10%-a a felső középosztályba és az elitbe tartozik, ez az arány ennek csak harmada a kiszoruló körében. (A kiszoruló és az elveszett nemzedék megoszlása a társadalmi osztályhelyzet szempontjából nagyon közel van egymáshoz.) Az aktív nemzedék esetében majd háromszor annyian tartoznak a depriváltak közé, ha volt megszakítás a foglalkozási pályán, mintha nem. A megszakítás nélkül dolgozók felülreprezentáltak mind a közép-, mind a felső középosztályban, mind az elitben. A belépő nemzedék osztályhelyzete rosszabb, mint azoké, akik végig aktívan jelen voltak a munkaerőpiacon. Mintegy kétszer annyian vannak közöttük a depriváltak, miközben alulreprezentáltak körükben a közép-, és a felső középosztályba, valamint az elitbe tartozók.

Mivel - szemben az osztályhelyzettel - a társadalmi státuszindexet mindenkire kiszámítottuk, az életút és a társadalmi státusz kapcsolatát teljesebb körben tudjuk megvizsgálni (9. táblázat). Nem meglepő módon azok helyzete a legjobb (0,56), akik megszakítás nélkül végig a munkaerőpiacon voltak 1988 és 2003 között. Tőlük elég jelentősen lemaradnak (0,15) a középkorú nemzedék azon tagjai, akiknek foglalkozási pályája megszakadt ebben az időszakban, pl. megtapasztalták a munkanélküliséget. Ennél az életút típusnál magasabb az átlagos státusza (0,28) még a sikeres belépő nemzedék tagjainak is, akik 1988 után álltak munkába. Még érdekesebb eredmény, hogy a 2003-ban egyelőre tanuló státuszban lévők társadalmi helyzete még ennél a csoportnál is jobb (0,32).¹⁴ A demográfiai kilépők társadalmi státusza (-0,04) az átlaghoz közeli. Ennél egyértelműen rosszabb a státuszuk azoknak, akik

9. táblázat.

<i>Az életút-típusok és a társadalmi státusz kapcsolata</i>	
<i>Nemzedék</i>	<i>Társadalmi státusz</i>
Elvesztett nemzedék	-0,46
Kilépő nemzedék 1.	-0,04
Kilépő nemzedék 2.	-0,44
Aktív nemzedék 1.	0,56
Aktív nemzedék 2.	0,15
Belépő nemzedék 1.	0,28
Belépő nemzedék 2.	-0,75
Tanulók	0,32
Átlag	0,00
Szórás	1.00
Eta	0,38
<i>N</i>	<i>3696</i>
<i>Megjegyzők: A táblázatban az egyes nemzedékekhez tartozó társadalmi státusz komponens Állagai szerepelnek. Az esetekben a társadalmi státuszra és a nemzedékre vonatkozó egyes adathiányok miatt korábbi táblázatokban szereplő esetekben alacsonyabban alakult.</i>	

van szó. Szintén rontja a társadalmi státuszt az is, ha a kérdezett család roma volt. A nagyobb településeken élők jobb helyzetben vannak, mint a kisebb településeken élők (1/B modell).

A második kutatási kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a kilépő nemzedék esetében a kiszoruló társadalmi státusza szignifikánsan rosszabb, mint akik demográfiai okból hagyták el a munkaerőpiacot (2/A modell). A leíró adatok alapján (9. táblázat) mutatózó különbség tehát statisztikailag is jelentős. Ugyanakkor a kontrollváltozók bevonása (2/B modell) azt eredményezi, hogy a két al típus közti különbség meghatározó szerepe lényegesen, több mint felére csökken, bár szignifikáns marad (-0,229 és -0,097 béta értékek). Ez azt mutatja, hogy más tényezőkkel - mint a foglalkozás, hogy valaki önállóként vagy nem önállóként dolgozik¹⁷, vagy az életkor, a családösszetétel, a gyerekszám, a roma etnikumhoz tartozás, a lakóhely nagysága - jelentős mértékben összefüggésbe hozható az, hogy valaki kiszorult-e a munkaerőpiacról. A kontrollváltozók hatása egyébként a várakozásnak megfelelő: a jobb foglalkozás és kisebb mértékben az önálló pozíció javítja a társadalmi státuszt; szintúgy, ha valaki nagyobb településen él; ha van aktív kereső a családban; miközben az egyedülálló személyek, illetve a cigány etnikumhoz tartozók helyzete szignifikánsan rosszabb.¹⁸

A harmadik kutatási kérdésre a válasz úgy hangzik, hogy szignifikánsan rontja a társadalmi helyzetet az aktív nemzedéken belül, ha valaki nem volt végig jelen a munkaerőpiacon 1988 és 2003 között (3/A modell). A leíró eredmények (9. táblázat) tehát ismét megerősítést nyernek. Ugyanakkor ebben az esetben a kontrollváltozók figyelembe vétele (3/B modell) sokkal kevésbé "rontja el a főhatást", mint a második kutatási kérdés esetében (-0,189 és -0,139 béta értékek). Ugyanazok a tényezők tehát, amelyek erősebben összefüggtek azzal, hogy valaki végleg kiszorult-e a munkaerőpiacról a rendszerváltást követően 1988 és 2003 között, kevésbé függnék össze azzal, ha valaki átmenetileg nem dolgozott ebben az időszakban. A kontrollváltozók hatásával kapcsolatban érdemes még kiemelni, hogy ebben a modellben a korábbiakhoz relatíve kevésbé rontja a társadalmi státuszt a cigány etnikumhoz tartozás (-0,139, szemben az 1/B, illetve 2/B modellek -0,264; -0,233 béta értékeivel). Ha tehát egy roma hosszú időn keresztül bent tud maradni - esetleg kisebb megszakítással - a munkaerőpiacon, helyzete nem lesz annyival rosszabb (bár azért szignifikánsan rosszabb lesz) a hozzá más tényezők szempontjából hasonló nem roma társainál, mint abban az esetben, ha egyáltalán nem dolgozik, akár azért mert idős, akár azért, mert végleg kiszorult a munkaerőpiacról.

kiszorultak a munkaerőpiacról 1988 és 2003 között, illetve az elvesztett nemzedéknek (-0,44 és -0,46). A legrosszabb a társadalmi státusza (-0,75) viszont azoknak, akik munkába sem tudtak állni, bár a képzésből már kiléptek (illetve kihullottak). A leíró eredmények tehát azt mutatják, hogy a társadalmi státusz elsősorban azon múlik, hogy valaki jelen van-e a munkaerőpiacon vagy sem. Utóbbi esetben nem is az átmenetileg megtapasztalt munkanélküliség, hanem a végleges kihullás a rosszabb, aminél már csak az jelent súlyosabb társadalmi gondot, ha valaki már munkába sem tud állni.

Az oksági elemzés módszerét a regresszió analízist választottuk. Összesen négy modellt mutatunk be, amelyek a fenti négy kutatási kérdésre keresik a választ. Minden esetben a társadalmi státusz értéke a függő változó. Minden modellt két lépésben illesztettünk az adatokra, az A modell mindig az adott konkrét elemzési kérdésre vonatkozik, a B modell pedig különböző kontrollváltozókat is figyelembe vesz. Az eredményeket az 10. táblázat tartalmazza.

Az első kutatási kérdés esetében eredményeink világosan mutatják, hogy még az elvesztett nemzedék esetében is, akinek tagjai legalább 15 éve, már 1988 előtt befejezték foglalkozási pályafutásukat, az utolsó foglalkozás¹⁵ sokkal jobban meghatározza a társadalmi státuszukat 2003-ban, mint az, hogy mennyi idősek ők valójában (J/A modell). Ez nem változik érdemben akkor sem, amikor a kontrollváltozókat is bevontuk.¹⁶ Ezek szerint ennél az idős csoportnál jelentősen javít a helyzetükön, ha van aktív kereső a családban, s jelentősen rontja a státuszukat, ha egyedül élő emberről

10. táblázat.								
A különböző nemzedékekhez tartozók társadalmi státuszának meghatározói (standardizált regressziós együtthatók)								
	1. Elhagyott nemzedék		2. Kilépő nemzedék		3. Aktív nemzedék		4. Fiatal aktívak és belépők	
	A modell	B modell	A modell	B modell	A modell	B modell	A modell	B modell
1. A nemzedékek al típusai								
Kiszorúók (ref.: demográfiai kilépők)	-	-	-0,229***	-0,097***	-	-	-	-
Aktívak megszaktatással (ref: aktívak megszaktatás nélkül)	-	-	-	-	-0,189***	-0,139***	-	-
Fiatal aktívak megszaktatás nélkül (ref: belépők)	-	-	-	-	-	-	0,071*	0,007
2. A jelenlegi (utolsó) munkaerő-piaci helyzet jellemzői								
Foglalkozási státuszpont szám (ISEI)	0,375***	0,344***	-	0,374***	-	0,382***	-	0,348***
Vállalkozó (ref: alkalmazotti)	-	-	-	0,047*	-	0,191***	-	0,184***
A háztartásban van aktív kereső (ref: nincs)	-	0,257***	-	0,223	-	-	-	-
3. Demográfiai jellemzők								
Életkor	0,094*	0,086*	-	0,124***	-	-0,002	-	0,028
Sokgyerekes: 3-x elartott gyermek él a háztartásban (ref: nincs gyermek vagy 1+2 gyermek)	-	-	-	-0,004	-	-0,030	-	-0,028
Egyedül él (ref: nem él egyedül)		-0,083*		-0,102***	-	-	-	-
Cigány számarazástú (ref: nem cigány számarazástú)	-	-0,264***	-	-0,233***	-	-0,139***	-	-0,245***
A lakóhely nagysága (lélekszám)	-	0,102**	-	0,106***	-	0,103***	-	0,068*
R2 (magyarázóerő)	15,1%	29,3%	5,2%	40,0%	3,5%	27,9%	0,4%	28,2%
N	505		1183		1014		828	
Megjegyzés: Az egyes nemzedékek esetében az A modell mindig az adott konkrét elemzési kérdésre vonatkozik, a B modell pedig különböző kontrollváltozókat is figyelembe vesz								
Szignifikancia-szintek: *** p< 0,001; ** p< 0,01; * p<0,05.								

A negyedik kutatási kérdés esetében, nem egyszerűen azt ellenőriztük, hogy az 1988 és 2003 között végig a munkaerőpiacon lévők társadalmi státusza hogyan viszonyul az 1988 után belépőkéhez. A leíró eredmények (9. táblázat) világosan mutatták az előbbieket státuszjelölését az utóbbiakhoz képest. Ez a különbség azonban lehet egyszerű "öregedési" hatás, hiszen az aktív nemzedéknek több ideje volt a státuszfelhalmozásra, mint a belépő nemzedéknek. Ezért az aktív nemzedék esetében csak azokat vettük figyelembe az összehasonlításnál, akik 45 év alattiak, hogy csökkentjük az életkori hatást. Így modellünk csak minimális mértékben mutatja, hogy az aktív nemzedék fiatal képviselőinek státusza valóban magasabb az utánuk következő ("trónkövetelő") belépő nemzedék képviselőinél (4/A modell). Sőt, ez a hatás is teljesen eltűnik a kontrollváltozók figyelembe vételekor (4/B modell). Valójában tehát arról van szó, hogy a két egymást követő nemzedék esetében a társadalmi státuszban mutatkozó különbség nem generációs jellegű (az életkor hatása nem is szignifikáns), hanem a foglalkozástól, a lakóhelytől, s az etnikumtól függ, amely utóbbi tényező ebben a modellben ismét elég jelentős szerepet játszik. Megjegyezzük, a belépő nemzedékre vonatkozó modellben (de az aktív nemzedékre vonatkozóban is) az önálló foglalkozási pozíció egyébként erősebben javítja a társadalmi helyzetet.

3.3. A foglalkozási mobilitás és a társadalmi státusz

Elemzésünk utolsó lépéseként az aktív nemzedékre vonatkozóan végeztünk el még egy vizsgálatot annak érdekében, hogy a középgenerációnál pontosabban feltárjuk a foglalkozási mobilitás és a társadalmi helyzet összefüggését. Egy hagyományos intragenerációs mobilitási tábla formájában összevetettük az ide tartozó emberek esetében az 1988-as és a 2003-as foglalkozási helyzetüket. Ennek alapján megkülönböztettük a felfelé mobil, az immobil, valamint a lefelé mobil személyeket és megvizsgáltuk, hogy az egyes kategóriába tartozók milyen társadalmi státuszt értek el 2003-ra. Külön vizsgáltuk ebből a szempontból azokat, akik megszakítás nélkül jelen voltak a munkaerőpiacon és azokat is, akik esetében volt valamilyen megszakítás. Külön megnéztük a férfiakra és a nőkre vonatkozó adatokat is.

Ennek az elemzésnek a "bemenő" adatait mutatja a 11. táblázat. Egy 6x6 kategóriás mobilitási táblázatot alakítottunk ki, ahol a következő összevont kategóriákat szerepeltettük: nagy- és közepes vállalkozó + szabadfoglalkozású értelmiség; felső- és középvezetők + alkalmazott értelmiség; egyéni vállalkozó + gazdálkodó; alsóvezető + egyéb szellemi dolgozó; szakmunkás; és szakképzetlen munkás. A táblázatban egyfelől az egyes cellákhoz tartozó társadalmi státuszpontszám átlagát, másfelől az értékek mögötti esetszámot közöljük. Utóbbi alapján megállapítható, hogy a vizsgált 1030 ember 69%-a a mobilitási tábla "főátlóján" található, tehát az itt definiált értelemben nem volt foglalkozásilag mobil 1988 és 2003 között.¹⁹ Emellett a mobil személyek nagy része is a főátló közelében lévő cellákban található.²⁰ Az adatok tehát nem mutatnak tömeges foglalkozási átrétegződésre. Nincs azonban lehetőségünk arra, hogy ezeket az eredményeket összevessük más adatokkal, mivel ilyenek nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy a foglalkozási mobilitást ezzel a megközelítéssel valamelyest alábecsüljük, s feltehetőleg több elmozdulást mutatna ki egy olyan elemzés, amely az 1988 és 2003 közötti foglalkozási helyzetet mondjuk az ISEI pontszámok szintjén hasonlítaná össze, mivel kategóriáink belsőleg heterogének lehetnek egy ilyen részletesebb mérés szerint.

A 11. táblázat arra is rámutat, hogy a foglalkozási kategóriák közötti különböző irányú mozgások nincsenek egyértelmű összefüggésben a társadalmi státusszal; nem áll fenn, hogy a felfelé mobilitáshoz mindig magasabb, a lefelé mobilitáshoz mindig alacsonyabb státuszérték tartozna, mint egy adott kategóriában való megmaradáshoz (immobilitáshoz). A hagyományos értelemben vett foglalkozási mobilitás és a társadalmi státusz kapcsolata tehát nem "lineáris". Mindezt pontosan tükrözik részletes eredményeink a 12. táblázatban.

Az aktív nemzedék tagjai közül egyfelől nagyobb mértékű volt a mobilitás azok esetében, akiknél a foglalkozási pálya megszakított volt, azokhoz képest, akik folyamatosan a munkaerőpiacon voltak 1988 és 2003 között. A férfiak szintén mobilabbak voltak, mint a nők. A mobilak között nagyobb arányban mutatkozik lefelé mobilitás azok esetében, akiknél megszakítás történt. A nőkről általában elmondható, hogy ritkább náluk a felfelé mobilitás, mint a férfiaknál. A társadalmi helyzetre vonatkozó eredmények pedig összességében azt mutatják, hogy felfelé mobilitás után sokkal jobb, lefelé mobilitás után pedig kicsit jobb a státusz átlaga, mint azok körében, akik foglalkozási csoportja változatlan volt az elmúlt 15 év során. Ha a foglalkozási pálya megszakítás nélküli, akkor mindkét nem esetében egy U alakú görbe rajzolódik ki, a nőknél valamivel alacsonyabb státuszértékekkel. Itt tehát nyilvánvalóan szándékolt és nem kényszerű "lefelé" mobilitásokról van szó, ami csak egy hagyományos foglalkozási mobilitási szemléletből adódik, valójában ezek az emberek "felfelé" mozogtak. Egy munkaerő-piaci kilépés, megszakítás után viszont már inkább elképzelhető, hogy a foglalkozási lefelé mobilitás (vagy akár bármiféle mobilitás) kényszerű lépés volt. Ebben a csoportban mindkét nem esetében a társadalmi státusz értéke a felfelé mobilak között magasabb ugyan, mint az immobilak között, de alacsonyabb annál, mint amilyen társadalmi státuszt értek azok, akik megszakítás nélkül mozogtak felfelé a foglalkozási hierarchiában. A lefelé mobilak társadalmi státusza pedig csak kevéssel jobb, mint azoké, akik megszakítás ellenére is megmaradtak ugyanabban a foglalkozási csoportban.²¹

11. táblázat.

Intragenerációs mobilitási tábla az aktív nemzedék tagjaira, 1988-2003

	Nagy- és közepes vállalkozó+szabad-fogl. értelmiségi	Felső- és középvezetők + beosztott értelmiségiek	Egyéni vállalkozók+gazdálkodók	Alsóvezetők +egyéb szellemi dolgozók	Szakt munkások	Szakképzetlen munkások	Összesen
Nagy- és közepes vállalkozó+szabad-fogl. értelmiségi	(2,34) 2	-	(2,96) 2	-	-	-	(2,64) 4
Felső- és középvezetők + beosztott értelmiségiek	(2,39) 6	1,01 148	(1,44) 20	(0,94) 22	(0,24) 5	(0,05) 3	1,0 204
Egyéni vállalkozók+gazdálkodók	-	(0,68) 7	(0,71) 23	(0,82) 2	(-0,05) 2	(0,12) 2	0,64 36
Alsóvezetők +egyéb szellemi dolgozók	-	1,23 30	(1,25) 15	0,45 106	(0,53) 7	(0,11) 13	0,61 171
Szakt munkások	-	(0,83) 15	0,72 47	(0,48) 25	0,23 287	-0,19 52	0,27 426
Szakképzetlen munkások	-	(0,45) 4	(0,15) 16	(0,53) 3	(-0,04) 20	-0,39 146	-0,27 189
<i>Összesen</i>	<i>(2,37) 8</i>	<i>1,01 204</i>	<i>0,85 123</i>	<i>0,53 158</i>	<i>0,22 321</i>	<i>-0,30 216</i>	<i>0,40 1030</i>

Megjegyzés: Az egyes cellákban a társadalmi státuszpontoszám átlaga és alatta az csúcszámok szerepelnek. A 30 alatti csúcszámok csióban a státuszpontoszámot zárójelbe tettük.

12. táblázat.

A foglalkozási mobilitás és a társadalmi státusz az aktív nemzedék különböző alcsoportjaiban

Mobilitás típus	Megszakítás nélküli foglalkozási pálya				Megszakításos foglalkozási pálya				Összesen	
	Férfiak		Nők		Férfiak		Nők			
	Megoszlás (%)	Státusz	Megoszlás (%)	Státusz	Megoszlás (%)	Státusz	Megoszlás (%)	Státusz	Megoszlás (%)	Státusz
Lefelé mobil	8,1	0,84	8,6	0,77	21,3	-0,01	18,6	0,24	12,5	0,40
Immobil	69,5	0,48	80,5	0,42	56,2	-0,23	65,3	0,21	69,3	0,32
Felfelé mobil	22,4	0,89	10,9	0,77	22,5	0,34	16,1	0,67	18,2	0,72
Összesen	100,0	0,59	100,0	0,49	100,0	-0,06	100,0	0,29	100,0	0,40
<i>N</i>	<i>394</i>		<i>267</i>		<i>170</i>		<i>199</i>		<i>1030</i>	

Érdekes, hogy azok között, akiknek a foglalkozási pályája megszakadt, a nők társadalmi státusza magasabb a férfiaknál. Itt az elemszámok nem tették már lehetővé, hogy különbséget tegyünk a demográfiai vagy nem demográfiai típusú megszakítás között, de azt látjuk, hogy a megszakítás ténye nagyobb "kárt" okozhatott a férfiak, mint a nők számára. Feltételezhető, hogy a nők esetében a megszakítás mögött gyakoribb volt a demográfiai ok (gyerekszülés), a férfiaknál viszont inkább kizorulásról, a munka időleges elvesztéséről volt szó. Összességében ebből az elemzésből is az derül ki, hogy a társadalmi helyzetet a megszakítás jobban veszélyezteti, s az elmúlt 15 évben is nagyobb státuszvesztést okozhatott, mintha valaki képes volt végig a munkaerőpiacon maradni, akár azon az áron is, hogy rosszabb foglalkozási pozícióba került.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Elemzéseink azt mutatják, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszak a társadalmi rétegződés szempontjából három jól elkülönülő szakaszra osztható. Az 1990-es évek fordulóján a kapun belüli munkanélküliség valódi munkanélküliséggé változott, a rendszerváltás egy mély gazdasági válsággal kapcsolódott egybe. Ebben az időszakban a társadalmi és jövedelmi egyenlőtlenségek radikálisan megnöttek, megjelent egy jelentős vállalkozói, majd ebből kinövő nagyvállalkozói réteg, a piacképes menedzserek és értelmiségiek anyagi helyzete gyorsan javult. Ugyanakkor a szegénység mélysége lényegében nem változott, viszont a gazdasági válságból adódó életszínvonal csökkenés elsősorban a középrétegek jelentős részét sodorta szegénység közeli állapotba. Az 1990-es években beinduló gazdasági növekedés lényegében stabilizálta az egyenlőtlenségeket, a felülről lecsorduló növekedés előbb a felső rétegeket érte el, majd évről évre újabb 10-10% érezte a növekedés kedvező hatását. Ennek következtében a középrétegek helyzete stabilizálódott, az egyértelműen nyertes felső egyharmad mellé lassan egy újabb egyharmad emelkedett ki a szegénység közeli állapotból. A 21. század első éveiben újabb tendenciák bontakoznak ki. Egyfelől a minimálbér emelése és a szociálpolitikai és nyugdíjpolitikai intézkedések, másfelől a vállalkozói szféra kedvező piaci helyzete és a közalkalmazottakat preferáló kormányzati intézkedések azt eredményezték, hogy a felső és alsó rétegeknél nagyobb mérvű volt az anyagi helyzet javulása, mint a társadalom középső 40-50%-ánál.

Mindenesetre mára kialakulni látszik egy stabilizálódó osztályszerkezet. A 10-12%-nyi felső középosztály belsőleg erőteljesen differenciált, de az elmúlt másfél évtizedben egyértelműen javult a társadalmi státusza. A további 30%-ot kitevő klasszikus polgári középosztály belsőleg szintén differenciáltan élte meg a rendszerváltást, de többségüket inkább a nyertesek közé sorolhatjuk. Más a helyzet a közel 40%-ot kitevő munkásosztállyal. Az 1990-es évek elejének gazdasági válsága és szűkülő munkaerőpiaca az ő státuszukat rengette meg leginkább, s a beindult gazdasági növekedésből és a politikai ciklusoknak megfelelő állami osztogatásokból is relatíve ők részesültek a legkevésbé. Végül a mintegy 20%-nyi deprivált folyamatos szegénységben és az államtól való függőségben él, még akkor is, ha az elmúlt 2-3 évben jövedelmük az átlagosnál jobban nőtt.

Elemzéseink eredményei szerint is a munkaerő-piaci részvételnek meghatározó szerepe van a társadalmi rétegződésben. Ugyanerre a következtetésre juthatunk, ha a generációs szempontokat is figyelembe vesszük. Ekkor azt tapasztaljuk, hogy a rendszerváltást már a munkaerőpiacon kívül megélők esetében az életkornál (tehát, hogy hány éve vannak nyugdíjban) sokkal jelentősebb szerepe van annak, hogy milyen foglalkozási státuszuk volt a rendszerváltás előtt. Az elmúlt másfél évtizedben kilépők szignifikánsan különbözöek aszerint, hogy demográfiai okokból mentek-e nyugdíjba vagy kizorultak a munkaerőpiacról. Sőt az aktívkorú nemzedékben is a foglalkozási pozíción túl az differenciál leginkább, hogy hosszabb-rövidebb időre munkanélkülivé váltak-e vagy folyamatos volt gazdasági aktivitásuk. Figyelemre méltó, hogy a romák esetében is a munkaerőpiacon való bent maradásnál, illetve a belépésnél jelentkezik az igazi hátrány. Aki munkát kap, s azt meg tudja tartani, azok között már lényegesen kisebb az etnikai szegregáció. Végül a legrosszabb életkörülmények között a generációs metszetben nem a nyugdíjasok, hanem azok a fiatalok vannak (egy-egy belépő korosztály 10-12%-a), akik iskoláikat elvégezve nem tudnak elhelyezkedni.

Adataink azt mutatják, hogy a rendszerváltás turbulens változásaihoz képest viszonylag szerény volt az aktív nemzedéken belüli foglalkozási mobilitás, s ez is kevésbé írható le a hagyományos "felfelé" vagy "lefelé" irányuló mobilitás fogalmaival, mintsem az egyén által szándékoltt, illetve a külső helyzet által kikényszerített mobilitással. Az időszak egészében aktív korú férfiak kétharmada, a nők háromnegyede foglalkozási értelemben nem volt mobil. A férfiak több mint 20, a nők közel 15%-a minden értelemben "felfelé" volt mobil a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A "lefelé" mobilak között is szép számmal voltak ugyanakkor, akik a jobb anyagi helyzetért hagyták el magasabb presztízsű foglalkozási státuszukat. Összességében az aktív nemzedék több mint egytizede kényszerült az életszínvonalában is romlást hozó "lefelé" mobilitásra.

IRODALOM

- Bukodi E. - Róbert P. 2002: *Men's career mobility in Hungary during the 1990s. GLOBALIFE - Life Courses in the Globalization Process. Working Paper (38). Bamberg.* Fábián Z. - Róbert P. - Szívós P. 1998: *Az anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói.* In:
- Kolosi T. - Tóth I. Gy. - Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1998.* Budapest: TÁRKI. 72-91. p. Fábián Z. - Kolosi T. - Róbert P. 2000: *Fogyasztás és életstílus.* In: Kolosi T. - Tóth I. Gy. - Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2000.* Budapest: TÁRKI. 225-259. p. Ganzeboom, H. B. G. - D. Treiman 1996: *Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. Social Science Research, Vol. 25, No. 1.*
- Kolosi T. 1987: *Tagolt társadalom.* Budapest: Gondolat. Kolosi T. 2000: *A terhes babapiskóta.* Budapest: Osiris. Kolosi T. - Sági M. 1998: *Hullámozó háztartások.* In: Kolosi T. - Tóth I. Gy. - Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1998.* Budapest: TÁRKI. 45-71. p. KSH 1997: *Mikrocenzus, 1996. A foglalkoztatottság alakulása, 1980-1996.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. KSH 2003: *Társadalmi helyzetkép, 2002.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. Lenski, G. 1954: *Status crystallization: A non-vertical dimension of social status. American Sociological Review, Vol. 19, No. 2.*
- Tóth I. Gy. 2003: *Jövedelemegyenlőtlenségek: tényleg növekszenek vagy csak úgy látjuk? Közgazdasági Szemle, L. évf. 209-234. p.*
- Jövedelemösszetétel és egyenlőtlenségek, 2000-2003 között*

JEGYZETEK

- 1 Máshol végeztünk elemzéseket az MHP adatbázisán longitudinális jelleggel (ld. Kolosi-Sági 1998; Bukodi-Róbert 2002).
- 2 Pl. a KSH kiadványok egyes időszakaiban a "munkavállalási korú népesség" (15-59 éves férfiak, 15-54 éves nők) adatai szerepelnek, s ebben az esetben a gazdasági aktivitás az 1980-ban 79,5%; 1990-ben 75,2%; 1996-ban 56,8%. (KSH 1997:17) Ehhez képest az 7. táblázat adatai értelemszerűen alacsonyabbak, mivel a 16 éven felüli népességre vonatkoznak felső korhatár nélkül.
- 3 Érdemes utalni arra, hogy az 1996-os adat a MHP longitudinális kutatásából való, tehát itt jelen van a "mintakopás" problémája, (amit természetesen megfelelő súlyozással korrigáltunk), miközben a 2000. évi adat az adott TÁRKI Monitor keresztmetszeti felvételéből való. A tendenciát tehát nem érinti, hogy más típusú adatforrásunk van.
- 4 A KSH adatai a nyugdíjban vagy nyugdíjszerű ellátásban részesülők arányáról a teljes népességen belül növekvő tendenciát mutatnak a 1990-es években, de a növekedés megállt az ezredfordulóra (KSH 2003: 201, 11.8. ábra).
- 5 Megjegyezzük, hogy a nem vertikális, az inkonzisztenciákra nagy súlyt helyező rétegződési modellek is vertikális dimenziókból indulnak ki, s a különböző társadalmi egyenlőtlenségekben elfoglalt hierarchikus helyzetek tipikus kombinációit vizsgálják, amint ezt tette Lenski (1954), illetve Magyarországon elsőként a Rétegződés-modell vizsgálat is (Kolosi 1987).
- 6 Pl. Fábián-Róbert-Szívós (1998) esetében a jövedelmi helyzet, a megtakarítások nagysága, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság és a vagyoni helyzet voltak ezek a dimenziók; Fábián-Kolosi-Róbert (2000) esetében pedig a lakáskörülmények, az anyagi fogyasztás és a kulturális fogyasztás alapján készültek státuszindexek.
- 7 A lakáskörülményekre és az anyagi-vagyoni helyzetre vonatkozó indexek korrelációja 0,546; az egy főre jutó háztartási jövedelemmel való korreláció pedig a lakáskörülmény-index esetében 0,255, a vagyoni és anyagi helyzet esetében 0,318.
- 8 A módszer egy olyan rotálatlan főkomponens elemzésre épült, amelynek sajátértéke 1 felett volt (1,76). Ez a főkomponens, amely tehát a társadalom vertikális differenciálódását fejezi ki a jövedelmek, a lakáskörülmények és a vagyoni helyzet és (anyagi) fogyasztás alapján, az eredeti három változó teljes szórásának 58,7%-át magyarázta meg. A kommunalitás a lakáskörülmények esetében 0,813, a vagyoni és anyagi helyzet esetében 0,843, az egy főre jutó háztartási jövedelem esetében 0,624. Az ezen a módon kialakított státuszindexben tehát nagyobb súllyal vannak jelen a lakás- és az anyagi életkörülmények, amely indexek mögött gazdagabb információ mennyiség áll, mint a jövedelem.
- 9 Gyakorlatilag a státuszindexet decilisekre osztottuk és a 12 foglalkozási csoport és a státuszdecilisek együttes eloszlása (keresztábrája) alapján soroltuk be a személyeket.
- 10 Összehasonlításképpen, amikor egy korábbi modellünkben (az 1999-es TÁRKI Monitor felvétel adatain) szintén három dimenzióban vizsgáltuk a társadalmi helyzetet, de a foglalkozás és a jövedelem helyett inkább az életstílus-csoportokra irányult a kutatás, egy klaszterelemzés eredményeként a minta mindössze 1%-a került az elitbe. (Fábián-Kolosi-Róbert 2000)

11 Ismét összehasonlításképpen, a fentebb idézett életstílus tipológia esetében, a 4 évvel korábbi adatokon végzett klaszterelemzés eredményeképpen, a minta 31%-a került a deprivált-szegények csoportjába. (Fábián-Kolosi-Róbert 2000)

12 A kutatás során az ún. naptári módszer (calendar method) egyszerűsített változatát alkalmaztuk. A kérdezettnek 1988 és 2002 között évről évre kellett visszaemlékezni arra, hogy az adott évben dolgozott-e vagy inaktív volt; ha dolgozott, melyik foglalkozási csoportba tartozott (az 5. táblázatban is szereplő 12 kategória közül); ha nem dolgozott, akkor milyen inaktivitási csoportba (nyugdíjas, tanuló, háztartásbeli, gyes/gyed, munkanélküli, szociális segélyezett) tartozott.

13 A törvényes nyugdíjkorhatárt itt nem vettük szigorúan. Egyértelműen korai a nyugdíjba menetel egy férfi esetében 54 éves korban és az előtt, egy nő esetében 49 éves korban és az előtt. Nyugdíjba "menekülést" és ebből következően kizorulást valószínűsítettünk akkor is, ha valaki ezen életkorok és a törvényes nyugdíjkorhatár között ment nyugdíjba, (tehát nem olyan "korán"), de a nyugdíjas állapot előtt más inaktív státuszban (pl. munkanélküli, háztartásbeli, szociális segélyezett) volt, tehát nem közvetlenül munkából ment nyugdíjba. Azokat, akik gyesre/gyedre mentek, de ezt követően más inaktivitási státuszba (kivéve tanuló) léptek át, átsoroltuk a kizoruló közé.

14 A tanulók esetében a társadalmi státusz természetesen többnyire a "szülői ház" státuszát jelenti: az ottani egy főre jutó nettó jövedelmet, az ottani lakáskörülményeket, az ottani anyagi és vagyoni helyzetet. Itt tehát valójában a (tovább)tanulás és a jó családi háttér közti kapcsolatról kapunk jellemző adalékot

15 Itt és a többi modellben is a foglalkozás esetében (legyen az a jelenlegi vagy az utolsó foglalkozás) a részletes foglalkozási kódból (FEOR/ISCO) indultunk ki, s minden személyhez, aki dolgozik vagy valaha dolgozott, hozzárendeltük a foglalkozásának megfelelő ISEI pontszámot, amelyet nemzetközi mobilitási kutatásokban is alkalmaznak. (Az eljárásról bővebben lásd, Ganzeboom-Treiman (1996)). Azok tehát, akik soha nem dolgoztak, ebből az elveszett nemzedékre vonatkozó elemzésből kimaradtak.

16 A kontrollváltozók esetében, dichotóm változóval mértük, hogy van-e aktív kereső a családban (van=1, egyébként 0); hogy a kérdezett egyedül él-e (igen=1, egyébként 0); hogy cigány háztartásról van szó (cigány háztartás=1, egyébként 0). A lakóhely nagysága esetében az egyes települési kategóriákat az ott élők lélekszáma szerint kódoltuk át, hogy a változó megfelelő mérési szintű legyen.

17 Tekintettel arra, hogy a nemzetközi ISEI pontszám a foglalkozást "minősíti", függetlenül attól, hogy valaki alkalmazottként vagy önállóként gyakorolja azt, egy további dichotóm változóval mértük, ha valaki önálló volt (önálló=1, egyébként 0).

18 Tulajdonképpen egyedül a gyerekszám "nem működik", mivel a modellben az erre vonatkozó mérés (3 és több gyerek=1, egyébként 0) az elemzésbe bevont más változók mellett nem szignifikáns (bár a becslés előjele negatív, tehát a magas gyerekszám rontja a társadalmi helyzetet).

19 Megnéztük természetesen az eredeti foglalkozási bontás alapján képzett 12x12 kategóriás táblát is. A főatlón szereplő immobilak aránya ebben az esetben 63% volt. Az összevonással tehát viszonylag kis mértékű mobilitást veszítettünk. Ugyanakkor a mobil személyek a 12x12 kategóriás táblában rendkívül szóródtak.

20 Ellenőriztünk néhány "extrémnek" tűnő mobilitást. Például az a két személy, aki "lefelé" mozgott a legfelső kategóriából a 3. kategóriába, valójában szabadfoglalkozású értelmiségiek, akik egyéni vállalkozók lettek. Néhány fizikai foglalkozású személy erősen felfelé mobil volt és a 2. kategóriába került, ők többnyire középvezetők lettek, nem felsővezetők és nem értelmiségiek. Néhány személy a 2. kategóriából a fizikai munkások közé "süllyedt", ők részben értelmiségiek, részben középvezetők voltak, de nem felsővezetők.

21 Egy alternatív értelmezési lehetőségként utalhatunk arra is, hogy a társadalmi státusz mérésekor nagy szerepet játszottak olyan lakás-, anyagi, illetve vagyoni elemek, amelyek még egy foglalkozási lefelé mobilitás esetén sem szükségszerűen vesznek el.

II.

Iskolarendszer és mobilitás

FERGE ZSUZSA :

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ES AZ ISKOLARENDSZER KÖZÖTTI NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉS*

A TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS AZ ISKOLA

* A tanulmány az MTA Szociológiai Kutató Intézete és a Fővárosi Tanács Szakfelügyeleti és Továbbképzési Intézete által közösen végzett egyik felmérés eredményein alapul. Ezt a vizsgálatot éppen úgy, mint a kutatássorozat többi részét, kisebb kollektíva végezte, amelynek tagjai e cikk szerzőjén kívül Gazsó Ferenc, Háber Judit, Pataki Ferenc, Tanczos Gábor és Várhegyi György. Az egyes, még a továbbiakban megjelenő tanulmányokat is mindig egy (vagy több) szerző szignálja, aki azonban a kollektíva egészére támaszkodik, a közös munka eredményeiből merít.

A társadalmi rétegződésre vonatkozó korábbi vizsgálatok kapcsán állást foglaltunk a mellett az eszme mellett, hogy a szocialista társadalom alapvető cél- és értékrendszere értelmében hosszú távon kívánatos és célszerű a jelenleg meglevő társadalmi egyenlőtlenségek, azaz a párhuzamosan kapcsolódó, rendszert alkotó, tehát hierarchikus elrendezésű társadalmi eredetű és társadalmi jelentőségű különbségek csökkentése. Nem a különbségek merev eltüntetésére, az uniformizálásra vagy egyenlősdire kell természetesen törekedni, hanem arra, hogy egy általában magasabb gazdasági és kulturális szinten kibontakozhasson az értékek és cselekvési formák mainál sokkal nagyobb változatossága, ami lehetővé teszi a mai hierarchikus elrendeződés felbomlását, azaz az egyértelmű társadalmi meghatározottságok fokozatos gyengítését.

A mai rendszert alkotó (tehát egyenlőtlenséget jelentő) társadalmi különbségek zöme a társadalmi munkamegosztás adott jellegéből adódik, ami viszont nagyrészt a termelőerők még viszonylag fejletlen állapotával függ össze. A munkamegosztáson belüli termelési viszonyok és ennek megfelelően az elosztási viszonyok továbbra is aszimmetrikusak, egyenlőtlenek. Igaz, a korábbi egyenlőtlenségi viszonyok legfontosabb alapja és hordozója, a magántulajdonra épülő viszony megszűnt, és ezzel megszűnt a szembenálló osztályok létezésének alapja is. Ugyanakkor a munkafajtákban és munkakörülményekben, a munka végzéséhez szükséges felkészültségben, felelősségben stb. változatlanul jelentős különbségek vannak, ezért a munkamegosztáson belül bizonyos viszonyok ma is társadalmi különbség, sőt, feszültség-teremtő erővel hatnak. Különösen két olyan viszony van, amelyek relatív fontossága határozottan nőtt. Az egyik a tudományos-technikai fejlődéssel függ össze, ami a hatékony társadalmi cselekvésben egyre nagyobb szerepet juttat a tudásnak. A másik a társadalom egyre bonyolódó, egyre sokrétűbbé váló szervezetével függ össze. Ez - a társadalom növekvő decentralizáltságával egyidejűleg, ami kétségkívül a szervezeti demokratizmus erősödését jelzi - növekvő fontosságot ad a különböző szintű és különböző jellegű döntéseknek (azaz a hatalmi viszonyoknak).¹ Mindkét viszonynál ma még igen nagyok a különbségek, s ezek szinte szükségképpen összekapcsolódnak. A magasabb szintű döntési jogkör - elvben legalábbis - magasabb szintű speciális és átlagos politikai-társadalmi ismereteket igényel. És megfordítva, a több tudásnak - függetlenül attól, hogy társadalmi hatása a hatalom adott esetben kényszerre támaszkodó lehetőségei nélkül is nagyobb, mint a kevesebb tudásé - az átlagosnál nagyobb esélye van arra, hogy a hatalmi döntésekre hasson, a több tudással, több társadalmi tapasztalattal rendelkező egyénnek pedig arra, hogy egyénileg is döntési jogkörhöz jusson.

Ezekkel a munkamegosztáshoz kapcsolódó alapkülönbségekkel - mint ezt részletes vizsgálatok bizonyítják - egy sor további, társadalmi méretekben, csoportok között mutatkozó különbség jár együtt az anyagi feltételek, életmód, kulturális gyakorlat és magatartások stb. világában. Így alakul ki egy többé-kevésbé rendezett, lényegében rétegzett egyenlőtlenségeken alapuló struktúra.

Az ettől eltérő, távlati célkitűzéseink tárgyát jelentő struktúra-modell felé akkor tudunk közelíteni, ha a társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenség jellegű különbségek csökkennek. Ez egy meghatározott típusú csoportmobilitás, az ún. kollektív mobilitás² létét tételezi fel, amelynél minden réteg helyzete javul, de a ma kedvezőtlenebb feltételek között élők helyzete gyorsabb ütemben módosul, mint a jobb helyzetűeké. Ennek a közelítésnek számos közvetlen eszköze van, mint például a legalacsonyabb bérek átlagosnál gyorsabb emelése, a legalacsonyabb jövedelmi szinten élők helyzetének javítása (a béreken kívül is), a családi pótlék, illetve a nyugdíj emelésével. Ezek a törekvések azonban, amelyek jelentős része, már a távlati terv célkitűzései között szerepel, bizonyos értelemben kívülről „korrigálják” a struktúrát, és nem biztosítják még azt az alapot, azokat a belső mechanizmusokat, amelyek egy idő után a korrekciókat feleslegessé teszik. Azok az eszközök, amelyek hosszabb rövidebb-idő után belülről hatnak a strukturális közelítés irányába, véleményünk szerint a következők:

- olyan típusú gazdasági fejlődés, amelyik tudatosan és folyamatosan törekszik a mindenkori legnehezebb, legkevesebb tudást igénylő, legmechanikusabb munkák magasabb technikai szintre hozására (ez részben spontán gazdasági szükségszerűség is egy olyan országban, amelynek nem. állnak rendelkezésére „elmaradottabb” országok munkaerőfeleslegei - de a spontán fejlődés nem oldhat meg minden kérdést);

- olyan típusú politikai fejlődés, amelyikben a hatalmi (döntési) szféra társadalmi távolságot teremtő ereje csökken, a demokratizmus feltételeinek és szerveinek kibontakozásával. Ez természetesen - minthogy mindenfajta döntés vagy döntésbe beleszólás bizonyos áttekintő készséget és ismereteket igényel - feltételezi az általános társadalmi kulturáltság növekedését, és az e téren ma meglévő különbségek csökkenését, illetve azt, hogy bővüljön azoknak a köre, akik hatalmi pozíciók betöltésére képesek, mert csak így biztosítható a megfelelő „rotáció”;

- olyan típusú kulturális fejlődés, amelynek során a mai szintek közötti különbség csökken. Ez az emberi-társadalmi alapja a „ma legkevesebb tudást igénylő” munkák felszámolásának is, a demokratizmusához szükséges készségek és ismeretek megszerzésének is, s annak is, hogy a kulturális különbségekre épülő igényrendszerek, értékrendszerek egymáshoz közelebb kerüljenek, és ne alakuljanak át önmagukon túlmutató társadalmi különbségekké. Az így kialakuló kollektív mobilitás egy, a struktúra fokozatos, folyamatos átalakulását eredményező folyamat, amely tehát társadalmi fejlődésünk közvetlen célja, kísérőjelensége s egyben a teljes tartalmú társadalmi egyenlőség felé való közelítés eszköze.

Joggal vetődik fel az a kérdés, hogy miért helyezzük a hangsúlyt ilyen mértékben a kollektív mobilitásra, s miért nem emeltük ki az egyéni mobilitás fontosságát a fenti, társadalmi átalakulási folyamatokban. A magyarázat kettős: egyfelől véleményünk szerint az egyéni mobilitás nem olyan önmagában való „jó”, nem olyan cél, aminek elérését minden további megkötés nélkül kell szorgalmaznunk. Az egyéni mobilitás társadalmi szerepe, e szerep meghatározott társadalmi értékek szempontjából történő megítélése attól függ, hogy hogyan viszonyul a kollektív mobilitáshoz, a struktúra egészének változásához.

Bizonyos körülmények között az egyéni (vertikális) mobilitás a csoport- mobilitástól lényegileg független, mind eredetét, mind következményeit tekintve, s ekkor nem a struktúra változtatásának, hanem konzerválásának eszköze. Marx írja a Tőkében: „az uralkodó osztály uralma annál szilárdabb és veszélyesebb, mennél inkább ért ahhoz, hogy az elnyomott osztályok legjelentékenyebb embereit soraiba fogadja”.³ Erre a mobilitásra az uralkodó osztálynak részben saját sorai feltöltéséhez van szükség, részben pedig azért, hogy az elnyomott osztályokat megfossza legrátermettebb, és ezzel rá nézve esetleg legveszélyesebb elemeitől. Emellett ez a mozgás segít ébren tartani az „értvényesülés társadalmának” ideologikus mítoszát is. Ugyanezt a gondolatot a kapitalista iskolarendszer és társadalom egy mai bírálója így fogalmazza meg: „Az egyének mobilitása távolról sem összeegyeztethetetlen az osztályviszonyok struktúrájának újratermelésével, hanem épp ellenkezőleg, hozzájárulhat e viszonyok konzerválásához, részben azzal, hogy a társadalmi stabilitást korlátozott számú egyén ellenőrzött kiválasztásával biztosítja, ... részben azzal, hogy hihetővé teszi a társadalmi mobilitás ideológiáját, mely legtökéletesebb formáját a Felszabadító iskolára vonatkozó ideológiában találja meg.”⁴ (Bourdieu-Passeron, 1970.) Az itt leírt folyamat - amin egy önmaga konzerválására törekvő osztálytársadalom aligha léphet túl - tehát olyan egyéni vertikális mobilitás, ami érintetlenül hagyja a társadalmi csoportviszonyokat. Megfelelő funkcionálásának egyébként egyik feltétele az, hogy csupán korlátozott számú egyén mozogjon, ami lehetővé teszi az újonnan érkezők teljes asszimilálását, és régebbi kapcsolataik hatástalanítását, esetleges felszámolását. Ha ugyanis az egyéni mobilitás tömeges és nem limitált, akkor szükségképpen vannak a csoportok relatív helyzetére vonatkozó következményei: a teljes asszimilálás lehetetlenné válik, az újonnan érkezők is hatnak a régebbi csoportra, s a csoportok közötti kapcsolatok nagyobb száma önmagában is közeledést jelent.

A szocialista átalakulást követő forradalmi átrendeződésnek egy sor ilyen következménye volt, amit egyébként még erősített a korábbi osztály- és rétegértékek forradalmi átalakulása. De a tömeges (és többlépcsős) egyéni mobilitás az értékek átalakulása nélkül is csökkent (kisebb vagy nagyobb mértékben) a csoportok közötti távolságokat.

A másik oldalról viszont - ez szinte triviálisan igaz - a csoportok közötti távolságok csökkenése könnyíti az egyéni mobilitást, hiszen kisebb (gazdasági, de főleg kulturális-társadalmi) távolságot könnyebb átlépni. Más - és csak hipotetikusan megválaszolható - kérdés az, hogy a társadalmi távolságok csökkenésével szükségszerűen együtt jár-e az egyéni mobilitás erősödése? Feltételes válaszuk igenlő: egy erősen differenciált, sokféle munka- és életforma lehetőséget kínáló, az egyén képességeit és érdeklődését valóban kibontó társadalomban ugyanis valószínűtlen az, hogy az egyének többsége számára a legkívánatosabb modellt minden vonatkozásban a legszűkebb családi környezet jelentse - noha ennek hatása bizonyos területeken nyilván sokáig érződik.

Végeredményben tehát: a szórványos egyéni mobilitás általában ha nem is kifejezetten struktúra-konzerváló, nem lehet lényeges struktúra-módosító sem, és ezért önmagában nem biztosítja a fenti célokhoz való közelítést. Az olyan tömeges egyéni mobilitás, ami nem a rétegek előzetes közeledésén alapul, hanem ezt következményképpen hozza magával, szinte csak a struktúra teljes forradalmi átalakulása eseté jöhet létre, és ezért a mai viszonyaink mellett nem kívánatos, de reálisan számításba sem vehető esemény. Végül az a fokozódó ütemű egyéni mobilitás, ami a csoportok előzetes közeledése alapján bontakozik ki (és természetesen ismét vissza is hat, ugyanilyen értelemben a csoportokra), kívánatos ugyan, de nem önálló cél, mert hiszen a valóságos cél, a társadalmi távolságokat csökkentő kollektív mobilitás függvénye, természetes velejárója. Vagyis az alapvető cél valóban a kollektív mobilitás elősegítése, és az egyéni mobilitásannyiban fontos és lényeges, amennyiben ezt segíti, illetve ennek a folyamatnak a sikerét jelzi. Másként fogalmazva: az egyéni mobilitás csökkenése vagy hiánya kedvezőtlen jel, meglete vagy fokozódása azonban önmagában még nem utal arra, hogy a fejlődés a kívánatos irányban halad.

A másik ok, ami miatt a kollektív mobilitást tartjuk a társadalmi mozgás elsősorban kívánatos formájának, az, hogy a két folyamat más-más viszonyt tételez fel és vált ki egyén és kollektíva között. A (felfelé irányuló) egyéni mobilitás az egyén mozgása. Gyökeres, strukturális forradalmi változás esetén az egyéni momentum lényegtelenre törpül, az egyén szinte csak követi a történelem fő mozgásirányát, a csoport mozgását. (Ezt fejezzük ki úgy, hogy az egyéni mobilitás a csoportmobilitás következménye.) Normális, békés fejlődés és a csoportok közeledése esetén az individuumnak már nagyobb szerep jut, azonban az egyéni mozgás talaja (ami az individuális mozgást könnyíti) ezúttal is társadalmi, kollektív mozgásban gyökerezik. Ekkor az eredeti csoporttól való távolodás - minthogy az egész csoport is "felfelé" mozog - korlátozott mértékű. Ha azonban az egyéni mobilitás olyan körülmények között megy végbe, amikor a csoportok közötti távolság nem csökken, vagy éppen nő, akkor az egyéni mobilitás nem valamilyen (kedvező irányú) csoport-mozgás kísérője, kiegészítője, hanem úgy jelenik meg, mint a helyzet javításának egyetlen lehetséges módja. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az egyéni mozgás szinte ellentétes a kollektív mozgással, ami az egyén és eredeti közössége közötti távolságot növeli, és ezzel egy sor - egyéni és társadalmi - feszültség forrása. Emellett individuális kiemelkedés individuális eszközökkel: a helyzet javítására irányuló kollektív erőfeszítést (ami nyilvánvalóan a csoportszolidaritás erősítője) háttérbe szorítják az individuális törekvések. Ez pedig a kollektív érzés, a közösség iránti elkötelezettség helyett az individualizmust, az egyén önmaga iránti „elkötelezettségét” erősíti. A végeredmény úgy jelenik meg az egyén számára, mint amit nem a társadalom egészének vagy csoportjának közreműködésével, hanem pusztán önerejével ért el. Ilyen körülmények között van bizonyos veszélye a társadalom atomizálódásának, az úgynevezett „privatizálódásnak” vagy „kispolgári tendenciáknak”, annak, hogy az egész társadalmat és egyes csoportokat egyaránt előrevivő erők egyének egymás közötti versengésében forgácsolódnak szét. Az olyan egyéni mobilitás tehát, amely (békés fejlődés esetén) nem jár együtt a csoportok közeledésével, a szocialista közösségi tudatot gyengítő tényezővé válhat. Ezek a megfontolások ismét azt húzzák alá, hogy a kollektív mobilitás az elsődleges társadalmi cél az egyéni mobilitással szemben.

A mai struktúrán belül kétségtávol sok - részben spontán, részben tudatos - mechanizmus van, amelyek nem szolgálják a kívánatosként vázolt kollektív mobilitást, és számos olyan erő és tendencia is létezik, amelyek a kedvezőnek tekintett fejlődést segítik elő.

Az első típusú mechanizmusok közül két mozzanatot emelnék ki. Az egyik - szinte tautológikus módon - a mai struktúra önfenntartó ereje. Igaz, az egyenlőtlenségek növelése általában nem jelenik meg mint tudatos szándék. Ám annyi bizonyos, hogy a pillanatnyi helyzet javítására (vagy relatíve kedvező helyzetek megtartására) irányuló általános törekvésen belül egyes csoportok kedvezőbb, mások kedvezőtlenebb esélyekkel indulnak. Így például azok, akik a tudás és/vagy a hatalom magas szintjén vannak, a döntéseket hozzák vagy azokat közvetlenül befolyásolják, az átlagosnál jobb lehetőségekkel rendelkeznek arra, hogy csoport- és egyéni érdekeiket is az össztársadalmi érdekeken túl, esetleg azokkal szemben érvényesítsék. A másik mozzanat gazdaságunk viszonylagos elmaradottságával függ össze, ami miatt jelenleg a társadalomnak a gazdasági fejlődés és a gazdasági hatékonyság növelését kiemelten fontos közvetlen célnak kell tartania. A gyors gazdasági előrehaladás olyan objektív szükségyszerűség, ami nélkül nem teremthetők meg a valóságos társadalmi egyenlőség előfeltételei, ami nélkül nem léphetünk ki egyetlen területen sem a szűkösség okozta kényszerkorlátokból. Ám, mint tudjuk, a gazdasági és társadalmi racionalitás, legalábbis rövid távon, de általában is, ellentmondásba kerülhetnek.⁵ Ennek következményei nemcsak olyan, közvetlenül érzékelhető és sokat emlegetett problémákkal fűgghetnek össze, mint a keresetek vagy jövedékek elosztása,⁶ hanem áttételesen is jelentkeznek. Így például társadalmunknak igen nagy szüksége van magasan képzett emberekre, de még nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy a potenciálisan szinte mindenkiben meglevő adottságokat kibontakoztassuk. Ezért az iskolának, a legfontosabb képző-intézménynek - függetlenül attól, hogy milyen egyéni és csoportérdekek hatnak -, ki kell választania azokat, akiknek adottságai legkönnyebben, legkevesebb erőfeszítéssel vagy ráfordítással fejleszthetők. Tulajdonképpen két ilyen „csoport” van. Az egyiket azok a gyerekek alkotják, akiknél az otthoni környezet serkentő hatása már az iskolát megelőzőleg (és azzal egyidejűleg) az átlagosnál jobban kifejlesztette eredeti adottságait, amelyek persze lehetnek igen jók vagy gyengébbek. Ezek - nyilvánvalóan - az iskolázottabb, általában kultúraltabb és anyagiilag is kedvezőbb helyzetben lévő gyerekei. Ez a „csoport” tehát társadalmi meghatározottságú. A másik csoportba azok a gyerekek tartoznak, akiknél az adottságok iskolától független kibontakozását a környezethatás ugyan nem biztosította, de ezek mégis az átlagosnál könnyebben fejleszthetők. Itt nem társadalmi, hanem individuális sajátosságról van szó, ezek az úgynevezett „tehetséges” munkás paraszt gyerekek. A korlátozott anyagi-szervezeti lehetőségek mellett az iskola elsősorban erre a két csoportra épít, hiszen belőlük formálhatók ki azok, akik a legkevesebb energia-ráfordítással a legmesszebbre képesek eljutni képességeik kibontakozásában, és az iskola által nyújtott, a társadalomban elfoglalandó helyhez szükséges tudásanyag elsajátításában. A gazdasági kényszer, illetve szűkösség tehát - egyéni és csoportérdektől függetlenül is - előnyös helyzetek átörökítése, és olyan, többé-kevésbé korlátozott egyéni mobilitás felé visz, ami nem szükségképpen párhuzamos a kollektív kulturális mobilitással. Ez a helyzet áll elő akkor, ha nincs elég erő, energia, lehetőség ahhoz, hogy az iskola differenciáltan tudjon foglalkozni azokkal, akiknek adottságai az „élcsoportoknál” nehezebben fejleszthetők csak ki. Csupán mondanivalónk egyértelműségének biztosítása érdekében húzzuk alá: a fizikai dolgozók tehetséges gyermekeivel való kiemelt foglalkozás természetesen ebből a nézőpontból is fontos feladat. Gazdasági és kulturális érdekeken túl „tisztán” társadalmi érdekek is emellett szólnak. Azt azonban

hangsúlyozni kell, hogy az egyéni mobilitás ilyen biztosítása nem lehet a kulturális demokratizálás egyetlen vagy akár legfőbb formája sem, s nem szoríthatja háttérbe a kollektív kulturális mobilitást elősegítő általánosabb erőfeszítéseket.

A csoportközelítést segítő mechanizmusok, erők, tendenciák közé tartoznak olyan alapvető tények, mint a szocialista társadalom egész jellege és értékrendszere, aminek kialakulása és érvényesítése ugyancsak objektív gazdasági és társadalmi alapokon nyugszik; ilyen - az előzőhöz kapcsolódó - tény továbbá a munkaszta-ly sajátos, új szerepe és a korá- bbinál rugalmasabb, (mert magántulajdonosi alaphoz nem kötött) hatalmi struktúra. Hogy ezek az utóbbi tendenciák már eddig is milyen jelentős eredményeket hoztak az itt elsődleges kérdés, a kollektív mobilitás szempontjából is, arról adatok és tanulmányok egész sora szól. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek az eredmények mindenkor vagy harcban születtek, mint a forradalmi átalakulás idején, vagy legalábbis tudatos társadalmi beavatkozást igényeltek, mint például a 8 osztályos általános iskola megteremtésekor.

Minthogy - az eddigiek értelmében - ma is megvannak és még igen sokáig meglesznek azok a feltételek, amelyek a kedvezőnek tekintett tendenciákkal szemben ható mechanizmusok alapjai, nyilvánvaló, hogy az eddig is érvényesülő tudatos társadalmi (azaz nem egyéni vagy partikuláris, hanem össztársadalmi érdekeket szolgáló) beavatkozásnak továbbra is tere és igen nagy feladatai vannak.

Hogy melyek ezek az előbb vázolt irányba, azaz a gazdasági, politikai és kulturális csoportközelítés irányába ható feladatok, milyen intézkedésekre, intézményi keretekre stb. van szükség - ennek kijelölése messze meghaladná nemcsak a tanulmány kereteit, de egyetlen kutató, sőt egyetlen tudományág feladatkörét is. Itt csupán ezek egyetlen elemére koncentrálnunk. Az eddigiekből következik, hogy az egész további, kíváncsatos irányú fejlődésben igen nagy szerepe van a tudásnak, ismereteknek, kultúrának, általában a képességek sokoldalú kibontásának. Ez pedig indokoltá teszi, hogy kiemelten foglalkozzunk azzal az intézménnyel, amely sok más intézmény mellett (mint amilyenek a család, a különböző társadalmi szervek, a tömegkommunikációs eszközök, a munkahely) ebben a folyamatban közreműködik, de amelynek - a többi intézménytől eltérően - ez elsődleges, sőt, egyetlen feladata: az iskolával.

Itt egyébként érthetővé válik, hogy miért tartunk fontosnak ma felvetni olyan kérdéseket és feladatokat, amelyeket csak hosszabb távon fog a társadalom közvetlenül napirendre tűzni. Ismeretes, hogy a kulturális szint általános emelése, a kulturális igények kibontakoztatása rendkívül hosszú és fáradságos, több generáció fejlődését átfogó folyamat. Az eredmények e területen igen lassan érnek, s ezért szinte nem lehet elég korán elkezdni a kedvező folyamatok és mechanizmusok megalapozását.

Az iskola társadalmi intézmény, így azok az ellentétes társadalmi mechanizmusok, melyeket fentebb vázoltunk, valamennyien szükségképpen hatnak az iskolára (azaz az iskola felépítésére, struktúrájára, módszereire stb.). Kutatásunk tárgya, a szociológiai kérdésfeltevés ezek után szinte nyilvánvalóan adott. Azt kell megvizsgálunk, hogy mennyire érvényesülnek az iskolában (az iskolával összefüggésben) azok a hatások, amelyek a jelenlegi struktúra gazdasági fejletlenségével, erre épülő sajátos (egyenlőtlen) réteg- és csoportviszonyaival kapcsolatosak, és mekkora szerepe, hatása van annak az ugyancsak objektív törvényszerűségeken nyugvó tudatos ráhatásnak, amely a társadalom vallott és vállalt értékrendszerének megfelelően folytonosan módosítani kívánja az adott struktúrát?

E kérdésre hosszabb ideig tartó, igen sok rész kutatásból összeötvöződő vizsgálatsorozattal kívánunk felelni. Ebben a cikkben a kérdés egy összetevőjét vizsgáljuk, nevezetesen azt, hogy hogyan jelentkeznek az ellentétes hatások az iskola szervezeti felépítésében, ha úgy tetszik, organizációs struktúrájában? Az erre adott válasz azonban nem mellőzhet egy közbülső láncszemet, és pedig azt, hogy hogyan alakulnak az iskola munkáját legközvetlenebbül kifejező tanulmányi eredmények a különböző irányú társadalmi meghatározottságok együttes hatására?

A válasz, amit adunk, bizonyos mértékig aránytalanul súlyozott, és ezért sokak számára "igazságtalannak" tűnhet. Leegyszerűsítve a kérdést: sokkal kevesebbet fogunk mondani a kérdés egyik, mint másik felével kapcsolatban, kevesebbet fogunk beszélni azokról az eredményekről, amelyek tudatos társadalmi ráhatásra jöttek létre, mint azokról a problémákról, amelyek az adott struktúra talaján ezzel ellentétesen hatnak. Mentségünk e torzításra világos: ami tudatos eredmény, az egyrészt mindenki előtt ismeretes, másrészt nem igényel további, az eddigieket lényegében módosító beavatkozást, legfeljebb bizonyos korrekciókat. Természetesen ezeket is regisztrálnunk kell itt is, már csak azért is, hogy az eddigi sikerek alapján bizonyíthassuk a tudatos cselekvés óriási lehetőségeit, de azért is, hogy rögzítsük, mi az a bázis, amiről ma indulunk. Elsődleges feladatunk azonban annak feltárásával kapcsolatos, ami nem tudatos, hanem spontán, ezen belül esetleg burkolt folyamatok eredménye. A további tudatos társadalmi cselekvés szempontjából ugyanis elsődleges érdek az, hogy közelebről megismerjük, milyen az a közeg, amire a továbbiakban hatni kell, hol adódhatnak nem várt, nem akart eredmények, tudatos céljainknak ellenálló folyamatok. S bonyolultabb magyarázatot igényel az, hogy miért történt vagy történik valami, amit nem akartunk, vagy hogy - miért nem történt valami, amit akartunk, mint hogy-miért történt olyasmi, amit akartunk. Nem arról van tehát szó, hogy "többet beszélünk a hibákról, mint az eredményekről", hanem hogy a már megtett útról kevesebbet szólnunk, mint a még megteendőről - hiszen további feladataink és nehézségeink ezzel kapcsolatosak.

2. AZ ISKOLARENDSZER DEMOKRATIZÁLÁSÁNAK TÖRTÉNELMI ALAKULÁSA

A szocialista átalakulás első szakaszától kezdve az iskola demokratizálása az egyik kiemelkedő, tudatosan megfogalmazott társadalmi és politikai célkitűzés volt. A demokratizálás követelménye tartalmilag egyfelől azt jelentette, hogy az iskola is segítsen a kulturális monopóliumok felszámolásában, abban, hogy a kultúra „jusson el mindenkihez”. Másfelől az iskolára is jelentős szerep hárult abban, hogy az új rendszer történelmi igazságot szolgáltatson a korábban elnyomott osztályoknak, és lehetővé tegye, hogy ők vagy gyerekeik eljussanak a legmagasabb képzettséget igénylő társadalmi posztokra is. Itt voltaképpen az iskola mindenkor kulturalközvetítő (ismeretet átadó) feladata mellett két alapvetően új társadalmi funkciója rajzolódott ki. Az egyik, hogy az iskola, amely korábban a társadalmilag kialakult kulturális különbségeket szinte csak szentesítette és továbbörökítette, most részt vállalt a társadalmi rétegek közötti kulturális különbségek nivellálásában, azaz a kulturális csoportmobilitás elősegítésében. A másik, hogy az iskola, amely korábban sajátos szelekciós mechanizmusaival jelentős segítséget nyújtott abban, hogy a társadalmilag kiváltságos rétegek helyzetüket társadalmilag legitimnek és igazságosnak tűnő formában örökíthessék át utódaikra, most részt vállalt a társadalmi mobilitás elősegítésében, ahol a struktúra-átalakító csoportmozgások, a kollektív mobilitás egyik megjelenési formája az iskolán keresztül történő tömeges egyéni mobilitás volt.

Az új társadalmi funkcióknak megfelelően mindenekelőtt az iskola struktúrája alakul át. Az egységes általános iskola létrehozása és a tankötelezettségi korhatár felemelése lehetővé tette, hogy mindenkihez több kultúra jusson társadalmi diszkrimináció nélkül, és hogy minden gyerek eljuthasson a továbbtanulás lehetőségéhez.

E két, lényegében új társadalmi funkció mellett a tudomány és technika általános, fokozatos fejlődésével egyidejűleg a korábbinál egyre nagyobb súlyt kapott az iskola szakképzési funkciója, vagyis az, hogy a fiatalokat felkészítse a társadalmi munkamegosztásban elfoglalandó mind nagyobb követelményeket támazstó helyekre. A korábbinál magasabb szintű ipari tanuló képzés kiépítését és számos más, részben strukturális, részben mennyiségi változtatást - mint pl. a szakközépiskolák létrehozása vagy a közép- és főiskolai keretek bővítése - alapvetően ez a funkció motiválta. Emellett azonban ez utóbbi változtatásoknál is fontos szempont volt a kulturális demokratizálás, azaz a felfelé irányuló társadalmi nivellálás. Ez magyarázza például azt, hogy az ún. közismereti, azaz nem szakmai, hanem általános kultúrát közvetítő tárgyak az iparitanuló-képzésben is jelentős helyet kaptak. Minden strukturális változtatás, azaz az alapiskolázás bővítése és egységesítése, továbbá a közép- és felsőfokú iskolázás kereteinek bővítése és bizonyos tartalmi közelítése jelentős eredményeket hozott. Az egyes rétegek iskolázottsága közötti korábbi szakadékszerű különbségek gyorsan csökkentek. Az első 10-15 év extenzív fejlesztésének számszerű, mennyiségi eredményei valóban impozánsak. A korábbi 4-6 osztály helyett a 8 osztály elvégzése szinte általánossá vált, és a korábban csak csekély kisebbséget felölölő középfokú oktatás fokozatosan egyre szélesebb körre terjedt ki. Ezt a folyamatot foglalja össze az 1. táblázat:

1. táblázat.				
A 7 éves és idősebb népesség százalékos megoszlása a legmagasabb iskolai végzettség szerint				
Iskolai végzettség	1941	1949	1960	1970
0 (nem r, nem olvas)	7,2	5,6	4,0	2,3
Az általános iskola 1-5 osztályát végzte	36,3	31,9	27,4	20,3
Az általános iskola 6-7 osztályát végzte	43,6	44,4	39,9	31,3
Az általános iskola 8 osztályát végzte	7,4	11,4	18,4	28,9
A középiskola 1-4 osztályát végzte	2,2	2,2	3,3	4,5
rettséget	2,2	3,3	5,1	8,4
Egyetemet (fi iskolát) végzett	1,1	1,2	1,9	4,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Strukturálisan, iskolaszervezetileg tehát kialakultak az előfeltételei a társadalmi csoportok közötti kulturális nivellálásnak, a nagymértékű társadalmi mobilitásnak, és annak is, hogy az iskola a szakképzési funkciót az előző kettővel összhangban, azokra építve tölthesse be.

Az extenzív fejlődésnek ebben az első szakaszában semmi kétség nem lehetett afelől, hogy a mennyiségi változások egyben minőségiak is, s hogy az iskola szerkezeti változtatása valóságos társadalmi eredményeket hozott-magával.

Jelenlegi viszonyaink között - legalábbis egyelőre - a mennyiségi fejlődés erősen lelassult, sőt, szinte leállt. Az alapiskolázás további kiterjesztése (a 9 vagy 10 osztályos iskola kiépítése), ma még meglehetősen bizonytalan távlati kérdés, és a távlati tervek nem irányozzák elő a közép- és főiskolai képzés jelentős bővítését sem. Kérdés, hogy ilyen körülmények között hogyan tudja szolgálni az iskola az eredeti három funkciót?

A három közül a képzési, még pedig elsősorban a szakképzési funkció az, ahol szinte állandóan és közvetlenül ellenőrződik a gyakorlatban az iskola munkája: a minőségileg vagy mennyiségileg nem megfelelő képzés azonnal zavarokat okoz a társadalmi termelés folyamatában. Ez a közvetlen lemérhetőség, a problémák azonnali érzékelése, az iskola működésének rövid távon is megjelenő hatása érthetővé teszi, hogy a szakképzési funkció teljesítésére gyakran felfigyel mind az oktatáspolitikai, mind a gazdaságpolitika. Az utóbbi évek oktatási reformjai például nagyrészt arra irányultak, hogy a szakképzési funkció jobb, színvonalasabb betöltését, esetleges zavarok elhárítását szolgálják. Ebből azonban nem következik automatikusan a másik két funkció hatékonyabb teljesítése is.

E két, par excellence társadalmi funkció közül tulajdonképpen csak az egyéni mobilitás elősegítése az, aminek eredménye viszonylag egyszerűen mérhető, mindenekelőtt a közép- és főiskolai hallgatók társadalmi rétegenkénti arányán keresztül. Érthető tehát, hogy ez a kérdés viszonylag korán az érdeklődés homlokterébe került szinte valamennyi szocialista országban.⁸ Magyarországon is részletes vizsgálatok indultak meg,⁹ amelyek rámutattak, hogy az időszerrőlenné váló adminisztratív intézkedések eltörlése után lassan csökkenni kezdett, mindenekelőtt a felsőoktatásban, a munkás- és paraszt fiatalok aránya. E kutatások nemcsak a tények regisztrálására szorítkoztak, hanem magyarázatot kerestek és részben találtak is a rétegenként eltérő és eltérően változó továbbtanulási arányokra. Röviden a következőképpen lehetne összegezni a többé-kevésbé egybehangzó következtetéseket a továbbtanulási arányok társadalmilag meghatározott eltérései mögött egyrészt az húzódik meg, hogy a kulturáltabb, iskolázottabb környezetből kikerülő gyerekek jobban tudják teljesíteni az iskolai követelményeket, tehát jobb tanulmányi eredményeket érnek el, és ezzel természetesen nagyobb esélyük van a továbbtanulásra. A jobb iskolai eredményekben bizonyos mértékig területi, anyagi, lakással összefüggő tényezők is közrejátszanak. Másrészt az is kitűnt, hogy a kedvezőbb társadalmi és kulturális helyzetben levő szülők, tudva azt, hogy a kedvező helyzet egyik fontos előfeltétele a magas iskolai végzettség, és nem akarva, hogy gyerekeik náluk "rosszabb" helyzetbe kerüljenek, az átlagosnál nagyobb mértékben ambicionálják rosszabb tanulmányi eredmény esetén is a gyerek továbbtanulását. A továbbtanulási arányok tehát a korábbi iskolai siker és a szülők (gyerekeikbe átlátnak) aspirációs szintjének függvényei. Mindkét tényező szorosan kapcsolódik a szülők anyagi, kulturális társadalmi helyzetéhez, hátrányos helyzetbe hozva a rosszabb feltételekkel indulókat.

Mindezek a kutatások azonban szinte egységesen megmaradtak az egyéni mobilitás problematikájánál. Ennek kedvező vagy kedvezőtlen alakulásából igyekeztek következtetéseket levonni arról, hogy az iskola megfelelően teljesíti-e demokratizálási funkcióit. Ilyen módon nem is jutottunk el ahhoz a kérdésfeltevéshez, hogy ez az egyéni mobilitás hogyan függ össze a kollektív mobilitással, vagyis hogy mi történik a kulturális nivellálás funkciójával abban a korszakban, amikor az iskolai keretek mennyiségi bővülése lassul. Minthogy a kérdésnek csak egyik felét tettük fel magunknak, a válasz is hiányos maradt: úgy tűnt, hogy a továbbtanulási arányok javítását a "tehetséges munkás-parasztfiatalok" kiemelt támogatásával meg lehet oldani¹⁰. Ez azonban a demokratizálás funkciójának kettős leszűkítése: egyfelől – noha a "megfelelő" arányokat adminisztratív úton biztosító korszaknál kevésbé fájdalmasan és erőszakosan, de mégis - állandó "beavatkozást" tesz szükségessé. Nem a beavatkozás tudatosságával van baj, hanem azzal, hogy ez mindig "külső" marad, nem építi ki azt a bázist, amelynek fejlődése önműködővé teheti a mechanizmust. Így, minden jószándék ellenére, sértő lehet éppen azok számára, akik felé irányul - és esetleg azokat is sérti, akiket nem tekint segítőnek. Másfelől, és ez a tulajdonképpeni alapkérdés, fennáll az a veszély, hogy ha túl sok figyelmet és energiát fordítunk a kiemelt és szelektált egyéni mobilitás biztosítására, akkor még inkább háttérbe szorul az összesség, illetve a relatíve legelmaradottabbak kulturális felemelésére irányuló szándék, s ezzel a többség lemarad a kiemelt kisebbség mögött.

Az előző kutatások ugyanezen korlátjával függ össze az is, hogy a rétegenként azonos eredményt elérők differenciált arányú továbbtanulását (azaz azt, hogy pl. a jeles vagy jó rendű munkásgyerekek kisebb arányban szándékoznak középiskolába és egyetemre menni) a szülők eltérő aspirációs szintjével és a foglalkozások rétegenként eltérő presztízsével magyarázták, és nem jutottak el az egyén és közösség viszonyának, a csoport-szolidaritásnak, csoportkohézióknak a kérdéséhez.

A továbbiakban ismertetett részeredmények még nem teszik lehetővé az eddig nyitva hagyott kérdések végleges lezárását, de egy-két vonatkozásban túllépnek az eddigi ismereteken.

Röviden összefoglalva az itt ismertetendő eredményeket:

- Kimutatjuk (és ez nem csupán az eddigi ismeretek bizonyos elmélyítése, bővebb dokumentálása), hogy a tanulmányi eredmények esetében szokatlanul erős, nemcsak országosan, hanem iskolákig, osztályokig lemenően kimutatható a társadalmi meghatározottság;

- Adataink lehetővé teszik az általános iskola 8 éve alatt lezajló folyamatok bizonyos elemzését, noha egyelőre csak korlátozott, mondhatnánk hipotetikus érvénnyel (mert az időbeni összehasonlítás nem ugyanazon, hanem különböző gyerekek különböző életkorban elért tanulmányi eredményeire vonatkozik). Mindenesetre, ezen első, még csak feltételes eredmények szerint úgy tűnik, hogy az általános iskola éve alatt a különböző rétegek gyerekeinek tanulmányi eredményei közötti különbség növekszik, azaz, hogy a hátránnyal indulók hátránya nő;

- Végül az elemzés módját ad annak feltárására, hogy az eddig ismert közvetlen társadalmi meghatározottságok hatását, és az ezeken alapuló szelekciós mechanizmust felerősíti egy másodlagos szelekciós rendszer. Ez azonos iskolatípusba tartozó különböző iskolák között, és egyazon iskolakülönböző osztályai között épül ki: a gyerekek tanulmányi eredményeik alapján kerülnek egyik vagy másik osztályba, ez azonban, minthogy szorosan korrelál a társadalmi helyzettel, társadalmi "szétválasztást" is jelent. Így kialakulnak a különböző társadalmi összetételű "jobb" és "rosszabb" csoportok, ahol a fejlődési lehetőség az első típusnál jóval nagyobb, mint a másodikonál. Ez a szelekció már az általános iskolában elkezdődik, és feltehetően egyik oka, illetve összetevője a hátrányok növekedésének.

Ezek az eredmények együttesen arra mutatnak, hogy az iskola extenzív, az iskola felépítését átalakító demokratizálás után nem alakultak még ki azok a mechanizmusok és módszerek, amelyek az adott kereteken belül kellő hatékonysággal segíthetnék a demokratizálási funkció továbbfejlődését, most már "intenzív" módon. Az e helyzetből adódó feladatok kidolgozása ismét sokrétű, több tudományág együttműködését igénylő feladat. Mi az eredmények ismertetése és értékelése után csupán néhány következtetés levonására vállalkozhatunk.

3. A tanulmányi eredmények társadalmi meghatározottsága

A) Az átlagos tanulmányi eredmények ¹¹

A tanulmányi eredmények társadalmi meghatározottsága legtisztábban az általános iskolánál mutatkozik meg. A középiskolában csökkennek a rétegek közötti különbségek, ami a továbbtanulási arányok eltéréseiből természetesen következik: az átlagosan gyengébb tanulmányi eredményű társadalmi rétegekből kevesen tanulnak tovább, s szinte csak a legjobb tanulmányi előmenetelűek.

Az általános iskolai átlagos tanulmányi eredmények alapján a rétegek között kialakuló „rangsor” városban és faluban szinte azonos. Első helyen mindenütt az értelmiségiek, utolsó helyen a segédmunkások gyermekei állnak, és a két szélső réteg között a többiek helye is állandó. Egyetlen esetben van egy csekély „bizonytalanság”. A parasztszármazású gyerekek egyes esetekben a segédmunkások gyerekeivel azonos szinten, máskor valamivel feljebb, a betanított és segédmunkások között helyezkednek el. A rangsor tehát azonos, a különbségek nagyságrendje azonban nem teljesen ugyanakkora. A szélső rétegek közötti távolság (range) Budapesten a legkisebb, a faluban a legnagyobb.

A gimnáziumban a korábbi rangsor megmarad, de lényegesen szűkebb határok közé szorul. A szakközépiskolában azonban változik a helyzet: ide a vezető állásúak-értelmiségiek gyerekei közül már csak a viszonylag leggyengébbek, a munkások és parasztok gyerekei közül viszont az adott rétegeken belüli jók és közepesek kerülnek. Ennek következtében itt a korábbi különbségek teljesen eltűnnek, sőt, olykor az eredetitől eltérő rangsorok jönnek létre (2. táblázat).

2. táblázat.									
Átlagos tanulmányi eredmények az általános és középiskolákban									
A tanulmányi eredmények társadalmi csoportja	Általános iskola ¹			Gimnázium			Szakközépiskola		
	Budapest	Város	Külső	Budapest	Város	Külső	Budapest	Város	Külső
Értelmiségiek	4,2	4,3	4,5	3,6	3,7	3,7	3,1	3,0	2,9
Vezető állások	4,1	4,2	4,2	3,5	3,4	3,6	3,0	3,1	2,7
Egyéb szellemi dolgozók	3,8	3,8	3,8	3,3	3,3	3,2	3,0	3,1	2,9
Szaktanulmányosok	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,1	3,0	3,2	3,0
Betanított munkások	3,2	3,3	3,3	3,2	3,2	3,2	3,1	3,2	3,0
Segédmunkások	3,1	3,0	3,0	3,3	3,2	3,1	3,0	3,3	3,1
Mezőgazd., fiz. foglalkozók	-	3,0	3,2	3,5	3,3	3,1	3,0	3,3	3,1
Egyéb ²	3,7	3,6	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	3,2	3,0
Értelmiségiek és segédmunkások közötti különbség	1,1	1,3	1,5	0,3	0,5	0,6	0,1	-0,3	-0,2

A fenti (általános iskolai és gimnáziumi) “rangsor” a társadalmi rétegződésről eddig alkotott képpel lényegében összhangban van. Tudjuk, hogy a táblázatban szereplő rétegek többek között átlagos iskolázottsági és általános kulturális színvonal szerint is “hierarchizáltak”, ami azt jelenti, hogy egyes rétegeknél jobb, másutt gyengébb az összhang az otthoni és iskolai légkör, érték- és követelményrendszer között, kisebb vagy nagyobb az otthonról kapott közvetlen és közvetett segítség az iskolai munkában is. Mégis figyelemre méltó a rangsor merevsége, állandósága. Ha kisebb csoportonként - pl. évfolyamonként - vizsgáljuk az eredményeket, a rangsor azonos marad, S ha az egyes iskolákig, sőt esetleg osztályokig megyünk el, akkor is az a helyzet, hogy a két szélső csoport, azaz az értelmiségiek és segédmunkások közötti viszony teljesen azonos, és a belső sorrendben is csak az iskolák egy töredékénél találhatók kivételek.

B) Az egyes rétegek közötti különbségek, rétegen belüli szóródások

Az egyes rétegek gyerekeinek tanulmányi eredményei közötti rangsor tehát szinte konstans. Figyelmet érdemel azonban, hogy mennyire egyenletes a csökkenés, hogy az egyes rétegek közötti távolságok azonosak vagy különbözők-e?

A rendelkezésünkre álló adatok arra engednek következtetni, hogy a távolságok nem azonosak. Részletesen (iskolánként) megvizsgáltuk, hogy a teljes távolság szomszédos csoportok között hogyan alakul. Többféle feldolgozás készült e témáról, s az eredmények nem teljesen egybehangzóak. Egy azonban szinte egyértelmű: a legnagyobb ugrás az értelmiségi és egyéb szellemi csoportok között van. (Az iskolák 50-60%-ában itt a maximális a különbség.) Emellett Budapesten igen jelentős a szak- és segédmunkások közötti különbség is.

3. táblázat.						
Az iskolák ¹ megoszlása aszerint, hogy milyen nagyságrendű az eltérés vezető állású és értelmiségi, illetve betanított és segédmunkás gyerekek átlagos tanulmányi eredménye között						
Az iskolák típusa a tanulók társadalmi összetétele szerint	Az iskolák száma, amelyekben a következők között az eltérés			összes iskola száma	Ebből	
	0,9 alatt van	1,0-1,3	1,4 felett van		0,9 alatti	1,4 feletti
					eltérő %-os aránya	
Budapest						
1. Szellemi foglalkozás dominál vagy munkával azonos selyce	7	5	2	14	50	14
2. Munkásszféma dominál, emellett főleg szellemi						
a) munkás 50-70%	9	8	-	17	53	-
b) munkás 70% felett	1	3	1	5	20	20
Együtt	17	16	3	36	47	8
Vidék						
1. Szellemi foglalkozás dominál vagy munkával azonos selyce	5	5	2	12	42	17
2. Munkásszféma dominál, emellett főleg szellemi						
a) munkás 50 - 70%	11	22	13	46	24	28
b) munkás 70% felett	1	1	5	7	14	71
3. Parasztaszféma jelentős vagy dominál	11	15	25	51	21	49
Együtt	28	43	45	116	23	40
1. Az átlag tartalmazza a külön nem kiemelt csoport (a kisiparosok és nyugdíjasok gyermekei) tanulmányi eredményét is.						
2. Az általános iskola átlagát az alsó és felső tagozatban mérő átlagok súlyozatlan szaritani átlagoként szaritottuk, nem mint átlag alapját. (Ennek magyarázata, hogy a felső tagozat az alsó tagozatéhoz, a felső tagozat hátrányos osztályát vett ki figyelembe, így a minta átlag valószínűleg jobban torzítana, mint ez az egyszerűbb megoldás.)						
3. 12 iskolából egyik vagy másik csoport hiánya miatt nem volt a mutató szaritható.						

A minden esetben megmutatkozó „értelmiségi előny” valójában azt jelenti, hogy az értelmiségi környezetből induló gyerekek szinte természetesen „felkészítődnek” az iskola számára, és könnyűszerrel teljesítik - mindenekelőtt az általános iskolában - a maximális iskolai követelményeket: 80-90%-uk, tehát az abszolút többség 4-es vagy annál jobb tanulmányi eredményt ér el, és szinte senki sincs, aki ne felelne meg az iskolai mércének (azaz aki bukna). A 4-es feletti aránya rétegről rétegre rohamosan csökken, a segéd munkásoknál 15-30%-ra.

A rétegek közötti különbségek természetesen más szempontokra is felhívják a figyelmet. Ezek közül itt csak egy további problémát emelünk ki, és pedig a települések (közötti eltéréseket: a települések urbanizáltságának növekedésével csökken a különbség szellemiek és fizikaiak, különösen pedig az értelmiségiek és segéd munkások gyerekeinek iskolai eredményei között. (Az általános iskolai átlagnál Budapesten 1,1, községben 1,5 a különbség értelmiségiek és segéd munkások között stb.)

E jelenség egyik valószínű oka, hogy urbanizáltabb környezetben kisebb a távolság a rétegek között; a városi munkás, a segéd munkás is viszonylag sokat profitál a fejlődésből. Talán, minthogy roppant mobil rétegről van szó, eleve is voltak különbségek területileg mobilak és helyben maradók közt. Emellett úgy tűnik, hogy azokban az iskolákban, ahol viszonylag több a szellemi származású gyerek, ez bizonyos mértékig „húzó” hatással van az iskola egészére, és javítja a munkás gyerekek, ezen belül a segéd munkások gyerekeinek iskolához és tanulásához való viszonyát is. (Ez tükröződik a 3. táblázat azon eredményében, hogy Budapesten és vidéken is a különböző összetételű iskolákban másként alakulnak a különbségek.)

C) Mi történik az iskolai pályafutás folyamán - a tanulmányi eredmények időbeni alakulása

A „társadalmi hátrány” tényét - ha nem is ilyen mélységig - régóta ismerjük, és nyolc-tíz év óta tudatosan próbáljuk az iskolán belül, legalább az iskola eszközeivel ellensúlyozni. Épp ezért vizsgálatra érdemes kérdés, hogy mi ennek a folyamatnak az eredménye, mi történik az általános - és középiskolában a rétegek közötti különbségekkel?

Az osztályzatok alakulásának elemzésénél az első szembetűnő - egyébként mindenki által ismert - tény, hogy az eredmények szinte évről évre romlanak:

az alsó tagozaton jobbak, mint a felsőn, és itt még mindig jobbak, mint az

egyébként erősen szelektált középiskolában (2. táblázat). Emellett az, is igaz, hogy e folyamat jobban érinti a hátrányosabb, mint a kedvezőbb feltételekkel indulókat (4. táblázat). Mondottuk, hogy ezeket az eredményeket egyelőre bizonyos fenntartással kell kezelnünk, noha valószínűtlen, hogy az általunk leírttal ellentétes vagy ellentétesen értelmezhető legyen a valóságos folyamat. Ez utóbbi azt jelentené, hogy az általunk tapasztalt „különbség-növekedés” valójában vagy olyan típusú javulást takar, hogy a kisebbeknél már jobb módszerekkel dolgoznak a pedagógusok, vagy olyat, hogy a ma 8 évesek között már kisebbek a társadalmi különbségek, mint a ma 10, vagy 12 évesek között. Egyik feltételezés sem egészen realisztikus, és a rendelkezésre álló kevés összehasonlító tény is az eredeti értelmezést támasztja alá. (Az 1963. évi rétegződési vizsgálatnál, ahol azonban a mérés módszere eltérő volt, a rétegek közötti különbségek mind az alsó, mind a felső tagozatnál kisebbnek tűnnek a jelenleg mértéknél. Hasonló a helyzet az Erdészné-Tímár-féle vizsgálattal, ami a 8. osztályosokra vonatkozik csak.)

Ha viszont eredeti értelmezésünk csak közelítően is igaz, ez azt jelenti, hogy az általános iskola, ami elvben általános népművelő funkciót betöltő, általánosan képző intézmény, igen erős szelektáló funkciót is betölt: a továbbtanulást lehetővé tevő magas követelményeket egyre kevesebben tudják teljesíteni, és e szelekcióban egyre hátrább kerülnek a nem értelmiségi, különösen a fizikai dolgozó szülők gyermekei. Ugyanakkor igen magas, a 7. osztályban a segéd munkások között több, mint 20 % a bukottak aránya.

Ez viszont azt jelenti, hogy nő - és társadalmi rétegek szerint differenciáltan nő - azoknak a száma, akik ugyan járnak iskolába, de ebből alig profitálnak (sőt, írásos igazolást is kapnak arról, hogy egyre kevésbé tudtak megfelelni egy általános érvényűnek tűnő társadalmi normának). Önmagában ez a tény pedig - tehát a „rossz” tanulók nagy aránya a felső osztályokban - mindenképpen arra utal, hogy a kulturális nivellálás lehetőségeinek kihasználása hiányos.

Összefoglalva az eddigiekből a legfontosabb mondanivalókat:

a) Adataink az eddigi ismereteknél mélyrehatóbban mutatják, hogy az iskola, különösen az általános iskola, milyen közel áll az értelmiségi környezetből indulókhöz, és milyen nagyon távol a munkás, különösen a nem szakmunkás rétegekhez. A társadalmi indulás és a tanulmányi eredmény összefüggése rendkívül erős, és még a legkisebb községek, az iskolai osztályok szintjén is érvényesül.

b) A társadalmi réteghez tartozás adta determináltságot némileg enyhíti a környezethatás. Ha az iskola urbánusabb környezetben van, és az iskolán - illetve lakóhelyen - belül jelentős arányt képviselnek az iskolai kultúrához közelebb álló rétegek gyerekei, ez kedvezően hat a többi gyerek tanulmányi munkájára is. (Ebben egyébként az eddig említett okokon kívül az is közrejátszhat, hogy maguk az iskolák különböznek területileg.)

4. Táblázat.								
Az Általános tanulmányi eredmények és a "j tanuló" arányának alakulása a főbb régiók gyerekeinél, évfolyamonként								
'Általános iskolai évfolyamok	'Általános tanulmányi eredmény				A 4-es félévi Általános tanulók százalékos aránya			
	Ötlet- misztéri	egyéb szellemi	szak- munkás	segéd- munkás	Ötlet- misztéri	egyéb szellemi	szak- munkás	segéd- munkás
	százéves gyerekeknél				százéves gyerekeknél			
Budapest								
2. osztály	4,4	4,0	3,7	3,3	86	65	47	31
4. osztály	4,2	3,9	3,6	3,1	78	60	40	19
5. osztály	4,2	3,7	3,4	3,0	75	43	29	18
7. osztály	4,1	3,5	3,2	2,7	70	44	24	9
8. osztály	4,2	3,8	3,4	3,2	73	46	29	17
Az Általános abszolút csúskák és az arány százalékos változása a 2. és 7. osztály között								
	0,3	0,5	0,5	0,6	81	68	51	29
Vidéki városok								
2. osztály	4,5	4,2	3,8	3,2	90	73	57	32
4. osztály	4,4	3,9	3,7	3,2	81	63	46	27
5. osztály	4,3	3,9	3,4	3,1	84	56	35	18
7. osztály	4,1	3,5	3,1	2,7	72	42	23	14
8. osztály	4,2	3,7	3,2	3,0	73	46	27	17
Az Általános abszolút csúskák és az arány százalékos változása a 2. és 7. osztály között								
	0,4	0,7	0,7	0,5	80	58	40	44
Kisvárosok								
2. osztály	4,6	4,2	3,9	3,2	95	76	58	34
4. osztály	4,4	4,0	3,7	3,2	84	68	48	27
5. osztály	4,5	3,7	3,4	2,8	85	52	33	16
7. osztály	4,5	3,4	3,1	2,7	88	39	28	14
8. osztály	4,4	2,5	3,2	2,9	80	44	29	19
Az Általános abszolút csúskák és az arány százalékos változása a 2. és 7. osztály között								
	0,1	0,8	0,8	0,5	92	51	48	41
1. A 7. osztálybeli arány osztva a 2. osztálybeli aránnyal								

c) Nem látszik elégségesnek az a szokásos csoportosítás, amely csak a "szellemi" és "fizikai" dolgozókat különíti el: a „szellemieken” belül és a „fizikaiakon” belül gyakran lényegesen nagyobbak a különbségek, mint a kevésbé iskolázott szellemi és magasabban kvalifikált fizikai dolgozók között.

d) Külön kiemelő az a tény, hogy valójában minden nem értelmiségi réteg „hátrányban” van az iskolával szemben. A felső tagozaton a jók aránya egyik nem értelmiségi csoportban sem éri el az 50%-ot.

e) Végül az adatok arra figyelmeztetnek - és ez eddig nem volt ismert tény - hogy a szocialista iskola egyik speciális funkciójának a társadalmi rétegek közötti kulturális nivellálás funkciójának teljesítését külső keretek ugyan lehetővé tennék, de az iskolán belüli feltételek még nem alakultak ki. A rétegek közötti induló különbségek nem

csökkennek; sőt, inkább nőnek. Az iskolai normáknak jól megfelelők (4-es, 5-ös tanulók) aránya az értelmiségiekénél 10- 20 százalékkal, a munkásgyerekeknél 40-50 százalékkal csökken. Nemcsak arról van szó, hogy az iskola a követelményeket általában emeli, hanem hogy nem teremti meg az iskolán belül a feltételeket arra, hogy csak az iskola segítségével valaki felkészülhessen a nagyobb feladatokra.

4. AZ ISKOLÁK ÖSSZETÉTELÉRE HATÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK, AZ ISKOLÁK BELSŐ STRUKTÚRÁJA ÉS A TOVÁBBTANULÁS ALAKULÁSA

Konkrétan két részkérdésre keresünk ebben a fejezetben választ: az egyik az, hogy van-e olyan mechanizmus, amelyik az adott iskolatípuson vagy iskolán belül alakítaná ki az iskola társadalmi nivelláló funkcióját gátló szervezeti kereteket? Adatainkból az tűnik ki, hogy az “elit” és “nem elit” iskolák, illetve eltérő összetételű párhuzamos osztályok léte - esetleges pedagógiai indoklása mellett, amire itt nem térhetünk ki - erősíti az iskola társadalmi szelekciós funkcióját, és egyik magyarázata annak, hogy az iskolai évek alatt az induló hátrányok nőnek.

A másik kérdés már csak a következményekre vonatkozik: bemutatjuk, hogy az általános iskolában meginduló szelekciót milyen típusú differenciáltság követi a középiskola szintjén, s a középiskolai differenciáltság és szelekció után mi a helyzet a főiskolai szintű továbbtanulásnál.

A) Az iskolák és osztályok összetétele

Ha igaz az, hogy a környezet - az iskola és az osztály társadalmi összetétele bizonyos mértékig befolyásolja a gyerekek tanuláshoz való viszonyát és hat az eredményekre is, akkor társadalmi szempontból, legalábbis az iskola általános kulturális nivelláló funkciója szempontjából, kedvezőnek tekinthetjük a heterogén összetételű iskolákat, osztályokat.

Az iskola egésze heterogenitásának korlátokat szab a lakóhely, illetve körzet társadalmi összetétele, és bizonyos befolyást gyakorol nagyobb, több iskolával rendelkező településeken az iskola színvonala. A vidéki, főleg falusi kis iskolákban meglehetősen homogén az összetétel, de ide - noha ez az iskolák többsége - a tanulók kisebb hányada jár. Emellett tudunk olyan, különösen „jó hírű” kísérleti, gyakorló stb. iskolákról, amelyek nagy erővel vonzzák, a körzetháron túlról is, azokat a szülőket, akik különösen fontosnak tartják, hogy gyerejük jó iskolába kerüljön. Ezekben az iskolákban (Budapesten a Cukor utcai, Gorkij fasori, Lorántffy utcai és Ady Endre utcai, a Kecskeméti Kodály Zoltán iskola stb.) igen magas az értelmiségi származásúak aránya. Ez azonban az iskolák egészen csekély kisebbsége. A tanulók jelentős része az iskolán belül nyitott, sokszínű világot talál. A tanulást közvetlenül azonban nem annyira az iskola, mint az osztály összetétele befolyásolja. A kérdés az, mennyire sikerül kiaknázni az iskolák jelentős részénél meglevő társadalmi heterogenitás pozitív hatását az egyes osztályokon belül.

A párhuzamos osztályok kérdésével a közoktatáspolitikai alig foglalkozik, holott a gyerekek többsége (középiskolában szinte mindenki, általános iskolában Budapesten több mint 90%, vidéken mintegy 80%) párhuzamos osztályokba jár. Külön ilyen irányú utasítások vagy törekvések nélkül az új iskola létrehozásának első szakaszában a spontánul kialakuló megoldás a heterogenitás maximális megtartása volt; az iskolák semmilyen módszerrel nem törekedtek homogenizálásra. Fokozatosan azonban különböző szervezési elvek (napközis osztályok, tagozatos osztályok kialakulása stb.) egy, a korábbi törekvésekkel ellentétes folyamatot indítottak el.

Vizsgálatunk egyik célja az volt, hogy feltárjuk, milyen mértékű és milyen típusú homogenizálással találkozunk ma.

Az alábbi eredmények még csak közelítő jellegűek, a precízebb vizsgálati módszer kialakításán még dolgozunk. Jelenleg a következőkből indultunk ki: fogalmilag kétféle homogenizálást különböztetünk meg. Az egyik a tisztán tanulmányi eredmények szerinti homogenizálás, amikor két (vagy több) párhuzamos osztály átlageredményei szignifikánsan különböznek, anélkül, hogy a társadalmi származás szerinti összetétel is különbözne. A másik ennek ellentéte, a társadalmi származás szerinti homogenizálás, amikor az osztályok átlageredményei egymáshoz közel esnek, de társadalmi összetételük szignifikáns eltérést mutat.

A kérdés az, hogy milyen gyakran találkozunk egyik vagy másik fajta homogenizálással, illetve milyen gyakran kombinálódik e két szempont, milyen gyakran jelent a deklarált céljaiban “képessegek” szerinti homogenizálás társadalmi homogenizálást is.

A tanulmányi teljesítmény szerinti homogenizálás kritériuma az volt, hogy előfordult-e, egy iskolán belül többször, két párhuzamos osztály között nyolc tizednél nagyobb átlageredmény-különbség.¹²

A táblázatból elhagytuk a szakközépiskolákat, amelyekben az osztályok közötti tanulmányi eredmény szerinti homogenizálással nem találkoztunk. (A szakközépiskolák összetételének speciális kérdésére még visszatérünk.) A vizsgált iskoláknál tehát az a helyzet, hogy az osztályzatok szerinti homogenizálás gyakorisága szempontjából, pontosabban abból a szempontból, hogy a gyerekek mekkora arányát érintheti a homogenizálás, a “rangsor” a következő:

Budapesti gimnáziumok (leggyakoribb)

Vidéki gimnáziumok

Budapesti általános iskolák

Vidéki általános iskolák

Szakközépiskolák (legritkább)

A részletes elemzés szerint az osztályzatok szerinti homogenizálás az iskolák túlnyomó többségében, pontosabban 1-2 ritka kivétellel társadalmi homogenizálást jelent; a párhuzamos osztályok közül a jobbokban többnyire szignifikánsan nagyobb az értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók gyerekeinek aránya.

Pontosabban: egyetlen olyan vidéki általános iskola és egyetlen olyan budapesti gimnázium volt, amelyben a tanulmányi eredmény szerinti homogenizálás - nem párosult a társadalmi homogenizálással.

5. táblázat.								
A tanulmányi eredmények szerinti homogenizálás alakulása								
	Iskolák száma				Az iskolába járó tanulók száma			
	amelyekben osztályzat szerinti homogenizálás							
	nem lehet (nincs párhuzam- os osztály)	lehetne, de nincs	van	együtt	nem lehet, (nincs párhuzam- os osztály)	lehetne, de nincs	van	együtt
Általános iskolák								
Budapest	9	25	11	45	870	6 029	3 991	10 890
Vidék	99	71	14	184	8 444	18 508	5 998	32 950
Gimnáziumok								
Budapest	-	8	9	17	–	3 358	5 159	8 517
Vidék	6	16	14	36	655	5 415	5 662	11732
Százalékos megoszlás (csak a homogenizált és nem homogenizált iskolák között)								
Általános iskolák								
Budapest	-	69,4	30,6	100,0	-	60,1	39,9	100,0
Vidék	-	83,5	16,5	100,0	-	75,5	24,5	100,0
Gimnáziumok								
Budapest	-	47,0	53,0	100,0	-	39,4	60,6	100,0
Vidék	-	44,4	55,6	100,0	-	47,2	52,8	100,0

Az esetek többségében kétségtelen, hogy az alaptörekvés a „kéességek” szerinti homogenizálás, a nagyobb pedagógiai hatékonyságra törekvés. A pedagógiai hatékonyságra törekvés azonban szinte óhatatlanul együtt jár bizonyos társadalmi szelekcióval. Ez az általános iskolákban is, a gimnáziumokban is érvényesül. Ám minél határozottabb az iskolatípus továbbtanulásra szelektáló funkciója, annál gyakoribb a kétféle homogenizálás együttes jelenléte. Ez az előbbi “rangsorból” világos: a szakközépiskolákból elvben ugyan tovább lehet menni az egyetem felé, az ide iratkozók nagy többsége azonban nem ezzel a törekvéssel indul, illetve az iskolatípus maga nem ezt tekinti fő feladatának. (A mégis meglevő társadalmi homogenizálást nem a továbbtanulási verseny motiválja, s ezért kerülhető el a teljesítmény szerinti szétválasztás.) A vidéki általános iskolákban ugyancsak viszonylag alacsony az aspirációs szint, mindenesetre alacsonyabb, mint Budapesten. A verseny és tét pedig a budapesti gimnáziumokban a legnagyobb.

Ha ez igaz, akkor a kétféle homogenizálás együttes jelenléte valószínűleg nem egyedül az iskolán múlik, hanem ezt a szülők törekvései, aspirációi is befolyásolják: ahol ezek magasabb szintűek, ott szinte nyomást gyakorolnak az iskolára, hogy gyerekeiket jól készítsék fel a továbbhaladásra. Hogy ez a “nyomás” pontosan hogyan érvényesül,

azt legalábbis statisztikailag nem tudjuk leírni. Jelenlétére azonban kétféle tény utal. Az egyik az, hogy a homogenizálás nem véletlenszerűen bukkan fel az iskolákban, hanem elég jól kivehető összefüggés van a homogenizálás ténye és a szellemi dolgozók gyerekeinek iskolán belüli aránya között.

A másik jelzés még meggyőzőbb és társadalmilag problematikusabb. Ismeretes, hogy a gimnáziumi tagozatos osztályokban általában magasabb szintű az oktatás, mint az általános tantervűekben, tehát itt nagyobb a gyerekek esélye a továbbjutásra, különösen valamely meghatározott szakirányban (pl. nyelv, matematika). Nos, eléggé világosan kivehető az a tendencia, hogy a vezető állású és értelmiségi szülők a tagozatos osztályok felé orientálják gyerekeiket.

Itt már világos a külső nyomás mechanizmusa: a gimnáziumok többnyire nem képességvizsgálat, hanem a gyerek, illetve a szülő óhaja szerint osztják szét a gyerekeket a tagozatos osztályok között.¹³ És ha bizonyos osztályoknál nagy a spontán jelentkezés, akkor ez automatikusan befolyásolja a azok elhelyezését is, akiknél nincsenek határozott igények: ők kerülnek az általános tantervű osztályokba.

A szakközépiskolákban található társadalmi homogenizálás indítéka, mint említettük, nem a továbbtanulási verseny feltételeinek biztosítása. A homogenizálás ott található meg, ahol a párhuzamos osztályok különböző szakmákra képeznek ki. Itt a kedvezőbb társadalmi helyzetű szülők nyomását a szakmák közötti „presztízs-különbség”, kereseti lehetőség különbség stb. befolyásolják, és általában igaz az, hogy a „jobb” szakmára képző osztályokban nagyobb a szellemi-értelmiségi gyerekek aránya. (A szakmai presztízs-különbség egyébként elsősorban az iskolák között hoz szelekciót. Így pl. a Puskás Tivadar Távközlési Szakközépiskolában 64%, a XX. kerületi Közgazdasági Szakközépiskolában 33% a szellemi származásúak aránya.)

Végeredményben az iskolák közötti vagy azon belüli homogenizálás valamilyen formája minden iskolatípusunkban megtalálható az általános iskolától a szakközépiskoláig. Célja alapvetően az iskolát követő pályára való szelektálás. Ahol a sikeres továbbjutás kapcsolódik a jobb teljesítményekhez, ott a homogenizálás alapszempontja a tanulmányi eredmény szerinti eloszlás, ami azonban közvetlenül kapcsolódik a társadalmi rétegek szerinti homogenizáláshoz. Ahol a tét nem az iskolai továbbjutás, hanem a megfelelő szakma, ott a homogenizálás csak társadalmi erővonalat követ.

A kétféle homogenizálás közvetlen hatása világos: az adott iskolatípust követő iskolai vagy szakmai pályafutás esélyeit javítja. Ez, legalábbis részben, tudatos szándék: a gimnáziumi tagozatos osztályokkal szemben például kifejezett igény, hogy a „jobb képességűeket” megfelelően készítsék fel a továbbtanulásra. Ugyanakkor az a feltételezésünk, hogy e törekvés nem akart, de mégis létező másik következménye az, hogy a nem kiemelt osztályokban a gyerekek fejlődése lelassul¹⁴. Mindez együttesen azt eredményezi, hogy a „kiemelt” osztályokban a teljesítmények felülmúlhatják a „képességeket” is, a nem kiemelt osztályokban pedig a meglévő képességek sem fejlődnek ki.

Ez pedig végső soron nemcsak az egyes rétegeket érintő probléma, hanem az egész társadalom vesztesége: gyerekeink egy részénél az iskola belső struktúrája a gátló tényező abban, hogy képességeik sokoldalú kibontakoztatására törekedjenek.

Mindemellett az így szervezett párhuzamos osztályok esetén számolni lehet egy hosszabb távra is ható társadalmi mellékhatással korán és mélyrehatóan megalapoz egy olyan (többé-kevésbé tudatosodó) társadalomképet, melynek szervezőeleme a képességek és társadalmi helyzet szerinti egyenlőtlenség. Ez az iskolai osztályok s később a társadalmi rétegek közé „pótlólagos” válaszfalat emelhet, s már az iskolában is „társadalmi” eredetű feszültségeket okozhat.¹⁵

B) Továbbtanulás

Az iskola egyik lényeges társadalmi funkciójaként említettük azt, hogy részt kell vennie a megfelelő mértékű társadalmi mobilitás biztosításában. A kollektív mobilitáson alapuló egyéni mobilitás feltételeinek biztosítása révén. Utaltunk arra is, hogy az utóbbi időszakban e funkció zavartalan teljesítése nem látszik biztosítottnak, amire közvetlenül a közép- és főiskolai felvételi arányok alakulása, a munkás-paraszt hallgatók arányának csökkenése utal. Ez a csökkenés az eddigiek alapján könnyen érthető: a fizikai dolgozók gyermekeinek jelentős része nehezen tud a kötelező iskolázás idején olyan szintet elérni, ami őt magát ösztönözné tovább (hiszen sikerélmények hiányában egyre inkább eltávolodik az iskolától), és aminek alapján az iskola alkalmasnak találná erre. Emellett - egyenlőre csak feltételezésként - az is lehetséges, hogy a munkásság hagyományos csoportszolidaritása is szerepet kap a csoporttól esetleg eltávolító egyéni „kiemelkedés” elutasításában. Végül pedig, de nem utolsósorban, anyagi megfontolások, a hosszú távra szóló előre-gondolkodás részleges hiánya stb. a gyorsabb keresetet jelentő megoldások felé vonzanak. Továbbá: a közép- és főiskolai helyek száma korlátozott és csak lassan növekszik, a vezető, értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók rétege pedig folyamatosan bővül. A meghatározott számú helyre egyre több gyerek jelentkezik azokból a rétegekből, ahol egyszerre vannak meg a tanulmányi siker feltételei és továbbtanulás iránti igények.

Az iskola nem tehet mást, mint hogy kielégíti a jogos társadalmi igényt: azok számára biztosítja a továbbtanulást, akik akarnak továbbtanulni, és korábbi iskolai eredményeik alapján alkalmasak erre. Ez az egyetlen lehetségesnek és racionálisnak tűnő eljárás azonban, ha hosszú távon fennmarad, szükségképpen a társadalmi mobilitás

csökkenéséhez és a társadalmi rétegek közötti távolságok növekedéséhez vezet. Ez az eredmény társadalmilag bizonyosan nem kívánatos, sőt ellentétes a szocializmus értékrendszerével. Ez magyarázza a kérdéssel kapcsolatos élénkülő érdeklődést.

6. táblázat.						
<i>A középiskolai tanulók származás szerinti megoszlása százalékban</i>						
<i>A tanulók apjának társadalmi csoportja</i>	<i>Budapest</i>		<i>Városok</i>		<i>Községek</i>	
	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola</i>	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola</i>	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola</i>
Vezető állásúak	12	10	8	6	6	4
Értelmiségiek	24	8	13	5	9	2
Egyéb szellemi dolgozók	33	34	31	26	24	18
Együtt	69	52	52	37	39	24
Szakmunkások (kisiparosok)	20	28	22	25	26	29
Betanított munkások	5	9	6	8	6	6
Segéd munkások	2	3	6	9	9	13
Mezőgazdasági fizikai dolgozók	0	1	9	15	15	20
Együtt	27	41	43	57	56	68
Nyugdíjasok, ismeretlen foglalk.	4	7	5	6	5	8
Összesen	100	100	100	100	100	100

A folyamat “végeredménye” az egyetemek, főiskolák szintjén csapódik le, ide azonban a középiskolán keresztül vezet az út. Épp ezért a középiskola is-megkülönböztetett figyelmet érdemel. A középiskola egészét tekintve - mint mondtuk - a fizikai származású gyerekek aránya csökkent, azonban a jelenlegi 50% körüli arány sem nyugtalanítóan alacsony, sőt nemzetközi viszonylatban (mindenekelőtt a tőkés országokkal összehasonlítva) inkább magas. Az átlagos középiskolai arány mögött meghúzódó részletes adatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy a relatíve kedvező összkép mögött számos, még messze megoldatlan társadalmi probléma húzódik meg.

E problémák korábbi vizsgálatokból nagyrészt ismeretesek.

Ezekhez az ismeretekhez jelenlegi vizsgálatunk csak néhány kiegészítéssel járul hozzá, hiszen elsődleges célunk a tanulmányi eredmények elemzése volt. Az egyik figyelemreméltó kérdés a gimnáziumok és szakközépiskolák összetétele közötti különbség. A fizikai dolgozók gyerekei a gimnáziumokban a középiskolai átlagnál (50 százalék) jóval kisebb, a szakközépiskolákban jóval nagyobb arányban találhatók.

Végeredményben a középiskola szintjén az iskolatípusok szerinti szétválás, ami elvileg - mint minden eddig említett szelekció - a “képessegek” különbségére épít, alapjában a korábbi társadalmi különbségek vonulatait követi, s végül az a középiskola-típus, ahová a gyerek kerül, legalább olyan mértékig függ a társadalmi indulástól, mint a képességektől. (Ha az iparitanuló-képzést is figyelembe vennénk, ez a meghatározottság természetesen még erősebben bontakozna ki.)

A gimnázium elsősorban Budapesten, de általában is - főként a szellemi dolgozók gyerekeinek iskolája. A munkások - mindenekelőtt a betanított és segéd munkások - erről az iskolatípusról jórészt lemondanak. (A magyarázat eléggé nyilvánvaló: a gimnázium szakmát nem ad, de nem biztosítja a rendkívül éles versenyben a továbbtanulást sem, a kockázat tehát igen nagy, a kockázatvállalás motivációja pedig ismert okok miatt hiányzik.) Mindemelllett az nem állítható, hogy a szakközépiskola a fizikai dolgozók gyerekeinek iskolája lenne: arányuk ugyan magasabb itt, mint a gimnáziumban, de főként ismét Budapesten - elmarad tényleges arányuk mögött. A munkásgyerekek többsége számára az itt nem vizsgált iparitanuló-képzés az elsődleges tovább-tanulási forma.

Az iskola típusa szerinti elsődleges szelekciót a korábban leírt másodlagos szelekciós mechanizmusok egészítik ki, amelyek azonos iskolatípuson belül iskolák között, egy iskolán belül osztályok között hoznak létre “hierarchiát”.

7. táblázat.			
Főiskolán (egyetemen) felvételizők aránya a gimnáziumokban*			
Lak helyén a fizikai származások aránya a dolgozó székhelyi származó vizsgázók között**	Vizsgázók	Felvettek***	Felvettek a vizsgázók szárában
	az Ötletképzők szárában		
Budapest			
0-19%	84	59	71
20-39%	58	34	60
40-59%	47	26	54
60% felett	-	-	-
Együtt	65	42	64
Városok			
0-19 %	---	---	---
20-39%	65	37	58
40-59%	59	35	59
60% felett	49	27	55
Együtt	60	35	58
Községek			
0-19%	-	-	-
20-39%	-	-	-
40-59%	40	23	57
60% felett	38	23	62
Együtt	39	23	60
* Ezeket az adatokat a Művelődésiügyi Minisztérium kiadványában 1 (Felvételi vizsgázók a felső oktatási intézményekben, 1968) állítottuk össze. Az adatok tehát 1968-ra vonatkoznak, amit csak az indokol, hogy ez volt az utolsó évszám, amelyről rendelkezésünkre álltak az iskolák felvételi lapok.			
** A táblázat nem tartalmazza az összes tanuló vagy összes Ötletképzők közötti arányt, de ezek az adatok is alkalmasak a tendencia jelzésére.			
*** A felvettek között egy-egy szerepeltetjük a felvetteket a helyhiány miatt elutasítottakat.			

Az iskolatípusok közötti és iskolákon belüli előzetes szelektálás természetesen nem marad hatástalan. Az eredeti szándéknak megfelelően jóval nagyobb arányban jelentkeznek a felsőoktatásba (különösen az egyetemre) a gimnáziumokból, mint a szakközépiskolákból. Emellett egy sor társadalmi és helyi körülmény együttes hatására jelentős a különbség a budapesti és vidéki továbbtanulási szándékokban. Végül azonos iskolatípuson és azonos lakóhelyen belül is igen nagyok a különbségek a szerint, hogy milyen összetételű az iskola (illetve osztály): ahol a fizikai származásuk aránya alacsonyabb, ott nagyobb a jelentkezők aránya, és nagyobb a sikeres felvételi esélye is. E tendenciákat a gimnázium esetében mutatjuk be. (A 7. táblázat adatai nem saját mintánkból, hanem a Művelődésügyi Minisztérium teljes körű vizsgálatából származnak, amelyet erre a célra újra feldolgoztunk.)

VÉGSZÓ

Az elemzés során általában levontuk a következtetéseket, amelyek a tények értelmezését, értékelését segítik. Itt csupán egy-két olyan megjegyzést szeretnénk elmondani, amelyek tulajdonképpen feladatunkon túlmennek, s már a problémák megoldását keresik (vagy éppen a megoldás nehézségeit hangsúlyozzák).

Egész elemzésünk tulajdonképpen azt dokumentálja, hogy ellentmondás van az iskola sajátosan pedagógiai és kultúraátadó szerepe és társadalmi feladatai között. Az iskolának mint képző nevelő, kultúrákövetítő intézménynek a tehetségeket, képességeket kell kibontania. Az adott körülmények között érhetően különösen fontosak számára a „jó képességű”, könnyen fejleszthető gyerekek, akiknek elsősorban van esélyük arra, hogy a társadalom felhalmozott kultúrkincsének megőrzőivé, továbbadóivá, fejlesztőivé váljanak. S ha igaz is, hogy az iskolának segítenie kell a kulturális nivellálás felé közelítésben, az nyilvánvaló, hogy ez nem lehet „lefelé nivellálás”, ahol a közelítést a jók gyengítésével, visszahúzásával érjük el, hanem csak felfelé közelítés, ahol a gyengék indulnak el a többiek felé.

Adataink világosan mutatják, hogy e két feladatot a mai keretek, módszerek stb. mellett nehéz összehangolni: minden olyan módszer, amely a képességek fejlesztéséhez próbál kiemelt kereteket, teremteni akaratlanul és észrevétlenül kettős eredményre vezet. Egyfelől arra, hogy a nem tehetségesekről, a nehezebben fejleszthetőkről, akiknél az adottságok kibontása igen sok erőfeszítést igényelne, lemond az iskola, beletörődik abba, hogy ezek a gyerekek keveset profitálnak tanulmányaik során. Másfelől olyan helyzet alakul ki, hogy a jobb és rosszabb adottságúak szétválasztásánál a gyerek társadalmi helyzete is szerepet játszik, s belekerülünk abba a circulus vitiosusba, ahol a társadalmiból tanulmányi, majd ebből ismét társadalmi hátrány alakul ki. Ennek az ellentmondásnak a feloldása szempontjából nem tekinthető szerencsésnek az a törekvés, mely mind előbbre kívánja hozni (az általános iskola első periódusáig) a kiemelt tagozatos osztályok szervezését.

A fenti dilemma feloldására erősödik az utóbbi években a „fizikai származású gyerekek” segítésére irányuló szándék. A korábbiakban részletesebben kifejtettük, hogy ez a szándék, noha önmagában fontos és szükséges törekvést jelez, bizonyos mértékig külsőleges kell, hogy maradjon, mert nem az alapvető cél, a kollektív mobilitás oldaláról közelít a kérdéshez, hanem kiemelten az egyéni mobilitásra helyezi a súlyt. E mellett - illetve ezzel összefüggésben - az iskolában szerzett tapasztalatok arra mutatnak, hogy a közoktatás-politika helyes központi szándékának érvényesítésénél baj van a megvalósítás idejével és módjával.

A „fizikai származásúak segítése” ma teljesen az egyes iskolákra hárul, eszközei formálisak és sokszor adminisztratív jellegűek: az osztálykönyv F betűvel jelöli őket, és ez az F betű kell ahhoz, hogy valaki ingyen színházjegyet kapjon, előkészítő tanfolyamon részt vehessen, előnyt kapjon egymásik területen. A megkülönböztetés a gyerekek nagy nyilvánossága előtt zajlik, és igen sok, az eredeti szándékkal ellentétes eredményt szül; gyakran sérti az „F-betűseket”, ok nélkül bántja meg azokat a gyerekeket, akik nem felelősek egy társadalom örökölt hibáiért vagy adott körülményeiért; éppen a kevésbé tehetségesek (és szüleik) tőkét igyekeznek kovácsolni a megkülönböztetésből; olyan merev elkülönülést hoznak létre a két gyerekcsoport között, melynek távolabbi következményei biztosan rosszak; a sokszor formális kategorizálás nem veszi figyelembe azt, amit már elmondottunk, hogy valójában szinte minden nem értelmiségi „hátrányban” van.

Az alapvető baj azonban az, hogy a fokozott erőfeszítés későn kezdődik, a középiskolában, amikor már egyfelől az első nagy lemaradás, az első szelekció megtörtént (az általános iskola végén), s másfelől sok „hátrány” szinte behozhatatlanná vagy nagyon nehezen leküzdhetővé vált. A középiskolában kezdünk harcolni azokért a százalékokért amelyeket már az általános iskolában elvesztettünk, és amelyeket itt csak látszólag nyerhetünk vissza. Számot kell vetnünk mindemellett azzal, hogy a demokratizálás rendkívül hosszú folyamat, ahol csak hosszú távon, fokozatosan lehet eredményeket elérni, ahol ad hoc, kampányszerű beavatkozás sokat nem segíthet.

Végeredményben az iskolai problémák zömének gyökerét az általános iskolára vezethetjük vissza, és pedig nem elsősorban az általános iskola egész szerkezetére, hanem az ott érvényesülő módszerekre, belső mechanizmusokra. Úgy véljük, alig lehet a közoktatás-politikának fontosabb törekvése, mint azoknak a legkülönbözőbb pedagógiai, didaktikai, szervezeti lehetőségeknek a kikísérletezése, amelyek segíthetnek a mai helyzet megváltoztatásában az iskolai munka hatékonyságának általános javításával, a pedagógiai munka intenzitásának növelésével. Ennek nyilván számos eszköze van: azok a tervezetek, amelyek az óvodai oktatás és az egész napos iskola kiterjesztésére, esetleg az általános iskola utolsó osztályainak átszervezésére és a kötelező, egységes (de differenciált) oktatás korhatárának felemelésére vonatkoznak, valamennyien kedvezőnek tűnnek az itt vizsgált szempontból. Hasonlóképpen fontos eszköz lehet az iskola társadalmilag differenciált fejlesztése, a főként munkás-körzetek vagy elmaradott területek kiemelése, fokozott kedvezményezése. Minthogy a területi és társadalmi hátrány összefügg, a területi prioritás társadalmi hatása is kedvező lehet. A konkrét eszközök itt megint igen változatosak, a már kialakult formák, pl. tanyai kollégiumok vagy körzeti iskolák mellett új megoldások is elképzelhetők - akár a pedagógusok erősen differenciált bérezéséig. Emellett mindazok a pedagógiai, pszichológiai, didaktikai, szociolingvisztikai kutatások, amelyek egyfelől segítenek feltárni a társadalmi-kulturális hátrány konkrét összetevőit, másfelől segítenek a mainál hatékonyabb módszereket találni ezek leküzdésére, feltétlenül kívánatosnak tűnnek.

SUMMARY

The Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences has started a longer research series aimed at exploring social problems connected with education. The study gives a summary of some results achieved in the first step of the researches.

The theoretical background as well as the starting point of these researches are based on the fact that one of the main components of the specific development of the socialist system lies in a specific group mobility, called collective mobility resulting in the slow and gradual reduction of social differences between the strata. This process is due to economic, political and cultural factors. In their establishment a most important role is played by the cultural approach of the strata as well as the institutions promoting this approach, first of all, school. The basic tendency cannot be realised in an easy and quick way, since it is either hindered or retarded, partly by the difficulties and necessities of the economy, partly by the internal mechanisms of the today's structure.

The study demonstrates, on the one hand, how the present social differences exert an influence on the school results and school career of the children. It adds to the facts that have been known for a long time the description of how the social differences develop during the eight years of compulsory education (to what an extent can or cannot the school reduce the social and cultural drawbacks). On the other hand, relying on concrete figures, it examines such an internal mechanism of schooling which has, to some extent, an effect that is contrary to the explicit goals: the practice of social homogenization of the parallel classes, according to and connected with their capacities. Finally, it also points out that the social environments and social composition of the school as such are factors of some effect themselves as well, having an influence on both the school results of the children and the rates of their continued studies.

JEGYZETEK

1 A döntési jog, hatalom és erőszakszervek közötti összefüggésről lásd részletesebben: Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése, KJK, 1970.

2 A csoportmobilitás definíciószerűen azt jelenti, hogy társadalmi csoportok (rétegek, osztályok) egymás közötti relatív pozíciója változik. Ez bekövetkezhet egyetlen csoport mozgásának hatására is, ám többnyire több csoport helyzete egyidejűleg megy át olyan abszolút változáson, aminek végső eredménye a relatív helyzetváltoztatás. A csoport-mobilitás definíciója nem utal a változás irányára, ami igen sokféle lehet. Nálunk a szocialista átalakulást követően a volt uralkodó és volt elnyomott osztályok helyzete ellentétesen mozgott, teljes struktúraváltozást vonva maga után. Marx a relatív elnyomorodás fogalmával olyan csoportmobilitásra utal, amikor a csoportok (osztályok) közötti egyenlőtlenség nő: a jobb helyzetűeknél relatíve nagyobb a javulás, mint a rosszabb helyzetűeknél. Mi a fentiekben egy ezzel ellentétes jellegű csoportmobilitást tekintünk kíváncsúnak, és ezt nevezzük kollektív mobilitásnak.

3 Marx: Tőke. III. kötet. Szikra, 1951. 662. old.

4 Bourdieu, P.-Passeron, J.-C.: La reproduction. Minuit. 1970. p. 206.

5 Lásd erről legutóbb Rózsa László cikkét a Népszabadság 1971. április 11-i számában: "A közgazdasági és a szociális igazság."

6 Ismét csak utalásszerűen: ez a tendencia lehet egyik oka olyan tényeknek mint az azonos tudásszintet igénylő munkák eltérő anyagi megbecsülése, mindenképp a rövid távon, gazdaságilag hatékony gazdasági-műszaki munkák magas javadalmazása, és a csak hosszú távon ható és nem elsődlegesen gazdasági eredményt hozó pedagógusi munka díjazásának lemaradása. A jelenlegi pedagógus béremelés e tény felismerését, a nem elsődlegesen gazdasági érdekek érvényesítésének fontosságára utaló társadalmi szándékot tükrözi. Szeretnénk azonban megjegyezni, hogy - a fentiek értelmében - e feszültségnek olyan strukturális gyökerei vannak, amik folytonos odafigyelést és esetleg sorozatos korrekciókat tesznek majd szükségessé.

8 Lásd többek között: V.N. Subkin: Mologyozs vsztupaet v zsziny. Voproszu filozsofii, 1965. 5. és V. V. Vodzinszkaja: K voproszu o szociálnoj obuszlovlennosti vübora pro-fesszii. Cselovek i obszesztvo, II. 1967. Leningrád, a Szovjetunióról; J. Szczepanski: Socjologiczne zagadnienia wykstalszenia. PWN, 1963. - H. Kubiak: - W. Kwasniewizs: Niekture aspektu procesu demokratizacji szkolnictwa wyzszo. Studia Socjologiczne, 1967. 4. Lengyelországról; L. Machacek: Sociálna struktúra, sociálna mobilitaa selek-tivno-rozmiestnovacia funkcia školy. Soeologia, 1970. 1. Csehszlovákiáról.

9 Lásd pl. Ferge Sándorné: A gyerekekkel kapcsolatos néhány kérdés a statisztika tükrében. Statisztikai Szemle, 1962. 10. - Sántha Pál: A dolgozó szülő és a gyermek Valóság, 1965. 5. - Társadalmi rétegződés Magyarországon. KSH, Statisztikai Időszaki Közlemények, 1966. 11. - Erdész Tiborné - Timár János: Családi- társadalmi környezet, pályaválasztás, továbbtanulás. Valóság, 1967. 8.: Részletesebben a Neveléstudományi tanulmányok c. kötetben, 1966.

10 Lásd pl.: A Művelődésügyi Minisztérium Köznevelési Főosztályának útmutatóját. Köznevelés, 1964. július 3.

11 Az 1969/70. tanév I. félévi tanulmányi eredményeit gyűjtöttük össze, területi rétegezéssel, véletlenszerűen kiválasztott 320 iskola kb. 2000 osztályában. Az általános iskola 2., 4., 5., 7. és 8. osztályát, a gimnázium és szakközépiskola valamennyi osztályát megfigyeltük.

12 A 8 tizedes küszöböt az osztályok átlageredményei közötti különbségek eloszlásának ismeretében fogadtuk el szignifikánsnak. A teljes matematikai apparátust itt nem ismertettük, de tájékoztatásul megemlítjük, hogy ha a párhuzamos osztályok közötti összes lehetséges páros különbségeket tekintjük, akkor ezek az iskolatípustól függően mindössze az esetek 15-20%-ában haladják meg a 0,8-at.

13 Ismeretes, hogy minden képességvizsgáló teszt társadalmilag torzít (azaz ugyancsak nem valamilyen „adottságokról”, hanem már kialakult és társadalmilag differenciáltan kialakult képességről ad számot). Ezért nem sokkal „társadalom-függetlenebb” mérce, mint az iskolai osztályzat, és mindkét mérce felhasználásánál az lenne a helyzet, hogy a formailag „képesség” szerinti szelekció egyben társadalmi szelekció is lenne - de esetleg (főként megfelelő, speciális képességeket feltáró tesztek esetén) kevésbé, mint a mostani megoldásnál.

14 Erről igen jelentős, főleg angol irodalom áll rendelkezésre, PLJ. W. B. Douglas: *The Home and the School*. Mac Gibbon and Veal, 1964.; vagy B. Jackson: *Streaming: an education system in miniaturé*. Routledge and Kegan Paul, 1964. 15 Hogy milyen társadalmilag színezett szubkultúrák és milyen iskolai osztályok közötti feszültségek jönnek létre az angol párhuzamos osztályokra bontás, a „streaming” során, ennek kitűnő leírását adja D. H. Hargraeves: *Social relations in a secondary school* c. könyvében. Routledge and Kegan Paul, 1967.

15 Hogy milyen társadalmilag színezett szubkultúrák és milyen iskolai osztályok közötti feszültségek jönnek létre az angol párhuzamos osztályokra bontás, a „streaming” során, ennek kitűnő leírását adja D. H. Hargraeves: *Social relations in a secondary school* c. könyvében. Routledge and Kegan Paul, 1967.

GAZSÓ FERENC

A TÁRSADALMI FOLYAMATOK ÉS AZ OKTATÁSI RENDSZER

A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Stratégiai Kutatások programjának általános céljait követve a rendszerváltozás társadalmi hatásait és következményeit kívánja számba venni. Azt a kérdést vizsgálja, hogy a rendszerváltozás folyamatai miként érintik a magyar oktatási rendszert, mi történik a köz- és felsőoktatásban, milyen átalakulási folyamatok bontakoztak ki, illetve zajlottak le az utóbbi években, s mindezek milyen társadalmi következményekhez vezettek. Szemügyre vesszük továbbá azt is, hogy az oktatási rendszer átalakítását illetően miben sikerült politikai és/vagy szakmai konszenzust elérni, és mi az, ami ma is rendkívül erőteljesen vitatott, illetve a társadalmi érdekkollíziók előterébe kerülhet. Nyilvánvaló, hogy az oktatás a társadalmi átalakulás egyik kardinális területe. Az iskolarendszer működése lényegesen befolyásolhatja a társadalom gazdasági teljesítőképességét éppúgy, mint a strukturális viszonyokat, a hazánkban kialakuló egyenlőtlenségi rendszert. Az oktatási szféra dinamizáló, társadalmi erőforrást gyarapító szerepéről szóló közhelyeket a hazai hatalmi aktorok mindegyike elsajátította. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy az iskolarendszer a rendszerváltozás egész eddigi menetében a leginkább diszpreferált és méltánytalanul kezelt szférának bizonyult.

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA ÖRÖKSÉGRŐL

Elsőként a magyar oktatási rendszer államszocialista örökségének néhány sajátosságát érintjük. Mindenekelőtt azt a jellegzetességet kívánjuk kiemelni, hogy a vizsgált alrendszerben az alapvető átalakulás kezdete megelőzte, nem pedig követte az államszocializmus összeomlásával egybefonódó hatalomváltást. Az 1985-ben elfogadott oktatási törvény - főként a közoktatás szférájába - radikális változásokat indított el. Korlátozta a pedagógiai tevékenység direkt államigazgatási irányításának lehetőségét, utat nyitott az iskolai szintű szakmai önállóság kibontakozásához, bátorította a pedagógiai pluralizmus irányába mutató intézményi és tanári autonómia-törekvéseket. Az iskoláknak lehetőségük nyílt arra, hogy a helyi igényeknek megfelelően megváltoztassák pedagógiai arculatukat, a tantervi-tartalmi újításokat vezessenek be. Az oktatási rendszerre nehezedő állami monopólium mindenhatóságát egyre inkább az alternatív programok kínálata és terjedése váltotta fel. E folyamat szerves elemeként az utolsó szocialista parlament 1990-ben törvénymódosítással biztosította a fenntartói pluralizmus érvényesülését. Az iskolaalapítói jog az egyházakat éppúgy megillette, mint a természetes és jogi személyeket. Ez a döntés újabb lépéssel vitte előre az állami monopólium megszüntetését.

Valóban lényeges változásokról volt szó, hiszen az államszocialista rendszer működésének egyik pregnáns vonása éppen az volt, hogy az iskolát állami monopóliumként kezelte. Ez nem csupán az oktatási intézmények állami tulajdonát jelentette, hanem egyúttal az önfejlődéshez és hatékony működéshez olyannyira nélkülözhetetlen szakmai autonómia szinte teljes hiányát is. Az állami monopólium valójában univerzális elvként érvényesült. Az intézmények birtoklásában éppúgy kifejeződött, mint a pedagógiai tevékenység tartalmának, az intézmények belső munkarendjének, az értékközvetítés tartalmának és a tevékenység szervezeti formáinak rigorózan szabályozásában. Az állam a kötelező tantervek, nevelési tervek, módszertani előírások keretében messzemenően és aprólékosan szabályozta az iskolai tevékenység tartalmát, tökéletesen kikapcsolta mind a pedagógusok autonómia-igényét, mind pedig a szülők vagy a helyi társadalom kompetenciáját. A tantervi kényszer a pedagógust parancsteljesítő szerepre kárhoztatta.

Az állami monopólium pedagógiai érvényesítése négy évtizeden át meggyőző tapasztalatokat szolgáltatott arról, hogy semmi nem okozhat nagyobb zavart és kárt az oktatási rendszerben, mint az iskolák fölötti bürokratikus hatalom. Nemcsak a magyar pedagógusok, de az egész társadalom egyetemleges tapasztalata, hogy az állam szakmai irányító tevékenysége, az oly sok zavart okozó nagy tantervi reformkampányok igazi tatárjárást jelentettek az oktatási rendszerben. A legutolsó ilyen nagy kampányt, a hetvenes évek végén levezényelt tantervi reformot másfél évtizeden át sem heverte ki az iskola. E tapasztalatok nem csupán az állami monopólium fenntartásának célszerűségét kérdőjelezik meg, hanem egyúttal a tartalmi fejlesztésnek azt a stratégiáját is, amely mintegy vezényszóra, dátumhoz kötötten kívánja az iskolákat elindítani az új, korszerűnek mondott ismeretek közvetítése útján. Az egységességnek, a bürokratikus vezénységnek ez a víziója tetszetős lehet a hatalmi bürokrácia számára, bizonyos azonban, hogy ellentmond a hatékony iskolarendszert mindenkor jellemző pedagógiai pluralizmus elvének. *Voltaképpen tartalmi pluralizmusról az oktatási rendszerben csak akkor beszélhetünk, ha a tantervi alternatívitás az alapkövetelmények tekintetében is érvényesülhet.* Nincs semmi ok arra, hogy fenntartás nélkül elfogadjuk az állami megrendelésre készült kormánypedagógiai programok és tantervek magasabbrendűségét az iskolai gyakorlatban született és kipróbált mutációkkal szemben. Legyen bővülő kínálat a pedagógiai tartalom tekintetében, ugyanakkor az egyes intézmények

csorbitatlan jogaként ismerjük el a választás, az ún. helyi tanterv lehetőségét. Természetesen az államhatóság is készíthet tanterveket, nem célszerű azonban az innovatív iskolákat és pedagógusokat arra kényszeríteni, hogy az állampedagógiai program kívánalmainak megfelelően eklektikus kompromisszumok közé gyömöszöljék az egyébként egymástól nagyon is különböző, de tartalmi tekintetben korszerű és a pedagógiai hatékonyság követelményeinek bizonyítottan megfelelő sajátos helyi programokat.

Valójában az oktatási rendszert tartalmi monolitizmusát a pluralizmus sokszínűsége akkor válthatja fel, ha a különböző pedagógiai irányzatok és tartalmak *egyenlő eséllyel* jelenhetnek meg és *szabadon versenyezhetnek* egymással. Ha az oktatási rendszerben az irányító szakszociokrácia vagy az államhatalom által megszabott tartalmak és értékek a dominánsak, akkor az állammonopolista mechanizmusok érvényesülnek, függetlenül attól, hogy milyen jellegű a politikai berendezkedés. Egyébként az állampedagógiai kényszer keretei között működő oktatási rendszer nem feltétlenül államszocialista jelenség. A demokratikus és pluralista elvű hatalmi berendezkedések is kizárhatják vagy erőteljesen korlátozhatják a pluralizmus elvének érvényesülését az oktatási rendszerben. A monolitizmus, a tartalmi (tantervi, tankönyvi) egyöntetűség az iskola hatalmi eszközként kezelésével kapcsolódhat egybe. Ennélfogva önmagában a politikai berendezkedés gyökeres átalakítása semmiképpen nem garantálja, hogy az oktatási rendszerben a pedagógiai pluralizmus elvei jussanak érvényre.

A nyolcvanas évek közepén életbe léptetett oktatási törvény arra a felismerésre épült, hogy az állami monopólium negatív következményei akkor szüntethetők meg, ha az oktatási rendszer garantáltan birtokolhatja a pedagógiai tevékenység tartalmának meghatározásával összefüggő szabadságjogokat. A törvény nyomán kibontakozó változások pedig arra irányultak, hogy ennek feltételeit megteremtsék. Az egyik legnagyobb akadályt az jelentette, hogy az érvényben levő tanácstörvény az iskolák közvetlen szakmai irányítását a tanácsi bürokrácia jogkörébe adta. Az irányítói jogkörök ilyenfajta decentralizálása azt eredményezte, hogy határozottan növekedett az iskola kiszolgáltatottsága és a helyi, jórészt szakszerűtlen bürokrácia kompetencia nélküli uralma az iskola felett. Az államszocialista irányítási mechanizmusok szertefoszlásának folyamatába illeszkedett az iskolák feletti direkt államigazgatási, politikai kontroll alapintézményének, a szakfelügyeletnek a felszámolása is. Ezek a változások a dirigista politikai, szakigazgatási uralom államszocialista rendszerének alapjait rendítették meg.

Az oktatási rendszerben zajló változások radikalizmusát érzékelteti, hogy amikor 1990-ben megtörtént a hatalomváltás, az iskolákban már négy esztendeje titkos szavazással dönthettek a tanári testületek arról, hogy elfogadják-e igazgatónak azt a személyt, akit a helyi hatóság pályázat alapján kinevezni szándékozott.¹ A közoktatás emancipálása az állami ideológiai ellenőrzés alól és a modern polgári demokráciáknak megfelelő közoktatáspolitikai gondolkodás kialakulása lényegében a politikai rendszerváltást megelőzően megtörtént. A politikai átalakulás ezéért a hazai közoktatást sokkal kedvezőbb feltételek között találta, mint a szocialista régió többi országában.

Ugyanakkor az örökölt oktatási rendszer állapota és teljesítménye ellentmondásosnak minősíthető. A mérhető teljesítmények szempontjából az államszocialista oktatási szisztéma outputját kiegyensúlyozatlannak minősíthetjük. A nemzetközi összehasonlító mérések a rendszer globális teljesítményét a hetvenes és a nyolcvanas években egyaránt a nemzetközi élvonalhoz sorolták. Valójában a tesztelt teljesítmény szembetűnően aszimmetrikus volt. A matematika és a reálismeretek szférájában az oktatás kiemelkedőt produkált, ehhez képest a nyelvi-kommunikációs képességek fejlesztése, az idegen nyelvek oktatása, továbbá a humán műveltségi területeken felmutatott teljesítmény kifejezetten gyengének minősült.

Az oktatási rendszer nem tudott megbirkózni a strukturális gyökerű iskoláztatási esélyegyenlőtlenségek enyhítésének feladataival sem. A megkülönböztetett kedvezőtlen szociokulturális milióból érkező tanulók jó része funkcionális analfabétának minősíthető. Ha ezek a diákok valamiképpen mégis befejezték az általános iskolát, rendszerint akkor sem tettek szert olyan ismeretekre és képességekre, hogy megfeleljenek a középfokú oktatás alsó szintjén a hároméves szakmunkás-képzésben támasztott követelményeknek. A tömeges iskolai kudarc következtében egy-egy generáció kb. negyede mobilitási esélyek nélkül, rendszerint segédmunkásként gyarapította a feleslegesen foglalkoztatottak igen nagy tömegét. Miközben a rendszer legitimálásának céljait követő programideológia állhatatosan deklarálta az egyenlő esélyek elvét, az oktatási rendszerben a társadalmi esélyegyenlőtlenségek növekvő mérvű újratermelődésének tendenciája érvényesült. A nyolcvanas években a vezető réteghez és a szakértelmiségiek csoportjához tartozó fiatalok mintegy négyötöde érettségizett. Ez az arány azonban az alacsony iskolázottságú társadalmi csoportból érkező tanulók körében mindössze 23 százalék volt. A felsőfokú továbbtanulás szempontjából pedig a nyolcvanas évek empirikus felvételei az említett társadalmi csoportokhoz tartozók között tizenhét-szeres esélykülönbséget regisztráltak.

Mindez összefüggött azzal is, hogy hazánkban rendkívül szűk áteresztőképességű oktatási rendszer jött létre. Valójában a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig semmiféle lényeges expanzió nem volt a közép- és felsőoktatásban. A szférát nagyon erős preszelektív működés, ráadásul meglehetősen kedvezőtlen képzési szerkezet jellemezte. Ilyen tekintetben a magyar iskolarendszer szembetűnően lemaradt a nyugati fejlődéstől.

1. táblázat

<i>Az iskolák nappali tagozatát elvégzők aránya a megfelelő korúak körében</i>		
<i>Oktatási fokozat</i>	<i>1980</i>	<i>1990</i>
Szakmunkásvizsga	37,6	34,0
Gimnáziumi érettségi	15,8	16,6
Szakközépiskolai érettségi	18,5	19,9
Összes érettségi	34,3	36,5
Felsőfokú oklevél	9,8	11,2
<i>Forrás: Ifjúságstatisztikai Adattár, 1997. KSH</i>		

Az iskolázási arányok befagyasztása önmagában is felerősítette az oktatási rendszert egyébként is uraló kizorító versenyt. Az erősen preszelektív és sokféleképpen hierarchizált oktatási szisztémában pedig szükségképpen olyan kiválasztási logika érvényesült, ami a társadalmi eredetű esélyegyenlőtlenségek érvényesülésének kedvezett.

Végeredményben az összeomlott államszocializmus sokféle ellentmondással terhelt, ám működőképes és a változások iránt fogékony, számos területen nemzetközi összehasonlításban is jó színvonalú oktatási rendszert hagyományozott a nyomába lépő kapitalista rezsimre. A megújulásra képes, ugyanakkor az extenzív növekedéshez és a minőség javításához nélkülözhetetlen anyagi erőforrások minimumával sem rendelkező oktatási rendszer a nyolcvanas években elérte lehetséges teljesítményének plafonját. Nyilvánvalónak tűnt, hogy sem a közoktatásban, sem a felsőfokú képzésben nem lehet szó semmiféle jelentős fejlődésről az anyagi erőforrások számottevő gyarapítása nélkül. A rendszerváltozás mindenekelőtt az oktatás céljait szolgáló anyagi erőforrások gyarapodásának reményével kapcsolódott egybe.

A RENDSZERVÁLTOZÁS HATÁSAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Mit hozott a rendszerváltozás az oktatás számára? Vajon sikerült-e a hatalomváltást követő csaknem évtizednyi időben feloldani vagy enyhíteni az örökölt ellentmondásokat és kijelölni az iskolarendszer perspektivikus pályáját? Az indulás kecsegtetőnek tűnt. A számottevő politikai erőcsoportok egymást felülmúló ékesszólással ecsetelték az oktatás fejlesztésének stratégiai jelentőségét, kilátásba helyezve az iskolarendszer működési feltételeinek javítását, továbbá a gyökeres szakítást a maradványelvű költségvetési finanszírozás államszocialista gyakorlatával. Miként kinyilvánították azt is, hogy az oktatást a pártérdekeken túlmutató nemzeti ügyként kezelik, következképp kivonják a hatalmi csatározások ütközőzónájából. E megnyilatkozások a konszenzuszulvra épülő oktatáspolitikai reményét keltették.

A pártprogramok azonban mindenekelőtt vonzó ígéretekben bővelkedtek. Tartalmi tekintetben pedig sokkal inkább arra engedtek következtetni, hogy a hatalomvárományos politikai aktorok egyike sem rendelkezik a realitásokkal és az oktatási rendszer fejlesztési szükségleteivel egyaránt számot vető koncepcióval, s jórészt bizonytalanok a követendő közoktatás-politikai célok tekintetében. Mint ahogy nem tisztázták viszonyukat a nyolcvanas évek második felében kibontakozott változásokhoz sem. Ezeket általában negligálták, holott a legfontosabb kérdés elsősorban éppen az volt, hogy miként alakulhat a megkezdett reformok sorsa.

Vajon végérvényesen megszűnik-e az oktatás oly sok kárt és gyötrelmet okozó állami monopóliuma, főként a tantervi, tankönyvi alakban megjelenő állam-pedagógiai kényszer, avagy többé-kevésbé módosult tartalommal továbbra is fennmarad? Egyáltalán miként képzelik el az új hatalmi aktorok a közoktatás állami irányítását? Valóban visszaállítják-e a két világháború között működő tankerületi szakhatóságokat és az országos szakfelügyeletet, miként azt például az MDF oktatásügyi programja kilátásba helyezte? Azután: ki és hogyan fogja finanszírozni a közoktatást, kaphatnak-e költségvetési támogatást a nem állami oktatási intézmények, lesz-e tandíj az oktatási rendszerben, megmarad-e a pedagógusok nehezen kivívott egyetértési joga az iskolavezetők kinevezésénél, avagy ezt a jogot visszavonják? Megannyi kérdés, melyekre elsősorban az oktatásban érdekelték várták az új hatalom választát.

A hatalomváltást követően az iskola makrokörnyezetében zajló folyamatok és a kormányzatok oktatáspolitikai törekvéseinek hatására megszámlálhatatlan változás zúdult az oktatási rendszerre. 1993-ban új oktatási törvények születtek, a kormányváltáshoz kötődően módosult az oktatás irányítási rendszere. Bevezették a tandíjrendszert, de a kilátásba helyezett hitelrendszer nélkül, módosították a középiskolai érettségit, illetve a felsőoktatási felvételi rendszert, piacosodott a tankönyvellátás, csökkent, majd növekedett a pedagógusok óraszáma stb. Voltaképpen mindössze egy területen érvényesült a kormányváltásoktól nem függő stabilitás. Nevezetesen *mindkét kormány erőforrásokat vont ki az oktatási rendszerből és radikálisan csökkentette a tanári személyzet reálbérét*. Miután az oktatási rendszer átalakítását célzó hatalmi döntések nélkülöztek a politikai és számos esetben a szakmai konszenzust, alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy az iskola normális működéséhez olyannyira szükséges stabilitást megteremtsek. A hatalmi aktorok kompromisszum-készségének hiánya, a konszenzus-keresés elmulasztása permanensen olyan helyzetet eredményezett, ami destabilizálta az oktatási rendszert, a pedagógiai tevékenységet pedig a folyamatos bizonytalanság kényszerhelyzetébe szorította. Egyértelműen a hatalmi elit kudarca, hogy nem volt képes megvédeni az iskolát a hatalmi-politikai küzdelmek hullámveréseitől.

MINŐSÉG ÉS TÁRSADALMI ÁTERESZTŐ-KÉPESSÉG

A rendszerváltozás fogalmkörével jelölt társadalmi változások elsősorban két követelményt támasztanak az iskolarendszerrel szemben. Az egyik az oktatás minőségének biztosítása, a másik pedig a társadalmi áteresztő-képesség javítása, ami a középiskolázás és a felsőfokú képzés expanzióját igényli. Az ún. Monitor-vizsgálatok keretében alkalmazott összehasonlító mérések eredményei szerint a *tanulói teljesítmények* - a 4. és a 12. évfolyamos tanulók matematika-teljesítményének kivételével - *minden évfolyamon és minden vizsgálati periódusban romlottak*. Különösen az olvasási teljesítmények hanyatlása nagymértékű: a kilencvenes évek első felében az általános iskola 8. osztályában tanulók körében 12 százalékos, a 12. évfolyamon pedig mintegy 21 százalékos teljesítményhanyatlást regisztráltak a reprezentatív mérések. A kutatások fényt vetettek arra is, hogy a teljesítmény-hanyatlás erősen településfüggő, amit a 2. táblázat illusztrál.

2. táblázat		
<i>Az ún. hídfeladatokat sikeresen megoldók arányának változása 1991 és 1995 között (az általános iskola 8. osztályos tanulói körében)</i>		
<i>Település-típus</i>	<i>Olvasás</i>	<i>Matematika</i>
Budapest	- 9,25	- 2,39
Megyeszékhely	- 9,93	- 0,92
Egyéb város	- 11,91	- 4,95
Község	- 13,07	- 4,52
Országos átlag	- 11,98	- 3,24
<i>Forrás: Halász, 1997: 15.</i>		

A tanulmányi eredmények hanyatlása két szempontból is figyelemre méltó. Nyilvánvalóan mit sem ér az oktatási rendszerben meghirdetett modernizációs stratégia akkor, ha a teljesítményhanyatlást nem tudjuk megfékezni és megfordítani. Mivel a lakosság körében a tanulási, szakmaszerzési motivációk egyértelműen erősödtek az elmúlt években, a tapasztalt teljesítményhanyatlás hátterét az iskola világában kell keresnünk. Az empirikus tények alapján arra következtethetünk, hogy egyáltalán nem sikerült az iskola modernizációját teljesítményjavító lépésekkel előrevinni. *Semmiféle modernizáció nem építhető ugyanis az anyagi erőforrások drasztikus szűkítésére, a tanári munka elviselhetetlenül alacsony bérezésére, továbbá az oktatási rendszert destabilizáló, pártpolitikai indítékú és rövid távon érvényes döntésekre.*

A teljesítményhanyatlás településkötött módja növekvő esélykülönbségekre utal. A középiskolai továbbtanulásban ugyanis az iskola és/vagy szakmaválasztás lehetősége az általános iskolai tanulmányi teljesítményektől függ. Az elmúlt években rendkívül erőteljesen hierarchizálódott középfokú oktatásban olyan preszelektációs eljárások érvényesülnek, amelyek messzemenően leképezik a belépő tanulók tanulmányi eredményeit (3. táblázat).

3. táblázat		
<i>A belépők tanulmányi átlaga a középiskolák presztízse szerint</i>		
<i>Osztály-típus</i>	<i>Közepes presztízű iskolák</i>	<i>Magas presztízű iskolák</i>
8 osztályos gimnáziumok	4,50	4,43
6 osztályos gimnáziumok	4,38	4,58
Kéttannyelvű osztályok	4,15	4,55
Tagozatos gimnáziumok	4,04	4,50
Hagyományos gimnáziumok	3,83	4,42
Világbanki szakközépiskola	4,00	4,20
Szakközépiskolák	3,59	3,85
Speciális szakiskolák	2,50	2,90
Szaktanulmányok	2,46	2,67
<i>Forrás: Liskó, 1996.</i>		

Alighanem számot kell vetni azzal, hogy a teljesítmények általános javulásához szükséges feltételek megteremtésében legfeljebb a kezdeti lépéseknél tartunk. A modernizációt célzó elképzelések ugyanis részben kidolgozatlanok, másfelől erőteljesen vitatottak, és a pedagógusok jelentős részének averzióját váltják ki. Az ún. nemzeti alaptanterv (NAT) számos eleme például ma is kiélezett társadalmi-politikai és szakmai viták tárgya, holott a törvény előírása szerint a következő tanévben az iskolai-pedagógiai tevékenységet már ennek szellemében és előírásai szerint kellene folytatni.² Jó volna végre belátni, hogy amíg a tartalmi fejlesztést célzó reformok nem élveznek szakmai és társadalmi támogatottságot, illetve a modernizáció alapvetően szükséges anyagi erőforrásai nem állnak rendelkezésre, az oktatási rendszerben elkezdődött hanyatlást aligha lehet megfékezni.

AZ ISKOLÁZÁS EXPANZIÓJA

Nem kétséges, hogy a magyar oktatási rendszer legnagyobb léptékű fejleménye az ezredforduló körüli időkben a teljes értékű (érettségit adó) középfokú oktatás és a felsőfokú képzés kiterjesztése lehet. Ez a lépés egybeesik a máris erőteljesen jelentkező lakossági törekvésekkel, továbbá a szellemi tőkét, az általános képességeket és készségeket, a kurrens tudást felértékelő munkapiaci folyamatokkal. Nem mellékes azonban az Európai Unióhoz tartozó országokra jellemző iskolázottsági átlag elérésének célja sem. Ma még a magyar lakosság iskolázottsága jóval alacsonyabb a fejlett országokra jellemzőnél (4. táblázat).

A közölt korcsoportos iskolázottsági adatok növekvő lemaradásunkat tükrözik, főként a középszkolát végzettség csoportjában. Igaz, a hazai adatok kedvezőbbek mint az olasz, a spanyol és a portugál mutatók, ami azzal is összefügg, hogy nálunk korábban az esti és levelező képzés számottevően korrigálta a nappali képzés nemzetközi összehasonlításban jelentős hátrányait. Ráadásul a befejezett középfokú végzettséggel rendelkezők aránya a '96-os Mikrocenzus adatai szerint alacsonyabb a 4. táblázatban megadottnál. ³ Ez ugyanis a felnőtt népesség körében a következőképpen fest (5. táblázat). Nemzetközi tapasztalatok szerint a fiatalok iskolázási arányának összehasonlításában az egyik legmegbízhatóbb eljárás az, amikor az egyes életkori csoportok iskolázásban való részvételét hasonlítják				
4. táblázat				
A népesség iskolai végzettsége Magyarországon és az OECD-országokban korcsoportonként (százalékos arányok)				
	25-34 év	35-44 év	45-54 év	
Magyarország *	45,6	40,1	37,7	
OECD-országok átlaga **	69,0	63,0	54,0	
Különbőség	23,4	22,9	16,3	
Felsőfokú végzettségük aránya a korcsoporton belül				
Magyarország *	13,8	12,7	12,3	
OECD-országok átlaga **	23,0	23,0	19,0	
Különbőség		10,3	6,7	
* 1995-re vonatkozó adat ** 1994-re vonatkozó adat Forrás: Az OECD-országokra vonatkozó adatok forrása: Education at a Glance 1996. OECD. A Magyarországra vonatkozó adatok forrása: Hablicsek, 1996.				

5. táblázat			
A befejezett középfokú végzettséggel rendelkezők aránya korcsoportonként (százalékos arányok)			
Korcsoport	1980	1990	1996
25-29 éves	27,2	27,2	31,7
30-39 éves	24,9	26,1	29,5
40-49 éves	14,8	23,5	28,7
50-59 éves	10,1	13,5	20,9
60-x éves	5,20	7,10	10,3
Forrás: Mikrocenzus, KSH, 1996.			

össze. Magyarországon a középiskolai képzésben résztvevők aránya 16 éves korban még viszonylag magas, de már itt is szignifikáns elmaradás figyelhető meg a legfejlettebb országokéhoz képest. Az idősebb korcsoportok esetében pedig a fejlettebb országok és Magyarország közötti távolság egyre nagyobb.

Vizsgáljuk meg ezek után, miként fest a középiskolázás expanziója a rendszerváltást követő években. Az adatok arra utalnak, hogy a kilencvenes évek első fele nem hozott semmiféle expanziót a felnövekvő nemzedék középfokú iskolázásában. A demográfiai hullámot lényegében a leginkább igénytelen 3 éves szakmunkásiskolák vezették át.

A közölt adatok világosan jelzik, hogy sem a gimnáziumok, sem a szakmai középiskolák befogadóképessége nem növekedett a hatalmváltást követő években. Miután a demográfiai hullám átvonult a szakmunkásképzésen, az arányok megváltoztak a középiskola két típusa javára. E változás nyilvánvalóan demográfiai fejleményekkel függ össze, nevezetesen azzal, hogy a tanulólétszám globális csökkenése - éppúgy, mint a létszámnövekedés a demográfiai hullámhegy idején - elsősorban a szakmunkásképző iskolákat érintette.

Természetesen az iskolatípusok közötti arányok az utóbbi években módosultak. Ilyen értelemben konstatálhatjuk, hogy a kilencvenes évek közepén jelentősen növekedett az érettségit adó iskolafajtákban továbbtanuló fiatalok aránya. Ezt akár sajátos expanziónak is tekinthetjük, ugyanakkor semmiképpen nem feledkezhetünk meg azokról a negatív következményekről, amelyek azzal függnek össze, hogy a demográfiai hullámot szinte kizárólag a szakmunkásképző iskolára terheltek. Ez a megoldás sem a munkapiaci folyamatokkal, sem a lakosság iskolázási igényeivel nem esett egybe. Miközben az iskolázási igények egyre inkább a gimnáziumi típusú általános képzés, továbbá a szolgáltatás és az infrastruktúra világába vezető szakképzési irányok felé fordultak, az oktatáspolitikai túlnyomóan iparcentrikus és az extenzív gazdaság munkaerő-szükségletének sajátosságait rögzítő képzési formába terelte a fiatalokat. A kényszerválasztás folytán a szakmunkásképző iskolába belépő fiatalok jelentős része olyan szakmai ismeretekre tett szert, amelyek átmenetileg, illetve tartósan relevanciájukat veszítették a gazdaság átalakulása következtében.

6. táblázat				
<i>A középiskolai oktatásban résztvevők aránya meghatározott életkorokban (százalékos arányok)</i>				
<i>Ország</i>	<i>15 évesek</i>	<i>16 évesek</i>	<i>17 évesek</i>	<i>18 évesek</i>
Egyesült Államok	95,7	91,4	72,0	36,9
Japán	96,8	95,1	90,3	1,8
Dánia	97,8	92,2	80,1	68,9
Franciaország	94,1	92,1	87,2	58,6
Németország	93,1	95,3	92,8	82,3
Görögország	86,1	88,4	62,1	19,4
Hollandia	99,0	97,3	90,8	67,9
Írország	94,3	87,5	70,2	33,1
Spanyolország	91,0	75,6	66,9	35,5
Egyesült Királyság	98,9	75,3	55,3	18,7
Svédország	95,6	89,2	87,0	59,6
Törökország	45,9	39,3	33,9	19,8
OECD-átlag	93,1	86,9	75,4	44,2
Lengyelország	81,6	85,1	81,6	49,8
Csehország	90,2	86,9	39,4	---
Magyarország	84,4	75,2	45,4	12,2
<i>Forrás: Bessenyei, 1997.</i>				

A szakmunkásképzés szakmaszerkezete ugyanis vajmi keveset változott. A tanulók csaknem 60 százaléka ugyanúgy ipari szakmákat tanult, mint a hetvenes-nyolcvanas években. Egyedül a szolgáltatási területen mutatkozott némi aránynövekedés. Ilyenformán a felduzzasztott szakmunkásiskola-hálózat futószalagon termelte a munkanélküli utánpótlást. Az elhelyezkedni nem tudó, pályakezdő fiatalok mintegy kétharmada a szakmunkásképző iskolákból érkezett.

7. táblázat					
<i>Az első évfolyamos tanulók számának alakulása a különböző középfokú iskolatípusokban 1990 és 1996 között</i>					
<i>Tanév</i>	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola</i>	<i>Szakmunkásképző</i>	<i>Középf. szakiskola</i>	<i>Összesen</i>
<i>1990/91.</i>	36.334	47.605	81.788	8.106	173.883
<i>1991/92.</i>	36.234	48.820	74.033	12.578	171.665
<i>1992/93.</i>	37.407	49.268	66.380	16.225	169.288
<i>1993/94.</i>	37.643	50.239	63.335	15.818	167.035
<i>1994/95.</i>	38.503	48.889	61.034	12.061	160.487
<i>1995/96.</i>	36.413	46.252	55.532	9.873	148.070
<i>Forrás: MŰM, 1997.</i>					

Az erőforrások igazi pazarlását tehát nem az jelentette az oktatási rendszerben, hogy a tanuló-tanár arány a középfokú oktatásban valamivel kedvezőbb képet mutatott, mint az OECD-országokban. Sokkal inkább az történt, hogy óriási anyagi ráfordítással éveken át olyan képzés folyt, ami sem az adott szituációban, sem pedig távlatosan nem hasznosítható a munkapiacra, illetve nem javítja az egyének munkaszervezési-előmeneteli esélyeit.

Nem véletlen tehát, hogy a tanulólétszám jelentős csökkenésével összefüggő iskolázási folyamatok bizonyos szakképző intézmények elnéptelenedéséhez vezettek. Ez a szituáció viszont az iskolafenntartók jelentős részét arra készítette, hogy magát a hálózatot limitálja, holott a képzési rendszert és a felhalmozott szellemi kapacitást meg kellett volna menteni, hiszen az oktatás expanziója keretében átalakításról, a képzési szerkezet változásairól, nem pedig az intézményrendszer felszámolásáról lenne szó.

A tanulólétszám drasztikus csökkenése következtében az ország képzési intézményhálózata, a mobilizálható infrastruktúra mennyiségi tekintetben biztosítani képes a teljes értékű középiskolázás kiterjesztésére vonatkozó társadalmi-lakossági igények kielégítését. A középfokú oktatás kiterjesztésének intézményi-infrastrukturális és személyi feltételei tehát jórészt adottak, illetve kevés anyagi ráfordítással biztosíthatók.

Az expanzió azonban a képzési kínálat és kereslet között feszülő kiélezett ellentmondások feloldását igényelné. A teljes értékű középiskolázás kiterjesztésének ugyanis a kilencvenes évek második felében főként az elavult, az igényektől és szükségletektől eltávolodott képzési szerkezet lehet a legnagyobb akadálya. A kereslet és kínálat feszültségeinek csökkentése, de még inkább azok feloldása igen komplikált feladat. Számításba veendő, hogy amennyiben egy adott horizontális struktúra keretei között valamely iskolatípusban, például a szakközépiskolákban megnő a tanulók száma és aránya (az arány az elmúlt néhány esztendőben 10 százalékkal növekedett), akkor e mennyiségi változás hatásai messzemenően érintik a közoktatás egész vertikális és horizontális szerkezetét. Oktatáspolitikai-stratégiai feladat annak meghatározása, hogy az iskolaszervezetben milyen horizontális és vertikális elmozdulások lennének előnyösek és kívánatosak. Ez azonban jelenleg a rendkívül vehemensen vitatott, politikai és szakmai kollíziók tárgyát képező kérdések egyike.

A jelenlegi kormányzat a középfokú oktatás expanzióját a NAT-ra épülő szerkezeti változások kiteljesítésével kapcsolja egybe. E stratégia lényege az ún. általános alapoktatás időtartamának felemelése. Voltaképpen a *10 tanéves általános képzésről* van szó, ami az elképzelések szerint az alapoktatás és az ún. alsó-középfokú képzés keretei között realizálná. Az MKM által közzétett közoktatás-fejlesztési stratégia szerint 10-15 éves távlatban a tanulók mintegy 80-85 százalékanak kellene eljutnia a 10 tanéves általános képzés befejezéséig. Innen a tanulók útja két irányba vezetne, a kéttanéves ún. felső középiskolába, illetve a jórészt az iskolarendszeri kereteken kívül szerveződő szakképzésbe.

A nemzeti alaptanterv bevezetése nyilvánvalóan alapvető szerkezeti változásokhoz vezet az oktatási rendszerben. Igen valószínű, hogy olyan *kettős iskolarendszer* jön létre, amelynek az egyik ága a 6 osztályos alapiskola elvégzése után egy 10 tanéves megnyújtott általános iskolába, a másik pedig a hatosztályos érettségit adó középiskolába vezetne. A 6+4-es szerkezetű 10 osztályos iskolát elvégzők elvileg átléphetnének ugyan a kétéves felső középiskolába, gyakorlatilag azonban az ilyen átlépés a középiskolák és az ún. alsó középiskolák között meglévő színvonalkülönbségek miatt csak ritka kivételként fordulhatna elő. Az iskolázás egyik útja tehát (a 6+6-os rendszer) a teljes értékű középiskolázást tenné lehetővé, a másik út (a 6+4-es szerkezet) pedig beszűkítené az egyének iskolázási esélyét és főként az iskolarendszeren kívül szervezendő szakképzésbe vezethetne. Erről a szakképzésről egyébként a minisztériumi koncepció keveset árul el. Annak alapján megítélhető a szakképzés iskolarendszeri elhelyezkedése sem strukturális szempontból, sem pedig a működtetés tekintetében. Nem derül ki például, ki tartaná fenn ezt a szakképzést és egyáltalán milyen anyagi bázison működne.

A bizonytalanságot csak növeli, hogy az érvényes oktatási törvény a jelenlegi iskolaszervezet fennmaradását deklarálja. Ugyanakkor a NAT bevezetéséről intézkedő, nemrég hozott kormánydöntésből egyértelműen következik, hogy a NAT életbelépése egyúttal az iskolaszervezet alapvető átalakulásának kezdete. Ilyenformán a középfokú oktatás expanziójának kérdésében is fordulóponthoz érkezünk. A jelenlegi oktatáspolitikai - úgy tűnik, - eldöntötte, hogy az iskolaszervezetet fokozatosan összhangba hozza a nemzeti alaptantervben körvonalazott ún. pedagógiai ciklusokkal. Ez az elképzelés azonban széles körű politikai, társadalmi és szakmai ellenállásba ütközik. Az ellentábor érvei szerteágazóak. Makrotársadalmi szempontból a kilátásba helyezett szerkezeti változás társadalompolitikai összefüggéseit úgy interpretálják, hogy *olyan iskolaszervezet kialakításáról van szó, amely koherens a Magyarországon jelenleg zajló társadalmi polarizációval, és annak konzerválását, megerősítését szolgálja.* Holott - az ellenzők felfogása szerint - olyan iskolarendszer kialakítására kellene törekedni, amely valamelyes esélynövelő szerepet is betölthet, illetve nem konzerválja mereven és egyértelműen a társadalmi megosztottságot. Az utóbbi felfogás hívei ugyanis gondolatmenetüket arra az argumentációra építik, hogy a kialakuló kettős iskolaszervezet, a 6+4-es és 6+6-os elágazás mereven leképezi a makroeredetű iskolázási és település-földrajzi különbségeket. Nem fogadják el azt az ellenérvet, mely szerint a nemzeti alaptanterv éppenséggel az iskolarendszer egységét és átjárhatóságát garantálja, mivel közös követelményeket ír elő a kötelező oktatás 10 évfolyama számára, függetlenül a konkrét iskolaszervezettől.

Ez az argumentáció azonban szemlátomást nem győzi meg a kételkedőket. A nemzeti alaptanterv ugyanis a minimum követelményeket deklarálja. A cél éppen az, hogy az iskolák a tanulók felkészültségéhez, érdeklődéséhez és az iskola anyagi lehetőségeihez igazodva olyan helyi tanterveket, iskolai programokat dolgozzanak ki és realizáljanak, amelyek nemcsak kiegészítik a nemzeti alaptantervet, hanem egyúttal új minőséget is jelentenek a közoktatásban. Az iskolai programalkotásnak éppen ez az értelme. Az egységesítésre való hivatkozás tehát tulajdonképpen egy olyan állampedagógiai szabályozás analógiáját idézi fel, amely az államszocializmus meghatározott periódusát jellemezte, amikor a központi tanterv rendkívül aprólékosan szabályozta a pedagógiai történéseket. Ám, szerencsére, az állampedagógiai falanszter sem tudta megakadályozni az iskolák közötti minőségi különbségeket. Végeredményben kialakult az elitiskolák rendszere, ahol a bejutás vagy átlépés tekintetében rendkívül rigorózus szelekció érvényesült. A nemzeti alaptanterv pedig nyilvánvalóan még kevésbé garantálja, hogy az oktatási rendszerben ne alakuljanak ki egymástól teljesen eltérő célokat követő iskolák. Ez önmagában semmiképpen nem negatívum. A kiegyenlítő egységesítés mérhetetlen károkat okozna a társadalomnak és az egyéneknek egyaránt.

Az oktatás közös követelményeit tartalmazó kötelező kormánytanterv tehát semmiképpen nem akadályozhatná meg, hogy gyökeresen másként alakuljon az iskolai életútja azoknak a tanulóknak, akik 12 éves korban a 6 osztályos középiskolába lépnek be, mint azoké a főként falusi tanulóké, akik a megnyújtott általános iskolát vagy más terminológiával az ún. alsó középiskolát végeznék el. Ráadásul a magyar közoktatás településszerkezete olyan, hogy a középiskolák kb. 300 településen sűrűsödnek. Ezért a 6 osztályos alapképzést követő elágazás erőteljes településszelekcióval is egybekapcsolódna.

A kormánykoncepció ellenzői a közoktatás expanzióját nem a 10 tanéves általános képzés kiépítésének keretei között képzelik el, hanem *a teljes értékű, érettségivel záruló középfokú oktatás befogadóképességének növelése útján*. Ennek lehetőségét maga a kormánykoncepció sem zárja ki, kétségtelen azonban, hogy a hangsúlyt nem erre, hanem a 10 tanéves általános képzés kialakítására helyezi. A konszenzushiány szembetűnő. Miután lényeges és az oktatás jövőjét meghatározó kérdésről van szó, a legrosszabb, ami ebben a szituációban történhet, ha a pillanatnyi erőpozíciók alapján születik döntés a közoktatás távlatát meghatározó stratégiai kérdésben.

A középfokú oktatás kiterjesztésére vonatkozó kormányzati elképzeléseket bizonyára erőteljesen befolyásolta a szembenálló megoldásmódok eltérő költségigénye is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a 10 tanéves keretben elképzelt expanzió jóval kisebb erőforrás-igényeket támaszt, mint a teljes értékű középiskolázás kiterjesztése. Ha a középiskola állami finanszírozásának mindmáig érvényes trendjét vesszük alapul, akkor voltaképpen megalapozott aggályaink lehetnek a kiterjesztés erőforrásait illetően.

Az oktatási rendszer anyagi ellátottságát az elmúlt években a nemzeti jövedelem több évig tartó nagymértékű csökkenése, illetve stagnálása, a magas infláció, továbbá a közkiadások csökkentésének igyekezete határozta meg. Az oktatás részesedése a GDP-ből a kilencvenes évek elején - döntő mértékben a GDP csökkenésének hatására - 5,08 százalékról 6,66 százalékra növekedett. 1992 után azonban a GDP-ből való részesedés aránya csökkenni kezdett: 1993-ban 6,53 százalék, 1994-ben 6,38 százalék és 1995-ben már csak 5,38 százalék volt. A tanulói létszámcsökkenés nem kapcsolódott egybe az egy tanulóra jutó GDP kiadások arányos növekedésével: amíg például az egy diákra jutó oktatási kiadások nagysága 1993-ban az általános iskolások esetében az egy lakosra jutó GDP 22,5 százaléka volt, addig ez az arány 1995-ben már csupán 20,6 százalékot tett ki. A gimnazisták és szakközépiskolások esetében a szóban forgó arányok szintén kedvezőtlenül változtak: 1993-ban 25,6, illetve 30 százalék, 1995-ben pedig 22,6, illetve 23,1 százalék. Az egy tanulóra jutó közoktatási kiadások 1995-ig az általános iskolai oktatásban megőrizték reálértéküket. A középfokú oktatásban azonban a kiadások reálértéke monoton módon csökkent, 1995-ben pedig minden iskolafajtában radikálisan zuhant.

A költségvetési ráfordítások reálértékének változását a 8. táblázat adatai szemléltetik.

Az egy tanulóra (hallgatóra) jutó költségvetési ráfordítás az általános iskola kivételével minden iskolafajtában folyamatosan csökkent. A kormányváltást követően azután az alapoktatás is a többi intézményfajta sorsára jutott. Egyetlen esztendő alatt (1995-ben) közel egyötöddel csökkent a költségvetési támogatás reálértéke az általános iskolai oktatásban. 1995-ben hasonló nagyságrendű erőforrás-kivonás sújtotta a többi képzési típust is. A költségvetési ráfordítás adatai fényt vetnek arra is, hogy voltaképpen miért nem hirdethetett expanziót a középfokú képzésben a rendszerváltó kormányzat. Ennek háttere nyilvánvalóan az állami ráfordítások drasztikus csökkentése, ami eleve irreálisra tett bármilyen kiterjesztést. Olyan körülmények között, amikor a középiskolázásban 5 esztendő alatt mintegy egyharmaddal csökkent a költségvetési ráfordítás reálértéke, és amikor ráadásul a tanulólétszám is növekedett, értelmetlen, sőt elhibázott lett volna bármilyen expanziót hirdetni.

A demográfiai hullám átvonulását követően azonban a teljes értékű középiskola befogadóképességének szintentartása a korábbinál nagyobb arányban biztosítja a megfelelő korosztály teljes értékű középfokú képzését. A közoktatás anyagi erőforrásainak számottevő javítása nélkül viszont minőségelvű expanzió aligha lehetséges. Mivel az állami ráfordítások jelentős növekedése helyett sokkal inkább az ún. szintentartó finanszírozás képzelhető el, ennek a feltételrendszernek a bázisán sokkal inkább a középfokú oktatás olyan kiterjesztése jöhet szóba, ami elsősorban a 10 tanéves általános képzés kiterjesztését jelenti. Ennek az erőforrás-szükséglete ugyanis sokkal kisebb, mint a teljes értékű, érettségivel záruló oktatás költsége. A középfokú képzés expanziójára vonatkozó, egymással ütköző

elképzelések mögött tehát az állami erőforrások mobilizálásának és a ráfordítások szükséges nagyságrendjének eltérő felfogása húzódik meg.

EXPANZIÓ A FELSŐOKTATÁSBAN

Az állami erőforrás-kivonás a felsőoktatást sújtotta a legnagyobb mértékben. Úgy tűnik, a finanszírozásban olyan stratégia érvényesült, hogy az egymást váltó kormányzatok a képzési rendszerben alulról felfelé haladva csökkentették a költségvetési támogatást. A vizsgált 5 esztendőben a felsőoktatásban mindössze egyetlen olyan év akadt, amikor nem csökkent a költségvetési támogatás reálértéke (lásd a 8. táblázatot).⁴

8. táblázat						
<i>A fogyasztói árindex és az egy tanulóra (hallgatóra) jutó költségvetési kiadások alakulása 1991-1995 között (az előző év százalékában)</i>						
Év	Fogyasztói árindex	Általános iskola	Gimnázium	Szakközép-iskola	Szakk munkás-képző	Felsőoktatás
1991	135,0	134,8	126,9	126,2	127,9	123,1
1992	123,0	126,9	119,2	118,3	130,7	127,5
1993	122,5	121,8	119,6	117,5	138,2	108,0
1994	118,8	128,2	120,0	109,7	110,0	111,0
1995	128,2	111,6	114,6	109,2	108,1	103,9
Forrás: KSH adatok alapján saját számítás.						

Ugyanakkor a rendszerváltozással a felsőoktatásban napirendre került annak a jóval korábban megérlelődött felismerésnek a realizálása, amely a felsőoktatás nagymérvű kiterjesztését és a tömegoktatás irányába történő elmozdulást sürgette. E folyamatot demográfiai fejlemények is motiválták, amennyiben a kilencvenes évek elején az ún. nagylétszámú korosztályok dörömböltek az egyetem kapuin. Az elmúlt 6 esztendőben valóban előrehaladt a felsőoktatás extenzív kiterjesztésének folyamata.

9. táblázat								
<i>A nappali képzésben résztvevők száma és aránya (százalékban) a megfelelő, 20-24 éves korúakhoz képest a magyar felsőoktatásban 1980-1996 között.</i>								
	1980	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
A hallgatók száma	64.057	76.601	83.328	92.328	103.713	116.370	129.541	141.871
A 20-24 évesek %-ában	9,2	10,4	11,5	12,4	13,1	13,9	15,0	16,1
Forrás: KSH, 1997.								

Nagy volumenű változásról van szó, hiszen - miként a közölt számokból kitűnik - néhány esztendő alatt csaknem duplájára növekedett a felsőoktatásban résztvevők száma. Ez pozitív fejlemény. Némelyek interpretációja szerint alapvető áttörés történt. Indokolatlan azonban megelégedezni a folyamat árnyoldalairól, mindenekelőtt arról, hogy a felsőoktatás kiterjesztése drasztikus erőforrás-kivonással kapcsolódott egybe. 1991 és 1996 között ugyanis mintegy 41 százalékkal csökkent a felsőoktatási ráfordítások reálértéke. Ily módon az expanzió következtében kialakult egy, a hallgatói létszámot tekintve felduzzasztott, ám szélsőségesen erőforrás-hiányos felsőoktatás, amely az anyagi ellátottság lehető legalsó szintjén működik. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságilag fejlett országokban annak idején az expanzióknak nem ezt a módját alkalmazták. A kérdés mármost az, hogy egy ennyire eszköztelenített és ugyanakkor felduzzasztott felsőoktatást miként lehetne megóvni a színvonal katasztrofális csökkenésétől.

Ráadásul az expanziót más jellegű problémák is kísérik. Arról van szó, hogy a felsőoktatás nagymérvű mennyiségi kiterjesztése célszerűtlen képzési szerkezetben realizálódott. Valójában a képzési szerkezet az elmúlt 7 esztendőben alig változott. A hallgatói létszám növekedése egészében lineáris módon történt. A beáramlás olyan területeken is magas volt (műszaki felsőfokú képzés, pedagógusképzés stb.), ahol a szükségletek semmiképpen nem igényelték az

ilyen mérvű felduzzasztást. Ami például a pedagógusképzést illeti, a 2010-ig végigvezetett számításokból az derül ki, hogy a szóban forgó időszakban a mostani tanári állományt csak mintegy 12-15 ezer új pedagógus beállításával kellene kiegészíteni. A következő 10 esztendőben azonban mintegy 68 ezer új tanárt és tanítót bocsát ki a felsőoktatás.

Valójában arról van szó, hogy a magyar felsőoktatás kiterjesztésének erőforrás-feltételeit, a képzési szerkezettel összefüggő problémákat és több más kérdést előzetesen nem gondolták át. Az expanzió tehát afféle "vakrepülésként" valósult meg. A legnagyobb probléma mégis az, hogy a képzés extenzív kiterjesztéséhez nem teremtdött semmiféle pótlólagos erőforrás. Csupán 1997-ben és átmenetileg volt jellemző, hogy a költségvetési támogatás növekedése meghaladta az inflációs rátát. A felsőoktatást csak egyetlen esztendőre emelték a prioritásokat élvező területek csoportjába. Az 1998. évi költségvetés legfeljebb az inflációval való lépéstartás lehetőségét ígéri.

Magyarországon jelenleg a megfelelő korosztály mintegy 16 százaléka folytathat felsőfokú tanulmányokat. Ez igen messze van az Európai Unió átlagától (41 százalék). Ezzel a mostani aránnyal az európai listán csak két ország van mögöttünk, Törökország és Portugália. Még a volt szocialista országok közül is megelőz minket Csehország (19 százalék), de főként Lengyelország (28 százalék), ahol valóban jelentős expanziót valósítottak meg a felsőoktatásban. Következésképp a hazai felsőoktatás további kiterjesztése elkerülhetetlen. Ez azonban már nem kapcsolható össze erőforrás-kivonással, a tanárok elbocsátásával és a bérek leszorításával, sőt, nem építhető az anyagi erőforrások szinten tartására sem. A folyamat ugyanis beruházás-igényes: sem a jelenlegi épületállomány, sem pedig az anyagi eszköztár, még kevésbé a tanári fizetés nem elégséges egy megfelelő színvonalon működő, ám a korábbinál jóval több hallgatót befogadó, a doktori képzést és az ún. post-secondary oktatást egyaránt integráló felsőoktatás kiépítéséhez.

Jelentős beruházás nélkül tehát további expanzióra nemigen kerülhet sor. Ebben a szituációban két alternatíva képzelhető el. Ismételten befagyaszthatják a felsőoktatást, de a korábbinál magasabb mennyiségi szinten. Ez nagyobb zavarok nélkül lehetséges, hiszen a demográfiai változások következtében a mostani hallgatói létszám megőrzése esetén, egy-egy korosztálynak mintegy 25-30 százaléka juthatna be a felsőoktatásba. Az ellátottság mostani szintjén azonban igényes és versenyképes felsőoktatás a hallgatói létszám szinten tartása esetén sem működhet. Az erőforrások gyarapítása tehát elkerülhetetlen.

Számos jel szerint azonban a költségvetési támogatás volumenének megfelelő növelését a hatalmi aktorok nem tartják célszerűnek vagy lehetségesnek, és ezért olyan megoldást preferálnak, ami az állami felsőoktatás részleges magánosítását jelenti. *A cél az, hogy a költségek lehető legnagyobb arányát maguk a használók viseljék.* Ezért a felsőoktatásban primátust élvez minden olyan jelentkező, aki megfelelő anyagi erőforrásokkal rendelkezik a növekvő képzési költségek viseléséhez. Az állami felsőoktatás nálunk tapasztalt magánosítása unikális megoldásnak tekinthető. Következmenyei ma még sok tekintetben beláthatatlanok. Annyi azonban máris nyilvánvaló, hogy *a hatalom utat nyitott az anyagi előnyök korlátlan érvényesítéséhez a tudástőke területén.* A felsőoktatási törvény módosítása alapján az anyagi és szellemi erőforrások koncentrált halmozása immár mechanizmusként érvényesülhet a hazai felsőoktatási rendszerben.

Ugyanakkor a társadalmi berendezkedés alapvető kérdése, hogy a mobilizálható tőkejavakkal nem rendelkező társadalmi csoportok hozzájuthatnak-e hazánkban a kurrens tudásjavakhoz. A probléma makrostrukturális jelentőségét csak növeli, hogy a polgárosodásnak a termelőtulajdonnal összekapcsolódó formái nálunk rendkívül korlátozottan érvényesülhetnek, amennyiben a tulajdonszerkezet immár befejeződő átalakulásának periódusában azt tapasztalhatjuk, hogy mindössze a hazai lakosság 6 százaléka rendelkezik olyan termelőjavakkal, amelyek többé-kevésbé megalapozhatják a polgári létforma és életvitel lehetőségét. Következésképp *hazánkban a polgárosodás, átfogóbban az állampolgári felemelkedés fő formája csakis a tudásjavak megszerzésére épülhet.* Ha azonban a megbecsült társadalmi pozícióra is átváltható érvényes tudás megszerzése jelentős egyéni-családi anyagi erőforrásokhoz kötött, akkor nem alakulhat ki olyan polgárság sem, amelynek létezése a tudástőkéhez kötődik. A probléma éppen az, hogy a hazai felsőoktatás (és a közoktatás) egyre szűkülő társadalmi áteresztő-képessége a polgárosodásnak ezt az esélyzónáját is beszűkíti, s ilyen formán az állampolgárok többsége - elsősorban a semmiféle mobilizálható tőkefajttával nem rendelkezők - semmilyen forrásból nem képesek esélygyarapító eszközökre, ismeretekre, javakra szert tenni.

TÁRSADALMI POLARIZÁCIÓ AZ OKTATÁSI RENDSZERBEN

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy miként fest a magyar oktatási rendszer áteresztő-képessége! Vajon az expanzió együtt jár a továbbtanulási esélyek számottevő javulásával, avagy a korábbihoz hasonló mérvű vagy éppen növekvő esélykülönbségeket konstatálhatunk? Mennyire rétegspecifikusak jelenleg a közép- és felsőfokú továbbtanulási esélyek? Milyen az oktatási intézmények társadalmi áteresztő-képessége és hasznélvezete?

A hazai empirikus kutatások egybehangzó tapasztalata, hogy a rendszerváltozás folyamatai az alsó és középső rétegek körében is felerősítették a gyermekek iskolázásának igényét. A növekvő iskolázási és szakmaszerzési törekvések mögött elsősorban az a munkapiaci tapasztalat húzódik meg, hogy az alacsony iskolai végzettség és a szakképzettség hiánya leküzdhetetlen hátrányt jelent a munkahelyekért és társadalmi pozíciókért folytatott versenyben. A tények azt mutatják, hogy a kedvezőtlen helyzetű családok körében is nő az ún. áldozathozatali készség a gyermek iskolázási esélyeinek növelése érdekében. Jelenleg az általános iskolások csaknem 60 százaléka jár valamilyen családi költségekkel járó különórara, míg a középiskolások körében ez az arány mintegy 40 százalék.

10. táblázat		
<i>A különórákon részt vevő általános iskolai (10-14 éves) tanulók aránya társadalmi rétegek szerint 1984-ben és 1995-ben</i>		
Társadalmi csoportok	1984	1995
Menedzserek, vezetők	25,4	74,4
Szakértelmiségiek	41,6	52,1
Szellemi alkalmazottak	27,5	50,9
Iparosok, kereskedők, magántermelők	16,7	41,4
Szaktunók	9,6	32,1
Betánított munkások	9,0	27,9
Segédmunkások	5,6	19,8
Mezőgazdasági fizikaiak	3,7	19,0
Forrás: Harcsa, 1996.		

A családi erőfeszítések azonban az alsó rétegek körében hiábavalónak bizonyulnak. Az oktatási rendszer egészében érvényesülő szelekciós mechanizmusok oly módon működnek, hogy az alsó társadalmi rétegek esélyhátránya egyre inkább növekszik, s egyre kevesebb lehet a reményük arra, hogy gyermekük az iskolai pályafutás révén kitörhessen a hátrányos családi, társadalmi környezetből. Az elmúlt években ugyanis erőteljesen növekedtek az oktatási rendszer minden szférájában a korábban is meglévő társadalmi gyökerű esélyegyenlőtlenségek. A különböző középiskolai típusokban és képzési formákban olyan szelekciós eljárások terjedtek el, amelyek minden korábbinál erőteljesebben leképezik és felerősítik az iskolarendszer hierarchiájához igazodó társadalmi esélyegyenlőtlenségeket. Az esélykülönbségek drasztikus növekedését jól érzékelteti, hogy a felsőfokú továbbtanulás szempontjából kitüntetetten kedvező esélyeket hordozó iskolatípusban, a gimnáziumban a korábbi ötszörös esélykülönbségek tizenegyszeresre növekedtek az elmúlt években.

11. táblázat					
<i>A 16 éves korban gimnáziumban, szakközépiskolában, illetve a 3 éves szaktunóképzőben továbbtanulók aránya az apa iskolai végzettsége szerint (az általános iskolát végzettek arányában)</i>					
Az apa iskolázottsági csoportja	Gimnázium	Szakközépiskola	Középiskola összesen	Szaktunóképző	Összesen
Befejezetlen általános iskola	6,1	8,2	14,3	33,3	47,6
Befejezett általános iskola	9,4	17,8	27,2	50,1	77,3
Szaktunóképző	17,7	25,5	43,2	44,9	88,1
Befejezett középiskola	36,4	35,4	71,8	22,4	94,2
Felsőfokú képzettség	67,9	19,9	87,8	12,2	100,0
Forrás: Az ifjúság életkörülményei. KSH, 1995.					

Miként látható, az alsó rétegek köréből rendkívül kevesen jutnak be a gimnáziumba, holott ebből az iskolatípusból érkezik a felsőoktatási utánpótlás csaknem négyötöde. A népesség többségét kitevő alsó rétegek középiskolája változatlanul a zsákutca jellegű szaktunóképző. Ráadásul ez az iskolafajta nem csupán a felsőfokú továbbtanulás szempontjából értéktelen, hanem munkapiaci relevanciáját is jórészt elveszítette. Az alsó rétegekhez tartozók azonban ebből az igénytelen képzési formából is jórészt kihullanak, hiszen az adatok tanúsága szerint 16 éves korban az

alacsony iskolázottságú családokból származó, általános iskolát végzett fiataloknak már kevesebb mint a fele található az iskolapadban. Az oktatási rendszer tehát a legkevésbé sem enyhíti, ellenkezőleg, egyértelműen és halmozott jelleggel erősíti az iskolázási esélyegyenlőtlenségeket. A következmények elsősorban a felsőoktatásban sűrűsödnek. A szabadjára engedett, sőt, sokoldalúan ösztönzött szelekciós folyamatok az oktatási rendszer legfelső szintjén már kiszorították az alsó- és alsóközép rétegeket. A felsőoktatásban látványosan nyilvánulnak meg a társadalmi makrofolyamatok fő jellegzetességei, és igen pontosan tesztelhető, hogy az egyetemlegesen érvényesülő társadalmi polarizáció milyen társadalmi berendezkedés kialakulásához vezethet.

A legújabb empirikus felvételek alapján egyértelműen arra a következtetésre juthatunk, hogy *a társadalmi szempontból szélsőségesen szelektív felsőoktatás kialakulását immár empirikus tényként kezelhetjük*. Ez azzal függ össze, hogy a felsőoktatás talán a legnagyobb mértékben és a legkevésbé akadályozottan képezte le a társadalmi polarizáció folyamatait. Ebbe az irányba hatottak az iskolarendszer egészében változások (nevezetesen a szelekciós küszöbök számának növelése, az igényes oktatási programokban való részvétel összekapcsolása a szülők anyagi tehervállalásával, az exkluzív elitgimnáziumi oktatás létszám-kereteinek befagyása, az ilyen értelemben szűkülő merítési bázis stb.), amelyek egymást erősítő módon annak a tendenciának kedveztek, hogy az igényes oktatást a más szempontból is társadalmi előnyöket halmozó rétegek birtokolják.

Az esélykülönbségek drasztikus növekedését és a felsőoktatás számos területének társadalmi bezárulását a következő táblázatok adatai érzékeltetik.

12. táblázat					
<i>A nappali tagozatos hallgatók összetétele az apa iskolai végzettsége szerint 1996-ban</i>					
<i>Az apa iskolai végzettsége</i>	<i>Jogász</i>	<i>Közgazdász</i>	<i>Műszaki</i>	<i>Bölcsész</i>	<i>Összesen</i>
Legfeljebb befejezett általános iskola	0,9	2,9	5,4	3,2	3,4
Szakmunkásképző	11,0	18,2	12,9	12,1	13,9
Befejezett középiskola	35,8	34,1	32,6	29,8	32,3
Felsőfokú végzettség	52,3	44,8	49,1	54,9	50,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Forrás: A táblázatban az Ezredforduló Alapítvány által támogatott, 1000 főre kiterjedő országos reprezentatív felvétel adatait közöljük. Az adatfelvételt a bölcsész, a műszaki, a jogi és a gazdasági képzésben résztvevők körében 1996-ban Csegény Péter, Kákai László, Madár Csaba és Szabó Andrea végezték.</i>					

A magyar társadalom nagymérvű kulturális tagoltsága tovább differenciálja az iskolázási esélyeket. A legfeljebb befejezett, illetve befejezetlen általános iskolai végzettséggel rendelkezők (a népesség mintegy kétötöde) társadalmi környezetéből ma már csak elvétve lehet a felsőoktatás bármely területére bekerülni. Némiképp kedvezőbb a helyzete azoknak a fiataloknak, akiknek a szülei legalább szakmunkásképzőben szerzett végzettséggel rendelkeznek. Valójában azonban a felsőoktatást a diplomás népesség utódnemzedéke uralja. Magyarországon a felnőtt népesség mintegy 12 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Ebből a körből rekrutálódik az értelmiségi utánpótlás túlnyomó többsége, ami nem önmagában probléma, hanem azért, mert a kutatás fényt vetett arra is, hogy *a felsőfokú végzettség önmagában ma már nem elegendő a kurrens egyetemek eléréséhez*. Sokkal fontosabb, hogy a diplomához megfelelő státus-kapcsolatrendszer s főként anyagi erőforrások társuljanak. Ennek alapján a képet úgy pontosíthatjuk, hogy *a piacképes diplomát adó intézményeket elsősorban a jómódú vezető-menedzser réteg uralja, amely ugyanakkor maga is felsőfokú képzettséget birtokol és a beosztott értelmiségi átlagot messze meghaladó anyagi erőforrásokkal rendelkezik*. Nem véletlen, hogy például a gazdasági felsőoktatási intézményekben minden 100 hallgató közül 60 vezető-menedzser családból érkezik.

A fentebb bemutatott esélykülönbségeket átszínezik a település-struktúrára épülő egyenlőtlenségek. A hazai településszerkezet rendkívül erőteljesen differenciálja az iskolázási esélyeket, mégpedig az iskolázás minden szintjén. A részletek bemutatására ezúttal nincs mód, mindössze arra az empirikus tapasztalatra utalunk, mely szerint a fővárostól és a megyei városoktól lefelé haladva rendkívül erőteljesen nőnek a felsőfokú oktatási esélykülönbségek a hazai településszerkezetben. Amíg Budapesten és a megyei városokban a megfelelő korosztály mintegy 16-17 százaléka egyetemi-főiskolai tanulmányokat folytathat, ez az arány az 50 ezer főnél nagyobb lakosságú városokban is mindössze 8,2 százalék. Kirívóan kedvezőtlen helyzetben azonban a falvakban élő fiatalok vannak, ahonnan a megfelelő korúak mindössze 1,2 százaléka jut be valamilyen felsőoktatási intézménybe. Ez az arány a rendszerváltás kezdetén sem volt valami rózsás (5,2 százalék), kétségtelen azonban, hogy az iskolázás települési egyenlőtlenségei rendkívül erőteljesen növekedtek az elmúlt 7 esztendőben. Miközben megduplázódott az egyetemekre, főiskolákra felvehető

13. táblázat

A nappali tagozatos hallgatók társadalmi összetétele az apa társadalmi státusa szerint a gazdasági felsőfokú képzésben

<i>Társadalmi csoportok</i>	<i>Egyetemen</i>	<i>Állami főiskolák</i>	<i>Nem állami főiskolák</i>	<i>Összesen</i>
Vezetők, menedzserek	62,6	50,6	81,5	58,5
Szellemi alkalmazottak	3,7	10,0	3,6	7,1
Fizikai dolgozók	16,8	20,6	6,0	17,5
Inaktívak	17,0	18,8	8,9	16,9
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Az empirikus adatbázis az Ezredforduló Alapítvány által támogatott 1400 főre kiterjedő országos reprezentatív felvétel adataira épül. Az adattfelvételt a gazdasági képzésben résztvevők körében 1997-ben Csegény Péter, Kákai László, Madár Csaba és Szabó Andrea végezték.

száma, ez a folyamat semmit nem javított a falusi településeken élők iskolázási esélyein. Éppenséggel ellentétes tendencia zajlott le.

A folyamat háttérben természetesen számos ok húzódik meg. Mindez összefügg a magyar középiskola településszerkezetével, a falusi, kisvárosi középiskolák színvonalával, a városokban működő középiskolák egyre növekvő differenciálódásával, a kollégiumok hiányával, az iskolázással összefüggő utazási költségek növekedésével stb. Abban a társadalomban, ahol a hatalom egy lépést sem hajlandó tenni az iskolázási esélyegyenlőtlenségek korlátozása érdekében, csakis a társadalom bezárulásának tendenciája érvényesülhet.

A folyamat ugyan még nem fejeződött be, az alsó és középső rétegek felsőoktatásból történő kiszorulásának tendenciája azonban egyértelmű. Ezt szociálpolitikai lépések is fölerősítik. 1990-ben például a felsőoktatási hallgatók 43 százaléka részesült szociális ösztöndíjban, most pedig mindössze 31 százalék. De ezt a tendenciát erősíti a most induló ún. költségtérítési rendszer is, amely nyíltan azt a célt követi, hogy az anyagi erőforrást birtokló társadalmi csoportok diplomaszerezési lehetőségeit semmiképpen ne korlátozza a felvételi követelményrendszer, hiszen számtalanszor előfordult, hogy ez a szűrő a jómódú, ám szerény képességű és/vagy szorgalmú gazdagok és befolyásosak előtt elzárta a kurrens egyetemre való bejutás útját. Ezt az akadályt a liberális oktatáspolitikai radikálisán elhárította. Hasonló célokat követ a tandíjrendszer is, mert attól a pillanattól kezdve, amikor a mostani limitált tandíj 6500 Ft-ra vagy e fölé emelkedik, az elszegényedett értelmiségi csoportok sem tudnak megbirkózni a gyermekek felsőfokú taníttatásának anyagi terheivel.

A rendkívül rigorózusan szelektív felsőoktatás kialakulása nem véletlenszerű hatások következménye. A sponán makrotársadalmi folyamatok közoktatás-politikai megerősítésre találtak. E két forrásból eredő hatások egymást fokozó módon érvényesülnek. Mindez pedig végeredményben elindíthat egy kasztosodási folyamatot az értelmiségi utánpótlás társadalmi rekrutációja szempontjából. Ez annál inkább reális veszély, mert Magyarországon két típusú hátrány is akadályozza a felsőoktatásba való bejutást az alsó és középrétegek köréből. Az egyik típusú hátrány, hogy hazánkban a kulturális tagoltság sokkal kiélezettebb, mint Nyugat-Európában. Ez az iskolázottsági szerkezetből következik. Kiszámú az a társadalmi csoport a magyar társadalomban, ahol a szülők műveltségi iskolázottsági szintje eléri azt a nívót, ami már önmagában is javítja az iskolázási esélyeket. Másfelől az oktatás olyan érték, amihez egyre nagyobb anyagi beruházás esetén lehet hozzájutni. Mindenesetre a magyarországi átlagjövedelem nem teszi lehetővé a gyermekek felsőfokú iskolázását. Legfeljebb a felső kvintilis rendelkezik olyan jövedelemmel, aminek alapján a növekvő anyagi terhek még vállalhatók. Éppen ezért nagyon valószínű, hogy ebből a felső kvintilisből rekrutálódik majd a felsőoktatási utánpótlás jelentős része. Azt lehetne mondani, hogy ez önmagában nem tragédia. Mindez azonban értékválasztás kérdése is. Továbbá összefügg azzal, hogy a magyar társadalom hajlandó-e elfogadni egy olyan berendezkedést, ahol az érvényesülés szempontjából legfontosabbnak számító szellemi tőke társadalmi privilégiumként oszlik el, miközben a lakosság nagy része rosszul képzett és még rosszabbul fizetett munkaerőként jelenik meg a munkapiacra.

A következő évtizedben derülhet ki, hogy a magyar társadalommal ezt a jövőt el lehet-e fogadtatni. *Realisan feltételezhető egy olyan scenárió, ahol az iskolázási esélykülönbségek növekedése és konzerválódása kiélezett társadalmi ellentmondásokat generál.* Mindez nehezen belátható következményekhez vezethet. Van azonban a tárgyalt problémának további aspektusa is. Bármely társadalom akkor válhat igazából versenyképesé, ha biztosítja az állampolgárok számára az egyéni adottságok és képességek fejlesztésének lehetőségét. Ennek legfontosabb intézményesült eszköze az oktatási rendszer. Minél inkább szelektív valamely társadalom oktatási rendszere, annál

nagyobb a kockázata annak, hogy a társadalmi képesség-potenciál fejlődése elmarad a verseny követelte szükségletektől.

Az iskolázási esélyegyenlőtlenségek mérséklése vagy kordában tartása azt igényelné, hogy *az oktatás piacosítását olyan támogatási rendszerrel kapcsolják egybe, amely a társadalmi zárttságot és exkluzivitást feloldhatóvá teszi.* Ezt szolgálhatná a szociális szempontú ösztöndíjrendszer, a szociális célzatú alapítványok rendszere, a kedvezményes kamattal visszafizethető oktatási hitel, továbbá más - több országban a gyakorlatban is bevált - megoldás hazai alkalmazása. Mindenesetre *az államnak kell gondoskodnia arról, hogy a tanulási esélyegyenlőtlenségek az anyagi különbségek révén ne érvényesülhessenek olyan mértékben, hogy tisztán a szociális hovatartozás határozhassa meg az iskolai érvényesülés lehetőségét.* Hazánkban azonban az egyenlőtlenségek hatásait korlátozó, részben kompenzáló rendszer teljességgel kidolgozatlan és az oktatáspolitikában ez idő szerint csak arról esik szó, miként lehetne eltávolítani a további piacosítás útjában tornyosuló akadályokat.

AZ OKTATÁS FINANSZÍROZÁSA

Az iskolafenntartás állami monopóliumának megszüntetése, a tulajdonszerkezet gyökeres átalakulása mindmáig nem kapcsolódott egybe a megváltozott szituációnak megfelelő finanszírozási rendszer kiépülésével. *Az állam anyagi szerepvállalása általában is tisztázatlan.* E kérdésben változatlanul több felfogás ütközik. Az egyik - manapság uralkodónak minősíthető - felfogás szerint az iskolafenntartás állami monopóliumának megszüntetésével *az állam ellátási szerepkörének szűkülése* kapcsolódik egybe. Olyan ún. többszatsornás finanszírozási rendszer kiépítése a cél, amelyben az ellátási felelősség az intézményfenntartókat, nem pedig a központi államot terheli. *Az állam csupán meghatározott támogatást nyújt az iskolafenntartóknak, de nem vállal magára ellátási felelősséget.* E felfogás szerves eleme az a törekvés is, hogy az oktatási intézmények fenntartásának és működtetésének költségei egyre növekvő mértékben a lakosságot, közelebbről az iskolahasználókat terheljék.

Ezzel a jelenlegi oktatáspolitikai gyakorlatot egyre inkább uraló felfogással alapvetően szemben áll az a nézet, mely szerint *az állam ellátási felelőssége semmiképpen nem szűnhet meg az oktatás tulajdonszerkezetének módosulása következtében.* Törvénynek kell garantálnia, hogy az ifjúság oktatásának anyagi feltételeiről az állam gondoskodjék. Az iskolafenntartói jog kiterjesztése pedig semmiképpen nem úgy értelmezendő, hogy az állam megszabadulhat korábbi ellátási kötelezettségétől, és tetszés szerint csökkentheti az oktatás anyagi támogatását. Ha a pedagógus intézmények feladatellátásához szükséges anyagi ellátottság garantált támogatási rendszere nem alakul ki, helyrehozhatatlan károk keletkezhetnek az oktatási rendszerben. Az ún. többszatsornás finanszírozás keretei között törvényi szintű meghatározást igényel, hogy konkrétan mi az az eszközrendszer, amivel az iskolának rendelkeznie kell, s ezt kinek a kötelessége biztosítani. Ha ez nem történik meg, és a törvény a többszatsornás finanszírozás keretei között nem határozza meg egyértelműen az állam, illetve a fenntartók kötelezettségeit, illetve az állam csupán évenként meghatározott mértékű ún. támogatást köteles a fenntartók számára biztosítani, akkor olyan lehetetlen állapot alakulhat ki, amelyben az iskola működéséhez szükséges erőforrások a fenntartó belátásától, akaratától vagy anyagi teherbíró-képességétől függenek. *Ez a rendszer messzemenően leképezi az iskolafenntartó önkormányzatok rendkívül differenciált anyagi erőforrás-viszonyait, s egyértelműen konzerválja, illetve növeli az iskolázás település-földrajzi egyenlőtlenségeit. Következésképp a finanszírozásban olyan helyzetet kell teremteni, ami jórészt kizárja, hogy az ellátottság mértéke teljesen településfüggő lehessen.* Végeredményben olyan finanszírozási rendszer kialakítása a cél, amely véget vethet annak a ma is jellemző állapotnak, amelyben az iskola anyagi ellátása tekintetében a kollektív felelőtlenség rendszere érvényesül.

Az oktatási törvény 1996. évi módosításakor az oktatási kormányzat meghirdette ugyan a közoktatás minőségi fejlesztését biztosító újszerű finanszírozási rendszer kiépítését, a törvénymódosítás azonban nemcsak a közoktatásban olyannyira szükséges minőségi fejlesztéshez nem nyújtott garanciát, hanem az alapfeladatok ellátásának erőforrás-fedezete is bizonytalan maradt. A törvény ugyanis érintetlenül hagyta a hazai közoktatási rendszer finanszírozásának leginkább kiélezett ellentmondását: nem biztosítja, hogy a kötelezően ellátandó iskolai-pedagógiai feladatokhoz *garantált anyagi erőforrások* társuljanak. Jórészt homályban hagyja azt is, hogy az ún. többszatsornás finanszírozás keretei között konkrétan milyen költségelemek viselése hárul kötelező érvénnyel az államra, illetve mit kell az iskolafenntartó önkormányzatoknak feltétlenül magukra vállalniuk.

A közoktatás biztonságos finanszírozása azt igényelné, hogy az ún. normatív állami támogatást az iskolában ellátandó feladatok valóságos költségigénye alapján határozzák meg. E helyett a módosított törvény olyan finanszírozási szisztémát léptetett életbe, amely jórészt közömbös a feladatellátás valóságos költségigényeivel szemben. Az éves költségvetési támogatás összegét ugyanis a két évvel korábbi teljes ráfordítás meghatározott százalékában jelöli meg a törvény, s mindezt stabilizáló jellegűnek aposztrofálják. A finanszírozásnak ez a módja azonban alapjában destabilizáló, hiszen a szóban forgó rendszerben a költségvetési ráfordítás reálértékének alakulása elsősorban az inflációs ráta függvénye. Végeredményben a törvénymódosítás ahhoz teremt garanciát, hogy az adott költségvetési évben az ún. normatív támogatás összege ne lehessen kisebb a megelőző év költségvetési támogatásának összegénél. Következésképp a bevezetett finanszírozás még az inflációs rátához igazodó költségvetési támogatást,

tehát az ún. szintentartó ellátást sem garantálja.

Az érvényes finanszírozási rendszer elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az oktatási rendszer anyagi ellátásának egyetlen feszítő problémája sem megoldott. Az iskolarendszer működési feltételeinek alakulását továbbra is a fenntartó belátása, akarata, illetve anyagi teherbíró-képessége szabja meg. Az állami normatív támogatás ugyanis a szűkös közoktatási ráfordítások mintegy 40-60 százalékát fedezi. Ez az alacsony költségvetési támogatás lehet a háttere annak, hogy a normatív finanszírozási rendszer csak az állam és az iskolafenntartók viszonyában érvényesül. Az oktatás-finanszírozás egyik leginkább szembetűnő és nyugtalanító vonása éppen az, hogy az önkormányzatok saját belátásuk szerint határozzák meg az egyes intézményeknek nyújtandó támogatást. A finanszírozásnak ezen a konkrét intézményi szintjén tehát normatív előírások nem érvényesülnek.

Ugyanakkor a kutatási eredmények arra utalnak, hogy az iskolák költségvetésének meghatározásánál az önkormányzatok igen kevésbé mérlegelnek kifejezetten *szakmai-minőségi* szempontokat. Maga az állam az ún. normatív finanszírozással egyáltalán nem képes az oktatási szolgáltatások színvonalát befolyásolni. Ezt oly módon kívánja elérni, hogy ún. ellátási paramétereket kreál, amit a pedagógiai intézmények szintjén kell érvényesíteni. Az 1996-os törvénymódosítás óta ilyen befolyásoló szabályozásnak tekintendő a pedagógusok kötelező óraszámának, továbbá a tanulócsoporthoz méretének rögzítése, valamint a közalkalmazotti bértáblának megfelelő tanári fizetések meghatározása. Jellemző, hogy az iskolák tárgyi ellátottságát, kiváltképp az oktatáshoz szükséges eszközöket illetően egyelőre nincsenek kidolgozva semmiféle központi normatívák, jóllehet a törvény ilyen normatívák kibocsátását is előírja.

Az oktatás-finanszírozás önkormányzati felelősségre épülő rendszere elsősorban a középfokú képzésben okoz feloldhatatlannak tűnő anomáliákat. Arról van szó, hogy a középiskolák (kiváltképp a szakmai képzést folytató iskolák) településközi feladatokat látnak el. számos olyan középiskolát regisztrálhatunk, ahová a tanulók túlnyomó többsége más településekről érkezik. Ennélfogva az iskolát fenntartó helyhatóság igazából nem érdekelt az oktatás feltételeinek szinten tartásában vagy javításában. Mivel az állami normatív támogatás legfeljebb a tanév egyik felének kiadásait fedezi, a helyi önkormányzatoknak óriási anyagi terhet kell viselniük olyan intézmények fenntartása érdekében, amelyek csak részben szolgálják a helyi lakosság szükségleteinek kielégítését. Nem véletlen tehát, hogy az elmúlt években a finanszírozási anomáliák elsősorban a középfokú oktatásban idéztek elő nehezen elhárítható zavarokat. Amennyiben az egyértelműen szükségesnek minősíthető korrekciók elmaradnak, a vázolt finanszírozási szisztéma önmagában zátonyra futtathatja a középfokú oktatás további expanszióját.

Amikor a Bokros-program hatására a közkiadások drasztikus visszafogása az oktatási szférát is elérte, a kulturális kormányzat a rendelkezésre álló anyagi erőforrások racionalizálásának programját hirdette meg. A pazarló gazdálkodásra vonatkozó argumentáció elsősorban arra épült, hogy demográfiai okokból ez idő tájt nagyfokú létszámcsökkenés történt a közoktatásban, s ennek hatására javultak az olyan statisztikai mutatók, mint például az egy tanulócsoporthoz jutó pedagógusra jutó tanulók száma. Ennek alapján fogalmazódott meg, hogy ésszerűtlen érintetlenül hagyni az erőforrások elosztásának olyan rendszerét, amely nemzetközi összehasonlításban is rendkívül kedvező működési mutatók fenntartását teszi lehetővé, miközben a fejlesztési feladatok és a strukturális alkalmazkodás költségeit nincs mód finanszírozni; továbbá a szükségesnél jóval több pedagógust alkalmaznak a közoktatásban, ahelyett, hogy kevesebb, de jobban fizetett tanári státust működtetnének.

Egyébként a rendelkezésre álló adatok csak részben igazolják a nemzetközi összehasonlításban is rendkívül kedvező működési mutatókra vonatkozó tézist, hiszen ha a magyar középiskolai oktatás vagy felsőoktatás némely ellátottsági mutatóját az OECD-átlaggal vetjük egybe, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a középiskolázásban legfeljebb 4 százalékkal kedvezőbb a tanár-tanuló arány, mint a jelzett országok átlaga, a felsőoktatásban pedig az egy oktatóra jutó nappali tagozatos hallgatók száma 1995-ben már meghaladta az OECD-országok átlagát (6,4). Ilyenformán kedvező mutatókról legfeljebb az általános iskolában beszélhetünk, ahol az egy pedagógusra jutó tanulók száma valóban lényegesen alacsonyabb a nemzetközi átlagnál (20 fő). Nálunk azonban az utóbbi két évben csaknem 4 százalékkal csökkent a pedagógusok száma. Másrészt a hazai iskolázottsági szerkezet olyan, hogy az általános iskoláknak megkülönböztetetten nehéz feladattal kell megbirkóznia, hiszen a tanulók csaknem kétharmada rendkívül alacsony iskolázottságú családokból érkezik. *E tanulók jelentős része funkcionális analfabétaként fejezi be az általános iskolát.* Ez a probléma régóta közismert, miként az is, hogy az általános iskola jórészt képtelen az átlagtól lemaradó, azoknál lassabb fejlődésre képes gyermekek felzárkóztatására. *Voltaképpen olyan korrekciós feladatról van szó, aminek ellátása megkülönböztetetten kedvező pedagógiai feltételeket igényelne.* Ez nyilvánvalóan érinti az osztálylétszámokat, továbbá a pedagógus-tanuló arányt is, hiszen a magas osztálylétszám, illetve az egyének lehetséges fejlődési üteméhez igazodó differenciált pedagógiai munka hiánya eleve kilátástalanná teszi a szóban forgó társadalmi-pedagógiai probléma enyhítését. Amikor tehát pedagógus-tanuló arányokat vagy osztálylétszámokat hasonlítunk össze, nemigen tekinthetünk el attól, hogy a magyar oktatási rendszer milyen makro-műveltségi szerkezetbe ágyazottan látja el feladatait. *Ha a racionalizálás az osztálylétszám növelését és a pedagógusok létszámának jelentős csökkentését célozza meg, akkor feltehetően nem a minőségi oktatás felé történik előrelépés, hanem a kötelező oktatásban kudarcot szenvedett tanulók száma szaporodik.*

14. táblázat			
<i>Az oktatási rendszer néhány mutatójának változása 1980-1995 között</i>			
	1980	1990	1995
1. Általános iskola			
Az egy osztályteremre jutó tanulók száma	31,3	24,3	20,1
Az egy pedagógusra jutó tanulók száma	15	13	11
A tanulók száma összesen	1,197.684	1.166.076	1.010.875
2. Szakmunkásképző iskola			
Az egy osztályteremre jutó tanulók száma	74	57	40
Az egy pedagógusra jutó tanulók száma	33	41	35
A tanulók száma összesen	154.096	209.371	154.294
3. Középiskola			
Az egy osztályteremre jutó tanulók száma	31	34	30
Az egy pedagógusra jutó tanulók száma	13	13	12
A tanulók száma összesen	203.238	291.872	349.299
4. Felsőoktatás			
Az oktatók száma	13.890	17.302	18.098
Az egy oktatóra jutó nappali tagozatos hallgató	4,6	4,4	7,2
<i>A hallgatók száma összesen</i>	<i>64.057</i>	<i>76.601</i>	<i>129.541</i>
<i>Forrás: Ifjúságstatisztikai Adattár, KSH, 1997.</i>			

Természetesen gazdálkodási racionalizálásra az oktatási rendszer minden szintjén szükség van, és az ilyen törekvés bizonyára szerény eredményekhez vezethet is. Az oktatási rendszer minőségi fejlesztését és a strukturális alkalmazkodást azonban az anyagi eszközök gyarapítása helyett a mostani szűkös erőforrások ésszerű felhasználására aligha alapozhatjuk. Mindenesetre a közoktatási kormányzat az erőforrások elosztásának és felhasználásának racionalizálását olyan horderejű lépésnek tekintette, hogy az önkormányzati kompetenciát csökkentő közvetlen állami beavatkozás lehetőségét is fontolóra vette.⁵ Ily módon vélte leginkább elérhetőnek az erőforrások átrendezését és a pedagógus álláshelyek csökkentését. Végül is az ellátási viszonyok racionalizálását az érdekevezérelt önkormányzati döntések önszabályozó mechanizmusaira bízta. A helyhatóságokat arra bátorították, hogy saját ellátási rendszerük és a törvénymódosítással bevezetett központi szabályozók (a tanárok kötelező óraszámának növelése, a csoportbontás korlátozása stb.) figyelembevételével önmaguk racionalizálják az iskolák finanszírozását.

Ennek következményeképpen került sor a széleskörű társadalmi visszhangot kiváltó iskola-bezárásokra, tanulócsoporthoz összevonásra, pedagógus álláshelyek megszüntetésére. Az eredmény azonban jóval elmaradt attól, amire a törvényben meghatározott paraméterek alapján az oktatási kormányzat számított. Az önkormányzatok ugyanis nehezen vállalták az olyan konfliktusokat, amivel például egy-egy iskola bezárása vagy a pedagógusok nagyobb arányú elbocsátása járt. Ilyenformán a racionalizálás elhúzódó folyamatként érvényesülhet. A várakozások most a NAT felé irányulnak, azzal a feltételezéssel, hogy a kormánypedagógiai program fokozatos bevezetésének eredményeképpen a pedagógusok számának további csökkenése várható.

Egyébként a felsőoktatás már bőséges tapasztalatokkal rendelkezik a gazdálkodási racionalitást és a létszámcsoökkentést meghirdetett kormányzati lépések lehetséges következményeiről. Amikor a Bokros-csomag keretében a felsőoktatási alkalmazottak létszámának mintegy 20 százalékos csökkentését forszírozták, az argumentáció többek között az volt, hogy a kevesebb, ám jobb minőségű munkát végző tanári állományt sokkal kedvezőbben fogják javadalmazni. Valójában szimpla erőforrás-kivonásról volt szó, hiszen a tanári bérek reálértéke 1995-ben és 1996-ban is csökkent a felsőoktatásban, s a bérezés jelentős javítása e pillanatban sincs a láthatáron.

Valószínűleg ez a helyzet készítette az oktatási kormányzatot arra, hogy az életkori diszkrimináció elvére épülő bérpótlérendszer bevezetésével kísérelje meg a felsőoktatásban felhalmozódott bérezési feszültségek enyhítését. A Széchenyi Ösztöndíj keretében a felsőoktatásban foglalkoztatott tanárok mintegy 10-12 százaléka részesülhet az értelmiségi lét alsó szintjének megteremtéséhez szükséges bérezésben. A tanszemélyzet túlnyomó többsége tehát eleve kívül reked ezen a jótétményen. Már is érzékelhető, hogy az elfogadható bérszínvonal biztosítását célzó lépések helyett bevezetett bérkiegészítés számos anomáliát teremt a felsőoktatásban, nem csupán azért, mert az ún. minőségi bérezésből kirekeszti a professzori kar nagy részét, hanem azért is, mert olyan helyzet keletkezett, amelyben az azonos munkát hasonló minőségben végzők között is többszörös bérkülönbség alakult ki a felsőoktatás világában. Az ilyen fajta racionalizáló lépések aligha mutatnak stabilitást teremtő és minőségi munkára ösztönző megoldások felé. Ha az oktatási rendszert a minőség követelményeit szem előtt tartva kívánja a kormányzat fejleszteni, akkor az első lépés alighanem az elviselhetetlenül alacsony bérek társadalmi átlagot meghaladó javítása lehet. A szűkös erőforrások racionális felhasználása tehát semmiképpen nem pótolhatja az állami erőforrások gyarapítását.

Az ún. koraszülött jóléti állam leépítésének céljait követő oktatásfinanszírozás hazánkban kialakult rendszerének ellentmondásos következményei máris egyértelműek: főként az alapoktatásban csökken az oktatás színvonala, szignifikánsan romlik a tanulók teljesítménye; nő a társadalmi szegregáció, a társadalmi-munkapiaci esélyeket javító oktatásban való részvétel egyre növekvő anyagi erőforrást igényel, az alsó rétegek egyre inkább olyan alacsony színvonalú és rosszul ellátott oktatási intézményekbe kényszerülnek, amelyek semmi másra nem alkalmasak, mint az esélytelenség újratermelésére. *A társadalmi szegregálódás folyamatai az oktatási rendszer minden szintjén érvényesülnek*, az empirikus tapasztalatok szerint azonban főképpen a felsőoktatásban kumulálódnak. Nem véletlenül, hiszen az oktatás piacosítása elsősorban ebben a szférában érvényesül. Természetesen az oktatási rendszerben megfigyelhető szegregálódás multikauzális jelenség. A mélyebben fekvő okok a társadalmi makroviszonyokba vezetnek. Bizonyos azonban, hogy a neoliberális paradigmára épülő finanszírozási rendszer *önálló faktorként* is befolyásolja az oktatási rendszerben érvényesülő szelekciós folyamatokat.

Mindezt elsősorban a felsőoktatási törvény 1996-os módosítása nyomán kibontakozó finanszírozási szisztéma reprezentálja. Ennek alapvető jellegzetessége, hogy az Európai Unió országainak többségében érvényesülő paradigmával ellentétben a felsőoktatást olyan szférának tekinti, amit nem feltétlenül az adófizetők pénzéből kell finanszírozni. Mert bár a felsőoktatás az egész társadalom számára érték, és a magasan kvalifikált szakemberek kiképzése társadalmi érdek, az oktatási szolgáltatás haszonélvezői nem mentesülhetnek a költségek viselésétől, a beruházási terhektől. A kérdés ezek után az, hogy mekkora költségek terhelhetők a felsőoktatást használókra egy olyan társadalomban, ahol a lakosság egyharmada a létminimum alatt, egy másik harmada pedig létminimum közeli szinten él. Az eldöntendő kérdés tehát az, milyen legyen az állami támogatás és az egyéni (használói) beruházás aránya a magyar felsőoktatási rendszerben. Nyugat-Európában túlnyomóan az a modell érvényesül, amelyben a felsőoktatás egyértelműen közfinanszírozási feladatnak minősül. Az olyan országokban pedig, ahol a hallgatóknak is hozzá kell járulniuk az oktatás költségeihez, megfelelő hitel- és segélyezési rendszer szolgálja az esélyegyenlőség elvének érvényesülését.

A felsőoktatás finanszírozásának hazai megoldása kétségkívül unikális. Tulajdonképpen hátat fordít mindenféle bevált és többé-kevésbé elfogadhatóan működő ismert modellnek. A törvény tandíj-kötelezettséget deklarál, s ez alól a hallgatók mintegy 20 százaléka kaphat felmentést. *A tandíjrendszerhez azonban nem társul semmiféle kedvezményes hitelrendszer vagy országos segélyezési rendszer.* A hallgatói támogatás reálértéke évről évre csökken, s ma már csupán egyharmada a néhány évvel korábbiak. Következésképp a mobilizálható anyagi erőforrásokkal nem rendelkező társadalmi csoportok előtt egyre inkább bezárul a felsőfokú képzés lehetősége. Egyértelmű, hogy *a nemrég bevezetett finanszírozási rendszer olyan szelekciós mechanizmusként működik, amely a felsőoktatásban résztvevők összetételét az anyagi erőforrások társadalmi eloszlásához igazítja.* Mindezt kiteljesíti az állami felsőoktatás részleges magánosítása, ami lehetővé teszi, hogy a teljes képzési költség megfizetésére képes és kész egyének könnyített módon juthassanak be a felsőfokú intézményekbe. A finanszírozás új rendszerének makroszemponturnak elemzése alapján levont konklúzióink szerint *a makrorendszer egészét átható polarizáció kívánalmait tökéletesen kielégítő és kiszolgáló konstrukcióval állunk szemben*, amely igen hatékony eszköze lehet annak, hogy az oktatási rendszer a legkevésbé se korlátozhassa a társadalmi előnyök iskolai érvényesülését és újratermelését.

Elképzeltető azonban másfajta oktatáspolitikai stratégia is. Mégpedig olyan, amely az esélyegyenlőség érvényesülésének céljait tartja szem előtt. Szociológiai közhely, hogy az oktatási rendszer mindenkor leképezi a társadalmi struktúra jellegzetességeit. A társadalmi makrofolyamatok azonban nem determinálják az iskolázási esélyegyenlőtlenségek bővített újratermelését és az oktatási rendszerben érvényesülő társadalmi szegregációt. Valójában a közoktatási rendszer működhetne olyképpen is, hogy *korlátozza a társadalmi gyökerű esélykülönbségek érvényesülését, a mobilizálható tőkejaval nem rendelkezőket pedig hozzásegíthetné ahhoz, hogy a társadalmi pozíció javítása szempontjából nélkülözhetetlen tudásjavak birtokába jussanak.* A rendszerváltozásnak tehát nem szükségképpen következménye, hogy nálunk latin-amerikai avagy balkáni típusú oktatási rendszer alakuljon ki. A felelősség a politikát terheli. *Megdöbbentően szűk látókörű az a politika, amely a költségvetési ráfordítások minimalizálása érdekében kiszorítja az igényes oktatás lehetőségeiből mindazokat, akik saját oktatásuk költségeit részben vagy egészben nem képesek viselni.* A tudástőke elosztását lehetetlen a piaci folyamatokra bízni. A társadalom

egészenek érdeke, hogy a közkultúra elsajátítása lehetővé váljon mindenki számára. Az iskolázási esélyegyenlőtlenségek enyhítéséről pedig kifejezetten az államnak kell gondoskodnia. Ehhez azonban olyan differenciált közoktatáspolitikára van szükség, amely figyelembe veszi a társadalmi-kulturális tagoltság tényeit, a regionális településbeli sajátosságokat, az etnikai tagoltság következményeit. A magyar oktatási rendszert az állam ma még könnyűszerrel versenyképessé finanszírozhatná. Ehhez azonban meg kellene szabadulni attól a politikától, amely a népesség iskolázását szolgáló anyagi ráfordításokat a gazdaság pillanatnyi fejlettségi szintjéhez kívánja igazítani. Ebben az esetben ugyanis olyan visszafejlesztésről van szó, ami a tudástőke terén felhalmozott potenciális előny elpazarlását eredményezi.

JEGYZETEK

- 1 *A tantestületeknek ezt a jogát az Alkotmánybíróság 1992-ben megszüntette. Ezáltal visszaállt az államszocialista időkkel jellemző állapot, amikor a tanári testület véleményt nyilváníthatott ugyan az igazgatói kinevezés ügyében, ám ez az állásfoglalás semmire nem kötelezte a kinevező hatóságot. Ezt a pseudodemokratikus eljárást a demokrácia fejlesztésének céljait deklaráló új oktatási törvény, illetve a szociálliberális kormány által végrehajtott törvénymódosítás sem revideálta. A tanári testületeket tehát az új hatalmi berendezkedés megfosztotta egyik alapvető "szerzett" jogától. Ugyanakkor a módosított oktatási törvény az iskolák közvetlen szakmai irányításának jogkörét (a pedagógiai program jóváhagyását) ismételten a helyhatóságokra ruházta.*
- 2 *Egy nemrég lefolytatott reprezentatív felvétel adatai szerint a NAT jövő évre tervezett bevezetését a pedagógusok többsége előkészítetlennek minősíti.*
- 3 *Az OECD-statisztika a középiskolát végzettek csoportjába sorolta a 3 éves szakmunkásiskolát végzetteket is.*
- 4 *Az utóbbi időben a közoktatási kormányzat a felsőoktatás finanszírozásában gyakorta hivatkozik olyan OECD-statisztikákra, melyek szerint Magyarország dollárban kifejezve a fejlett országokat megközelítő összeget fordít a felsőoktatásra. A szóban forgó statisztikai forrás szerint például 1992-ben az egy hallgatóra jutó költségvetési támogatás 9.690 dollár volt, jóval több, mint az NSZK-ban (6.550 dollár) vagy Hollandiában (8.720 dollár). A szóban forgó adat szerint 1992-ben 763.316 Ft-ot kellett volna kitennie az egy hallgatóra jutó költségvetési ráfordításnak, holott a valóságos összeg a KSH adata szerint 314.214 Ft volt, tehát 3.370 dollár. Vagyis az OECD-átlag alig több mint egyharmada, nem pedig 97 százaléka, miként az OECD-kiadványban olvasható. Mindez azért érdemel figyelmet, mert erre az adatra épült a Bokros-programnak az az állítása, hogy a magyar állam erején felül biztosít támogatást a felsőoktatásnak, amennyiben az egy hallgatóra jutó költségvetési kiadás az egy lakosra számított GDP 140 százaléka, míg ez az arány az OECD-országokban átlagosan 49 százalék. A Bokros-program keretében realizált drasztikus támogatáscsökkentést az akkori kultuszminiszter a hivatkozott OECD-tanulmány téves vagy manipulált adataival indokolta (lásd OECD Indicators Education at a Glance, Párizs, 1995:92.).*
- 5 *A közlés forrása az oktatási kormányzat tanácsadójának, Halász Gábornak "A közoktatás tartalmi és szerkezeti változásai" című kézírata, amit a stratégiai kutatások akadémiai programja keretében készített.*

IRODALOM

- Bessenyi István (1997): *Az iskolafokozatok közötti átmenet kérdései. Kézirat, OKI.*
- Csegény Péter - Kákai László - Szabó Andrea (1997): *A felsőoktatás helyzete, fejlesztése alternatívái. Kézirat, MTA.*
- Farkas Péter (1996): *A leszakadó rétegek oktatása. Educatio, 1996 tavasz.*
- Gazsó Ferenc (1989): *Megújuló egyenlőtlenségek. Kossuth Könyvkiadó*
- Gazsó Ferenc (1990): *Rendszerváltás és iskola. Kritika, 7. sz.*
- Gazsó Ferenc (1993): *A társadalmi szerkezet változása és az oktatási rendszer. Új Pedagógiai Szemle, 12. sz.*
- Hablicsek László (1996): *Demográfiai előreszámítások a munkaerő kínálat előreszámításához. In: Munkaerő-kereslet és kínálat 1995-2000. MŰM-Világbank.*
- Halász Gábor (1996): *Az alap- és középfokú oktatás Magyarországon. OKI.*
- Halász Gábor (1997): *A közoktatás tartalmi és szerkezeti változásai. Kézirat, MTA.*
- Harcza István (1996): *Az ifjúság életkörülményei. Társadalomstatistikai Füzetek, 17. sz., KSH.*
- Harcza István (1997): *Oktatás, iskolázási esélyek. Kézirat, MTA.*
- Laki László (1997): *A szakmunkásképzésről. Kézirat, MTA.*
- Liskó Ilona (1996): *Felvételi szelekció a középfokú iskolákban. OKI.*
- MKM (1997): *A magyar közoktatás távlati fejlesztésének stratégiája. Budapest.*
- MűM (1997): *Az iskolarendszerű szakképzés jellemzői, ifjúsági munkanélküliség, a munkanélküli pályakezdekők munkaerőpiaci helyzete 1995-1997.*
- Timár János (1997): *A munkaerőpiac egyensúly-problémái 2010-ben. Közgazdasági Szemle, XLIV. évf., január*

RÓBERT PÉTER

HIPOTÉZISEK AZ OKTATÁS ÉS A TÁRSADALMI MOBILITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

A Századvég szerkesztősége azzal a feltételezéssel élt, hogy a mai magyar társadalomtudományban az oktatással összefüggő kérdések megosztják a témával valamilyen módon kapcsolatban álló szakértőket, kutatókat. Ugyanakkor a probléma központi helyet foglal el a társadalmi (esély)egyenlőtlenségek vizsgálatában, az álláspontok ütköztetése tehát aktuális, mind a témával foglalkozók, mind a lap széles értelmiségi olvasóközönsége számára izgalmas. Már ez a feltételezés is érdekes a mai helyzetben, amikor a hazai társadalomtudományi közvélemény egy része szerint a szociológia hajdanvolt „fő” témái, a társadalmi rétegződés és mobilitás ideje lejárt, ezek leginkább a hatvanas és hetvenes években „dívtak”, már a nyolcvanas években is mesterségesen túlhangsúlyozott és „túléltetett” problémák voltak, a kilencvenes évekre pedig végképp itt az ideje, hogy a megfelelő („egy a sok közül”) helyre kerüljön ez a kérdéskör is a posztmodern és a multikulturalizmus világában. Én nem osztom ezt a véleményt. Miközben pontosan érzékelem, hogy a fogyasztási szegmentáció, az életstílus, a miliőcsoportok, a nemek és az etnikumok közti különbségek jelentik manapság a téma piacképes megjelenési formáit (s nem is zárkozom el attól, hogy ezeket a megközelítéseket alkalmazzam és vizsgáljam), mégis úgy érzem, hogy a társadalom réteg- és osztályviszonyai keveset veszítettek nálunk (s talán máshol sem) aktualitásukból, illetve hogy a képzési rendszer változatlanul az egyik legfontosabb mechanizmus, amely emberek életesélyeit befolyásolja.

Gazsó Ferenc (1997) tanulmánya kiválóan betölti a vitaindító írás szerepét. Az oktatási rendszerrel összefüggő kérdések széles körét érinti, és markáns állításokat fogalmaz meg a felvetett problémákkal kapcsolatban. Hozzászólásomban nem tudok minden kérdésre kitérni, s feltehetőleg azokban a kérdésekben sem fogok a legmélyebbre ásni, amelyeket érintek. Összességében úgy gondolom, Gazsó cikke nagyon sok olyan kijelentést tartalmaz, amelyek jól tükröznek egyfajta értelmiségi közvélekedést, de amelyek nincsenek alátámasztva kellőképpen. A tanulmány ugyan felhasznál empirikus adatforrásokat, elsősorban a KSH megfelelő kiadványait, de a közölt adatok véleményem szerint nem mindig tesznek lehetővé olyan következtetéseket, amelyeket belőlük levon. A következőkben megkísérlem az oktatási rendszer és a társadalmi mobilitási folyamatok kapcsolatát (ezzel már szűkítettem a kérdéskört) alternatív hipotézisek tükrében szemlélni, s azt állítom, hogy ezen hipotézisek ellenőrzéséhez még nagyon sok kutatásra van szükség.

PLURALIZMUS AZ OKTATÁSI RENDSZERBEN

Gazsó tanulmányában bemutatja azt a folyamatot, ahogy a rendszerváltozást követően megjelent a tantervi alternatívitás. Ennek megnyilvánulása az lenne, hogy „a különböző pedagógiai irányzatok és tartalmak egyenlő eséllyel jelenthetnek meg és szabadon versenyezhetnek egymással” (i. m. 75. old. - kiemelés az eredetiben). A valóság azonban a szerző szerint nem ez, mivel az iskolák közvetlen szakmai irányításának jogköre, tehát a pedagógiai program jóváhagyása, a helyhatóságokhoz tartozik.

A cikkben ez a fontos kérdés nem teljesedik ki, Gazsó a témáról áttér az oktatási rendszer „szűk áteresztőképességének” bírálatára, a tandíjrendszer hitelrendszer nélküli bevezetésére, a tankönyvellátás piacosítására, a pedagógusok reálbérének csökkenésére. Miközben ezek a problémák is súlyosak, a mobilitás vizsgálatának szemszögéből nézve sajnálom, hogy a tanulmány nem szolgáltat arról tényszerű adatokat (ha ilyenek egyáltalán léteznek), hogy mennyiben valósult meg a tantervi pluralizmus, a különféle oktatási intézményekben milyen arányban használnak alternatív pedagógiai programokat. A kérdés a következő: az empirikus adatok tükrében mennyiben tekinthető a hazai oktatási rendszer a kilencvenes évek végén még sztenderdizáltnak, ahol központilag írják elő, hogy mit és hogyan tanítsanak, milyen előképzettséggel kell rendelkeznie az oktatószemélyzetnek s mi a vizsgáztatás formája és tartalma? Allmendinger (1989) azt javasolja, hogy a mobilitás szempontjából vizsgálni kell az oktatási rendszer sztenderdizálásának mértékét, mivel ez befolyásolja az iskola és a munkaerőpiac közti átmenetet. Azokban az oktatási rendszerekben, ahol a sztenderdizálás foka erős, az iskola erőteljesebben meghatározza a munkábaállás lehetőségeit, mint ahol ez kevésbé erős. Egy másik szempont, hogy az oktatási rendszerben, illetve az alkalmazott tantervekben milyen az általános képzés és a szakképzés aránya. Ha a szakképzés nagy szerephez jut, akkor az oktatási rendszer erősebben alakítja a leendő munkavállalókat meghatározott foglalkozásokhoz. Ha viszont a tanulók általános, kevésbé specifikus képzést kapnak, akkor ők is nagyobb eséllyel válogathatnak különféle állások között, s a munkaadók is szélesebb választékhoz jutnak, hiszen nagyobb lesz a szerepe az „on-the-job training”-nek, a munkavállalókat végső soron a munkahelyen képezik ki a konkrét igényeknek megfelelően. Az oktatási rendszer előbbi típusát nevezzük „kvalifikációs mobilitási térnek”, az utóbbit pedig „szervezeti mobilitási térnek” (König és Müller 1986). Az empirikus kutatások szerint ez szintén befolyásolja, hogy az iskola mennyiben határozza meg a mobilitási esélyeket (pl. Müller és Karle 1993). Ennek alapján a következő alternatív hipotézisek fogalmazhatók meg:

H1 a. A rendszerváltozást követően az oktatási rendszer plurálisabbá vált, az iskolázottság kevésbé határozza meg determinisztikusan a munkaerőpiaci lehetőségeket.

H1b. A rendszerváltozást követően az oktatási rendszer pluralitása nem növekedett számottevően, az oktatási rendszer változatlanul erős hatást gyakorol a munkaerőpiaci lehetőségekre.

H2a. A rendszerváltozást követően a képzésben a specifikus elemek csökkentek, az iskolázottság kevésbé határozza meg determinisztikusan a munkaerőpiaci lehetőségeket.

H2b. A rendszerváltozást követően a képzés nem vált általánosabbá, az oktatási rendszer változatlanul erős hatást gyakorol a munkaerőpiaci lehetőségekre.

Gazsó adatai szerint (7. táblázat, i. m. 84. old.) a demográfiai hullámot a középfokú képzésben döntően a szakmunkásképzés vezette le, a gimnáziumok illetve szakközépiskolák befogadóképessége a rendszerváltozás után nem növekedett. Eszerint a 2b. hipotézis valószínűbb, mint a 2a. Az 1a. és 1b. hipotézisek valószínűségéről viszont semmi sem mondható.

AZ OKTATÁS EXPANZIÓJA ÉS A MOBILITÁSI ESÉLYEK

A tanulmányban közölt adatok világosan jelzik, hogy Magyarországon mind a középfokú, mind a felsőfokú oktatásban a megfelelő korosztályok kisebb hányada vesz részt, mint az Európai Unió vagy az OECD országában. De bizonyos tekintetben lemaradás mutatkozik a visegrádi országok egy részéhez képest is. Az oktatás kiterjesztése tehát indokoltnak tűnik. Ennek a folyamatnak során azonban több tényezővel is számolni kell. Az egyik, amit Gazsó is hangsúlyoz írásában, talán kevésbé vitatható: a képzés bővülése hosszú távon nem -képzhethető el úgy, hogy az erőforrások nem bővülnek, netán csökkennek. A másik viszont az oktatási rendszer átalakítása, ahol az írás bírálja a kialakuló új szerkezeti rendszert, mondván, hogy az "koheziens a Magyarországon jelenleg zajló társadalmi polarizációval, és annak konzerválását, megerősítését szolgálja" (i. m. 86. old. - kiemelés az eredetiben).

Az elmúlt évtizedeket tekintve Magyarországon már volt egy időszak, amikor a képzés expanziója felerősödött, és ez akkor is a szerkezet átalakításával járt együtt. A középfokú oktatás terén a technikumok helyébe léptek a szakközépiskolák, s a gimnáziumokkal együtt megkettőzték az érettségit adó intézmények rendszerét; a felsőfokú képzés tekintetében pedig a diplomások növekvő hányada került ki az egyetemek helyett a főiskolákról. Az eredményt tudjuk: 1. Az érettségi tömegessé vált és devalválódott, az iskolai egyenlőtlenségekkel foglalkozó szociológusok (pl. Gazsó 1971, Ferge 1980) kimutatták, hogy a szakközépiskolák merítési bázisában magasabb a fizikai munkás családokból jövő tanulók aránya, miközben az értelmiségi szülők gyerekei nagyobb valószínűséggel mennek gimnáziumba. 2. Hasonlóképpen a felsőoktatás terén kimutatható, hogy a főiskolákon több az elsőgenerációs hallgató, mint az egyetemeken (pl. Ladányi 1994).

Nem gondolom, hogy mindez legitimálja azt a kettős iskolarendszert (6+4-es, illetve 6+6-os), amit Gazsó bírál. Azt hiszem azonban, hogy az oktatás bővülésétől nem lehet az esélyegyenlőség növelését elvárni. A mobilitás szempontjából az expanzió nem más, mint - Lipset és Zetterberg (1970) terminológiájával élve - az "üres státusok elérhetőségének" növekedése. Ez történik, ha egy társadalomban nő az oktatási intézmények vagy az egy adott intézménybe felvehető hallgatók száma. A felsőoktatás esetében például a bővülés következtében több lesz az elérhető hely, s ez bizonyos értelemben fokozza a mobilitást. Ez korábban is megtörtént már az értelmiséggel Magyarországon, de az expanzió nem volt egyenletes, több elérhető üres státus keletkezett a mérnökök és a pedagógusok számára, kevesebb az orvosok és a jogászok számára. Az előbbieket között így több, az utóbbiak között viszont kevesebb volt a "munkás és paraszt szülők tehetséges gyermeke".

Az adatok szerint (9. táblázat, i. m. 90. old.) az elmúlt időszakban növekedett a felsőoktatásba felvehető hallgatók száma. A fentiekből következően (azáltal, hogy megnőtt az elérhető "üres státusok" száma) természetesen adódik, hogy az első évfolyamokon magasabb az elsőgenerációs hallgatók aránya. Ezt egyébként egy pár hónappal ezelőtti cikkükben Székelyi, Csepeli és Örkényi (1997) ki is mutatták. A mobilitáskutatások módszertana azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen típusú növekedésnek, amely strukturális folyamatokra vezethető vissza, semmi köze a felsőoktatásba való bejutás esélyéhez. Azért lehet ma több elsőgenerációs hallgató a felsőoktatásban, mint korábban, mert az oktatás bővülésénél kisebb mértékben nőtt az éppen 18 éves gyerekeket kibocsájtó diplomás értelmiségi családok száma, illetve az értelmiségi családokban nem nőtt meg a gyerekszám. Így vált lehetővé, hogy a keletkező "üres státusokat" a nem értelmiségi családokból jövő tanulók foglalják el. Az empirikus tények megfelelő értelmezése szerintem ezért az, hogy növekedett a megfigyelhető mobilitás, de nem feltétlen az esélyegyenlőség. Ha az esélykülönbségek időbeli változásáról akarunk megállapításokat tenni, ehhez, mondjuk, azt kellene vizsgálnunk, hogyan viszonyul az első évfolyamok elsőgenerációs hallgatóinak aránya a felsőoktatásba felvehető hallgatók számának emelkedéséhez. Az alternatív hipotézisek tehát:

H3a. A felsőoktatás nyitottsága növekedett, mivel a munkásszármazású elsőgenerációs hallgatók aránya az első évfolyamokon nagyobb, mint az a növekedés, ami a felsőoktatásba felvehető hallgatók számának emelkedéséből adódna.

H3b. A felsőoktatás nyitottsága nem növekedett, mivel a munkásszármazású elsőgenerációs hallgatók aránya az első évfolyamokon nőtt ugyan, de kisebb mértékben, mint ahogy a felsőoktatásba felvehető hallgatók számának emelkedéséből adódna.

A második hipotézist valószínűbbnek gondolom, azzal a megszorítással, hogy a felsőoktatásra vonatkozó eredmények "átlaga" mögött jelentős "szóródást" feltételezek. Erre vonatkoznak majd a következő rész hipotézisei.

HORIZONTÁLIS ÉS VERTIKÁLIS TAGOLTSÁG

A fentebb már hivatkozott hazai kutatások nemcsak azt a különbséget dokumentálták, ami az egyes oktatási intézmények között mutatható ki a származás szerinti merítési bázis tekintetében. A rendszerváltozás előtti évtizedekben pontosan lehetett tudni, hogy egyazon típuson belül (pl. a gimnáziumok) léteztek „jobb” és „rosszabb”, szakosodott és tagozatos intézmények, s működött egy olyan mechanizmus, miszerint a kedvezőbb családi háttérből induló tanulók rendre felülreprezentáltak voltak a jobb, az egyetemi felvételt nagyobb eséllyel biztosító középiskolákban. Hasonló különbségek mutatkoztak különböző egyetemek között, sőt akár ugyanazon az egyetemen is voltak olyan szakok, amelyek zártabbak voltak, s ahol kisebb volt az elsőgenerációs hallgatók aránya.

Gazsó szerint ez a folyamat, hogy tudniillik az iskolarendszer nem kiegyenlíti a származás szerinti esélyegyenlőtlenségeket, hanem inkább kiélezi azt, erősödött. Például „a gimnáziumban a korábbi ötszörös esélykülönbségek tizenegyszeresre növekedtek” (i. m. 94. old. - kiemelés az eredetiben). Ezt az állítást olyan táblázat adatai bizonyítják, ahol az apa iskolázottsága (befejezetlen általános iskola az egyik végpont, felsőfokú végzettség a másikon) kínálja a viszonyítási alapot (11. táblázat, 94. old). Később, a felsőoktatás kapcsán viszont - ami szerint már „társadalmi szempontból szélsőségesen szelektív” (i. m. 95. old. - kiemelés az eredetiben) - a szerző azt állítja, hogy „a felsőfokú végzettség önmagában már nem elegendő a kurrens egyetemek eléréséhez... a piacképes diplomát adó intézményeket elsősorban a jómódú vezető-menedzser réteg uralja” (i. m. 96. old. - kiemelés az eredetiben). Ezt az állítást viszont egy olyan táblázat adatai bizonyítják, ahol a vezető-menedzser származású hallgatók jelentősen felül vannak reprezentálva a „nem állami főiskola” elnevezésű rovatban. Nem a „szőrszálhasogató” kérdések itt a legfontosabbak, mint: 1. Ha a hivatkozott kutatás adatai szerint a nappali tagozatos hallgatók 58,5%-ban vezető-menedzser apák gyerekei és 7,1%-ban szellemi alkalmazottak gyerekei (ahogy ez a táblából kiolvasható), akkor e két kategória közül hol vannak az értelmiségi apák gyerekei? (Érzésem szerint az elsőkben, ez viszont ellentmondana a szerző fenti értékítéletének.); 2. Honnan tudjuk, hogy a „nem állami főiskola” kategória valóban a leginkább piacképes diplomát adó intézményeket takarja? Fontosabb ennél, ami Gazsó gondolatmenetéből kibontakozik, nevezetesen hogy az oktatási rendszerben középfokon a származás szerinti kulturális tőke, felsőfokon viszont már a származás szerinti anyagi tőke differenciál. Ebből adódik az „alsó és középső rétegek felsőoktatásból történő kiszorulásának tendenciája”, illetve a tandíjmelés révén annak veszélye, hogy „az elszegényedett értelmiségi csoportok nem tudnak megbirkózni a gyermekek felsőfokú taníttatásának anyagi terheivel” (i. m. 97. old). Ez pedig oda vezet, hogy a „felső kvintilisből rekrutálódik majd a felsőoktatási utánpótlás jelentős része” (i. m. 98. old.).

Úgy gondolom, ezek a kijelentések túlzóak, s bizonyításukhoz vagy meg-cáfolásukhoz a származás szerinti iskolai szelekció kérdéseinek, különösen pedig a kulturális, illetve az anyagi tőke ebbéli szerepének empirikus, megfelelően nagy elemszámú mintán történő vizsgálata prioritást követel magának a következő években. Az oktatási rendszer vertikális tagoltsága szigorúan hierarchikus, amennyiben a magasabb szintre lépés formális feltétele az alacsonyabb szint teljesítése (középiskolába csak az mehet, aki kijárta az általános iskolát; egyetemre, főiskolára csak az felvételizhet, akinek érettségi bizonyítványa van).¹ Az amerikai szociológus Robert Mare (1981) éppen ezért dolgozta ki a feltételes valószínűségekre épülő elemzési módszerét, amely a származás hatását lépésről lépésre követi végig az egyes iskolázottsági szinteken. Ezzel kapcsolatban az iskolai mobilitásra vonatkozó irodalom kétféle hipotézist fogalmaz meg. Boudon (1974) szerint a származás hatása mintegy „felfelé kúszik” az iskolai rendszer hierarchiáján: ha az oktatás bővülése folytán az esélyek kiegyenlítődnek az általános iskola szintjén, akkor megnőnek a középiskola szintjén; ha már ott is kiegyenlítették, akkor megnőnek a felsőoktatás szintjén; s ha ott is kiegyenlítetté válnának, akkor a kedvezőbb származás a munkába álláskor jelent majd előnyt. Az alternatív megközelítés szerint az iskolai rendszer hierarchiáján felfelé haladva csökken a származás hatása, mégpedig két okból: 1. az életciklus-hipotézis szerint minél idősebb egy gyerek, annál kevésbé számít a családi háttér (Alwin és Thornton 1984); 2. a szelekciós-folyamat-hipotézis szerint a képzési hierarchia egyre magasabb szintjét vizsgálva a tanulók egyre szelektáltabb csoportjával találkozunk, akik esetében a származás hatása egyre kisebb (Mare 1981). Ha azonban az oktatás bővülése miatt egyre többen jutnak el az iskolai hierarchia magasabb szintjeire, akkor a szelektivitás hatása csökken, s a származás hatása növekszik az oktatási rendszer magasabb szintjein is. Mare legalábbis ezzel magyarázza, hogy az amerikai társadalomban nem csökkent a származás hatása a magasabb iskolázottsági szinteken.

Több elemzés is készült Mare módszerével magyar adatokon. Andorka és Simkus (1983) azt találta, hogy az esélykülönbségek csökkennek az általános iskola szintjén, s a származás hatása nem kúszik felfelé az iskolai hierarchia mentén. De ez az elemzés az 1973-as mobilitási adatokon készült. Saját kutatási eredményeim azt mutatták, hogy az iskolai hierarchiában a középfokú végzettség megszerzésénél tapasztalható a származás legerősebb hatása (Róbert 1991). Szélényi és Aschaffenburg (1993) az 1983-as mobilitási adatokon viszont azt mutatta ki, hogy a származás hatása mind az általános iskolai végzettség szintjén, mind a középiskolai és a felsőszintű továbbtanulás szintjén jelentős. Végül az 1992-es mobilitási adatok alapján Bukodi (1995) állítja, hogy a származás hatása ismét növekszik az általános iskola elvégzésének szintjén, s kimutatható bizonyos növekedés magasabb végzettségi szinteken is. Valamennyi itt hivatkozott kutatás azonban az apa foglalkozásával operacionalizálta a család anyagi helyzetét, s iskolai végzettségével a családi kulturális klímát. Mare elemzésével ellentétben a modellek nem tartalmaztak adatot a szülői család jövedelmi helyzetéről.

A rendelkezésre álló eredmények tehát nem meggyőzőek, további kutatásra van szükség. A hipotézisek ezúttal a korábbiaknál sokkal összetettebbek, itt most csak a legalapvetőbbeket fogalmazom meg:

H4a. A származás hatása az alsóbb iskolai szinteken jelentős, felfelé haladva az iskolai hierarchiában csökken a szerepe, mivel az alsóbb szinteken a származás szerinti szelekció már "eldölt".

H4b. A származás hatása az oktatási rendszerben felfelé haladva növekvő, a képzés bővülésével csökken a szelekciós hatás, a "kiválasztódás" magasabb szinten történik.

Érzésem szerint a második hipotézis valószínűsége a nagyobb.

H5a. A származás hatásának különbségei az egyes iskolai szintek között jelennek meg, tehát a származás ott számít, hogy valaki kijárja-e az általános iskolát, szerez-e érettségit (a jövőben: 6+4-es vagy 6+6-os rendszerben végez), illetve, hogy bejut-e a felsőoktatásba.

H5b. A származás hatásának különbségei az egyes iskolai szinteken belül jelennek meg, tehát a származás ott számít, hogy valaki milyen középiskolában érettségizik, milyen felsőoktatási intézetbe jut be.

Ismét a második hipotézis valószínűsége a nagyobb.

H6a. A származás hatásának különbségeiben a kulturális egyenlőtlenségek szerepe a meghatározó.

H6b. A származás hatásának különbségeiben az anyagi-jövedelmi egyenlőtlenségek szerepe a meghatározó.

Mint fentebb már hivatkoztam munkájában Boudon (1974), mind részben az ő nyomán Goldthorpe (1996) azt feltételezik, hogy a családokban a fiatalok továbbtanulásáról döntenek, bizonyos kalkulációt végeznek, figyelembe véve a képzés költségeit (pl. tandíj, a képzés ideje alatt elmaradt kereset stb.) és a befektetések megtérülését (pl. a magasabb képzettségből adódó nagyobb társadalmi megbecsülés, magasabb kereset, magasabb "érték" a házassági piacon stb.). A családi háttérnek, a szülők iskolázottságának, illetve anyagi helyzetének nagy szerepe van ebben a kalkulációban. A hátrányos helyzetből indulók igen gyakran saját magukat zárják ki abból, hogy felfelé törekedjenek, mivel úgy érzik, ez olyan erőfeszítést kívánna tőlük szellemileg, és/vagy anyagilag, amely már nem térül meg. Boudon és Goldthorpe azt feltételezik, hogy ebben a kalkulációban a család anyagi helyzetének szerepe nagyobb. Én inkább úgy gondolom, hogy ez a kalkuláció olyan percepciós folyamat, amelyet döntően a család kulturális klímája határoz meg. Tehát inkább az első hipotézisre szavazok.

Az eljövendő kutatásoknak, amelyek az általános és a középiskola vagy a középiskola és a felsőoktatás közötti átmenetekre vonatkoznak, azokat a kérdéseket kell majd empirikusan megvizsgálniuk, amelyek a fenti hipotézisek kombinálásával alakíthatók ki. Nem ismerek olyan mobilitási vizsgálatot - legyen az magyar vagy külföldi -, amely ne azt mutatná, hogy a kedvezőbb helyzetű családokból érkező fiataloknak nagyobb az esélye arra, hogy maguk is kedvezőbb társadalmi helyzetbe jussanak. Ez a kiindulási pont, s innentől kezdve a kérdés az, hogy a kedvezőtlenebb származás hátránya milyen mértékben küzdhető le, mennyivel kisebb a mobilitás esélye az előnyös helyzet újratermelődéséhez képest.

IRODALOM

- Allmendinger, J. (1989): *Educational Systems and Labor Market Outcomes. European Sociological Review. Vol. 5. 231-50. old.*
- Alwin, D. F.; Thornton, A. (1984): *Family Origins and the Schooling Process: Early versus Late Influence of the Parental Characteristics. American Sociological Review. Vol. 49. 874-802. old.*
- Andorka Rudolf; Simkas, A. (1983): *Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. Statisztikai Szemle. 6. szám. 592-611. old.*
- Boudon, R. (1974): *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society. New York, Wiley.*
- Bukodi Erzsébet (1995): *Az iskolázottsági esélyek alakulása. Társadalomstatistikai Füzetek. 9. szám. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.*
- Ferge Zsuzsa (1980): *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In: Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Budapest, Gondolat. 97-136. old.*
- Gaszó Ferenc (1971): *Mobilitás és iskola. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.*
- Gaszó Ferenc (1997): *A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. Századvég. Új folyam. 7. szám (Tél).*
- Goldthorpe, J. (1996): *Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differentials in educational attainment. British Journal of Sociology, Vol. 47. 481-505. old*
- König, W.; Mütter, W. (1986): *Educational Systems and Labour Market as Determinants of Worklife Mobility in France and West Germany: A Comparison of Men's Career Mobility, 1965-70. European Sociological Review. Vol. 2. 73-96. old.*
- Ladányi János (1994): *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. Budapest, Oktatókutató Intézet.*
- Lipset, S. M.; Zetterberg, H. L. (1970): *A Theory of Social Mobility. In: Melvin M. Tumin (ed.) Readings on Social Stratification. New Jersey, Prentice Hall Inc.*
- Mare, R. D. (1981): *Change and Stability in Educational Stratification. American Sociological Review. Vol. 46. 72-87. old.*
- Mutter, W.; Karle, W. (1993): *Social Selection in Educational Systems in Europe. European Sociological Review. Vol. 9. 1-23. old.*
- Róbert Péter (1991): *Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig. Szociológiai Szemle. 1. szám. 59-84. old.*
- Szelényi Szonja; Aschaffenburg, K. E. (1993): *Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon. Szociológiai Szemle 2. szám. 71-91. old.*
- Székelyi Mária, Csepeli György és Örkény Antal (1997): *Az állam, a tanügy és a paradoxon. Népszabadság, 1997. december 20.*

III.

Iskolai végzettség és társadalmi mobilitás

DR. ANDORKA RUDOLF - A. SIMKUS

AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS A SZÜLŐI CSALÁD TÁRSADALMI HELYZETE*

* A Kulturális Kapcsolatok Intézetének kulturális csereprogramja keretében Albert Simkus az 1978/79. tanévet Magyarországon, a Központi Statisztikai Hivatalban töltötte. Ezalatt a társadalmi mobilitási vizsgálatokkal ismerkedett. Az ekkor megindult együttműködés folytatásának terméke ez a tanulmány. A vizsgálatok elvégzésében segítséget nyújtottak: Lynn Kincaid, Albert Anderson, Frances Cartford, Kulcsár Rózsa és Keleti András. A számításokat az ECTA programmal végeztük.

A modern társadalmakban az iskolai végzettség hatása a foglalkozási életpályára, a társadalmi mobilitás igen erős, és erősödni látszik. Az iskolai végzettség lényeges emelkedését, az alsó-, közép- és felsőszintű iskolában képzettek számának jelentős növekedését, mely a XX. században az iparosodott országokban végbement, azaz az oktatás úgynevezett demokratizálását, a legtöbb szociológus kezdetben igen kedvezőnek tekintette a társadalmi mobilitás szempontjából. Feltételezte ugyanis, hogy ezáltal könnyebbé válik az alacsonyabb társadalmi helyzetű rétegek gyermekei számára a felemelkedés, a kedvezőbb társadalmi pozíciókba jutás, és így csökkennek a mobilitásnak a társadalmi származástól függő esélyegyenlőtlenségei, a társadalom nyitottabbá válik (1).

Újabban azonban bizonyos kiábrándulást figyelhetünk meg a társadalmi mobilitással foglalkozó szociológusok körében. Először R. Boudon mutatta be, hogy a magasabb iskolai végzettséget szerzők növekvő aránya, sőt az alsóbb társadalmi osztályok gyermekei közül magasabb végzettséget szerzők aránya sem jár együtt szükségképpen a társadalom nyitottságának növekedésével, mert az azonos iskolai végzettséget szerző személyek között még mindig erős hátrányban maradhatnak azok, akik hátrányosabb társadalmi háttérből származnak, amikor az iskola befejezése után foglalkozást és állást keresnek (2).

Boudon hipotetikus adatokból építette fel modelljeit, amelyeknek segítségével állításait megfogalmazta. A társadalmi mobilitás vizsgálatok "második nemzedéke" az 1970-es évek második felében lehetővé tette, hogy az eredményeket az "első nemzedékhez" tartozó felvételek adataival összehasonlítva megvizsgálják, ténylegesen hogyan változtak meg ezek az összefüggések a közelmúltban (3). Az első ilyen elemzések azt mutatták, hogy a fejlett kapitalista társadalmakban a nyitottság nem növekedett, noha időközben erősen megnőtt a magasabb végzettséget szerzők aránya a munkás- és parasztsaládok gyermekei között is. Az egyesült államokbeli két felvétel eredményeinek összehasonlítása azt mutatta, hogy a társadalmi háttér hatása az elért iskolai végzettségre nem változott (4). Angliára vonatkozóan pedig azt állapították meg: "Az iskolai esélyegyenlőtlenségek figyelemreméltóan stabilak maradtak azalatt a negyven év alatt, amelyre vizsgálatunk kiterjedt. Ha az angol oktatás "örökzöld átka" a társadalmi osztályok szerinti meg szervezetség, akkor ez az 1960-as években ugyanannyira igaznak látszik, mint 1951-ben, amikor Tawney erről írt" (5) 203-205. old.)

Azt a pontos mechanizmust, amelyen keresztül az oktatás demokratizálása ellenére fennmaradtak az iskolai végzettség társadalmi különbségei, a log-lineáris elemzés segítségével tehet kimutatni. Ennek a módszernek kiindulópontja az esélyegyenlőtlenségi arányszámok meghatározása. Ezeknek az arányszámoknak egyik fontos tulajdonsága, hogy az esélyegyenlőtlenségeket a széleseloszlások különbségeitől, változásaitól függetlenül fejezik ki. Más szóval — a mobilitás és az iskolai végzettség közötti összefüggések "nyelvén" megfogalmazva — úgy mutatják ki például az értelmiségi és a szakképzetlen munkás apák gyermekeinek iskolai esélykülönbségeit, hogy azok nem függenek attól, hogy az egyik időponttól a másikig a magasabb iskolai végzettséget szerzők aránya megnőtt.

R. D. Mare ezzel a módszerrel vizsgálta meg az 1973. évi amerikai társadalmi mobilitás felvétel adatait (6). Azt találta, hogy az elmúlt évtizedekben kohorszról kohorszra emelkedett a magasabb iskolai végzettséget szerzők aránya, ami a társadalmi háttértől függő esélykülönbségek csökkenését idézhette volna elő. Ezzel párhuzamosan azonban a társadalmi háttér szerinti esélyegyenlőtlenség! arányszámok a magasabb iskolai végzettségi szinteken nem csökkentek, hanem ellenkezőleg megnöttek. Korábban az volt a helyzet, hogy azok az alacsonyabb származású gyermekek, akik az alsóbbfokú iskolákat sikeresen elvégezték, a magasabb szintű iskolákban kevésbé maradtak el az előnyösebb származásúak mögött a továbbtanulási esélyek tekintetében. Most azonban, ahogy a magasabb iskolákba bejutók száma megnőtt, itt nőtt meg az esélyegyenlőtlenség, az előnytelen társadalmi háttérből jövőek itt morzsolódtak le. A két hatás egymást kiegyenlítette, ezért az iskolai pályafutás egyenlőtlensége, a magasabb végzettség szerzésének esélykülönbsége változatlan maradt. Ugyanerre a következtetésre lehet jutni az angliai adatok alapján is.¹

Más szerzők korábban kimutatták már, hogy az amerikai és az angol oktatási rendszer számos különbsége ellenére az apa társadalmi helyzetének hatása a fia iskolai végzettségére a két országban nagyon hasonló (7), (8). Ezért nem meglepő, hogy az oktatás általános kiterjesztésének hatása — illetve hatástalansága — az esélyegyenlőtlenségekre szintén hasonlóan bizonyult. Nyilvánvalóan érdekes kérdés azonban, hogy egy másfajta társadalmi rendszerű országban az oktatás demokratizálásának folyamata hasonlóan hatástalan volt-e a társadalmi esélyekre.

Az 1973. évi magyarországi társadalmi mobilitás felvétel adatai alapján ebben a tanulmányban erre a kérdésre keresünk választ.

A második világháború előtti Magyarországon az oktatási rendszer még inkább "osztály alapon szervezett" volt, mint például Angliában (17). A négy elemi iskolai osztály elvégzése után a különböző osztályhelyzetek felé vezető utak szétváltak. A parasztok és a munkások gyermekei - ha egyáltalán továbbtanultak - az elemi iskola 6. és 7. osztályában folytattak tanulmányokat. A kispolgárság és kisebb részben a szakmunkások gyermekei a négyosztályos polgári iskolába léptek át. A gimnáziumok a társadalmi elit képzésére szolgáltak, innen lehetett tovább menni az egyetemekre és főiskolákra, de már maga a gimnáziumi érettségi is belépést biztosított a privilegizált társadalmi rétegekbe. Ezekben az iskolatípusokban ezért a tanulók társadalmi összetétele erősen különbözött más iskolatípusokétól, a gimnáziumokban és főképpen a felsőfokú iskolákban a munkás és paraszt származású fiatalok aránya igen alacsony volt (9), (10). Nagyon lényeges különbségek voltak a fővárosi, a nagyobb és a kisebb vidéki városi és a falusi tanulási lehetőségek és az iskolák színvonala tekintetében is. Végül lényeges volt a nemek szerinti egyenlőtlenség is: a fiúk közül többen szereztek magasabb végzettséget.

A felszabadulás után lényeges reformokra került sor az oktatás területén. Az 1940-es évek második felében megszüntették az oktatási utaknak osztályhelyzet szerinti éles szétválását a negyedik elemi osztály elvégzése után azzal, hogy bevezették a nyolcosztályos általános iskolát. Igaz ugyanakkor, hogy a városi és a kisebb falusi általános iskolák felszereltségének, egyéb feltételeinek különbségeit a mai napig sem sikerült teljesen eltüntetni. Megmaradt az oktatási utak szétválása a nyolc évi iskolázás után (gimnázium, technikum, később szakközépiskola, szakmunkástanuló-iskola), de a szétválás időpontjának négy évvel későbbre tolása már maga is abba az irányba hatott, hogy a különböző társadalmi helyzetű családok gyermekeinek iskolai végzettsége kevésbé különbözzék. Emellett nőttek a gimnáziumban és a szakközépiskolában tanulók arányai, és erőfeszítések történtek a szakmunkástanuló-képzés szintjének a gimnáziumi, illetve szakközépiskolai szinthez közelítésére. Továbbá kezdettől fogva élt az az elv, hogy minél több munkás- és parasztszármazású gyermek tanuljon tovább középfokon, szerezzen érettségit.

Hasonlóképpen megnőtt a felsőfokon továbbtanulók száma és különböző fajta erőfeszítéseket tettek a munkás- és parasztszármazású fiatalok arányának növelésére az egyetemeken és főiskolákon. Ide sorolhatjuk a népi kollégiumokat, amelyek a csúcsponton, az 1947/48. tanév végén mintegy tízezer fiatalnak adtak segítséget a közép- és felsőfokú továbbtanuláshoz (11). A népi kollégiumok megszüntetését követően létrehozták a szakérettségit, amely rövidített úton, csak speciális tantárgyakból nyújtott képzéssel tette lehetővé, hogy munkás- és parasztcsaládok gyermekei érettségit szerezzenek, és a felsőfokú iskolákba kerüljenek. Ezzel párhuzamosan különböző adminisztratív eszközökkel is igyekeztek elősegíteni a munkásszármazású fiatalok bekerülését a felsőfokú iskolákba, illetve megakadályozni azt, hogy a felszabadulás előtti uralkodó osztályok, nagy- és kistőkések, gazdag parasztok gyermekei oda bejuthassanak-

1953 után megszűnt a szakérettségi intézménye, 1956 után pedig fokozatosan megszűntek a felsőfokú iskolai hallgatóság társadalmi összetételét befolyásolni kívánó adminisztratív eszközök. Helyettük oly módokon igyekeztek a munkás- és parasztcsaládok gyermekeinek továbbtanulását elősegíteni, amelyeket az angol nyelvű irodalomban "affirmative action"-nak neveznek: az egyetemi felvételi vizsgák előtti előkészítő tanfolyamokat szerveztek, azonos felvételi pontszám elérése esetén figyelembe vették a társadalmi háttért is a felveendők kiválasztásakor, a családi jövedelemtől is függően állapították meg az ösztöndíjakat stb.

Hangsúlyoznunk kell azonban egyrészt, hogy mind az említett adminisztratív intézkedések, mind a későbbi affirmatív eszközök eilenére a felszabadulás óta minden évben és minden nemzedékben a szellemi és ezen belül a vezető és értelmiségi családok gyermekei közül lényegesen nagyobb százalékos arány szerzett felsőfokú végzettséget, mint a munkás- és parasztcsaládok gyermekei közül, másrészt, hogy az adminisztratív eszközök megszüntetése és a támogató eszközökre való áttérés nem okozott nagy változást a felsőfokon továbbtanulók arányában sem a szellemi, sem a munkás- és parasztcsaládok gyermekei között.

Kétségtelen azonban, hogy a felszabadulás után, a társadalmi rendszer változásával összefüggésben a korábbiól alapvetően eltérő, a mobilitást elősegítő politikai koncepció érvényesült a felsőfokú és a középfokú oktatás területén. Az előbbinél egy fokkal pontosabban fogalmazva meg az ebben a tanulmányban megválaszolni kívánt kérdést, a továbbiakban azt elemezzük: befolyásolta-e ez a politika a különböző szintű és típusú iskolákban való továbbtanulás, a végzettségszerzés társadalmi háttér szerinti esélykülönbségeit, vagy egyszerűen ugyanaz történt, mint az Egyesült Államokban és Angliában, nevezetesen, hogy az oktatás kiterjesztésével párhuzamosan megnöttek a felsőbb szinten való továbbtanulás társadalmi esély egyenlőtlenségei, így végeredményben az oktatás demokratizálása ellenére nem változott a kedvezőbb társadalmi helyzetből jövőek előnye a többiekkel szemben.²

AZ ELEMZÉSHEZ HASZNÁLT ADATOK

A feltett kérdést a Központi Statisztikai Hivatal 1973. évi társadalmi mobilitás felvétele alapján elemezzük.³ A 14 éves és idősebb népesség 0,3 százalékos mintáját, azaz mintegy 40 000 ember élettörténetét vizsgálták a következők alapján:

1. nem,
2. születési év,
3. iskolai végzettség,
4. lakóhely, abban az évben, amikor a megkérdezett adott iskolai végzettségét legvalószínűbben megszerezte,
5. a megkérdezett apjának társadalmi helyzete abban az időszakban, amikor a megkérdezett 14 és 18 éves életkora között volt.

Az adatok osztályozásához a következő magyarázatokat kell hozzáfűznünk.

A nem változó felhasználása kézenfekvőnek látszik. Mégis hangsúlyoznunk kell, hogy más országok társadalmi mobilitás vizsgálataiban erre nem mindig kerülhet sor, mivel csak a férfiakat kérdezték meg. Így a fent idézett amerikai és angol felvételek és elemzések is csak a férfiakra vonatkoztak. Pedig a nők adatainak elemzése döntően fontos és érdekes. Nemcsak azért, mert a teljes képhez a nők mobilitási viszonyai ugyanúgy hozzátartoznak, mint a férfiakéi, hanem azért is, mert a nők mobilitása - és az oktatási folyamatokban való részvételük — erősen befolyásolja a férfiakét, így a férfiak iskolai végzettségi és mobilitási viszonyai nem érthetők meg teljesen a nőkének ismerete nélkül. A magyar adatfelvételnek egyik lényeges előnye, hogy lehetővé teszi a férfiak (jelölése S1) és a nők (S2) együttes elemzését.

A születési év szerint négy kohorszt különböztetünk meg:

C1 — az 1911 és 1920 között születettek vagy „a két világháború közötti kohorsz”, amely 1924-1933-ban volt 13 éves, és 1929-1938-ban volt 18 éves;⁴

C2 — az 1921 és 1930 között születettek vagy “a második világháborús kohorsz”, amely 1934-1943-ban volt 13 és 1939-1948-ban 18 éves;

C3 — az 1931 és 1940 között születettek vagy “a felszabadulás utáni kohorsz”, amely 1944-1953-ban volt 13 és 1949-1958-ban 18 éves;

C4 — az 1941 és 1950 között születettek vagy „a konszolidált szocializmus kohorsa”, amely 1954-1963-ban volt 13 és 1959-1968-ban 18 éves.

Kihagytuk az elemzésből az 1910-ben és korábban születetteket, mivel ezt a kohorszt a felvétel idején, 1973-ban már erősen megtizedelte a halandóság, így a róla kapott kép reprezentatív volta kétséges lenne. Az utolsó, 1941 és 1950 között született kohorsz esetében természetesen sokaknak nem ismerjük még a legmagasabb iskolai végzettségét, így nem látjuk, hányan szereznek majd felsőfokú végzettséget. Mivel azonban a log-lineáris elemzés alapjául szolgáló esélyegyenlőtlenség! arányszámokat ez nem torzíja, az elemzést e kohorszban is elvégeztük.

Az iskolai végzettség változót annak alapján szerkesztettük meg, hogy ismertük a megkérdezettek iskolai végzettségét (nem csak a legmagasabbat). Ezért olyan változókat szerkesztettünk, amelyek megmutatták, hogy az egy bizonyos iskolai végzettséget megszerzők közül hányan szereztek később eggyel magasabb végzettséget. Az ilyen mutatókat szokták “átmeneti” vagy “előrelépési” arányoknak is nevezni. Ebben a tanulmányban a következő előrelépési arányokat vizsgáljuk:

E1 — a megkérdezettek közül az 5—6 éves elemi (általános) iskolai végzettségig eljutók aránya; ez a felszabadulás előtti minimálisan elérni kívánt szint;

E2 - az 5-6 évet végzettek közül a 8 osztály elvégzéséig eljutók aránya; ez a nyolcosztályos általános iskola bevezetése óta a minimálisan elérni kívánt szintnek felel meg;

E3 — a 8 osztályt végzettek közül az érettségiig (gimnáziumi, szakközépiskolai vagy szakérettségiig) eljutók aránya;

E4 — az érettségizettek közül az egyetemi diplomáig eljutók aránya;

E5 - az érettségizettek közül az egyetemi, főiskolai és más felsőfokú végzettségig eljutók aránya.

Az E4 és E5 arányok egyformán a felsőfokú végzettségre vonatkoznak. Érdekesnek láttuk azonban külön elemezni őket, mert az egyetemi végzettség általában “jobb”, valamivel magasabb szintű, mint az egyéb felsőfokú végzettség (bár ez nem mindenfajta egyetemi és nem egyetemi végzettségre vonatkozóan érvényes), és mert az utolsó tízegynéhány évben az egyetemi oktatásban részesülő hallgatók száma nagyjából változatlan maradt, csak a nem egyetemi felsőfokú intézményekben képzettek száma emelkedett.

Bizonyos nehézségeket okoz az a tény, hogy arra vonatkozóan nem gyűjtött adatokat a felvétel, hogy a megkérdezettek melyik évben szereztek meg a kérdéses iskolai végzettséget. Nem tételezhetjük fel minden további

nélkül, hogy iskolai tanulmányaikban semmilyen megszakítás sem volt, hiszen tudjuk, hogy a középiskola elvégzése és a felsőfokú továbbtanulás között jelenleg is gyakran eltelik egy-két év, ha az első felsőfokú felvételi kísérlet nem sikerül, vagy ha előfelvételi veszik fel a jelentkezőt. Tudjuk azt is, hogy a felsőfokú végzettség jelentős része esti vagy levelező tagozaton, több évvel a szokásos nappali tagozatos életkornál későbbben végezte el az egyetemet vagy főiskolát. Az idősebb nemzedékeknek igen lényeges év-kieséseket okozhatott a háború, az 1950-es évek első felében pedig bizonyos származási kategóriák hátrányos megkülönböztetése. Ezeknek jelentős része később, idősebb korban mégis elvégezte az egyetemet vagy főiskolát. Ezért az egyes vizsgált kohorszok iskolai történetét nem azonosíthatjuk minden további nélkül meghatározott naptári évekkkel.

Ugyanezért nem teljesen pontos a lakóhely változó sem. Nem tudtuk ugyanis azt az évet figyelembe venni, amikor a megkérdezett ténylegesen megszerezte kérdéses iskolai végzettségét, hanem csupán az évi lakóhelyét, amikor annyi idős volt, hogy az iskolarendszerben való előrehaladás rendes menetében (tehát megszakítás nélkül) elérhette az adott iskolai végzettségi szintet. Mégis úgy gondoljuk, hogy a 6, 13, 15 és 18 éves kori lakóhely elég jól jellemzi a megkérdezett személy elhelyezkedését az ország különféle típusú településeiben. A következő típusokat különböztettük meg:

P1 - Budapest,

P2 — Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged,

P3 — többi város,

P4 — községek.

Végül az apák társadalmi helyzeténél az alábbi kategóriákat különböztettük meg:

F1 — vezető és értelmiségi,

F2 — egyéb (egyszerű) szellemi,

F3 — önálló kisiparos és kiskereskedő,

FA — szakmunkás,

F5 — betanított és segédmunkás,

F6 — mezőgazdasági fizikai.

Ezen ötfajta adat alapján mindegyik említett iskolaszintre vonatkozóan négy dimenziós táblát készítettünk, amelyek nem, kohorsz, lakóhely és az apa társadalmi helyzete szerint osztályozták a megkérdezetteket. A táblák egyes celláiban a kérdéses iskolai végzettség megszerzésének esélyei (d) szerepeltek, amit a figyelembe vett népességből az adott iskolai végzettséget megszerzők és az adott iskolai végzettséget meg nem szerzők számának hányadosa fejez ki. A számításban a figyelembe vett népesség az adott nemű, életkorú, lakóhelyű, társadalmi származású megfigyeltnek az a része, amely az eggyel alacsonyabb iskolai végzettséget megszerezte, tehát például: az 1931 — 1940-ben született budapesti szakmunkás származású, legalább érettségizett nők száma viszonyítva az 1931 -1940-ben született budapesti szakmunkás származású, 8 általános iskolai végzettséget megszerzett, de nem érettségizett nők számához.

NÉHÁNY KIEGÉSZÍTŐ MAGYARÁZAT A LOG-LINEÁRIS ELEMZÉSRŐL

A log-lineáris elemzés alapjait korábbi tanulmányunkban (13) bemutattuk. Itt csak néhány olyan kiegészítést fűzünk a módszerhez, amelyet az említett tanulmány nem tartalmazott, de a jelen elemzés megértéséhez szükséges.

Mindenekelőtt ebben az elemzésben az ún. logit elemzést használtuk. (A paraméterek becsléséhez viszont a log-lineáris módszert használtuk.) A logit elemzés abban tér el a log-lineáristól, hogy megkülönböztet egy függő és több független változót (a log-lineáris modell nem tesz különbséget függő és független változók között). Továbbá a függő változó dichotom, vagyis két értéket vehet fel (vagy megszerezte a kérdéses iskolai végzettséget, vagy nem szerezte meg). A kiinduló táblákban tehát nem az abszolút számok, hanem az esélyek szerepelnek, vagyis a végzettséget megszerzők és meg nem szerzők hányadosai.

AZ ALKALMAZOTT MODELLEK

Az első modell (az a1 jelölésű modell) feltételezi, hogy a nem, a kohorsz, a lakóhely és az apa helyzete egymással összefüggnek, vagyis nem függetlenek egymástól (például a különböző lakóhelyeken a megkérdezett férfiak és nők társadalmi származás szerinti összetétele kohorszonként eltérő), viszont egyikőtől sem függ az iskolai előmenetel egyik iskolaszinten sem.

A modelleket az egyszerűség kedvéért úgy jelölik, hogy zárójelbe téve feltüntetik azokat az összefüggéseket, amelyeket a modell tartalmaz, ebben az esetben:

(E) (FSCP)

ahol:

E - az iskolai végzettségi szint,

F — az apa társadalmi helyzete,

- S — a nem,
C — a kohorsz,
P — a lakóhely.

Ez a modell nyilván közelről sem felel meg a valóságnak, Azért számítják ki, hogy meghatározzák, mennyire térnek el az így becsült adatok a tényleges adatoktól, és az így kapott eltéréshez viszonyítják a valóságot jobban leíró modellekkel kapott eltéréseket.

Az eltérések mérésére kétféle módozatot szoktak használni, a Pearson-féle x2-et és a valószínűségi hányadot (likelihood-ratio). Az utóbbi képlete:

$G2 = 2 \sum dij \ln (dij/Dij)$ ahol:
dij — az ij cellában szereplő megfigyelt tényleges esélyérték,
Dij - az ij cellának az adott modellel becsült esélyértéke.

Az említett két módszer közül az utóbbit tartják jobbnak ((14) 30. old.), ezért e tanulmányban ezt alkalmaztuk.

A következő öt modellben feltételeztük, hogy az iskolaszint és a többi változó között páronként összefüggés van. Ezeket az összefüggéseket nevezik elsőrendű interakcióknak. Tehát feltételezzük, hogy az iskolai végzettség összefügg az apa társadalmi helyzetével (EF), a nemmel (ES), változik kohorszonként (EC), és összefügg a lakóhellyel (EP). Ugyanakkor azt is feltételezzük, hogy másodrendű interakciók, vagyis hármas összefüggések nincsenek, azaz az elért iskolai végzettség és az apa társadalmi helyzete közötti összefüggés nem változott kohorszról kohorszra (nem szerepel a modellben az EFC összefüggés), vagy az apa társadalmi helyzetének hatása az iskolai végzettségre egyforma volt a férfiaknál és a nőknél (nem szerepel a modellben az EFS összefüggés).

Először megbecsültünk egy olyan modellt, amelyben mindegyik említett kétoldalú interakció szerepelt (?), majd sorban egyet-egyét elhagytunk a kétoldalú interakciók közül (b2—b5), hogy lássuk, mennyire romlik a becsült adatok illeszkedése a ténylegesekhez.

Ezt követően feltételeztük, hogy másodrendű vagy harmadrendű interakciók is vannak a valóságban, és felvettük ezeket a modellbe. Tehát feltételeztük, hogy

- az iskolai végzettség és a lakóhely közötti kapcsolat kohorszonként változott (ECP),
- az iskolai végzettség és a lakóhely közötti kapcsolat eltérő volt a férfiaknál és a nőknél {ESP},
- az iskolai végzettség és a nem közötti kapcsolat kohorszonként változott (ECS),
- az iskolai végzettség és az apa helyzete közötti kapcsolat kohorszonként változott (EFC),
- az iskolai végzettség és az apa helyzete közötti kapcsolat lakóhelyenként eltérő volt (EFP),
- az apa társadalmi helyzete másképpen befolyásolta az iskolai végzettséget a férfiaknál és a nőknél (EFS), (EFP)

Az egyes iskolai végzettségi szintek megszerzési arányainak log-lineáris modelljeivel kapott illeszkedések:

<i>A modell jele</i>	<i>A modell leírása</i>								<i>Szabad- ságfok (df)</i>	<i>G2</i>				
										<i>E1</i>	<i>E2</i>	<i>E3</i>	<i>E4</i>	<i>E5</i>
a1	(E)	(FSCP)							191	1 820,3	10 016,2	1 935,6	509,1	493,3
b1	(E)	(FSCP)	(EF)	(ES)	(EC)	(EP)			179	239,2	492,4	475,5	189,0	229,9
b2	(E)	(FSCP)	(EF)	(ES)	(EC)				182	352,7	1 055,6	523,7	240,2	246,9
b3	(E)	(FSCP)	(EF)	(ES)	(EP)				182	960,3	5 977,6	555,8	254,2	255,5
b4	(E)	(FSCP)	(EF)	(EC)	(EP)				180	241,0	697,8	481,9	268,6	294,4
b5	(E)	(FSCP)	(EF)	(EC)	(EP)				184	610,5	1 977,2	1 461,9	302,4	377,1
c1	(E)	(FSCP)	(ECP)	(ESP)	(ECS)	(EFC)	(EFP)	(EFS)	129	122,2	170,5	158,8	123,4	179,7
c2	(E)	(FSCP)	(ECP)	(ESP)	(ECS)	(EFC)	(EFP)		134	129,3	176,9	166,4	131,7	192,0
c3	(E)	(FSCP)	(ECP)	(ESP)	(ECS)	(EFP)	(EFS)		144	143,3	253,1	183,6	144,1	193,2
c4	(E)	(FSCP)	(ECP)	(ESP)	(ECS)	(EFC)	(EFS)		144	169,9	198,8	177,1	136,4	188,9
c5	(E)	(FSCP)	(ECP)	(ESP)	(EFP)	(EFS)	(EFC)		132	131,8	298,0	391,9	133,5	187,3
c6	(E)	(FSCP)	(ECP)	(ECS)	(EFC)	(EFP)	(EFS)		132	124,7	185,0	160,5	125,9	180,2
c7	(E)	(FSCP)	(ESP)	(ECS)	(EFC)	(EFP)	(EFS)		138	141,4	206,2	175,8	138,5	190,6
d1	(E)	(FSCP)	(ECSF)	(ESFP)	(ECFP)	(ECSP)	(EFC)		45	54,1	65,7	52,1	40,8	55,7
d2	(E)	(FSCP)	(ECSF)	(ESFP)	(ECSP)				90	88,0	125,8	120,0	98,2	132,7
d3	(E)	(FSCP)	(ECSF)	(ECSP)	(ECFP)				60	71,4	73,4	71,8	51,4	68,1
d4	(E)	(FSCP)	(ESFP)	(ECSP)	(ECFP)				60	64,7	87,7	66,8	53,3	71,7
d5	(E)	(FSCP)	(ECSF)	(ESFP)	(ECFP)				54	61,7	76,0	57,5	50,1	77,4
e1	(E)	(FSCP)	(ECSF- P)						0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Ismét kiszámítottunk egy olyan modellt, amelyben mindegyik háromoldalú interakció szerepelt, majd ezt követően egyet-egyet elhagytunk a háromoldalú interakciók közül (c1—c7), hogy lássuk, mennyire romlik az illeszkedés.⁵

Ezután olyan modelleket becsültünk, amelyekben a harmadrendű vagy négyoldalú interakciók is szerepeltek (d1-d5), legvégül pedig azt a modellt (e1), ahol az egyetlen lehetséges negyedrendű vagy ötoldalú interakció is szerepelt, vagyis ahol “minden mindennel” összefüggött. (Lásd az 1. táblát.)

A MODELL KIVÁLASZTÁSÁNAK SZEMPONTJAI

Nyilvánvaló, hogy az utolsó típusú modell írja le a legjobban a valóságot, ebben az esetben semmi eltérés sincsen a becsült és a tényleges adatok között. A log-lineáris elemzésben azonban arra törekszünk, hogy minél egyszerűbb modellel minél jobban közelítsük a valóságot, azaz “takarékos” modellt igyekszünk találni a jelenség leírására.

Ennek érdekében megvizsgáljuk, hogy egy-egy interakció felvétele a modellbe mennyire csökkenti a tényleges adatok eltérését a modellel becsült adatoktól. Ha a csökkenés nagyfokú (szignifikáns), akkor ezt az interakciót benne hagyjuk a végleges modellben, ha csekély, akkor kihagyjuk. Ténylegesen a bemutatott számításokban (lásd a 2. táblát) fordítva jártunk el: először felvettünk minden kétoldalú interakciót, majd egyet-egyet elhagytunk, és megnéztük, hogy ennek következtében mennyivel nőtt az eltérés a tényleges és a becsült adatok között. Ugyanígy jártunk el a háromoldalú és a négyoldalú interakciókkal.

A tényleges és a becsült adatok közötti eltérést, mint említettük, a G^2 -tel mérjük.

A 2. tábla bemutatja a megjelölt modellek G^2 értéke közötti különbséget (ΔG^2), valamint a vizsgált interakció által megmagyarázott G^2 (a kihagyása által okozott G^2 növekedés) és az összehasonlítási alapként használt a) modellel kapott G^2 (amelyet $G^2\beta$ -vel jelölünk, ahol a β a bázist jelzi) arányát.

Tehát a 2. táblának minden sora két (az 1. táblában bemutatott) modell különbségét mutatja. Ilyen módon vizsgáljuk annak az interakciónak a hatását, amely a kivonandó modellben szerepel, a kibebírtendőben nem szerepel. Például a 2. tábla negyedik sorában a b5 és a b1 modell különbségét vizsgáljuk. A b5-ben szereplő interakciók: EP, ES és EC. A b1-ben ezeken kívül szerepel EF. A kettő különbsége tehát az EF-nek, vagyis az apa társadalmi helyzete és az iskolai végzettség közötti kapcsolatnak fontosságát méri. Látjuk, hogy mindkét táblarész EF sorában magas értékek szerepelnek, vagyis az apa helyzetének hatása gyermeke iskolai végzettségére erős.

Pontosan fogalmazva úgy jártunk el, hogy figyelembe véve a szabadságfok számát,⁶ megvizsgáljuk, hogy a G^2 különbség szignifikáns-e legalább a 0,05 szinten, és azokat az interakciókat vesszük fel a végleges “takarékos modellbe”, amelyeknek hatása szignifikáns. Hozzá kell tenni, hogy ha valamely magasabb rendű interakció szignifikáns, és bekerül a modellbe, akkor a benne foglalt alacsonyabb rendű interakciókat is fel kell venni még akkor is, ha hatásuk nem szignifikáns.⁷ Valójában azonban nem annak “örülünk”, ha az interakcióhoz tartozó G^2 különbség nagy, hanem annak, ha kicsi, mert így kihagyhatjuk a végleges modellből, “takarékosabbá” tehetjük azt.⁸

Az eddig ismertetettek alapján tehát meg tudjuk mondani, hogy milyen tényezők, valamint tényezőkapsolatok hatottak a vizsgált jelenségre. Arra a kérdésre, hogyan hatottak ezek a tényezők és tényezőkapsolatok, a modellekből kiszámított paraméterek alapján kaphatunk választ. Melyek ezek a paraméterek?

Amikor log-lineáris elemzést végzünk, akkor valójában azt tesszük, hogy a vizsgált táblák egyes celláiban szereplő értékeket a következő fajta képlet szerint fejezzük ki, például az E2 iskolai végzettség szintre vonatkozóan:

$$D_{zijkf} = \eta \tau_i^C \tau_i^S \tau_k^F \tau_l^P \tau_{ij}^{CS} \tau_{ik}^{CF} \tau_{il}^{CP} \tau_{jk}^{SF} \tau_{jl}^{SP} \tau_{kl}^{FP} \tau_{ijk}^{CSF}$$

ahol:

D_{zijkf} — az E2 iskolai végzettség szinten az $ijkl$ cellában becsült érték (i a kohorszt, j a nemzet, k az apa társadalmi helyzetét, l a lakóhely-kategóriát jelöli, például F2111 a vezető és értelmiségi apától származó, budapesti lakos, 1911—1920-ban született férfiak iskolai végzettség szerzési esélye a 8 osztályos iskolaszinten);⁹

η — 8 osztályos iskolai végzettség szerzési esélyek mértani átlaga a nemXkohorszXapaXIakóhely típusú táblákban;

τ — azok a paraméterek, amelyek kifejezik, hogy a kérdéses interakció hogyan befolyásolta az iskolai végzettség szerzési esélyt, például kifejezi, hogy egy vezető és értelmiségi apa gyermekének az átlagoshoz viszonyítva milyen esélye volt a 8 osztályos iskolai végzettség megszerzésére, vagy kifejezi, hogy a vezető és értelmiségi apa gyermekének milyen esélye volt erre az 1911—1920-ban született kohorszban stb. a megfelelő alacsonyabb rendű paraméterek által meghatározott esélyekhez viszonyítva.

τ értékek multiplikatívak. Ha valamely interakciónak nem volt hatása az iskolai végzettség megszerzésére, akkor a kérdéses $\tau = 1,00$. Ha előnyösen befolyásolta az iskolai végzettség megszerzését, akkor $\tau > 1,00$; ha hátrányosan, akkor $\tau < 1,00$. (Ki lehet fejezni a fenti összefüggést logaritmikus formában, ebben az esetben a paraméterek additívak.)

A MODELLEK ELEMZÉSE

Az 1. tábla tartalmazza a különböző modellekkel kapott 0 értékeket, amelyek a becsült adatoknak a tényleges adatoktól való eltérését jellemzik. Nyilvánvaló, hogy az a1 modellhez képest, amelyben a különböző iskolai végzettség szintek elérésének esélyei nem függenek a nemtől, a kohorsztól, a lakóhelytől és az apa társadalmi helyzetétől, egyre jobb illeszkedéseket kapunk, ahogyan beleépítjük a modellbe az egyes említett tényezőknek és azok kölcsönhatásainak összefüggését az iskolai végzettséggel. (Ugyanakkor természetesen az a1 modellhez képest csökken a szabadságfokok száma is.)

Az egyes interakciók modellbe felvételének hatását legjobban a 2. tábla adatai alapján tanulmányozhatjuk. A táblában olyan modellek illeszkedését hasonlítottuk össze, amelyek közül az egyikben szerepel, a másikban nem szerepel a vizsgált interakció.

Mindenekelőtt látjuk, hogy az illeszkedések legnagyobb fokú javulását az elsőrendű interakciók felvételekor érjük el. Éspedig az általános iskola 5—6 osztályának szintjén a kohorsz-hatás a legerősebb, másszóval kohorszról kohorszra igen határozottan nőtt az 5—6 osztályos végzettség elérésének esélye, ahogy az oktatás kiterjeszkedett. Erősen szignifikáns a társadalmi származás és a lakóhely hatása is. Viszont nincsenek különbségek ezen a szinten a fiúk és a lányok között.

A 8 osztályos végzettség szintjén még mindig a kohorsz-hatás a legerősebb. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a döntő változást itt az hozta, hogy a felszabadulás után létrehozták a 8 osztályos általános iskolákat, és ez emelte meg döntően az idáig eljutók arányát. Ezen a szinten erős szerepet játszik az apa társadalmi helyzete is, tehát a 8 osztályos végzettség elérésére való esély — a négy kohorszt egybevéve — lényegesen függött a családi társadalmi háttértől. Szignifikáns a lakóhely és a nem hatása is.

Az érettségi és még inkább a felsőfokú végzettség szintjén viszont már az apa társadalmi helyzete a legerősebb befolyásoló tényező, ettől sokkal inkább függött a magasabb végzettség megszerzésének esélye, mint akár a lakóhelytől, akár a nemtől, sőt akár a kohorsztól. Felső szinten a nem is lényeges szerepet játszik, jelezve, hogy — egybevéve a négy kohorszt — a lányok jelentős hátrányban voltak. Szignifikáns, de gyengébb a kohorsz és a lakóhely hatása.

A másodrendű interakciók nagyobb része nem szignifikáns. Az elemzés számára azonban a szignifikancia hiányának ugyanolyan érdekes mondanivalója van, mint a szignifikáns kapcsolatoknak.

A legérdekesebb talán az EFC interakció, amely azt fejezi ki: változott-e kohorszról kohorszra az apa társadalmi helyzetének hatása az iskolai végzettség megszerzésének esélyeire? Az interakció hatása csak a 8 osztály szintjén szignifikáns, más szóval a végzettség megszerzésének társadalmi meghatározottsága a vizsgált kohorszok iskolai pályafutásának időszakában lényegesen megváltozott. A változás okát természetesen nem nehéz megfejtetni: amikor bevezetésre került a nyolc osztályos általános iskolai oktatás, a munkások és a parasztok gyermekeinek nagyobb része szerezte meg a 8 osztályos végzettséget, a szellemi foglalkozású rétegeknél viszont alig volt változás, hiszen gyermekeik már azelőtt is eljutottak legalább 8 osztály (4 polgári vagy 4 régi típusú gimnáziumi osztály) elvégzéséig. Így az esélyegyenlőtlenség csökkent.

Nem változott viszont az apa társadalmi helyzetének hatása a közép- és felsőfokú végzettség szintjén. Az Egyesült Államokban és Angliában, mint említettük, kimutatható ilyen változás, éspedig a közép- és különösen a felsőfokú végzettség kiterjesztésével párhuzamosan a kedvezőbb társadalmi helyzetű gyermekek javára. Nálunk ilyen változás nem történt. Vagyis nem állt elő olyan helyzet, hogy az oktatás demokratizálásával párhuzamosan a kedvezőbb társadalmi helyzetű családok gyermekeinek viszonylagos továbbtanulási esélyei közép- és felsőfokon javultak, a munkásokéi és a parasztokéi romlottak. Mivel az utóbbiak továbbtanulási esélyei alsóbb szinten javultak, végeredményben a munkások és a parasztok gyermekeinek viszonylagos esélyei a magasabb végzettség szerzésére kedvezőbbekké váltak.

Ezzel szemben szignifikánsan változott kohorszról kohorszra a nem hatása az iskolai végzettségre (ECS), kivéve az E5 szintet. Ez a nemek közötti iskolai egyenlőtlenség fokozatos csökkenését mutatja.

A lakóhely hatása (ECP) az alsó- és középfokú oktatásban különbözött lényegesen kohorszonként, jelezve, hogy a kisebb településeken lakó gyermekek hátrányai az idő folyamán csökkentek.

A kisebb településen lakás hátránya (EFP) az apa társadalmi helyzetétől függően csak az alsófokú oktatás szintjén érvényesült szignifikánsan. Tehát ha egy kisebb városban vagy falun lakó gyermek már sikeresen eljutott a 8 osztályos végzettség megszerzéséig, akkor a továbbiakban nem volt hátrányban az azonos származású nagyobb városi gyermekekkel szemben.

Végül az apa társadalmi helyzetének hatása eltérően érvényesült a fiúknál és lányoknál (EFS) a felsőfokú végzettség szintjén, a lakóhely hatása pedig nemenként különbözött (EPS) a 8 osztályos végzettség szintjén.

A harmadrendű interakciók közül csupán három mutatott szignifikáns hatást. Az apa és a lakóhely közötti

Az egymáshól kivont modellek	A vizsgált interakció	A szabad- ságfokok (df) különbsége	A két modellel kapott G^2 különbsége ($J(G^2)$)					A G^2 $k-1$ nbs- fok az a 1 modellel kapott G^2 -hez viszonyítva ($J(G^2)$)				
			E1	E2	E3	E4	E5	E1	E2	E3	E4	E5
b2-b1	EP	3	113,5**	563,2**	43,2**	51,2**	17,0**	0,062	0,056	0,025	0,101	0,034
b3-b1	EC	3	721,1**	5485,2**	80,3**	62,2**	25,6**	0,396	0,548	0,041	0,128	0,052
b4-b1	ES	1	1,0	205,4**	6,4*	79,6**	64,5**	0,001	0,021	0,003	0,156	0,131
b5-b1	EF	5	2,6	1484,8**	986,4**	113,4**	147,2**	0,001	0,148	0,510	0,223	0,298
c2-c1	EFS	5	7,1	6,4	7,6	8,3	12,3*	0,004	0,0001	0,004	0,016	0,025
c3-c1	EFC	15	2,1,1	82,6**	24,8	20,7	13,5	0,012	0,008	0,013	0,041	0,027
c4-c1	EFP	15	47,7**	28,3*	18,3	13,0	9,2	0,026	0,003	0,009	0,026	0,019
c5-c1	ECS	3	9,6*	127,5**	233,1**	10,1*	7,6	0,005	0,013	0,120	0,020	0,015
c6-c1	ESP	3	2,5	14,5**	1,7	2,5	0,5	0,001	0,001	0,001	0,005	0,001
c7-c1	ECP	9	19,2*	35,7**	17,0*	15,1	10,9	0,011	0,004	0,009	0,030	0,022
d2-d1	ECFP	45	33,9	60,1	67,9*	57,4	77,0**	0,019	0,006	0,035	0,113	0,156
d3-d1	ESFP	15	17,3	7,7	19,7	10,6	12,4	0,010	0,001	0,010	0,021	0,025
d4-d1	ECSF	15	10,6	22,0	14,7	12,5	16,0	0,006	0,002	0,008	0,025	0,032
d5-d1	ECSP	9	7,6	10,3	5,4	9,3	21,7**	0,004	0,001	0,003	0,018	0,044
c1-d1	ECSFP	45	54,1	65,7*	52,1	40,8	55,7	0,030	0,007	0,027	0,080	0,113

összefüggés hatása az iskolai végzettségre kohorszontként (ECFP) változott az érettségi szintjén és a felsőfokú végzettség szintjén, a nem és a lakóhely közötti összefüggés hatása pedig kohorszontként (ECSP) változott a felsőfokú végzettség szintjén.

Az esetünkben egyetlen negyedrendű interakció (ECSFP) felvétele a modellbe az általános iskola 8 osztálya szintjén szignifikánsan javította az illeszkedést. Ez természetesen azt jelenti, hogy ekkor már teljesen pontos volt az illeszkedés a becslőt és a tényleges adatok között, és a javulás az 1. tábla d1 modelljéhez képest még szignifikánsnak bizonyult.

A 3. tábla mutatja be azokat a modelleket, amelyek az öt vizsgált iskolai végzettségi szinten takarékosan, de még jól írják le a tényleges iskolai végzettség megszerzési esélyeket.¹⁰ (A vastag betűs interakciók nem voltak szignifikánsak, csak azért kerültek a “takarékos” modellbe, mert egy náluk magasabb rendű szignifikáns interakcióban benne foglaltattak.)

3. tábla A takarékos modellek illeszkedése					
Iskola- szint	A modell leírása	df	G^2	p	G^2/G^2
cE1	(E) (FSCP) (EC) (ES) (EF) (EP) (ECS) (EFP) (ECP)	152	155,0	0,42	0,08
E2	(E) (FSCP) (EC) (ES) (EF) (EP) (ECS) (EFC) (EFS) (ESP) (EFP) (ECP) (ECSF) (ECSP) (ECFP) (ESFP) (ECSFP)	0	0,0	-	-
E3	(E) (FSCP) (EC) (ES) (EF) (EP) (ECS) (EFC) (EFP) (ECP) (ECFP)	92	101,0	0,25	0,05
E4	(E) (FSCP) (EC) (ES) (EF) (EP) (ECS)	176	179,5	0,41	0,35
E5	(E) (FSCP) (EC) (ES) (EF) (EP) (ECS) (EFC) (EFS) (ESP) (EFP) (ECP) (ECSP) (ECFP)	75	81,3	0,29	0,16

Az 5-6 osztályos végzettség megszerzési esélyeinek modelljében (E1) a különböző kohorszontokhoz tartozás (EC) és a lakóhely (EP) a legerősebb meghatározó tényezők, továbbá a nem szerinti különbségek időbeli változása (ECS) a lakóhely szerinti különbségek időbeli változása (ECP) és az apa helyzetének lakóhelyenként eltérő hatása (EFP) játszik szerepet.

A 8 általános iskolai osztályos végzettség modelljében (E2) minden lehetséges interakciót szerepeltetni kellett (bár a harmadrendűeket csak azért, mert a negyedrendű interakció is szignifikáns volt), így a modell egyáltalán nem “takarékos”. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy ezen a szinten - a nyolcosztályos alapfokú képzés bevezetésével - minden összefüggés megváltozott. Ez is azt támasztja alá, hogy az iskolarendszerben, valamint a mobilitás és az iskolai végzettség kapcsolatában itt történtek a leglényegesebb változások.

Az érettségi modellje (E3) más sokkal “takarékosabb”, a másod- és harmadrendű interakciók közül csak azok szignifikánsak, amelyekben a nem és a lakóhely szerinti esélykülönbségek időbeli változása (ECS és ECP) és a változásoknak az apa helyzete szerinti különbségei (ECFP) fejeződnek ki.

A legtakarékosabb modellt az egyetemi végzettségre vonatkozóan kaptuk (E4). Ennek megszerzési esélyeire hat a nem (ES), a kohorsz (EC), az apa helyzete (EF) és a lakóhely (EP), de a magasabb rendű interakciók közül csak az, amely a nemek szerinti különbség kohorszonkénti változását fejezi ki (ECS). Az utóbbi a nők lényeges elöretörését jelzi.

Végül a mindenfajta felsőfokú végzettség együttes modellje (E5) némileg különbözik az előbbtől, de az apa helyzete szerinti esélykülönbségek időbeli változásának (EFC) itt sincs szignifikáns hatása.

Természetesen minél több interakció szerepel egy modellben, annál kisebb a tényleges eredmények szóródásának megmagyarázatlanul maradt része (lásd a 3. tábla utolsó oszlopát), és annál kisebb a valószínűsége (p) annak, hogy valamilyen lényeges összefüggés kimaradt a modelltől. De, tekintetbe véve a szabadságfokok számát, nem szükségképpen ez a “legvalószínűbb” jó modell.

A MULTIPLIKATÍV PARAMÉTEREK ELEMZÉSE

A modellek elemzése megmutatta, milyen tényezők, milyen interakciók befolyásolták a különböző iskolai végzettségi szintek megszerzésének esélyeit. Arra a kérdésre azonban, hogyan befolyásolták azokat, a ? paraméterek elemzése ad választ. (Bár már a modellek elemzésekor utaltunk néhányszor ennek a hatásnak az irányára, mintegy “megelőlegezve” azt, amit a paraméterek elemzése mutat.) Természetesen csak a szignifikáns interakciók paramétereit elemezhetjük (a nem szignifikáns interakciók paramétereit csak véletlenszerűen ingadoznak 1,00 körül, így nem is lenne értelme elemezni őket).

4. tábla					
Az elsőrendű interakciók multiplikatív paraméterei az E2-E5 iskolai végzettségi szinteken					
Változó	A változó szintje	Iskolai végzettségi szint			
		E2	E3	E4	E5
Kohorsz	C1	0,50	0,90	0,84	0,99
	C2	0,82	1,00	1,16	1,12
	C3	1,15	0,94	1,22	1,09
	C4	2,10	1,17	0,84	0,82
Az apa helyzete	F1	3,82	2,39	1,59	1,64
	F2	1,57	1,43	1,1	1,09
	F3	0,73	0,88	0,82	0,66
	F4	0,89	0,77	0,92	0,91
	F5	0,61	0,71	0,81	0,78
	F6	0,42	0,61	0,90	0,92
Lakóhely	P1	1,34	1,12	1,20	1,10
	P2	1,13	1,07	1,04	0,89
	P3	0,93	0,97	0,99	1,08
	P4	0,69	0,85	0,80	0,94
Nem	S1	1,05	1,11	1,27	1,19

Az elsőrendű interakciók multiplikatív paraméterei (lásd a 4. táblát) a következőket mutatják.

1. Általában kohorszról kohorszra nőttek az egyes iskolai végzettségi szintek elérésének esélyei. Kivételt képez az egyetemi (E4) és összevont felsőfokú iskolai szint (E5), ahol az utolsó kohorsznál visszaesést látunk. Nagyon lényeges az emelkedés a 8 osztályos általános iskolai végzettség szintjén, kohorszról kohorszra lényegesen többen jutottak el legalább erre a szintre.

2. Minden iskolai végzettségi szinten lényeges esélykülönbségek vannak a szülői család társadalmi helyzete szerint. A legnagyobb különbségeket a 8 osztályos szinten látjuk. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a múltban a hat osztályos végzettség utáni továbbtanulásnál, illetve - pontosabban — a négy osztályos elemi elvégzése utáni iskolatípus kiválasztásánál érvényesült legerősebben a társadalmi szelekció. E döntés után már igen nehéz volt az oktatási pályát megváltoztatni, ami nyilvánvalóan nagyon hátrányos volt a munkás- és a parasztcsaládok gyermekei számára. E szint fölött fokozatosan csökkentek az esélykülönbségek, ugyanis azoknak a munkás- és parasztyermekeknek, akiknek sikerült középiskolába jutniuk, különösen akiknek sikerült érettségizniük, már viszonylag jobb - bár a szellemi, különösen pedig a vezető és értelmiségi családok gyermekeinél még mindig rosszabb — esélyei voltak a felsőfokú végzettség szerzésére. Figyelmet érdemel, hogy az érettségi után a mezőgazdasági fizikai származású gyermekek esélyei már valamivel jobbak voltak, mint a betanított és a segédmunkások gyermekeié, feltehetően azért, mert a mezőgazdasági rétegből egy igen erősen kiválogatott csoport jutott el az érettségiig.

3. Lakóhely szerint is következetes különbséget látunk: a fővárosiak előnyben vannak a többi városban

lakókkal szemben, az utóbbiak között is általában előnyösebb a nagyobb városok lakóinak a helyzete, a városi fiatalok pedig előnyben vannak a falusiakkal szemben. Megint azt látjuk azonban, hogy a magasabb oktatási szintek felé haladva az esélykülönbség csökken, tehát az a községi gyermek, aki az első “akadályokat” jól vette, később már jobb viszonylagos esélyekkel nézett a magasabb iskolai végzettség szerzése elé. Az okot nyilván abban kereshetjük, hogy az a kevés falusi fiatal, aki eljutott a gimnáziumokba és a felsőfokú iskolákba, ott - a kollégiumban lakás stb. segítségével - már valamivel jobb esélyekkel “versenyzett” a városi fiatalokkal.

4. A leányok minden iskolai végzettségi szinten hátrányban voltak a fiúkkal szemben. (Az 1,00-nál nagyobb paraméter az S1 változóra vonatkozóan a fiúk előnyét fejezi ki. Mivel az S2-re vonatkozó paraméter ennek reciproka,

nem adjuk meg.) Hátrányuk a magasabb iskolai végzettségi szintek felé haladva nőtt.

A másodrendű interakciók paraméterei közül nézzük először azokat, amelyek a kohorszkonkénti - vagyis időbeli - változásokat fejezik ki.

Az apa társadalmi helyzetének hatása (EFC), mint említettük, csak a 8 osztályos végzettség elérési esélyeinél változott szignifikánsan kohorszról kohorszra. (Lásd az 5. táblát.) A két világháború közötti és a világháborús kohorszban nagyok voltak a társadalmi háttér szerinti esélyegyenlőtlenségek, a felszabadulás utáni kohorszban ezek lényegesen csökkentek, és a konszolidált szocialista viszonyok között felnövekvő kohorszban nagyjából hasonló maradtak.¹¹ Ezeknek a paramétereknek az elemzése is azt mutatja tehát, hogy a továbbtanulás esélykülönbségeinek nagyfokú csökkenése a már 8 osztályos általános iskolában tanultaknál következett

5. tábla				
<i>Az EFC másodrendű interakciók multiplikatív paraméterei az E2 iskolai végzettségi szinten</i>				
Az apa társadalmi helyzete	Kohorsz			
	C1	C2	C3	C4
F1. . .	1,24	1,45	0,72	0,77
F2. . .	0,96	0,93	1,16	0,97
F3. . .	1,08	0,92	1,08	0,93
F4. . .	0,83	0,84	1,03	1,40
F5. . .	0,98	0,94	0,99	1,09
F6. . .	0,95	1,02	1,09	0,94

be.

A nemek közötti egyenlőtlenség nagyon lényegesen csökkent az E5 kivételével minden iskolai végzettségi szinten. (Lásd a 6. táblát.)

Ha az ECS paramétereket megszorozzuk az elsőrendű ES paraméterekkel (S1 sor a 4. táblában), akkor látjuk, hogy az érettségi szintjén a nők esélye az utolsó kohorszban már jobb, mint a férfiaké. Az egyetemi végzettség szintjén is nagymértékben csökkent a nők hátránya, de még nem annyira, hogy a férfiakkal egyenlő esélyeik legyenek.

Ezzel szemben nem látszik határozott irányú változás kohorszról kohorszra a lakóhely hatásában. (Lásd a 7. táblát.) Ennek az interakciónak (ECP) hatása szignifikáns volt ugyan a három alacsonyabb (E1, E2, E3)

6. tábla					
<i>Az ECS másodrendű interakció multiplikatív paraméterei az E1-E4 iskolai végzettségi szinteken</i>					
Kohorsz	Nem	Iskolai végzettségi szint			
		E1	E2	E3	E4
C1	S1	1,04	1,10	1,31	1,19
C2	S2	1,02	1,09	1,12	0,98
C3	S1	1,00	0,99	0,90	0,95
C4	S1	0,94	0,84	0,75	0,90

7. tábla												
Az ECP másodrendű interakció multiplikatív paraméterei az E1-E3 iskolai végzettségi szinteken												
Lakóhely	Iskolai végzettségi szint											
	E1				E2				E3			
	kohorsz											
	C1	C2	C3	C4	C1	C2	C3	C4	C1	C2	C3	C4
P1	1,00	1,17	1,00	0,85	1,02	0,94	0,91	1,14	0,94	0,96	1,08	1,02
P2	1,02	1,00	0,97	1,01	0,98	1,09	1,06	0,88	1,15	1,12	0,82	0,95
P3	0,92	0,88	1,03	1,20	1,00	0,96	1,12	0,93	0,98	0,96	1,09	0,97
P4	1,06	0,97	1,00	0,97	1,01	1,01	0,93	1,07	0,95	0,97	1,03	1,06

végzettségi szinten, a változások azonban csekélyek, és eltérő irányúak. Eszerint az általános iskola és az érettségi szintjén sem csökkent lényegesen a községi lakos gyermekek hátránya a városiakkal és a vidéki városiak hátránya a budapestiekkel szemben. Ez arra utal, hogy az alsó- és a középfokú oktatás feltételei és színvonala ma is rosszabbak a kisebb településeken, így a társadalmi háttér szerinti különbségek mérséklődése alig érezte hatását.

Az apa társadalmi helyzetének hatása lakóhely szerint némileg eltérő volt az általános iskola szintjén. (Lásd a 8. táblát.) Mivel azonban a jobb helyzetű rétegek gyermekei ezt a végzettséget legnagyobbbrészt megszerezték, a lakóhely szerinti különbség elsősorban a szakképzetlen munkás és a mezőgazdasági fizikai rétegben fontos. Úgy látszik, hogy a mezőgazdasági fizikaiak gyermekei a községekben, a szakképzetlen munkásokéi a vidéki városokban rendelkeztek a viszonylag legjobb eséllyel a 8 osztály elvégzésére.

8. tábla								
Az EFP másodrendű interakció multiplikatív paraméterei az E1 és E2 iskolai végzettségi szinten, lakóhely szerint								
Az apa társadalmi helyzete	E1 iskolai végzettség				E2 iskolai végzettség			
	P1	P2	P3	P4	P1	P2	P3	P4
F1	1,06	0,86	1,20	0,92	1,05	0,91	0,93	1,13
F2	1,01	1,31	1,00	0,76	0,86	1,39	1,07	0,78
F3	0,95	1,14	0,93	0,99	1,02	0,89	1,08	1,02
F4	1,14	0,86	0,88	1,17	1,16	0,90	0,93	1,03
F5	0,99	0,97	1,05	0,99	0,94	1,11	1,00	0,96
F6	0,87	0,94	0,97	1,27	1,00	0,89	1,00	1,13

A szülői család társadalmi helyzete a felsőfokú végzettség megszerzésénél kissé eltérően befolyásolta a fiúk és a lányok továbbtanulását. A vezetőik és értelmiségiek, valamint a mezőgazdasági fizikaiak rétegében érvényesült a legerőteljesebben a fiúknak a leányokénál nagyobb fokú iskoláztatása. (Lásd a 9. tábla EFS sorait.)

9. tábla			
Az EFS és az EPS másodrendű interakciók multiplikatív paraméterei az E2 és E5 iskolai végzettségi szinten			
Interakció	A változók szintje	Iskolai végzettség	
		E2	E5
EFS.....	F1 S1	-	1,10
	F2 S1	-	0,99
	F3 S1	-	0,92
	F4 S1	-	1,00
	F5 S1	-	0,94
	F6 S1	-	1,06
EPS.....	P1 S1	0,89	-
	P2 S1	1,09	-
	P3 S1	0,99	-
	P4 S1	1,04	-

kiegészítettük a magyar szerzők által korábban nyújtott képet, és helyesbítettük az egyes külföldi szerzők munkáiban megfogalmazott azon következtetéseket, hogy az oktatás kiterjedése volt a döntő folyamat, az esélyegyenlőtlenség változása viszont elhanyagolható. A log-lineáris elemzés ugyanis hozzásegít ahhoz, hogy a sokváltozós táblák egyszerű elemzésénél esetleg rejtetten maradó, de mégis alapvető összefüggéseket felderítsük.

A lakóhely az általános iskola 8 osztályának elvégzésénél differenciálta a fiúk és a leányok esélyeit: a leányok hátránya Budapesten volt a legkisebb. (Lásd a 9. tábla EPS sorait.)

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyar oktatási rendszer változásával, valamint általánosságban a szocialista országokban végbement változásokkal és azoknak a társadalmi mobilitásra gyakorolt hatásával sok szerző foglalkozott a hazai és külföldi szociológiai irodalomban ((15)-(23)). Szénai Márta (24) és Kulcsár Rózsa (25) az 1973. évi mobilitás adatfelvétel adatait is elemezték ebből a szempontból. Megállapították, hogy a munkás- és parasztszármazású fiatalok aránya a közép- és felsőfokú iskolákban jelentősen megnőtt. Ebben a vonatkozásban természetesen nem jutottunk új megállapításokra.

A korábbi elemzések azonban az alkalmazott módszerek hiányosságai következtében nem tudták teljesen szétválasztani az iskolai oktatás kiterjedésének hatását és a társadalmi esélyegyenlőtlenségek változásának hatását. Ebben a tanulmányban a log-lineáris módszer segítségével ez utóbbi vonatkozásban

Az említett módszerrel végzett elemzésünk fő következtetéseit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Magyarországon, mint köztudott, az oktatás erősen demokratizálódott, nemzedékről nemzedékre egyre többen jutottak el először a 8 osztályos, majd a középfokú és a felsőfokú végzettség megszerzéséig; a legnagyobb változást a felszabadulás óta a 8 osztályos végzettség közel általánossá válása jelentette;

2. a leányok hátránya a magasabb iskolai végzettség megszerzésénél erősen csökkent, sőt az érettségi megszerzésére jobbak az esélyeik, mint a fiúknak;

3. a szülői társadalmi helyzet hatása minden nemzedékben erős volt, az előnyösebb társadalmi háttér lényeges előnyt jelentett a továbbtanulásban; az egyenlőtlenség azonban erősen csökkent az általános iskola szintjén a 8 osztályos egységes képzés bevezetésével (ellentétben az Egyesült Államokkal és Angliával, Magyarországon az alsóbb fokú képzés kiterjesztése nem járt azzal a következménnyel, hogy a magasabb szintű képzésben megnőtt a társadalmi egyenlőtlenség, tehát nem következett be az, hogy az esélyegyenlőtlenség megnyilvánulása egyszerűen magasabb szintre tolódott);

4. a lakóhely a szülői család társadalmi helyzetétől függetlenül is lényegesen befolyásolta a továbbtanulási esélyeket, a községi lakosok hátrányban, a városiak, különösen a fővárosiak előnyben voltak, és ezek a különbségek az idő folyamán nem csökkentek lényegesen.

Az iskolai végzettség megszerzésének esélyegyenlőtlenségei tehát elsősorban a 8 osztályos egységes általános iskolai oktatás bevezetésének köszönhetők. Levonhatjuk azt a következtetést is, hogy a jövőben hasonlóan erős hatást várhatunk attól, hogy az egységes, mindenkire kiterjedő oktatás ideje meghosszabbodik, a különböző oktatási utak szétválása két-három-négy évvel későbbre tolódik akár a 10 osztályos általános iskola bevezetésével, akár a középiskolai oktatás általánossá válásával és a különböző középiskolák nyújtotta oktatás azonosabb színvonalúvá válásával. Ennek természetesen messzemenő anyagi és pedagógusképzési előfeltételei is vannak, a társadalmi mobilitás érdeke csak egyike a sok figyelembe veendő tényezőnek.

A 8 osztályos általános iskolai oktatás bevezetése mellett nagyon lényeges szerepük volt azoknak az erőfeszítéseknek is, amelyek a közép- és felsőfokú oktatás szintjén segítették elő a munkás- és parasztgyermek továbbtanulását. Elemzésünk e téren nem mutatott ki különbséget a felszabadulás utáni első időszak adminisztratív intézkedései és a későbbi korszak "affirmatív" eszközei között. Másszóval az utóbbi "nem adminisztratív" jellegű intézkedések nem voltak kevésbé hatékonyak és célravezetők.

Az adminisztratív intézkedések időszakában is jobb esélyeik voltak a szellemi családok gyermekeinek a magasabb végzettség szerzésére, mint a munkás- és parasztszármazású fiataloknak, de az adminisztratív eszközök megszüntetése után sem romlott a munkás- és parasztgyermek viszonylagos esélye. Mivel pedig az adminisztratív intézkedések népszerűtlenebbek voltak, és különféle negatív mellékhatásai voltak, elemzésünkben mindenképpen az következik, hogy a nem kevésbé hatékony "affirmatív" módszereket kell előnyben részesíteni a mobilitás elősegítésére.

Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a különböző társadalmi helyzetű családok gyermekeinek magasabb iskolai végzettség szerzési esélyei közötti különbségek egyáltalán nem állandók, hanem ellenkezőleg, az oktatás- és a tágabban értelmezett társadalompolitika által nagyon is befolyásolhatók. Ez elemzésünk legáltalánosabb mondanivalója. Ebből az következik, hogy a továbbtanulási esélyek alakulását figyelemmel kell kísérni, és nem célszerű a társadalmi automatizmusokra bízni.

IRODALOM

- (1) Meyer, J. W. - Ramirez, F. O. - Robinson, R. - Boli-Bennet, J.: *The World educational revolution, 1950-1970. Sociology of Education.* 1977. évi 2. sz. 242-258. old.
- (2) Boudon, R.: *Education, opportunity, and social inequality: changing prospects in Western society.* Wiley. New York. 1974. 220 old.
- (3) Featherman, D. L.: *A társadalmi egyenlőtlenségre és rétegződésre vonatkozó összehasonlító adatok felé: a társadalmi mobilitás vizsgálatok második nemzedékének perspektívái.* Demográfia. 1974. évi 1. sz. 102-107. old.
- (4) Hauser, R. M. - Featherman, D. L.: *Equality of schooling: trends and prospects.* Sociology of Education. 1976. évi 2. sz. 99-120. old.
- (5) Ha/sey, A. H. — Heath, A. F. — Ridge, J. M.: *Origins and destinations: family, class, and education in modern Britain.* Clarendon Press. Oxford. 1980. 240 old.
- (6) Mare, R. D.: *Change and stability in educational stratification.* American Sociological Review. 1981. évi 1. sz. 72-87. old.
- (7) Kreckhoff, A. C.: *Stratification processes and outcomes in England and the U. S.* American Sociological Review. 1974. évi 6. sz. 789-801. old.
- (8) Treiman, D. J. - Terrell, K.: *The process of status attainment in the United States and Great Britain.* American Journal of Sociology. 1975. évi 4. sz. 563—582. old.

- (9) Földes Ferenc: *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Megjelent: Földes Ferenc: Válogatott írások. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1967. 13–95. old.*
- (10) Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat. Budapest. 1982. 327 old.*
- (11) Tánczos Gábor: *A népi kollégisták útja: 1939-1971. Statisztikai Kiadó Vállalat. Budapest. 1977. 214 old.*
- (12) *Társadalmi mobilitás. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1981. 307 old.*
- (13) Andorka Rudolf — Csicsman József - Keleti András: *A magyar társadalom nyitottságának változásai. Statisztikai Szemle. 1981. évi 10. sz. 980-1004. old.*
- (14) Knoke, D. - Burke, P. /.: *Log-linear model. Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Sciences. Sage. Beverly Hills. 1982. 80 old.*
- (15) Grant, N.: *Society, schools, and progress in Eastern Europe. The Commonwealth and International Library. Oxford. 1974. 363 old.*
- (16) Ferge Zsuzsa: *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. Szociológia. 1972. évi 1. sz. 10-35. old.*
- (17) Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1976. 106 old.*
- (18) Ferge Zsuzsa: *A society in the making. Penguin. Harmondsworth. 1979. 333 old.*
- (19) Gazsó Ferenc: *Mobilitás és iskola. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. Budapest. 1971. 48 old.*
- (20) Gazsó Ferenc: *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1976. 139 old.*
- (21) Dobson, R. : *Mobility and stratification in the Soviet Union. Annual Review of Sociology. 1977. évi 3. sz. 297-329. old.*
- (22) Dobson, R. : *Social status and inequality of access to higher education in the U. S. S. R. Megjelent: Power and ideology in education. Szerk. J. Karabel — A. Ha/sey. Oxford University Press. New York. 1977. 254-275. old.*
- (23) Dobson, R. B. - Swafford, M.: *The educational attainment process in the Soviet Union: a case study. Comparative Education Review. 1980. évi 2. sz. 252-269. old.*
- (24) Szénási Márta: *Az ifjúság helyzete az oktatás tükrében. Megjelent: Ifjúság és társadalom. Tanulmányok. Ifjúságstatisztikai Közlemények. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1982. 84-103. old.*
- (25) Kulcsár Rózsa: *A nemzedéken belüli mobilitás rétegenként. Statisztikai Szemle. 1981. évi 1. sz. 42-54. old.*

SUMMARY

The study deals with changes in the chances of continued studies and obtaining higher school qualification in Hungary in view of the educational reforms following social transformation of the country.

The authors use the data of the social mobility survey performed in Hungary in 1973, dividing the respondents into four cohorts of births: persons born between 1911 and 1920, 1921 and 1930, 1931 and 1940, 1941 and 1950. Further factors taken into account in the analysis are: sex, type of residence at the time of obtaining school qualification and social situation of the father (broken down by six social categories). The chances of obtaining school qualification are analysed by five levels of educational performance: 5–6 years of primary education, 8 years of primary education, final examination at the secondary school, university degree and other certificate of higher educational attainment.

The authors built models and performed log-linear analysis of the levels of educational attainment mentioned above, moreover they analyse the relationships and parameters included as well as those neglected.

The main conclusions of the study are as follows.

- 1. The parents' social conditions affect significantly the educational performance of youth in all cohorts. However, the differences between the families of various social conditions lessened considerably after the socialist transformation of the country. A marked change took place at the level of completing the 8th year of primary school, due to the introduction of compulsory schooling of 8 years.*
- 2. The handicap of girls, as against boys, decreased considerably in obtaining qualification. Their chance to sit for final examination at the secondary school is even better than that of boys.*
- 3. Irrespective of social conditions, the place of residence highly influenced the chances of obtaining higher qualification: residents in rural areas were in a disadvantageous, while those in towns, especially in the capital were in a more advantageous situation. Differences of this kind did not decrease significantly over time.*

JEGYZETEK

1 Ez a következtetés nem folyik közvetlenül Halsey és szerzőtársai elemzéseiből és táblázataiból. Ők ugyanis nem esélykülönbségi arányszámokat, hanem továbbtanulási arányokat használtak az elemzésekben. Viszont ha esélyegyenlőtlenségi arányszámokat számítottunk a 4.9., 8.4., 8.10., 10.8 és 10.9. táblázataikból, az 1.+II. és a VI.+VII.+VIII. osztályok gyermekeinek összehasonlítására, akkor ugyanazt látjuk, mint a hasonló amerikai arányszámok alapján.

2 Ez kitűnik a felsőfokú iskolai hallgatók társadalmi származását kimutató statisztikákból is. Az 1950-es évek első felében 49—57 százalék között mozgott a nappali tagozatos hallgatók között a munkás- és paraszt-származásúak aránya, az 1970-es években pedig 38-42 százalék között volt a fizikai származásúak aránya az elsőéves nappali hallgatók között. Ezek a statisztikai adatok azonban két okból is nem egészen pontosan mérik a vizsgálni kívánt jelenséget: 7. a társadalmi származás megállapításának módja időközben megváltozott (ma nem a múltbeli, hanem a jelenlegi szülői foglalkozást kérdezik), emellett — különösen az 1950-es évek első felében - nem zárhatjuk ki a tudatosan megtévesztő adatok bevallását, 2. ezek az arányok az egyetemi és főiskolai hallgatók megoszlását mutatják, nem pedig az adott fajta családokból származók közül tanulók arányát: így az a tény, hogy időközben a szellemi családok aránya a szülői nemzedékekben erősen megnőtt, és hogy a gyermekszám társadalmi különbségei erősen csökkentek, maga is hozzájárult (és nem ismerjük, mekkora mértékben) a szellemi származású gyermekek arányának növekedéséhez. Az 1973. évi társadalmi mobilitás felvételének születési kohorszok szerint részletezett adatai viszont éppen a kívánt információt adják meg, vagyis a különböző társadalmi helyzetű szülők gyermekei közül felsőfokú végzettséget szerzők stb. arányát. Mivel az adatok mintavételi vizsgálaton alapulnak, az egyes születési évjáratokban vagy naptári években meghatározott végzettséget szerzők száma társadalmi rétegenként meglehetősen kicsi, ezért óvatosnak kell lennünk a következtetésben. Ezek a mobilitási adatok azonban alátámasztani látszanak azt a következtetést, hogy a felszabadulás utáni első tíz év és a későbbi évtizedek társadalmi mobilitása nem különbözött döntő módon, illetve ami különbséget kimutathatunk, az nem az adminisztratív eszközökről az afirmatívakra való áttérés következménye volt (10).

3 Az alapadatok (12)-ben jelentek meg. Itt új és más típusú táblázatokat használtunk fel.

4 A 13 és 18 éves életkorban kerülhetett sor a legtöbb esetben a továbbtanulásra vonatkozó döntésre. A kohorszok elnevezésére azt az időszakot választottuk, amikor tagjai 18 évesek voltak.

5 Ha valamely modellben szerepel valamilyen háromoldalú interakció, akkor szerepelnie keli benne azoknak a kétoldalú interakcióknak is, amelyek a háromoldalúban benne foglaltatnak. Tehát, ha felvettük a modellbe az ECP háromoldalú interakciót, ez azt jelenti, hogy szerepel benne az EC és az EP kétoldalú interakció is. Ezt nevezik a modellek hierarchikus voltának. Ugyanígy a továbbiakban a négyoldalú interakciók felvétele azt jelenti, hogy szerepelnek a benne foglalt háromoldalú és kétoldalú interakciók. Hely hiányában az 1. táblában nem írtuk ki azokat az alacsonyabb rendű interakciókat, amelyek a magasabb rendűek következtében logikusan szerepelnek a modellekben.

6 A log-lineáris modellekben a szabadságfokok száma azoknak a γ paramétereknek a számával egyenlő, amelyeket 1,00-nek veszünk, vagyis amelyek olyan interakciót képviselnek, amelyet a modelltől kihagytunk. (A γ paraméterek értelmezését lásd a tanulmány következő bekezdéseiben).

7 Ezeknek a nem szignifikáns alacsonyabb rendű interakcióknak a felvétele, vagyis a modellek hierarchikus volta nem alapvető követelménye a log-lineáris modellnek, hanem a számításoknál alkalmazott programból következik. Más program alkalmazása esetén ezek az interakciók elhagyhatók. Ebben az esetben azonban az eredmény, elsősorban a paraméterek értelmezése változik. (Lásd erről (14) 72-76. old.)

8 Tehát éppen fordított a hozzáállásunk, mint a hagyományos χ^2 próbánál: ott el akarjuk vetni a null-hipotézist, ezért a magas χ^2 érték kedvező.

9 A képletből elhagyjuk az L változóra és interakcióira vonatkozó paramétereket, mert úgy jártunk el a paraméterek becslésénél, hogy minden iskolai végzettségi szintre vonatkozóan külön log-lineáris elemzést végeztünk.

10 A tábla az illeszkedés jellemzésére megadja a modellel kapott G^2 -et, annak a bázismodellel kapott G^2 -hez viszonyított arányát, a szabadságfokok számát (df), valamint a valószínűségi szintet (p). A valószínűségi szinttel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a log-lineáris modellek elemzésénél más valószínűségi szintet szoktak használni, mint a χ^2 próbák esetén, mert ellentétben e próbával, ahol el akarjuk utasítani a nullhipotézist, tehát abban kell biztosnak lennünk, hogy a kérdéses kapcsolatot nem a véletlen okozta, a log-lineáris elemzésnél igazolni akarjuk a nullhipotézist, vagyis azt, hogy nincsenek olyan figyelmen kívül hagyott interakciók, amelyek a vizsgált jelenséget lényegesen befolyásolják, ezért abban kell biztosnak lennünk, hogy az okozott eltérések a becsült adatok és a tényleges adatok között véletlenszerűek. Tehát minél magasabb a p valószínűségi szint, annál jobb a modellek elért illeszkedése, vagyis maga a modell.

11 Hangsúlyozni kell, hogy a másodrendű interakciók paraméterei, így az 5—9. táblában szereplők nem magukat az esélyegyenlőtlenségeket fejezik ki, hanem azoknak változását. Így például az 5. tábla első sorában szereplő paraméterek azt fejezik ki, hogy a vezető és értelmiségi apák gyermekeinek átlagosan 3,82-szeres előnye az általános iskola 8. osztályának szintjén (lásd a 4. táblát) hogyan változott az egyes kohorszokban. Másszóval: a 4. tábla L2 oszlopában az F1—F6 sorokban szereplő paramétereket meg kell szoroznunk az 5. táblában szereplő megfelelő paraméterekkel, hogy az egyes kohorszokban jellemző esélyegyenlőtlenségi arányszámokat megkapjuk. Így azt látjuk, hogy a kedvezőbb társadalmi helyzetű apák gyermekei minden kohorszban előnyben voltak, de ez az előnyük kohorszról kohorszra erősen csökkent, viszont a munkás és a paraszt apák gyermekeinek hátránya ennek megfelelően csökkent. Például a legidősebb kohorszban (C1) a vezető és értelmiségi apák (F1) gyermekeinek esélymutatója $3,82 \cdot 1,24 = 4,7368$, (ennyiszor volt kedvezőbb a vezető és értelmiségi apák gyermekeinek esélye az átlagosnál), a szakmunkások (F4) gyermekei $0,89 \cdot 0,83 = 0,7387$. A vezető, értelmiségi és szakmunkás apák gyermekeinek esélyhányadosa tehát $4,7368 : 0,7387 = 6,41$. A legfiatalabb kohorszban (C4) viszont a vezető és értelmiségi apák gyermekeinél a mutató $3,82 \cdot 0,77 = 2,9414$, a szakmunkások gyermekeinél $0,89 \cdot 1,40 = 1,2460$, tehát a hányados $2,9414 : 1,2460 = 2,36$. Az esélyegyenlőtlenséget kifejező hányados értéke tehát a két világháború közötti kohorsztól a konszolidált szocializmus kohorszáig lényegesen (mintegy egyharmaddal) csökkent.

SZELÉNYI SZONJA—KAREN E. ASCHAFFENBURG**VOLT-E A SZOCIALISTA REFORMOKNAK EREDMÉNYE?****OSZTÁLYKÜLÖNBSÉGEK AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉGBEN MAGYARORSZÁGON***

Messzire nyúlunk vissza a viták arról, hogy a kormánypolitika milyen hatást gyakorol a nyugati iparosodott társadalmak rétegződési rendszerére (Parkin 1971; Hewitt 1977; Erikson—Goldthorpe—Portocarero 1982; Muller 1988; DiPrete—Grusky 1990). Bár természetesen vitathatatlan a politikai reformok vonulata, mégis felvethető, nem az államszocialista gazdaságok nyújtják-e a jobb kísérleti terepet annak felmérésére, milyen mértékben manipulálhatja a politikai beavatkozás az esélyszerkezetet (lásd pl. Goldthorpe 1966; Grusky—Hauser 1984). Végül is, ötven éven keresztül ezek az országok “nem kevesebbre tettek kísérletet, minthogy alaposan újraszervezzék az egész társadalmat és megszüntessék az egyenlőtlenséget, kizsákmányolást, elidegenedést és társadalmi igazságtalanságot” (Lenski 1978: 364-365).

Magyarországon a politikai beavatkozások nagyratörőek voltak, de a gyakorlatban ezek a reformkísérletek az oktatási rendszer körül sűrűsödtek.¹ 1949-től eltörölték az oktatási díjakat és ösztöndíjrendszert alakítottak ki a munkás- és parasztsaladókiból származó gyerekek támogatására (Connor 1979; Központi Statisztikai Hivatal 1985). Diákszálló-hálózatot is kiépítettek a vidéki fiatalok részére, és államilag támogatott diákmenzák sorát létesítették a rászoruló gyerekeknek (Ferge 1979; Bencédy 1982; Simkus—Andorka 1982).

A magyar oktatási reformok legradikálisabb vonása mégis a kvóta-rendszer volt (lásd Simkus 1981; Simkus—Andorka 1982). A második világháborút követő években a szocialista kormány határozott kísérletet tett a régi elit előjogainak megszüntetésére: megkövetelte, hogy a közép- és felsőoktatási intézményeknél támogatni kell a kevésbé előnyös helyzetű gyerekek felvételét. Az ötvenes években például a kvóta előírta, hogy a felvett diákok fele munkás- vagy parasztszármazású legyen.² Az is igaz persze, hogy egy évtizeddel később lazult a központi ellenőrzés, és a hetvenes évek elejére a program megszűnt létezni (Simkus—Andorka 1982). A mi vizsgálódásunk szempontjából azonban ezeket az osztályalapú felvételi kvótákat illetően nem annyira az a fontos, hogy végül is eltörölték őket, hanem az, hogy húsz éven keresztül meghatározták az iskolázási lehetőségek elosztását.³

Mindent egybevéve, ezekből a reformokból világosan kiderül, hogy a szocialista rezsim komoly kísérletet tett a társadalmi egyenlőtlenségek intergenerációs átöröklésének csökkentésére. Hogy azután ezek a politikai döntések meghozták-e a kívánt eredményt, az továbbra is — az eddig elvégzett kutatások tetemes mennyisége dacára — tisztázatlan. A magyar oktatási rendszerrel foglalkozó korábbi kutatások vegyes eredménnyel jártak. Az a meglepő, hogy a hivatalos jelentések kedvező képet festettek az iskolázási lehetőségekről (lásd pl. Bencédy 1982; KSH 1985; Inkei—Koncz—Pocze 1988). Hangsúlyozták az oktatási reformok átfogó jellegét, de kevésbé törekedtek hatásuk pontos felmérésére.

Ez az optimizmus a szakirodalom egy részében is visszhangra talált. Az egyik tanulmány elismerőleg méltatja az oktatási rendszer háború utáni változásait, nekik tulajdonítva az iskolai elitizmus és szelekció megszüntetését (Ferge 1979), egy másik pedig azért dicséri őket, mert “fizikai dolgozók gyermekeinek tízezreit emelték az értelmiségiek sorába” (Gazsó 1978: 252). Ennek az álláspontnak a legmeggyőzőbb (és kétségtelenül igen alapos) alátámasztása csak 1982-ben látott napvilágot, amikor is egy korszakos jelentőségű tanulmány (Simkus—Andorka 1982) kimutatta, hogy a szocializmusra való áttérés következtében csökkent a társadalmi háttér hatása az iskolázottságra. Eredményeik alapján Simkus és Andorka amellet érveltek, hogy “a társadalmi kiválasztódás folyamatának adminisztratív irányítása” igenis hatékony eszköz arra, hogy a képzéshez jutásban lényegesen csökkenjenek a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek (Simkus—Andorka 1982: 740; lásd továbbá Andorka—Simkus, 1983, ahol némileg eltérő végkövetkeztetésre jutnak a szerzők).

Az utóbbi tanulmány az elmúlt évtizedben kiindulópontul szolgált szinte az összes későbbi kutatás számára, mely a magyarországi tanulási lehetőségekkel foglalkozott. Az azonban nem kapott kellő hangsúlyt, hogy valójában számos tanulmány következtetése ellentétesnek bizonyult a Simkus—Andorka ortodoxiával. Néhány tudós kimutatta például, hogy a társadalmi háttér továbbra is meghatározza az iskolai teljesítményt (Ferge 1972: 229-235; Ferge 1980: 118-119; Gazsó 1984: 185), illetve azt találták, hogy szoros kapcsolatban van az iskolák rangjával, színvonalával és státuszával (Ferge 1972: 235-243; Csákó—Liskó 1982: 183; Ladányi—Csanádi 1983: 6; Gazsó 1984: 184).

Az általános kép, mely ezekből a dolgozatokból kirajzolódik, némileg homályos, ami arra ösztönöz minket, hogy közvetlen bizonyítékok alapján újravizsgáljuk a kérdést. Országosan reprezentatív mintát és az iskolai végzettség folytonossági-arány modelljét használva azt vizsgáljuk, milyen változásokat mutat hosszú távon a társadalmi háttér hatása az iskolai végzettségre.

ELMÉLETEK AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG VÁLTOZÁSÁRÓL

Nyilvánvaló, hogy a szocializmusra való áttérés magával hozta a magyar oktatási rendszer alapos átszervezését is. Kérdés, hogy az ilyen szerkezeti reformok megváltoztatták-e az iskolázási esélyek alapvető paramétereit.

Erre a kérdésre igen sokféle válasz született. A spektrum egyik végén olyan elméleteket találunk, melyek az iparosodásban — és nem a szocializmusban — látják a tanulási lehetőségek fejlődésének mozgatóerőit (Moore 1963: 103; Treiman 1970: 216; Parsons 1977: 190-193). Egyes elméletek szerint az iparosodás az egyetemes értékek endogén fejlődését váltja ki, és ennek megfelelően csökkennek az alapvető aszkriptív folyamatok, mások szerint azért bővülnek az iskolázási lehetőségek, mert a nemzetállamok követni kényszerülnek az Egyesült Államokat és egalitárius intézményeit (In-keles—Smith 1974: 133-143; Ramirez—Meyer 1980: 372-373; Ramirez—Boli 1987). Az utóbbi felfogást úgy tüntetik fel, mint amely szöges ellentétben áll Moore (1963) és mások funkcionális elméletével, de a modernizációs elmélet mindkét változata nagyjából azonosan körvonalazza a hosszú távú tendenciákat.

Ezek az elméletek természetesen szemben állnak azokkal, amelyek a radikális társadalmi változás dacára változatlan iskolázási lehetőségekről szólnak. Ennek a megközelítésnek legismertebb változatát Sorokin dolgozta ki több mint 60 évvel ezelőtt. Nézete szerint “tendenciátlan ingadozást” kell feltételeznünk az egyenlőtlenségek szerkezetében, minthogy a rétegződés erői állandó harcban állnak az egalitarianizmus erőivel (Sorokin 1964: 152-200). A kétféle erő közti feszültséget hangsúlyozó Sorokinnal szemben az újratermelési elmélet hívei (pl. Jencks 1972; Boudon 1974; Bourdieu 1977) kizárólag a rétegződés erőire koncentrálnak, mint amelyek az intergenerációs zárlat potenciálját jelentik. Mindkét megközelítés azonban valószínűtlennek tartja az egyenlőség növekedésének egyenesvonalú tendenciáját. Az újratermelés teoretikusai valójában a társadalmi változás lehetőségét tagadják, mondván, hogy a vélt reformokat a régi elit tagjai állandóan újabb előjogokká alakítják.

A sort az “új osztály” elméletekkel zárhatjuk, amelyek szerint a posztindusztriális fázisba lépő társadalmakban csökkennek az iskolázási lehetőségek. Ezek az elméletek azt hirdetik, hogy a posztindusztriális társadalmakban a hatalom és előjog a kollektív tulajdont ellenőrző egyének monopóliuma, (Trosky 1972: 248-256; Djilas 1957: 37-69; Cliff 1974: 170-172), valamint azoké, akik kulturális tőkével rendelkeznek (Bell 1976: 408-423; Bahro 1978: 147; Gouldner 1979: 18-27; Konrád—Szelényi 1979: 24-35). Az elmélet, legalábbis néhány verziója, feltételezi, hogy amint az oktatási rendszer a privilegizált pozíciók kiosztásának fő mechanizmusává válik, az elitnek mind inkább érdeke, hogy monopolizálja a rendelkezésre álló iskolai helyeket. A végeredmény tehát az lesz, hogy szorosabbá válik a kapcsolat az osztályhelyzet és a képzettség között. Ha valóban a kulturális tőke lesz az új mérték, ez azt is jelenti, hogy a vagyon helyett a szülők végzettsége az iskolázási előny fő forrása (Bourdieu—Passeron 1977).

MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK

AZ ADATOK

Az iskolázási lehetőségek változásának követésében a Magyar Központi Statisztikai Hivatal 1983 őszén végzett Társadalmi mobilitás és életút (TMÉ) vizsgálatára támaszkodunk (Harcza—Kulcsár 1983). A keresztmetszeti tanulmányokkal szemben ennek a felmérésnek sok előnye van a családi háttér és az iskolázottságra gyakorolt hatása elemzésében. Először, ez eddig az egyik legátfogóbb és leggazdagabb adatforrás a magyar társadalmi szerkezetéről. Átfogó képet ad a megkérdezettek iskolai végzettségéről és a szülők társadalmi-gazdasági helyzetét jellemző mutatók széles körét tartalmazza. Másodsor, a TMÉ vizsgálat ideális a tendenciaelemzéshez, mivel a kellően nagyszámú minta (N = 32 301) lehetővé teszi a születési kohorszok szerinti viszonylag részletes felbontást. Miután a mintát az 1911 és 1960 között születettekre korlátozzuk, összesen 24 829 egyén áll rendelkezésre — 11 800 férfi és 13 029 nő —, akikre nézve egyetlen adat sem hiányzik.

EMPIRIKUS LEÍRÁS

Az 1. táblázat leíró összefoglalása a tanulmányban használt változóknak. A iskolai végzettség két mércéjét állítottuk fel az adatokból. Az egyik, az “iskolai évek száma” jelzi, hogy 1983-ig hány osztályt végzett a megkérdezett.⁴ Az 1. táblázat adatai szerint a férfiak átlagosan kb. 9,4 évet, a nők 8,5 évet jártak iskolába. Ha összehasonlítást végzünk, ezek az adatok jóval alatta maradnak az Egyesült Államokbeli (Hauser 1970: 109; Hauser—Featherman 1976: 102) és a franciaországi átlagoknak (Garnier—Hout 1976: 244). Ugyanakkor hasonlóak a Lengyelországban, Portugáliában és Romániában tapasztaltakhoz (KSH 1985).

1. táblázat				
Az elemzésben használt változók leíró összefoglalása				
Változó	Férfi (N=11 800)		Nő (N=13 029)	
	átlag	s.d.	átlag	s.d. ^a
Iskolai Övek száma	9,404	3,228	8,533	3,250
Iskolai szakaszok: ^b				
1. elemi elvégzése	0,770	0,421	0,639	0,480
2. középiskola megkezdése	0,707	0,455	0,593	0,491
3. középiskola elvégzése	0,981	0,137	0,956	0,206
4. felső oktatás megkezdése	0,219	0,414	0,211	0,408
5. felső oktatás elvégzése				
Születési kohorszok:				
1. 1911-1920	0,123	0,328	0,147	0,354
2. 1921-1930	0,201	0,401	0,218	0,413
3. 1931-1940	0,199	0,400	0,196	0,397
4. 1941-1950	0,236	0,425	0,218	0,413
5. 1951-1960	0,240	0,427	0,221	0,415
Társadalmi háttér: ^c				
Apa végzettsége	5,985	3,646	5,985	3,657
Apa foglalkozása	33,754	11,140	33,858	11,430
Apa aktivitása/inaktivitása	0,051	0,220	0,047	0,212
<i>a</i> Ha mintánk nem jelezi, a hiányzó megfigyelőket nem vettük be ezeknek a (sorozott) kategóriáknak a kiszámításába. <i>b</i> A minta nagysága változik minden egyes oktatási szakaszban. Ezeknek a kategóriáknak a kiszámításakor csak azokat vettük figyelembe, akik az elvárt szakaszi elvégzésre kerültek. <i>c</i> Az apa végzettsége az iskolai övek számaival mérjük. Az apa foglalkozását Treiman (1977) Nemzetközi Foglalkozási Presztízs-skáláján alapuló indexeli. Az apa aktív/inaktív státusz 1, ha inaktív, 0 a többi esetben.				

Az iskolai végzettség másik mércéjét a felmérés két változójából alkottuk: milyen iskolatípusokat látogatott a megkérdezett tanulmányai során, és mi a legmagasabb szint, amit ezekben egyenként elért.⁵ Ennek alapján a magyar oktatási rendszert öt szakaszra bontottunk:

- (1) elemi iskola elvégzése (8 év)
- (2) középiskola megkezdése elemi iskola elvégzése után
- (3) középiskola elvégzése, érettségizés
- (4) felsőoktatás megkezdése a középiskola elvégzése után
- (5) felsőoktatás elvégzése

Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy mind a férfiak (77%), mind a nők (64%) döntő többsége elvégezte az elemi iskolát. Azoknak, akik az első szakaszon átmentek, majdnem egynegyede (férfi) ill. fele (nő) kezdte meg a középiskolát. A középiskolát az elkezdők több mint 90 százaléka be is fejezte. Ezek az eredmények egyértelműen mutatják, hogy Magyarországon a tömegoktatás kiterjesztése elérte a középszintet. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a középszint utáni oktatás továbbra is a válogatott kevesek privilégiuma maradt. Az összes középiskolát végzettnek csak egyötöde járt magasabb iskolába. Nem meglepő azonban, hogy ezek igen magas arányban (férfiak 91%-a, nők 83%-a) végezték el a felsőoktatási intézményt.

A megkérdezettek születési évét is bevettük a modellbe, hogy az iskolai végzettség hosszú távú tendenciáit megragadhatjuk. A születési kohorszok egymásutánja a magyar történelem ötven évét íveli át. Mindegyik az oktatási rendszer fejlődésének egy-egy jellegzetes korszakát képviseli. Az első csoport (sz. 1911-1920) a szocialista hatalomátvétel (1949) előtt fejezte be tanulmányait. Iskolai karrierjüket tehát a háború előtti években uralkodó, osztályalapon erősen szelektív rendszer alakította. A második ko-horsz tagjai (1921-1930) is a régi rendszerben tanultak, de néhányan a sztálinista elitke uralkodása alatt fejezték be tanulmányaikat.

A többi kohorsz a szocialista rendszer fejlődésének különböző fázisait képviseli. Például a harmadik kohorsz tagjai (1931-40) 1937 körül kerültek elemi iskolába. Mire tanulmányaik végére jutottak, a szocialista rezsim teljesen átalakította az oktatási rendszert és demokratizálta a közép- és felsőszintű oktatási esélyeket. Ez a csoport találkozott elsőként a szocialista oktatási rendszerrel, tehát rájuk volt valószínűleg a legnagyobb hatása az egalitáriánus reformoknak.

A negyedik kohorsz tagjai (1941-50) a szocialista fejlődés "második szakaszában" nagykorúsodtak.⁶ Ekkorra már sok egalitáriánus koncepció lett a múlté (lásd pl. Sz. Szelényi 1987:560) és láthatóvá vált az egyenlőtlenségek bizonyos szerkezete (Ossowski 1963: 115; Bauman 1974: 140-147; Nove 1983: 307-310; I. Szelényi 1983: 43-84). Ha igazuk van az "új osztály" teoretikusainak, amikor azt állítják, hogy a fejlett szocializmus a családi kapcsolatokat újjáéledését hozza magával, akkor bizonyára ebben a ko-horszban kellene fellelnünk a változás jeleit.

Végül az utolsó csoport (1951-60) a szocialista fejlődés "harmadik szakaszát" képviseli. E csoport tagjai már nem részesültek a kvóta-rendszer előnyeiből. Sőt, az iskolázási lehetőségek új sorompóiba ütköztek, melyek a piacgazdaság (újra) bevezetésével keletkeztek (Kolosi 1986: 21-24).

Az 1. táblázat utolsó három adata a társadalmi háttér mérését szolgálja. Az apa iskolai végzettsége (tanulmányi években kifejezve) azért került a modellbe, hogy ellenőrizzük az "új osztály" teoretikusainak azt az állítását, miszerint a fejlett szocializmusban a szülő iskolázottsága fontos meghatározója a tanulási lehetőségeknek (Bourdieu—Passeron 1977; Konrád—Szelényi 1979; Gouldner 1979). Az apa foglalkozását azért vettük be, hogy lássuk, van-e hatása az osztálykülönbségeknek az oktatási rendszerre.⁷ Végül, az apa aktivitás/inaktivitás mutatója azért szerepel, hogy az apa foglalkozásánál hiányzó adatok miatti esetszámválasztást ellensúlyozzuk.⁸

METODOLÓGIA

A jelen tanulmány további része két fejezetre tagolódik. Először megvizsgáljuk a kohorszok közötti különbségeket az elmúlt ötven év iskolázottságának megoszlásában. Elsőnek a férfiak és nők átlagos iskolai végzettségének hosszú távú tendenciáit vesszük szemügyre. Azután megnézzük, hogyan különböznek egymástól a kohorszok a tanulmányi szakaszok aránya szerint.

A második részben egy többváltozós modell segítségével megvizsgáljuk az oktatás elosztásának változásait. Az oktatásszociológia jól bevált hagyományát követve (lásd pl. Duncan 1967; Sewell—Shah 1967; Garnier—Hout 1976; Hauser—Featherman 1976), legkisebb négyzetes regressziót használunk annak felmérésére, hogyan befolyásolja a társadalmi háttér az tanulással töltött évek számát. Ezután szakaszokra bontjuk a tanulási folyamatot, és logisztikus regressziót használunk annak megállapítására, hogyan változnak a továbbtanulási döntések a társadalmi háttér hatására.

EREDMÉNYEK

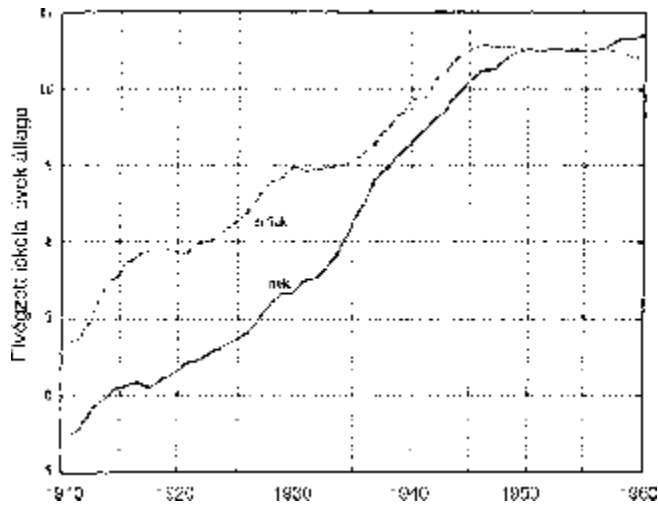
IDŐBENI VÁLTOZÁSOK A TANULÁSI LEHETŐSÉGEK SZERKEZETÉBEN

Az 1. ábra azt mutatja, hogy milyen kohorsz-közi variációk vannak a férfiak és nők átlagos iskolázottságában. A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagán alapulnak. A vízszintes tengely a születési évet jelzi, a függőleges a születési kohorsz átlagos iskolai végzettségét mutatja.

Több tendencia érdemel itt figyelmet. A legkirívóbb azonban mindenképpen az 1911 és 1945 között születettek átlagos iskolázottsági szintjének erőteljes növekedése. Ez lényegében azt jelenti, hogy a tömegoktatás expanziója jóval a szocializmusra történt áttérés előtt megkezdődött. Tehát a szocialista reformok bevezetése nem lehetett a tanulási lehetőségek változásának egyetlen forrása.

1. ábra:

Elvégzett iskolai évek átlaga nemek és születési kohorszok szerint

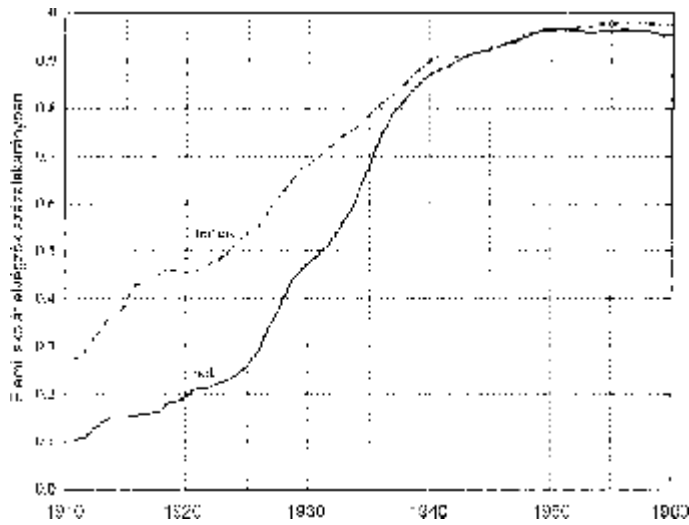

Születési kohorszok

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagát mutatják.

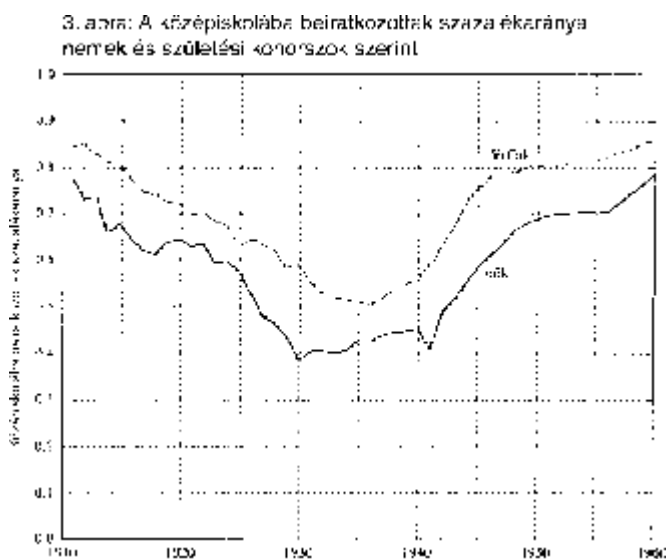
2. ábra:

Az elemi iskolát elvégzők százalékaránya nemek és születési kohorszok szerint

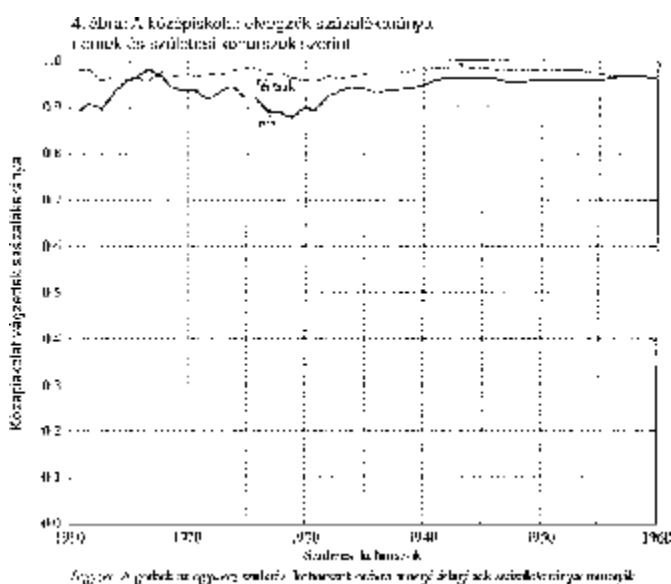
Születési kohorszok

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányát mutatják

Születési kohorszok

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányait mutatják

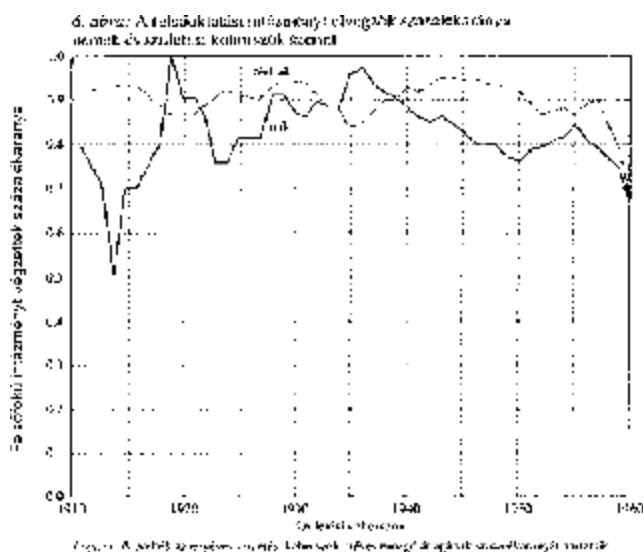
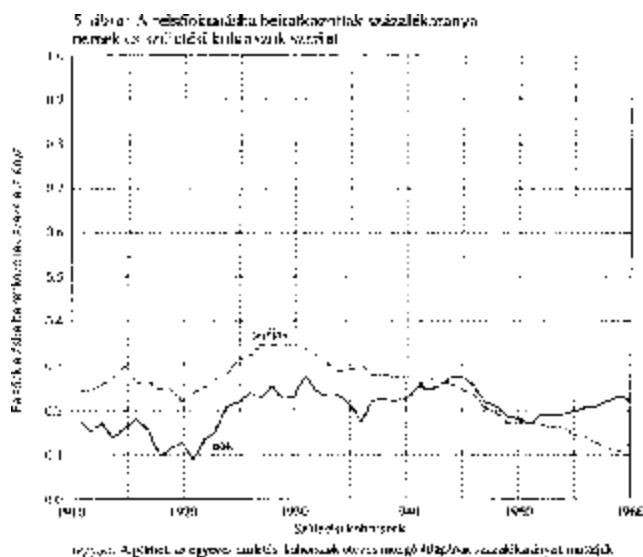

Jegyzet: A görbék az egyéves születési kohorszok öt éves mozgó átlagának százalékarányait mutatják

A másik itt megfigyelhető változás az, hogy a férfiak és a nők iskolai végzettsége milyen feltűnő módon konvergál. Ez a konvergencia a harmincas években születettekkel kezdődik, ami mögött talán az rejlik, hogy a háborús gazdaságban nagy kereslet volt iskolázott nők iránt (lásd pl. Koncz 1984: 427). Ugyanakkor a nők részvétele az aktív keresők között a háború után is tovább növekedett (Sz. Szelényi 1988, 1992; Rueschemeyer—Szelényi 1989), tehát nem meglepő az iskolázottak körének ehhez kapcsolódó bővülése a háború után.

Az elemi iskolát végzett nők és férfiak arányának időbeli változásait mutatja a 2. ábra. Mint a görbék jelzik, az e kategóriába tartozók arányának lényeges növekedése megelőzte a szocializmusra való áttérést. Sőt a végzettségi arányok nemek közötti különbsége is már a második világháború előtt kezdett csökkenni. Ezek a tények is azt a korábbi következtetésünket támasztják alá, hogy önmagukban a szocialista reformok nem eredményezhették volna az iskolázási lehetőségek megfigyelhető expanzióját.

Áttérve a középiskolai végzettségre (lásd a 3. ábrát), eredményeink olyan görbét rajzolnak ki, amely összetett magyarázatra szorul. A középiskolások nemek szerinti különbségét nem nehéz magyarázni: tény, hogy ezen az oktatási szinten a férfiak nőkkel szembeni előnye viszonylag változatlan maradt az elmúlt ötven évben.⁹ Sokkal nehezebb megmagyarázni viszont a középiskolába lépők számának drámai csökkenését az 1911 és 1935 között születettek körében.

Az ábrán látható U-alakú görbe lényeges mértékben annak tudható be, hogy igen gyorsan növekedett a háború előtti években az elemi iskolát végzettek aránya. Amint egyre többen végeztek el az elemi, potenciálisan nőtt a középiskolás jelentkezők tábora. Minthogy azonban ez a változás anélkül zajlott le, hogy a középiskolát végzők abszolút számában megfelelő növekedés történt volna, csökken az évek folyamán az elemi után középiskolát végzettek százalékos aránya. Az idősor csak akkor fordul vissza, amikor a tömegoktatás kiterjed a középiskola szintjére is, a megnövekedett igények kielégítésére új iskolákat építenek.

Figyelembe véve, hogy így módon változott az évek során a középiskolába jelentkezők aránya, meglepő, hogy a középiskolát végzettek százalékaránya nagyjából változatlan. Mint a 4. ábra mutatja, az elmúlt ötven évben a férfiak és nők 80-90 százaléka végezte el a középiskolát. Ebből az következik, hogy az oktatás középső szintjén a fő akadályt a bejutás jelenti. Ha valaki bejutott, majdnem biztos, hogy el is végzi.

Végül, a felsőszintű oktatásban részesülők arányának időbeni változásait mutatjuk be az 5. ábrán. Mint látható, a férfiak részvételét jelző görbe egyértelműen csökkenést mutat, aminek a fő oka talán a második gazdaságban megjelenő jövedelmező fizikai munka lehetősége (lásd Andorka—Harcza—Kulcsár 1986). Ezek az állások természetesen nők számára nem állnak rendelkezésre (lásd Rueschemeyer—Szelényi 1989), és valószínűleg ezért nem

követi a görbékük a férfiakét. Idősoruk ehelyett tendencia nélkül fluktuál, és összességében sem igen mutat arra, hogy változna részvételi arányuk a felsőoktatásban.

A 6. ábrán láthatjuk 1911-től kezdődően a felsőoktatási intézményt végzett diákok százalékarányát. Mint a görbékől kitűnik, mind a férfiak, mind a nők vonala ingadozik az idő függvényében. De mivel a csúcsok és völgyek mérsékeltek és nem is rajzolnak ki semmilyen következetes kontúrt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a felsőfokú iskolát végzettek kohorszok közötti aránya az elmúlt ötven év során viszonylag változatlan maradt.

A TÁRSADALMI HÁTTÉR HATÁSA
AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉGRE

Hogy teljes képet kapjunk a magyarországi tanulási lehetőségek fejlődéséről, az iskolázás időbeni megoszlása mellett szemügyre kell venni az iskolázás folyamatában lejátszódott változásokat is. A 2. táblázaton látható a társadalmi háttér hatása a férfiak és nők legmagasabb iskolai végzettségére. Minden oszlop a TMÉ vizsgálat alapján készített regresszió eredményeit mutatja, és mindegyik sor az egyenlet egy változójára vonatkozik.

2. táblázat A társadalmi háttér hatása a legmagasabb iskolai végzettségre 1911 és 1960 között született férfiaknál és nőknél			2. táblázat folytatása		
Változó	Férfi	Nő	Változó	Férfi	Nő
Fő hatás			Apa foglalkozása az alábbi kohorszok szerint:		
Apa végzettsége	0,421* (,024)	0,293* (,018)	1921-1930	-0,011 (,010)	-0,018* (,007)
Apa foglalkozása	0,035* (,008)	0,033* (,006)	1931-1940	-0,024* (,010)	-0,11 (,007)
Apa inaktív/aktív	0,252 (,257)	-0,485* (,214)	1941-1950	-0,007 (,010)	0,007 (,007)
Kohorsz 1921-1930	1,003* (,335)	1,470* (,250)	1951-1960	-0,015 (,010)	-0,016* (,007)
Kohorsz 1931-1940	2,406* (,335)	2,026* (,256)	Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:		
Kohorsz 1941-1950	3,116* (,307)	3,528* (,233)	1921-1930	0,545 (,360)	0,743* (,307)
Kohorsz 1951-1960	3,714* (,306)	4,203* (,232)	1931-1940	-0,089 (,361)	0,750* (,312)
Interaktív hatások			1941-1950	-0,037 (,362)	0,308 (,315)
Apa végzettsége a következő kohorszok szerint:			1951-1960	-1,116* (,439)	0,526 (,348)
1921-1930	0,025 (,031)	-0,016 (,024)	Konstans	4,197* (,658)	3,418* (,192)
1931-1940	0,002 (,031)	0,103* (,024)	R négyzet	0,294	0,443
1941-1950	-0,085* (,030)	0,052* (,023)	Mintanagyság	11,800	13,029
1951-1960	-0,164* (,030)	0,015 (,024)			

Megjegyzés: Az adatok az OLS regresszió paraméter becslései (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a megkérdezett által elvégzett legmagasabb iskolai év. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív volta (aktív, nem aktív), születési kohorsz (1911-1920, 1921-1930, 1931-1940, 1941-1950, 1951-1960). Mindegyik esetben a zárójelben elsőnek említett kategória szolgáltatta a kontrollcsoportot. A csillaggal jelzett becslések .05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

Érdemes részletesebben is megnézni ezeknek a modelleknek az együtthatóit. Az apa végzettségére és foglalkozására utaló koefficiensek azt mutatják, hogy erős és szignifikáns a “társadalmi háttér” hatása. De ellentétben az USA-val, ahol ezek a hatások bizonyítottan változatlanok a születési kohorszokban (Hauser—Featherman 1976: 109; Mare 1981: 77), itt arra mutató jeleket találunk, hogy hatásuk csökken. A férfiak tekintetében modelljeink összhangban vannak azzal a tétellel, hogy a szocialista oktatási reformok sikeresen demokratizálták a tanulási esélyeket. Azért ez a konklúzió nem túl meggyőző, hiszen a nők esetében modelljeink azt jelzik, hogy bár csökkent az apa foglalkozásának hatása, nőtt az apa végzettségének befolyása.

A TÁRSADALMI HÁTTÉR HATÁSA A TOVÁBBTANULÁSI DÖNTÉSRE

Hogy ezt a talányt megpróbáljuk megfejteni, rátérünk a tanulmányok folytatására vonatkozó döntésekre. Az utolsó táblázatok a kohorszok közötti eltéréseket mutatják a társadalmi háttérnek az öt tanulási szakaszra gyakorolt hatása tekintetében. Érdemes a vizsgálódást a 3. táblázattal kezdeni, amely a férfiak adatait tartalmazza.

<i>3. táblázat</i>					
<i>A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási szándékra 1911 és 1960 között született férfiak esetében</i>					
	<i>Iskolázási szakaszok</i>				
<i>Változó</i>	<i>elemiit végzett</i>	<i>középiskolát végzett</i>	<i>középiskolát kezdett</i>	<i>felsőfokú iskolát végzett</i>	<i>felsőfokú iskolát kezdett</i>
<i>A. Fő hatás</i>					
Apa végzettsége	0,229 (,021)	0,170* (,036)	0,006 (,091)	0,136* (,035)	-0,044 (,087)
Apa foglalk.	0,007 (,007)	-0,016 (,011)	0,015 (,038)	0,034* (,014)	0,044 (,039)
Apa aktív/inaktív	0,146 (,214)	-0,027 (,381)	-1,097 (,865)	0,838 (,452)	-1,249 (,852)
Kohorszok:					
1921-1930	0,756* (,278)	-1,675* (,453)	0,049 (1,461)	1,083 (,547)	1,442 (1,435)
1931-1940	1,784* (,310)	-1,995* (,424)	-0,327 (1,459)	1,230 (,533)	0,398 (1,401)
1941-1950	1,651* (,378)	-1,435* (,410)	1,160 (1,360)	-0,102 (,504)	1,435 (1,397)
1051-1960	2,943* (,464)	-1,221* (,418)	0,459 (1,275)	-1,260 (,517)	0,747 (1,360)
<i>B. Interaktív hatások</i>					
1. Apa végzettsége a kohorszok szerint:					
1921-1930	-0,024 (,027)	0,071 (,043)	0,057 (,118)	-0,046 (,042)	0,104 (,113)
1931-1940	0,066 (,034)	0,019 (,040)	0,236 (,126)	-0,014 (,041)	0,079 (,107)
1941-1950	0,234* (,050)	0,057 (,040)	0,000 (,115)	0,043 (,040)	0,060 (,112)
1951-1960	0,154* (,056)	0,018 (,041)	0,171 (,102)	0,092 (,043)	0,052 (,114)
2. Apa foglalkozása a kohorszok szerint:					
1921-1930	0,001 (,008)	0,021 (,013)	-0,016 (,046)	-0,012 (,016)	-0,057 (,045)
1931-1940	-0,005 (,009)	0,024 (,013)	-0,030 (,044)	-0,025 (,016)	-0,030 (,045)
1941-1950	0,018 (,012)	0,027* (,012)	-0,016 (,043)	-0,015 (,015)	-0,038 (,044)
1951-1960	0,008 (,015)	0,038* (,013)	-0,047 (,040)	-0,017 (,015)	-0,041 (,044)

3. táblázat folytatása					
A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási szándéokra 1911 és 1960 között született férfiak esetében					
Iskolázási szakaszok					
Változó	elemi végzett	középiskolát végzett	középiskolát kezdt	felsőfokú iskolát végzett	felsőfokú iskolát kezdett
3. Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:					
1921-1930	0,274 (,288)	0,383 (,471)	5,829 (6,213)	-0,274 (,580)	2,253 (1,684)
1931-1940	0,041 (,307)	0,584 (,447)	1,1051 (,176)	-0,318 (,567)	7,340 (10,340)
1941-1950	0,495 (,387)	0,296 (,440)	4,937 (4,613)	-0,061 (,560)	6,874 (10,340)
1951-1960	-0,689 (,466)	0,223 (,503)	2,109 (1,559)	0,024 (,755)	7,652 (21,050)
Konstans	-1,848* (,222)	0,764* (,380)	3,225* (1,198)	-3,312* (,465)	0,899 (1,218)
Valószínűségi arány teszt statisztika (L2)	8811	9434	1095	5433	700
Szabadságfok	11780	8855	5979	5859	1130
Mintanagyság	11800	8875	5999	5879	1150

Megjegyzés: Az adatok a logisztikus regresszióból adódó maximális valószínűségű paraméter becslések (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a továbbtanulás logisztikus "odds"-a, ha az előző szakaszt sikeresen elvégezte valaki. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív státusa (kereső, nem kereső), születési kohorsz (1911-1920, 1921-1930, 1931-1940, 1941-1950, 1951-1960). Mindegyik esetben a zárójelben levő első kategória szolgál kontrollcsoportként. A csillaggal jelzett becslések 0,05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

A korábbiakban megfigyeltekkel ellentétben itt azt tapasztaljuk, hogy az apa végzettségének hatása vagy változatlan (lásd B1 pont, 2. és 4. oszlop), vagy az évek során nőtt (lásd B1 pont, 1. oszlop). Az apa foglalkozásának hatása is hasonló mintát követ (lásd A pont, 1. oszlop), de azokban az oktatási szakaszokban, amelyekben e hatás erős és szignifikáns, vagy változatlan maradt (pl. B2 pont, 4. oszlop), vagy a születési csoportokkal nőtt (B2 pont, 2. oszlop).

Arra is érdemes figyelni, hogy a társadalmi háttér hatása elsősorban három szakaszhatáron érvényesül az iskolázási folyamatban. Befolyásolja a férfiaknál az elemi iskola elvégzését, valamint a középiskolai és felsőszintű továbbtanulásukat. Meglepő módon azonban azzal nincs összefüggésben, hogy a középiskolát befejezik-e vagy a felsőoktatásban diplomát szereznek-e. Mindent egybevetve megállapítható, hogy eredményeink szerint az egyenlőtlenség aszkriptív alapjai az intézménybe lépéskor érvényesülnek a magyar oktatási rendszerben, akik azonban bizonyos szintű iskolába bejutottak, gyakorlatilag mind elvégzik (lásd 4. és 6. ábrát).

A női minta becslései hasonló vonalat követnek. A 4. táblázatból kiderül, hogy a nőknek a magyar oktatási rendszer három fő kapuján kell átjutniuk, és mindhárom kapunál erős és szignifikáns a "társadalmi háttér" hatása. Amikor azonban bekerültek, megszűnik ez a hatás, és szinte minden nő elvégzi az adott iskolát.

Amikor a társadalmi eredetnek a nők továbbtanulási döntéseire gyakorolt hatását vesszük szemügyre, arra nézve találunk némi bizonyítékot, hogy az elmúlt ötven évben valamivel szorosabbá vált a kapcsolat osztályhovatartozás és képzettség között. Adataink ugyanakkor arra mutató jeleket is tartalmaznak, hogy az apa foglalkozása kevésbé befolyásolja, hogy a nők elvégzik-e az elemi iskolát (lásd B2 pont, 1. oszlop) és képesek-e középiskolába menni (lásd B2 pont, 2. oszlop). Ugyanebben a modellben azonban arra is találunk utalást, hogy nő az apa végzettségének hatása (lásd B1 pont, 1. oszlop, és B1 pont 2. oszlop). Ezek az adatok azt az állítást támasztják alá, hogy a posztindusztriális társadalmakba való átmenet csökkenti a gazdasági tőkének (itt az apa foglalkozásával jelölve), és következésképpen növeli a kulturális tőkének (itt az apa képzettségével jelölve) a társadalmi egyenlőtlenségek megosztlására gyakorolt hatását.¹⁰

4. táblázat					
<i>A társadalmi háttér hatása a továbbtanulási szándékra 1911 és 1960 között született nők esetében</i>					
	Iskolázási szakaszok				
<i>Változó</i>	<i>elemi</i> <i>végzett</i>	<i>középiskolát</i> <i>végzett</i>	<i>középiskolát</i> <i>kezdt</i>	<i>felsőfokú</i> <i>iskolát végzett</i>	<i>felsőfokú</i> <i>iskolát kezdett</i>
A. Fő hatás					
Apa végzettsége	0,280* (,021)	0,275* (,031)	-0,033 (,082)	0,294* (,096)	0,048 (,539)
Apa foglalkozása	0,034* (,007)	-0,038* (,009)	0,024 (,028)	-0,018 (,023)	0,072 (,083)
Apa aktív/inaktív	-0,023 (,320)	-0,123 (,481)	-1,441 (,785)	1,205 (,916)	3,626 (9,157)
Kohorszok:					
1921-1930	2,401* (,317)	2,565* (,419)	0,828 (1,150)	2,644 (1,010)	0,684 (5,289)
1931-1940	3,992* (,324)	4,248* (,416)	0,091 (1,152)	0,703 (,985)	3,484 (5,230)
1941-1950	4,690* (,389)	4,805* (,487)	0,442 (1,087)	-1,113 (,939)	1,472 (5,117)
1951-1960	5,110* (,422)	4,750* (,524)	0,731 (1,082)	0,829 (,937)	0,561 (5,171)
B. Interaktív hatások					
1. Apa végzettsége a kohorszok szerint:					
1921-1930	-0,090* (,026)	-0,116* (,038)	0,061 (,098)	-0,198 (,103)	-0,066 (,549)
1931-1940	-0,044 (,029)	-0,079 (,040)	0,081 (,096)	-0,181 (,100)	-0,064 (,544)
1941-1950	0,204 (,049)	0,182* (,061)	0,115 (,093)	-0,158 (,098)	0,001 (,541)
1951-1960	0,157* (,050)	0,184* (,064)	0,109 (,094)	-0,150 (,098)	-0,006 (,541)
2. Apa foglalkozása a kohorszok szerint:					
1921-1930	-0,023* (,008)	0,025* (,011)	-0,045 (,032)	-0,007 (,026)	-0,028 (,089)
1931-1940	-0,025* (,008)	-0,030* (,011)	-0,016 (,032)	0,058* (,024)	-0,089 (,085)
1941-1950	-0,026* (,010)	-0,030* (,012)	-0,020 (,030)	0,038 (,023)	-0,070 (,084)
1951-1960	-0,025* (,012)	-0,022* (,014)	-0,023 (,030)	0,037 (,023)	-0,051 (,084)
3. Apa aktív/inaktív státusa a kohorszok szerint:					
1921-1930	0,393 (,382)	0,070 (,583)	6,390 (5,264)	-1,651 (1,171)	0,974 (13,100)
1931-1940	0,258 (,381)	-0,042 (,563)	2,138 (1,273)	-1,594 (1,091)	0,289 (11,900)
1941-1950	0,528 (,442)	-0,094 (,622)	1,038 (1,011)	-1,049 (1,026)	-3,955 (9,209)
1951-1960	-0,261 (,470)	0,371 (,666)	1,517 (1,133)	0,704 (,991)	-4,532 (9,180)
Konstans	-4,627* (,276)	-4,775* (,359)	2,037* (1,002)	-4,321* (,914)	-0,509 (5,154)
Valószínűségi arány teszt statisztika (L^2)	9604	5807	1579	4047	748
Szabadságfok	13009	8064	4487	4276	825
Mintanagyság	13029	8084	4507	4296	845

Megjegyzés: Az adatok a logisztikus regresszióból adódó maximális valószínűségű paraméter becslések (standard hiba). Mindegyik modellben a függő változó a továbbtanulás logisztikus "odds"-a, ha az előző szakaszt sikeresen elvégezte valaki. A kategoriális változók a következők: Apa aktív/inaktív státusa (kereső, nem kereső), születési kohorsz (1911-1920, 1921-1930, 1931-1940, 1941-1950, 1951-1960). Mindegyik esetben a zárójelben levő első kategória szolgál kontrollcsoportként. A csillaggal jelzett becslések 0,05 valószínűségi szint mellett szignifikánsak.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

Befolyásolták-e a szocialista reformok a magyar oktatási rendszert? És ha igen, a kívánt irányban-e? Erre a két kérdésre kerestünk választ elemzéseinkben.

A kapott eredményekből kitűnik, hogy a tanulási lehetőségek szerkezetében forradalmi változások történtek az elmúlt ötven évben. Mint azonban kimutattuk, ezek a változások egy következetes fejlődési mintát követtek. Például, a tömegoktatás terjedése (1. ábra) teljesen egyenesvonalúan történt, bár a nők iskolai végzettségének szintje valamivel gyorsabban emelkedett, mint a férfiaké. Ebből következik, hogy Sorokin “tendenciátlan ingadozás” modellje nem használható adataink jellemzésére. Ehelyett, úgy tűnik, van egy, legalább néhány görbében jelentkező, tisztán monoton összetevő.

A tömegoktatás kiszélesedésének okát keresve (2. és 3. ábra) azt találtuk, hogy a “szocialista reformra” hivatkozás legjobb esetben is csak részben magyarázza a megfigyelt trendeket. A születési csoportok elemzéseinél kiderült, hogy az iskolázás “kezdeti” periódusa a szocializmust megelőző évekre tehető, sőt a bővülés 1911-ben kezdődik. Következésképpen a megfigyelt változások összetett magyarázatára van szükség, mely egyesíti a “szocialista reform” hatását az iparosodásra és társadalmi modernizálásra való hivatkozásokkal

Még bizarrabb a kép, ha az iskolai végzettség formális modelljeit vesszük szemügyre. Ezekben az elemzésekben nem bukkantunk semmi jelre, mely a társadalmi háttér hatásának egyenletes csökkenésére utalna, ahogy azt az iparosodás tézise előre vetítette. Nem találtunk azonban semmilyen küszöbhatást sem, amit a szocialista reform mellett érvelők jósoltak. Sőt, az iskolázási szakaszok némelyikében éppen ellenkező tendenciát tapasztaltunk, mint amit a szocialista reformoknak kellett volna kiváltaniuk. Ha valamivel, akkor az “új osztály” elméletekkel tartanak eredményeink némi kapcsolatot, melyek az oktatási szférában is újjáéledő egyenlőtlenségekkel számolnak.

Marad a nyugtalanító kérdés: hogy lehet, hogy húsz év osztályalapú kvóta-rendszere ilyen kevés eredményre vezetett? Modelljeink leíró jellegűek lévén, csak feltételezéseink lehetnek azokról a mechanizmusokról, melyek a kvóta-rendszert esetleg aláásták. Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy túl korán törölték el a kvótákat ahhoz, hogy tartós hatást gyakorolhassanak az iskolázási lehetőségekre. Eleinte valószínű, hogy növelték a munkás származású gyerekek arányát a közép- és felsőbb szintű iskolákban, de mivel alig két évtized múltán feladták a kvóta-rendszert, a társadalmi elit gyerekei visszatérhettek az iskolába, hogy képzésükben a kiesést pótolják. Következésképpen, a kvóta-rendszer lehet, hogy késedelmet okozott a társadalmi elit iskolázásában, de ezek a lemaradások nem állandósultak.

Bár lehet, hogy ez a magyarázat is igaz, gyanítható, hogy nem teljes. Feltevésünk szerint már akkor aláaknázták a kvóta-rendszert, mikor még élt. Néhány esetben egyszerű lepénzeléssel ellensúlyozták a kvóta-rendszer hatását. Kirívó példa erre annak az adjunktusnak az esete, aki hálapénzt kapott a diákoktól, ha garantálta a felvételi vizsgán való megfelelést (lásd Szelényi—Aschaffenburg, előkészületben). Leggyakrabban azonban a pénzes és megfelelő kapcsolatokkal rendelkező szülők úgy próbáltak gyermeküknek helyet biztosítani az oktatási rendszerben, hogy politikusokat, hivatalnokokat, tanárokat kentek meg (Fiszman 1986). Arra is vannak adatok, hogy legalább a szülők egy része úgy próbált gyermekének felvételt biztosítani, hogy saját társadalmi helyzetét hamisan jelölte a felvételi kérelmében.¹¹

Azt jelenti-e ez, hogy a rég fennálló egyenlőtlenségek eloszlatására született kvóták szükségszerűen megbuknak? Ha csak az amerikai oktatási politika példáját vesszük, azonnal látjuk, hogy nem erről van szó. Elég bizonyíték gyűlt már össze arra nézve, hogy a kisebbségeknek az iskolában és a munkaerőben való képviseletének növelésére irányuló politikák beválnak (Fralely 1984; Beller 1984; Leonard 1984; Grusky—DiPrete 1990). Az oktatási reformok hatástalanságának okát kutatva, elég arra utalni, hogy a magyar társadalmi rendszert alapvetően áthatották a megvesztegetés, a protekciózás és a bomlasztás egyéb formái (Kornai 1986; Stark 1986). Nem meglepő tehát, hogy ezek az illegális vagy kvázi-legális tevékenységek az oktatás terén is megjelentek. Az egyenlőséget célzó radikális reformok kudarca tehát inkább ennek az ellenséges “bomlasztási kultúrának” tudható be, semmint az állami támogatású reformok erendendő bizonytalanságának.

JEGYZETEK

A kutatást a Stanfordi Egyetem Humán- és Reáltudományok Iskolája 1990-91-es Annenberg ösztöndíja a stanfordi család-, gyermek- és ifjúságkutató központ ösztöndíja, és a Hoover Intézet VIII. szintű posztgraduális kutatási ösztöndíja támogatta. A számításokat GLIM 3.77, Lotus 1-2-3 (release 2.0) és SPSS* (release 4.0) programokkal végeztük IBM 4381 és IBM PC-AT számítógépeken. Munkánkat észrevételeikkel segítették: Andorka Rudolf, Diane Burton, Carol Conell, Ivan Fukumoto, David Grusky, Michael T. Hannan, Julie Elworth, Jonathan Kelley, Richard Scott, Suzanne Shanahan, Yossi Shavit, Mark Schuman, Szelényi Iván, Stephen Van Rompaey, Marc Ventresca és a Szociológiai Szemle egy névtelen kommentátora. A tanulmányban a szerzők a saját álláspontjukat fejtik ki.

1 Az oktatás kiemelése arra való hivatkozással történt, hogy a szocialista rezsim az iskolákon keresztül tudná a legközvetlenebbül megváltoztatni az egyenlőtlenségek rendszerét. Ahogy az egyik szerző összefoglalta: "Ahhoz, hogy a jövőben kialakuljon a szocialista társadalmi viszonyok, beleértve a munkamegosztás, a hatalmi viszonyok és a legáltalánosabb értelemben vett életviszonyok fokozatos átalakítását, arra van szükség, hogy alapvető változásokat idézzünk elő a tudás társadalmi megoszlásában. A legfontosabb társadalmi intézmény, amely ezt a célt szolgálja, az iskolai rendszer" (Ferge 1979: 26).

2 Külön szert hozott létre a magyar kormány ebben az időszakban az iskolai felvétel intézésére. Felsőbb iskolába lépés előtt ez a szerv minden jelentkezőtől tájékoztatást kért társadalmi háttérükről. Bizonyos családokból származók (régi úri osztály, polgárság, magasszintű szakértelmiség gyerekei) kérelmét x-szel jelölték (ikszesek): őket utasították el legvalószínűbben a kvóta-rendszer miatt. Másrészt a munkás- és parasztszármazású gyerekeket közvetlenül kiemelte a támogató politika. Külön erőfeszítéseket tettek azok beiskolázására, akiket a párt vezetői pozíciókra kizemelt (lásd Simkus—Andorka 1982: 473).

3 Köszönjük Michael T. Hannannek, hogy felhívta figyelmünket: húsz év hosszú idő egy társadalmi reform életében.

4 A változók kódolására vonatkozó részleteket az elsőként jelölt szerző bármikor rendelkezésre bocsátja.

5 A szakaszok meghatározásakor figyelembe vettük, hogy a képzési idő intézményenként változó (lásd 1. ábra). A hároméves szakmunkásképzőt végzeteket ezért úgy tekintettük, mint akik középiskolát végeztek, mivel ezekben az iskolákban a tanulmányi idő három év. Azok ellenben, akik csak három évet végeztek a gimnáziumban, ahol négy éves a képzés, nem a középiskolát végeztek között szerepelnek, hanem azok között, akik elkezdtek.

6 A forradalmi fejlődés első és második fázisa közti megkülönböztetéshez lásd Kelley—Klein 1986: 211-218.

7 Az apa foglalkozását bevette Treiman (1977) a nemzetközi presztízs-skálába. A magyar foglalkozási kategóriák rendszerének (FEOR) a presztízs-skálába való beépítéséről részletekkel szolgálhat az elsőnek jelzett szerző.

8 Minden inaktív apát a presztízs-pontszám átlagához soroltunk a korlátozott mintában. Emiatt azonban az összes modellben szerepeltetni kellett az apa inaktivitása/aktivitása mutatót.

9 A nemek közötti egyenlőtlenségre Magyarországon lásd Turgonyi—Ferge 1969, Ferge 1979, Koncz 1982 és Olajos 1983.

10 Ezek az eredmények voltaképpen ellentmondanak a Simkus—Andorka-féle ortodoxiának (1982). Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a két eredmény nem vethető közvetlenül össze, mert a mi folytonossági-arány modelljeink meghatározásában eltérések vannak. Simkusszal és Andorkával ellentétben nem vizsgáljuk az iskolai végzettség földrajzi különbségeit. Ezenkívül bevettük az apa végzettségét is a társadalmi háttér mérésebe.

11 Például egy evangélikus lelkész két gyermekét azért vették fel a Rákóczi Gimnáziumba, a munkásosztály gyermekeinek tanítására elkötelezett magas színvonalú gimnáziumba, mert felvételi kérelmükre azt írták, apjuk fizikai dolgozó.

BIBLIOGRÁFIA

Andorka, Rudolf—István, Harscsa—Rózsa, Kulcsár 1986. *Changes of Social Mobility in Hungary, 1973-1983. Paper Presented at the Bi-annual Meeting of Research Committee 28 (Social Stratification) of the International Sociological Association, Rome (Italy), April 1986.*

Andorka, Rudolf—Albert Simkus 1983. "Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete", *Statisztikai Szemle*, (61) 6, 592-611.

Bahro, Rudolf 1978. *The Alternative in Eastern Europe*. London: New Left Books

Bauman, Zygmunt 1974. *Officialdom and Class: Basis of Inequality in Socialist Society*. In: Frank Parkin (ed.) *The Social Analysis of Class Structure*. London: Tavistock

Bell, Daniel 1976. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books

Beller, Andrea H. 1984. *Trends in Occupational Segregation by Sex and Race, 1960-81*. In: Barbara Reskin (ed.) *Sex Segregation in the Workplace: Trends, Explanations, Remedies*. Washington, D.C.: National Academy

Bencédy, József 1982. *Public Education in Hungary*. Budapest: Corvina Kiadó

Boudon, Raymond 1974. *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley

Bourdieu, Pierre 1977. *Cultural Reproduction and Social Reproduction*. In: Jerome Karabel—A.H. Halsey (ed.) *Power and Ideology in Education*. New York: Oxford University Press

Central Statistical Office. 1985. *Education and Cultural Conditions in Hungary, 1960-1984*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Cliff, Tony 1914. *State Capitalism in Russia*. London: Pluto Press

Connor, Walter D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality*. New York: Columbia University Press

Csákó Mihály—Liskó Ilona 1982. "A magyar szakmunkásképzés rendszere és társadalmi meghatározói", *Medvetánc*, 2(2-3), 173-188.

DiPrete, Thomas A.—David B. Grusky 1990. "Structure and Trend in the Process of Stratification for American Men and

- Women", *American Journal of Sociology*, (96) July, 107-143.
- Djilas, Milovan 1957. *The New Class*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Duncan, Beverly 1967. "Education and Social Background", *American Journal of Sociology*, 72, 363-372.
- Erikson, Robert—John H. Goldthorpe—Lucienne Portocarero 1979. "Social Fluidity in Industrial Nations: England, France, and Sweden", *British Journal of Sociology*, 33, 1-34.
- Farley, Reynolds 1984. *Blacks and Whites: Narrowing the Gap?* Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Ferge, Zsuzsa 1972. *Some Relations Between Social Structure and the School System*. In: Paul Halmos—Martin Albrow (ed.) *Hungarian Sociological Studies*. Keele: University of Keele.
- 1979. *A Society in the Making*. White Plains, New York: M.E.Sharpe, Inc.
- 1980. *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat
- Fiszman, Joseph R. 1976. *Education and Social Mobility in Peoples Poland*. In: Bernard Lewis
- Faber (ed.) *The Social Structure of Eastern Europe*. New York: Praeger Publishers Gamier, Maurice—Michael Hout 1976. "Inequality of Educational Opportunity in France and the United States", *Social Science Research* 5, 225-246. Gazsó, Ferenc 1978. *Social Mobility and the School*. In: Huszár, Tibor—Kálmán, Kulcsár—Sándor,
- Szalai (ed.) *Hungarian Society and Marxist Sociology in the Nineteen-Seventies*. Budapest: Corvina Kiadó
- 1984. *Unequal Opportunities, School System, Youth*. In: Andorka, Rudolf—Tamás Kolosi (ed.) *Stratification and Inequality*. Budapest: Institute for Social Sciences
- Goldthorpe, John H. 1966. *Social Stratification in Industrial Society*. In: Reindhard Bendix—Seymour Martin Lipset (ed.) *Class, Status, and Power*. New York: The Free Press
- Gouldner, Alwin W. 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London: Macmillan.
- Grusky, David B.—Thomas A. DiPrete 1990. "Recent Trends in the Process of Stratification", *Demography*, (27) November, 617-637.
- Grusky, David B.—Robert M. Hauser 1984. "Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries", *American Sociological Review* (49) February, 19-38.
- Harcza, István—Rózsa, Kulcsár 1983. *Social Mobility and Life History Survey*. 1983 (gépen olvasható adatfile). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Hauser, Robert M. 1970. "Educational Stratification in the United States", *Sociological Inquiry*, (40) Spring, 102-129.
- Hauser, Robert M.—David L. Featherman 1976. "Equality of Schooling: Trends and Prospects", *Sociology of Education*, (49) April, 99-120.
- Hewitt, Christopher 1977. "The Effect of Political Democracy and Social Democracy on Equality in Industrial Societies: A Cross-National Comparison", *American Sociological Review*, (42) June, 450-464.
- Horváth, Márton 1978. *Központizáspolitika és általános iskola*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Inkei, Péter—Gábor, Koncz—Gábor, Pocze 1988. *The Diversification of the Educational Field in Hungary*. Paris: Unesco, International Institute for Educational Planning
- Inkeles, Alex—David H. Smith 1974. *Becoming Modern*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Jencks, Christopher 1972. *Inequality*. New York: Basic Books
- Kelley, Jonathan—Herbert S. Klein 1986. *Revolution and the Rebirth of Inequality: Stratification in Post-Revolutionary Society*. In: Jack A. Goldstone (ed.) *Revolutions*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich
- Kolosi, Tamás 1986. "Structural Groups and Reform", *Acta Oeconomica*, (37) 1-2, 15-30.
- Koncz, Katalin 1982. *Nők a munka világában*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1984. "A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között", *Demográfia*, (27) 4, 425-440.
- Konrád, Georg—Iván, Szelényi 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Kornai, János 1986. *Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society*. Cambridge, Mass.: The MIT Press
- Kozma, Tamás 1990. "Education in Eastern Europe: The New Conservative Wave", *The Anthropology of East Europe Review*, (9) Fall, 18-30.
- Ladányi, János—Csanádi Gábor 1983. *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető Kiadó
- Lenski, Gerhard 1978. "Marxist Experiments in Destratification: An Appraisal", *Social Forces*, (57) December, 364-383.
- Leonard, Jonathan S. 1984. "The Impact of Affirmative Action on Employment", *Journal of Labor Economics*, 2, 439-463.

- 1985. "What Promises Are Worth: The Impact of Affirmative Action Goals", *Journal of Human Resources*, 20, 3-20.
- Mare, Robert D. 1980. "Social Background and School Continuation Decisions", *Journal of the American Statistical Association*, (75) June, 295-305.
- 1981. "Change and Stability in Educational Stratification", *American Sociological Review*, (46) February, 72-87.
- Moore, Wilbert E. 1963. *Social Change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall Muller, Edward N. 1988. "Democracy, Economic Development, and Income Inequality", *American Sociological Review*, (53) February, 50-68.
- Nove, Alec 1983. "The Class Nature of the Soviet Union Revisited", *Soviet Studies*, 3, 298-312. Olajos Árpád 1983. *Tanulmányok a női munkáról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó Ossowski, Stanislaw 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Parkin, Frank 1971. *Class Inequality and Political Order*. New York: Praeger
- Parsons, Talcott 1977. *The Evolution of Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Ramirez, Francisco O.—John W. Meyer 1980. "Comparative Education: The Social Construction of the Modern World System", *Annual Review of Sociology*, 6, 369-399. Ramirez, Francisco O.—John Boli 1987. *Global Patterns of Educational Institutionalization*. In: George M. Thomas—John W. Meyer—Francisco O. Ramirez—John Boli (ed.) *Institutional Structure*. Newbury Park: Sage Publications Rueschemeyer, Marilyn—Szonja, Szelényi 1989. *Socialist Transformation and Gender Inequality: Women in the GDR and in Hungary*. In: David Childs—Thomas A. Baylis—Marilyn Rueschemeyer (ed.) *East Germany in Comparative Perspective*. London: Routledge Sewell, William H.—Vimal P. Shah 1967. "Socioeconomic Status, Intelligence, and the Attainment of Higher Education", *Sociology of Education*, (40) Winter, 1-23. Simkus, Albert 1981. *Historical Changes in Occupational Inheritance Under Socialism: Hungary, 1930-1973*. In: Donald J. Treiman—Robert V. Robinson (ed.) *Research in Social Stratification and Mobility, Volume 1*. Greenwich, Connecticut: JAI Press Simkus, Albert—Rudolf, Andorka 1982. "Inequality in Educational Attainment in Hungary, 1923-1973", *American Sociological Review*, (47) December, 740-751. Sorokin, Pitirim A. 1964. [1927] *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press Stark, David 1986. "Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective", *American Sociological Review*, (51) 492-504.
- Szelényi, Iván 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press Szelényi, Szonja 1987. *Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers Party*, *American Sociological Review*, (52) October, 559-573. —1988. *Social Mobility and Class Structure in Hungary and the United States*. Unpublished doctoral dissertation. Madison: University of Wisconsin — Madison
- 1992. "Economic Subsystems and the Occupational Structure: A Comparison of Hungary and the United States", *Sociological Forum*, (7) December, 563-586.
- Szelényi, Szonja—Karen E. Aschaffenburg [Előkészületben.] *Inequalities in Educational Opportunity: Changes in Socialist Hungary*. In: Yossi Shavit—Hans-Peter Blossfeld (ed.) *Persistent Inequality: Changing Educational Stratification in Thirteen Countries*. Boulder, Colorado: West-view Press
- Treiman, Donald J. 1970. *Industrialization and Social Stratification*. In: Edward O. Laumann (ed.) *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: The Bobbs—Merrill Company, Inc.
- 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press Trotsky, Leon 1972. [1937] *The Revolution Betrayed*. New York: Pathfinder Press
- Turgonyi Júlia—Ferge Zsuzsa 1969. *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

IV.

Mobilitási esélyek a felsőoktatásban

CSÁSZI LAJOS

FELSŐOKTATÁS ÉS SZELEKCIÓ

Megdöbbenő, hogy milyen keveset tudunk az egyetemi felvételi vizsgákról. Egy-egy részkérdéséről lehet ugyan olvasni, de a mechanizmusát egészen máig alig tették elemzés tárgyává. Ebben a pedáns statisztikai kiadványok sem segítenek. Ha az írott közvélemény nem, a csevegő annál többet foglalkozik a felvételi vizsgával. Fantasztikus történetek keringenek a bejutáshoz szükséges taksákról, és feltűnően sokan tudnak egy vagy több „illetőről”, akinek a nevét nem árulhatják el a diszkréció miatt, de akinek a fiát vagy lányát protekcióval vették fel. A köztudat mitológikus világában tehát a felvételi a „totó-bundával” rokon. Minden társadalmi összefüggés addig titokzatos, amíg napvilágra nem kerülnek a belső mozgatórugói, és azoknak titokzatos, akik nem cselekvő alanyai, hanem szenvedő tárgyai valaminek. A közvélemény bizonytalansága ezért önmagában is fontos jelzés volt számunkra.

Hogy tiszta lappal induljunk, elkerülhetetlennek tartottuk saját adatbázis kialakítását.¹ Úgy gondoltuk, ez megfelelő támpontként szolgál majd, hogy szisztematikusan feltérképezhessük a felvételi vizsga mechanizmusát. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Általános Orvosi Kara szinte kínálta magát erre a célra. Közismerten azok közé a karok közé tartozik, amelyek a legnagyobb követelményeket támasztják a jelentkezőkkel szemben, azaz a szelekció nagyon erős, ugyanakkor a pálya megbecsültsége miatt mindig sokszoros a túljelentkezés. Az empirikus adatok - mint az majd kiderül - sok kérdésre nem tudtak választ adni, de az világossá vált, hogy a szelekció problémája messze túlmutat az orvosi egyetemen. Felmérésünk arra mindenképpen jó volt, hogy jelezte a kritikus pontokat. Ezek megválaszolásához azonban tovább kellett lépni, a szelekció elméleti hátterének és belső logikájának megrajzolásáig. Így - bár az alábbiak egy empirikus vizsgálat adataiból születtek - elsősorban nem a statisztikai leírást, hanem a gondolati rekonstrukciót tűzték ki feladatuk. Tárnya pedig nem az orvosi egyetem - a felmérés bármelyik más egyetemen készülhetett volna, semmilyen specifikus „orvosi” sajátossággal nem találkozunk -, hanem egy neurálgikus társadalmi probléma: a felvételi vizsga.

1. Vizsgálatunkhoz azoknak a név nélküli személyi adatait használtuk fel, akik 1983-ban jelentkeztek az orvosi egyetemre. A férőhelyek száma 350 volt s közel ezren jelentkeztek, azaz - mint már évtizedek óta - a túljelentkezés kb. háromszoros volt. A 350 férőhelyből az egyetem 70-et, azaz a férőhelyek 20%-át fellebbezéssel töltött be (mint később látni fogjuk, ez a lemorzsolódást hivatott ellensúlyozni). Röviden tekintsünk még át néhány technikai-módszertani részletet, amelyek az eredmények megértését könnyítik. A szelekció áttekintésére olyan csoportosítást kellett készíteni, amely tartalmazza a szülő foglalkozási csoportját is, hiszen a felvételi során a származás közismerten nagy súllyal esik latba. Ezen túlmenően hasznosnak látszott a felvételi procedúrát szakaszokra osztani, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért. A fellebbezéssel és az a nélkül felvetteket egyszerű elkülöníteni. Egy logikai rekonstrukció segítségével azonban a fellebbezés nélkül, tehát simán felvetteket is tovább lehet bontani. Az 1. táblázat alapján ugyanis meghatározhatók azok, akik közül minden jelentkező felvettek. Nevezzük őket a felvételi első stádiumában vagy „automatikusan” bejutottaknak, akiknek pedig nem automatikus volt a felvételük, de még fellebbezniük nem kellett, azokat pedig a felvételi második stádiumában felvetteknek. Végezetül a felvételi harmadik stádiumában bejutottakat azok alkotják majd, akik fellebbezéssel kerültek be az egyetemre. Vizsgáljuk meg először azt, milyen mértékben tudtak eleget tenni a jelöltek a követelményeknek, és kiket vettek fel közülük?

A táblázatban színezés jelzi azt a határt, amelyen felül mindenkit felvettek. Ez a határ kb. 108 pontnál, a fizikaiak gyermekeinél 96 pontnál húzható meg. Ismerve most már azokat, akik közül az adott pontszám mellett mindenkit felvettek, könnyűszerrel megállapíthatjuk, hányan kerültek be automatikusan, azaz az első stádiumban. Egyben azt is tudhatjuk, hogy az egyes társadalmi csoportokból hányan sorolhatók ide, és hogy ez összesen hány férőhelyet jelent a keretszámból.

Hány pontot szereztek a jelentkezők az apa foglalkozása szerint? (Zárójelben, hogy hány szavazatot vettek fel közülük)				
Pontszám	Vezető értelmiségi	Beosztott értelmiségi	Közevetlen termékszármazó	Fizikai dolgozó
114-120	6,4 (100%)	3,3 (100%)	3,6 (100%)	2,6 (100%)
108-113	16,5 (100%)	15,6 (100%)	11,9 (100%)	4,8 (100%)
102-107	16,5 (76%)	16,5 (60%)	20,2 (68%)	10,4 (100%)
96-101	15,5 (31%)	15,1 (16%)	13,1 (41%)	11,3 (96%)
90-95	4,9 (6%)	11,2 (4%)	11,9 (20%)	8,7 (50%)
89 alatt	40,2 (3%)	37,8 (0%)	39,3 (0%)	62,2 (0%)
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

A fizikai dolgozók gyermekeinél a teljesítmény és a szociális szempontok együttes érvényesítése, a többi réteg gyermekeinél a teljesítmény volt a mérce. Ezek alapján összesen 207 férőhely „kelt el”. A táblázat szerint a vezető értelmiség és a fizikai dolgozók gyermekei közül kerültek be legtöbben az első stádiumban, azaz „automatikusan”. Az 1. táblázat alapján nyilvánvaló, hogy előbbieknél a teljesítmény, utóbbiaknál a szociális szempont érvényesítése tette ezt lehetővé. (A felmérés itt nem részletezendő adataiból az is kiderült, hogy a vezető értelmiség gyermekeinek imponáló teljesítményét az magyarázza, hogy zömükben „elit” középiskolából érkeztek, azaz a család nyújtotta előnyt a középiskola célszerű megválasztásával tovább tudták fokozni.)

2. táblázat		
<i>Az első stádiumban "automatikus" felvételt nyert jelentkezők</i>		
<i>Társadalmi réteg</i>	<i>Abszolút szám</i>	<i>Felvett/Jelentkezett (%)</i>
Vezető értelmiség (108 felett)	75	36 %
Beosztott értelmiség (108 felett)	40	19 %
Közvetlen termelésirányító (108 felett)	26	13 %
Fizikai dolgozó (96 felett)	66	32 %
Összesen:	207	100%

3. táblázat		
<i>A második stádiumban felvételt nyert jelentkezők</i>		
<i>Társadalmi réteg</i>	<i>Abszolút szám</i>	<i>Felvett/Jelentkezett (%)</i>
Vezető értelmiség	30	42 %
Beosztott értelmiség	8	12 %
Közvetlen termelésirányító	24	34 %
Fizikai dolgozó	8	12 %
Összesen:	70	100%

4. táblázat			
<i>Fellebbezés nélkül felvett diákok (Első és második stádium együtt)</i>			
<i>Társadalmi réteg</i>	<i>Jelentkezett (%)</i>	<i>Felvett (%)</i>	<i>Felvettek pontszáma</i>
Vezető értelmiség	33,9	37,9	108,6
Beosztott értelmiség	21,9	17,3	110,2
Közvetlen termelésirányító	17,4	18,1	107,1
Fizikai dolgozó	21,8	26,7	102,3
Összesen:	100,0	100,0	106,9

5. táblázat				
<i>A fellebbezés nélkül felvettek összehasonlítás a teljesítmény alapján konstruált megoszlással</i>				
<i>Társadalmi réteg</i>	<i>102 pont feletti</i>		<i>Fellebbezés nélkül felvettek</i>	
	<i>Absz.</i>	<i>%</i>	<i>Absz.</i>	<i>%</i>
Vezető értelmiség	129	42,3	105	37,9
Beosztott értelmiség	75	24,6	48	17,3
Közvetlen termelésirányító	60	19,3	50	18,1
Fizikai dolgozó	41	13,4	74	26,7
Összesen:	305	100,0	277	100,0

A fellebbezés előtti helyzet azt mutatja, hogy minden társadalmi réteg gyermekei alulreprezentáltak a felvettek között teljesítményükhöz képest. Kivételt képeznek a fizikai dolgozók gyermekei, akiknek aránya a felvettek között kétszerese a teljesítményük alapján számított arálynak. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a fellebbezés előtt az egyetem már érvényesíti a szociális szempontokat, sőt egyéb, egyelőre ismeretlen szempontokat is.

A felvételi szelekció második stádiumát úgy rekonstruálhatjuk, hogy megnézzük, kik azok, akik nem fellebbezéssel, de nem is "automatikus" kerültek be. Mivel a teljesítmény és a szociális szempontok nyílt érvényesítése már az első stádiumban megtörtént, kérdés, hogy az azonos pontszámot elérték közül - még a fellebbezés előtt - az egyetem kiket preferál.

Látható, hogy a vezető beosztású értelmiség gyermekei most is előnyt élveztek, amikor a teljesítmény alapján más csoportok gyermekei is szóba kerülhettek volna. Kevésbé ugyan, de ez áll a közvetlen termelésirányítók gyermekeire is, akiknek szülei beosztásuknál fogva "fizikainak" minősíthetők, bár egy másik, itt nem közölt táblázatból tudjuk, hogy kétharmaduk érettségizett. Nagyarányú felvételüket tehát a szociális szempontok kiterjesztése magyarázhatja.

Mielőtt továbbhaladnánk, álljunk meg annál az állapothoz, amely a szelekció második stádiumának a végén alakult ki, és összegezzük az eddig, a fellebbezések előtt már bekerült hallgatók karakterisztikumait. (Erre a "természetes" határra azért is szükségünk lehet, mert a szelekció első és második lépcsőjét logikai úton jelöltük ki. A fellebbezés nélkül felvettek csoportja azonban már reális, az egyetem által konstruált határ.) Összegezésünkhöz új információként a fellebbezés nélkül felvettek pontszámát is megadjuk. Az eddigiek alapján nem meglepő, hogy a felvett fizikai származású diákok pontszáma alacsony, azaz ők képezik a leginkább preferált csoportot már a fellebbezések előtt is. Viszont meglepő, hogy ellenpontjukat a beosztott értelmiség gyermekei adják, akiknek aránya alacsony a felvettek között, jóllehet pontszámuk mindenki másnál magasabb. A fellebbezések előtt a beosztott értelmiség gyermekeit kivéve tehát minden csoport nyereséget könyvelhet el, hiszen a felvettek aránya magasabb közöttük, mint a jelentkezésnél volt. A teljesítményen kívül láthatóan más szempontok is érvényesültek a kiválogatásban, amelyeket csak részben tudunk megmagyarázni, másik részét konkrétan nem ismerjük. (Lehetséges magyarázatokról később.)

Hogy a teljesítmény és a többi kritérium szerepét megbecsülhessük, végezzünk el egy gondolati kísérletet. Hasonlítsuk össze a fellebbezés előtt kialakult arányokat azzal, mintha csak a teljesítményt vette volna alapul az egyetem, és minden - mondjuk - 102 pontot elért diákot társadalmi hovatartozásától függetlenül felvettek volna. (A keretszámból kb. azonos férőhelyet jelent mindkét variáció.) Azaz olyan szelekciót feltételezünk összehasonlításképpen, ahol az egyetem a fellebbezések előtt a teljesítmény alapján rangsorolt volna, és a szociális és egyéb kritériumokat később, a fellebbezések során érvényesítette volna, a rendelkezésére álló 70 férőhely rovására.

Ha végezetül a fellebbezőkről esik szó, akkor 207 diák sorsáról beszélünk. Feltűnő a fizikai dolgozók gyermekeinek a hiánya. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy elébe menve az adminisztratív elvárásoknak, őket már a felvételi első vagy második stádiumában kiválasztották, azaz még a fellebbezés előtt bekerült az, akinek csöppnyi esélye is lehetett. Ez rendkívül megnehezíti a dolgunkat, hiszen a szociális szempontok érvényesítése láthatóan már korábban megtörtént, a teljesítmények a fellebbezőknél pedig közel azonosak. A válogatás szempontjairól így semmi közelebbit nem tudhatunk, csupán a statisztikai végeredményét ismerjük. Eszerint a vezető értelmiség gyermekei kismértékű nyereségre, a beosztott értelmiség és a közvetlen termelésirányítók gyermekei pedig kisebb mértékű veszteségre tettek szert.

6. táblázat				
<i>Az összes és a sikeres fellebbezők</i>				
Társadalmi réteg	Összes fellebbező		Sikeres fellebbező	
	Absz.	%	Absz.	%
Vezető értelmiség	89	43,0	32	49,2
Beosztott értelmiség	70	33,8	19	29,2
Közvetlen termelésirányító	44	21,2	12	18,5
Fizikai dolgozó	4	2,0	2	3,1
Összesen:	207	100,0	65	100,0

Megállapíthatjuk tehát, hogy a teljesítmény és a teljesítményen kívüli szempontok érvényesítése a felvételi procedura minden stádiumában egymástól elválaszthatatlanul jelen van. A kiválogatás paradoxonát pedig abban jelölhetjük meg, hogy a szociális szempontok érvényesítése már a fellebbezések előtt megtörténik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyetem mindenekelőtt adminisztratív kötelmeinek igyekszik eleget tenni, azaz defenzív felvételi szelekciót folytat.

Empirikus adatok interpretációjánál gyakori, hogy bár szorosan vett célkitűzésünk szempontjából akár ki is maradhatnának, jelentőségük és érdekességük önálló életre kelti őket, és helyet követelnek maguknak. Így a felvett hallgatók pontszámának részletezése - ha számunkra kiterő is-sokak számára igen érdekes lehet: vajon a pontszámok milyen kombinációjával lehetett bekerülni 1983-ban az orvosi egyetemre?

7. táblázat				
<i>Összesítő táblázat</i>				
	<i>Vezető értelm.</i>	<i>Beosztott értelm.</i>	<i>Közvetlen term. ir.</i>	<i>Fizikai dolgozó</i>
Jelentkezett (%)	35	23	18	24
Megfelelt/Jelentkezett (%)	59,1	55,6	55,9	33,9
Felvett/ Jelentkezett (%)	41,8	31,6	36,9	33,0
Felvett %)	40,1	19,6	18,1	22,2
<i>A felvettek pontszáma</i>				
Hozott pontok	57,1	58,5	57,6	56,3
Írásbeli pontok	21,9	21,7	20,5	19,6
Szóbeli pontok	28,3	28,2	28,3	27,0
Összes pontszám	107,3	108,5	106,4	102,9

Az összegezésből megállapítható, hogy a felvettek aránya sokkal inkább a jelentkezési aránytól függ, mint a felvételi szelekciótól, amely csupán csekély módosítást tud elérni azon a kereten belül, amelyet a jelentkezők már mintegy előre kialakítottak. Bár ezzel a problémával nem foglalkozunk, lehetetlen nem nyomtatékosítani, hogy az előzetes társadalmi és iskolai szelekciónak - "elterelési stratégiák", önszelekció - milyen óriási a jelentősége. Az egyetem ebből a szempontból már kész tények elé van állítva, és akár a legnagyobb erőfeszítéssel is csak csekély eredményt érhet el. Azt is leszögezhetjük, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek a felkészítését a középiskola és a felvételi előkészítő tanfolyam továbbra sem tudja megbízhatóan ellátni, ezért az egyetem továbbra is csak defenzív felvételi szelekcióval képes eleget tenni a központi adminisztratív elvárásoknak, amikor a fizikaiak gyermekeinek az arányát kialakítja.

A szelekciós mechanizmus áttekintése világossá tette, hogy a férőhelyek száma nemcsak a jelentkezőkhöz, hanem a felvételi követelményeknek eleget tett diákok számához képest is alacsony. A fellebbezések során csak egyharmadát tudta az egyetem felvenni azoknak, akik megfeleltek, 137 diákot közülük is véglegesen el kellett utasítani. A sikeres túljelentkezés okozta feszültség csak egyike a megoldatlan gondoknak. A felvételi procedúra empirikus áttekintése azt is világossá tette, hogy a férőhelyek elosztásának folyamata is áttekinthetetlen. Láttuk, hogy a közel azonos teljesítményspektrumban elhelyezkedő, potenciálisan felfelvehető 500 diákból csak kb. 200 diák - azaz a megfeleltek 40%-a - került be a teljesítmény és/vagy a nyíltan érvényesített szociális szempontok alapján. A fennmaradó 300 diák - a megfeleltek 60%-a - elbírálásánál a közel azonos pontszám mellett nem rekonstruálható, hogy milyen kiegészítő kritériumok játszhattak szerepet a felvételnél. Nem a jogcímek hiányáról van szó, azok - mint látni fogjuk - bőségesen vannak, hanem a válogatás egyéni, bizonytalan, ellenőrizhetetlen, azaz burkolt formájáról. Ez azt jelenti, hogy a sikeres felvételizők több mint felénél az esetlegesség a szabály, amelyet - meggyőződésünk szerint - az egyetem nem választ, hanem a szelekció hazai formája miatt kényszerül alkalmazni. A következőkben az adatok mögé kukkantunk, hogy világosabban láthassuk a szelekció törvényszerűségeit.

2. A modern ipari társadalmakat közvetlenül megelőző korszak felsőoktatásának az ún. elit egyetemek voltak az adekvát felsőoktatási intézményei. Egy olyan iskolarendszer legfelsőbb szintjét képviselték, amely szervezésben épült a szintén elitképzést szolgáló gimnáziumokra. A szelekció tehát már a gimnáziumokba való bekerüléssel vagy be nem kerüléssel megtörtént, a gimnáziumokból már szelekció nélkül haladhattak tovább azok, akik tovább kívántak tanulni. A gimnáziumi érettségi azt jelentette, hogy a jelöltek alkalmasak a felsőfokú tanulmányokra. Magyarországon, ahol ez a szisztéma 1947-ig volt érvényben, ez azt jelentette, hogy a két világháború között az érettségizettek 68,5 %-a folytatta tovább a tanulmányait az egyetemeken egyszerű beíratkozással.² A diplomások viszonylag alacsony száma és társadalmi beágyazottsága pedig biztosította az elhelyezkedést, a társadalmi előrehaladást, a tekintélyt.³

Az elit egyetemek felbomlását az iparosodás, a gazdasági szerkezet átalakulása idézte elő. Történetileg először a fejlett tőkés országok szembesültek azzal, hogy az iparosodás szívó hatására mind nagyobb lett az igény felsőfokon kvalifikált szakemberekre. Az uralkodó osztályok - akiknek eddig az egyetemi képzés szinte kulturális privilégiumuk volt - képtelenek voltak saját soraikból pótolni ezt az igényt, megindult a társadalom legszélesebb rétegeinek a beáramlása az egyetemekre, átalakítva a képzés korábbi szerkezetét.⁴ Az egyetemek társadalmi elkülönültsége csökkent, sőt a képzésben érdekelt kormányzatok arra kényszerültek, hogy a diákok továbbtanulásának anyagi és társadalmi feltételeit minél jobban biztosítsák, hiszen csak ezen keresztül lehetett az ország gazdasági-társadalmi dinamizmusát fenntartani. Megváltozott a diploma jelentése és a diplomások társadalmi szituáltsága. Míg korábban az egyetemi diploma alkalmasságot jelentett bármilyen vezető poszt betöltésére, addig az új típusú egyetemek szakembereket képeztek, függetlenül attól, hogy a végzett diplomás vezető vagy beosztott munkát lát-e majd el. Látványosan megnőtt a középiskolai képzés volumene is, így az iskolaválasztáshoz kötött előzetes szelekció eltűnt, egy-egy korosztályból egyre többen váltak esélyessé az egyetemi tanulmányokra. A továbbtanulás egyetlen feltétele mindjobban a személyes motiváció és a teljesítmény lett.

Turner volt az első, aki a mobilitás és - ezen keresztül - a szelekció oldaláról vizsgálta az elitképzés és a szakemberképzés közötti különbséget. Tipológiájának váza az volt, hogy milyen életkorban és hogyan szelektált az iskola? A szelekció legáltalánosabb formáinak a születésen vagy a teljesítményen alapuló kiválasztást találta, azaz hogy "kicsodák" vagy "mit tettek" a jelöltek. Ezek alapján különítette el a támogatott (sponsored) és a verseny (contest)-mobilitást. Előbbi esetben a születés, utóbbi esetben a teljesítmény számított a továbbtanulás legfontosabb ismérvének. Az első típusra az angol elitképzést hozta példának, ahol az oktatás minden szintjén külön iskolatípus szolgált a kiváltságosak gyermekeinek a támogatására, a társadalom többi rétegeinek gyermekeitől való nyílt elkülönítésre. A szelekció másik típusának példája az amerikai iskolarendszer lett, amely a versenyt helyezi a középpontba. Itt nincs kettős, elkülönült iskolarendszer, az iskolák is teljesítményük és az így nyert presztízszük alapján rangsorolhatók, ahogyan az adott iskolán belül a diákok rangsora sem születésük, hanem teljesítményük szerint történik.⁵

Turner széles körben elfogadott tipológiájának komoly fogyatéka, hogy a szocialista országok, iskolai szelekciójának leírására alkalmatlan. Az ötvenes évek káderképzését nevezhetjük például támogatott mobilitásnak, és a hatvanas évektől kezdve érvelhetünk a verseny eluralkodása mellett, azonban ez az osztályozás minden igazsága mellett sem lesz több felszínes analógiánál. (Az orvosi egyetemen látott szelekció valami másra utal.) A magyarázatot abban kereshetjük, hogy Turner - mint az már a vázlatos történeti áttekintésből is megállapítható - a szegregált rendi társadalom, illetve a piaci elosztást preferáló polgári társadalom "ideáltípus" iskolai mobilitását és szelekcióját írta le. Anélkül tehát, hogy az osztályozás igazságát a maga érvényességi körén belül kétségbe vonnánk, testhezállók magyarázatot keresünk. Meg kell említenünk még Hopper nevét is, aki az összehasonlítás egyik kritériumának az oktatási rendszer centralizációjának a fokát tekintette. Olyan tipológiát dolgozott ki, amely azt vizsgálja, hogy a szelekció központi direktívák és kontroll mellett vagy anélkül történik-e?⁶ Bár elismerjük, hogy javaslata elvontságában is inspiráló, és sokban rokon választott elemzési módszerünkkel, mégis más utat választottunk. Láttuk, hogy Turner tipológiája is történeti-tapasztalati megfontolásokon alapult. Kézenfekvőnek tűnt tehát ezt a módszert választani számunkra is.

Felsőoktatásunk megítélésében - némi leegyszerűsítéssel - két fő megközelítést találhatunk. Az egyik egyensúlyzavart lát a lakossági igények és a férőhelyek száma és elosztásának módja között: "Életbe vágó hatást gyakorolhat a család sorsára a lakáshiány, a pályakezdő fiatal sorsára a felsőiskolai férőhelyek hiánya."⁷ Nem kell azt gondolni, hogy az egyetemi szelekcióról szóló irodalomban vagy akár a közvéleményben is túlságosan elterjedt volna a problémának a hiány oldaláról való megközelítése, bár éppenséggel ritkának sem mondható: "A problémát általában a továbbtanulás iránti egyre növekvő társadalmi igény és az előreszámitott népgazdasági szakemberszükségleti terveken alapuló keretszámok közötti feszültség okozza."⁸ Sokkal gyakoribb azonban az a megközelítés, amely szerint nem a hiány - azaz a kereslet és a kínálat zavara - a szelekció jellemzője, hanem egy magasabb szempontok alapján tervezett harmónia. Eszerint éppen annyi szakembert válogat ki az egyetem a központi tervezés útmutatása alapján, amennyire a társadalomnak szüksége van. Ezzel az állásponttal azért kell kissé hosszabban foglalkoznunk, mert a férőhelyek elosztásának jelenlegi gyakorlatát foglalja elméleti keretbe. (Hogy az általa tételezett harmóniának az az ára, hogy a keletkezett ellentmondásokat a szőnyeg alá kell sepernie, attól egyelőre még tekintsünk el, s nézzük a tétel kifejtését), "Gazdasági és kulturális fejlődésünk csak akkor lehet zavarmentes és intenzív, ha egyéb feltételek mellett biztosítjuk társadalmunk szakemberszükségletét is. Ha valamilyen területen több szakembert képeznénk a szükségletnél, akkor az nemcsak azért jelentene társadalmi veszteséget, mert a végzeteket nem tudnánk megfelelő munkakörökben foglalkoztatni, hanem azért is, mert elszívánk a munkaerőt a népgazdaság más fontos területeiről. Különösen élesen merül fel még a jelenlegi felvételi szint mellett is ez az 1970-es években, amikor az alacsony létszámú korosztályok lépnek munkaképes korba."⁹ Az idézetből kitetszik, hogy az emberek elosztása a különböző tevékenységek között központilag van meghatározva. Ennek érdekében sok mindenre kell gondolni, hogy az egyensúly ne boruljon fel. Például a csökkenő létszámú korosztályok nem jelentik azt, hogy "az azonos egyetemi férőhelyekre most többen juthatnak be, mint korábban, hanem arányosan csökkenteni kell a férőhelyek számát is az egyensúly fennmaradása érdekében, hogy máshová is jusson munkaerő. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nálunk a szelekció - kvantitatív értelemben - makroszinten dől el, amelyet a gazdaság kalkulált szükségletei határoznak meg. Ez a nézet nem állítja, hogy a kiválogatás nem érinti a lakosságot, de annak igényeit a gazdaság tervezett egyensúlyi állapotához szabja: "Csak látszólag lenne tehát humánus az, ha minden továbbtanulásra alkalmat főlvennék egyetemre és főiskolára, de végzés után nem találnának megfelelő munkát."¹⁰ Az idézetből is sejthető, hogy a továbbtanulásra sokkal több alkalmas jelölt van, mint amennyi felvehető, azaz ami tervezői oldalról harmónia, az lakossági oldalról konfliktus. Ezt a súlyos ellentmondást tervezői alapállásból vagy nem látják, vagy jogtalanak minősítik, vagy a lakosság "belátását" kérik, mondhatnánk, vérmérséklettől függően. Számukra a lakossági szükségletek kielégítése a harmónia megbomlását idézné elő, amelytől szerintük a lakosságot - még saját magával szemben is - meg kell védeni.

Akik ezt az állapotot nem látják harmonikusnak, azzal érvelnek, hogy nem a kalkulált gazdasági szükségletekhez kell a lakossági igényeket szűkíteni. Ellenkezőleg, olyan dinamikus gazdasági és társadalmi struktúra kialakítása lenne az oktatástervezés célja, amely igényelné és integrálná a lakosság jelenleg elutasított erőfeszítéseit a továbbtanulásra. Azaz a lakossági igényekhez kellene szabni a férőhelyeket, akkor is, ha ez túlképzéssel és nagyobb kockázattal járna. A túlképzés - érvelnek - a gazdasági fejlődésnek nem gátja, hanem nélkülözhetetlen előfeltétele.¹¹ Legalább ennyire fontos - amit a "harmóniaelmélet" képviselői elfelejteneek -, hogy a felsőoktatás a továbbtanulási esélyek korlátozott és egyenlőtlen elosztásával jelenleg sokakat egy egész életre elvág a társadalmi emelkedéstől. Márpedig a felsőoktatás nemcsak a munkaerő-szükségletet elégíti ki, hanem a társadalmi rétegződés, a hatalmi pozíciók és a szimbolikus formák (kultúra) egyenlőtlen átörökítését is végzi. Az esélyek megnyirbálásának egyéni és társadalmi konzekvenciáival azonban a „harmóniaelmélet” már nem foglalkozik.

3. A felsőoktatásban zajló szelekció ideológiájának és kritikájának az áttekintésével a vizsgálódásnak még csak egy általános szintjéig jutottunk el. A továbbiakban a feladatunk a konkretizálás lesz. Legkönnyebben úgy érhetünk célhoz, ha a szelekció piaci elosztáson és központi kiutaláson alapuló formáit vázlatosan áttekintjük és összehasonlítjuk.

Ahol az elosztás piaci formája dominál, ott - a permeabilitásból következően - a felsőoktatás struktúrája is ennek megfelelően alakult ki. A felsőoktatás kulcsfigurája itt a keresletet megszemélyesítő, tandíjat fizető diák, és nem valamilyen központ. Az állami vagy alapítványi támogatásnak csak egy része jut közvetlenül az egyetemekhez, a támogatás jelentékeny részét az egyetem a tandíjakon keresztül kapja meg, ami kiemeli és felértékeli a diák szerepét. A lakosság igényeit igyekeznek hát minél jobban kiszolgálni az egyetemek, és ezt kiegészítik saját követelményük, a tanulmányi teljesítmény beiktatásával. A gazdaság munkaerő-szükséglete csak ezeken az áttételeken keresztül valósul meg, azaz a lakossági, az egyetemi és a gazdasági szükségletek nincsenek egymáshoz láncolva, hanem szegmentáltak.

Hogyan jelentkezik itt a szelekció? Mindenekelőtt a tandíj nagyságában. Ezt a diploma ára szabja meg, azaz, hogy mennyire magas a választott pálya társadalmi elismertsége és ezen keresztül a piaci értéke, továbbá hogy mekkora az egyetem presztízse. A szelekció nem felvételi vizsga formájában történik, a legtöbb szakon elegendő a beiratkozás. Ez logikus, hiszen egy előzetes szelekció nemcsak a lakossági igényeket fogná vissza, de az egyetemnek is anyagi veszteséget okozna. Felvételi vizsga csak ott van, ahol különösen sok a (fizetőképes) jelentkező, így

például éppen az orvosi és néhány más karon. Megfelelő teljesítmény mellett azonban a felvételi itt is automatikus, azaz a bekerülés valóban csak a teljesítménytől függ. Az anyagi és a szellemi tőkebefektetés úgy függ össze egymással, hogy minél magasabb egy egyetem és/vagy egy pálya presztízse, annál magasabbak a követelmények a teljesítményben és a tandíjban. A tanulmányi szelekció maga a tanulmányok idejére tolódik, a beiratkozott hallgatóknak általában csak kb. a fele végzi el rendes időben a tanulmányait. Minél magasabb egy egyetem és/vagy pálya presztízse, annál erősebb a szelekció a képzési idő alatt, viszont annál előnyösebb állásokba lehet jutni végzés után. Közismert, hogy az egyetem presztízse - például Harvard, Cambridge, Ecole Normale Supérieure stb. - garantálja a diploma minőségét. Az alacsonyabb presztízssű egyetemet vagy pályát választók végzés után kerülhetnek nehezebb helyzetbe, vagyis számukra a szelekció akkor lesz a legerősebb. A tét az, hogy milyen áron értékesíthető a diploma garantálta szakismeret? Az egyetem ugyanis csak diplomát ad, az elhelyezkedést nem garantálja, a pálya és az egyetem választásának a kockázatát a diákok viselik. A hallgatólétszám nagyságát nem adminisztratív úton rögzítik, hanem a pálya felkapottsága határozza meg. Ebben szerepe van a piaci szívnak, de a diákok érdeklődésének is. A magas lakossági igények miatt - a komoly egyetemi lemorzsolódás ellenére is - jelentős a túlképzés. Azt már az egyetemi diploma konvertálhatósága szabja meg, hogy a túlképzés rögzül-e vagy visszahat a jelentkezők számára.

Nálunk nem a piac, hanem a tervezési irányelveken alapuló oktatáspolitikai alakítja ki a felsőoktatás struktúráját. Tudjuk, hogy a tervezés a társadalmi szektorokat termelő és nem termelő ágazatokra osztja. A központosított újraelosztás során a felsőoktatást is - mint nem termelő területet - a termelőágazatokból elvont anyagi forrásokból tartják fenn. Az oktatás a társadalompolitika eszköze, a költségeket fedező tandíjakat a diákoknak nem kell fedezni. Az oktatás tehát makroszinten nem ingyenes, a fenntartásához szükséges összeget máshonnan nyerik, így az oktatásban nem piaci, hanem adminisztratív szabályozás érvényesül. Bár a lakosság számára ez úgy jelenik meg valóban, mint ingyenes felsőoktatás, nem jelenti azt, hogy a családoknak ne lennének ezzel kapcsolatos kiadásai. Nemcsak 5-7 évi keresetkieséssel kell számolni, de már egyetlen továbbtanuló diák is a szülők keresetének 25-30%-át emészt fel, a leghátrányosabb helyzetűeknek pedig ez meghaladhatja a család egy főre jutó jövedelmét.¹² Az egyetemek ebben a szisztémában nem rendelkeznek önálló jövedelemmel, annyi bevételük van, amennyit a központ kiutal számukra, azaz költségvetési intézmények. Ez az összeg pedig a keretszám nagyságától függ, amelyet szintén a központ határoz meg a távlati, várható munkaerő-szükséglettől függően. Ebből adódik, hogy a nagyszámú jelentkezőből minél többet akarjanak kirostálni még az egyetem elkezdése előtt, hiszen ha csak átmenetileg is, de több hallgató lenne a szükségesnél, az a képzés költségeit jelentősen megemelné. "Felmerült az is, hogy az első év után legyen egy akár 50%-os szűrés. Bár első pillanatra úgy tűnik, ez jobban szolgálná az objektív, »igazságosabb szűrését«, ez már mégis szűrés, tehát egy évvel csak eltolná azt a problémát, ami most a »kimaradottaknak« jelentkezik. Nyomósabb ok az, hogy az aránytalanság így is megmaradna, viszonylag jelentős kapacitásbővítést igényelne, nagy társadalmi fölös ráfordítással járna, hiszen az állam viseli a képzési költségek jelentős részét."¹³ A központi elosztás a felsőoktatásban tehát azt jelenti, hogy az állam az oktatási költségek nagy részét átvállalja a továbbtanuló diákoktól, azaz a lakosság továbbtanuló részének kiadásait jelentősen csökkenti.

Egyben azonban meg is szünteti azt a szerepet, amit a tandíj a piaci elosztásban betöltött. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a fejlett tőkés országok nagy részében az állam szintén átvállalja az oktatás költségét, de nem szünteti meg a tandíjat és így a tandíj szerepét, hanem olyan formában avatkozik be, hogy a diáknak visszatéríti a tandíjat, de ettől még az egyetemek továbbra is elsősorban a diák tandíjától függenek. Amikor a központosított elosztás során nálunk a keretszámot rögzítik, ez azt jelzi, amin felül a központ már nem vállalja a kiadásokat, azaz ezzel a formával a költségeket az állam nálunk igyekszik alacsonyan tartani. Ahol az állam visszatéríti a diákoknak a tandíjat, ott ilyen megszorítás nem létezik, hiszen ha az egyetem elfogadta diákjának a jelentkezőt - és láttuk, hogy nincs oka nem elfogadni -, akkor a tandíj visszatérítése szinte automatikus. A nálunk alkalmazott keretszám és felvételi így úgy tekinthető, mint a szelekció anyagilag legolcsóbb formája, hiszen előrehozza az elkerülhetetlen szelekciót. Úgy ér el költségmegtakarítást, hogy nem támogatja a képzés során kihullókat. Valahogy így érvelnek: "Mondja meg az egyetem, hogy kik azok, akik a legnagyobb valószínűséggel képesek elvégezni az egyetemet.

Mi megmondjuk, hány emberre van szükségünk a végzéskor, és ennyinek a tanulmányi költségeit is fedezzük. Azt viszont ne várják tőlünk, az állam nem fejestehén, hogy mindenki saját tetszése szerint akarjon egyetemre beiratkozni. Egy részük úgyis lemorzsolódna, ezek ezért okoznának fölösleges kiadást, másik részük nem tudna elhelyezkedni azon a területen, amelyre a képzést kapta, ezeket meg ezért lenne pénzkidobás támogatni." Bár a keretszám kb. 20%-kal magasabb a szakemberszükségletnél, mert lemorzsolódást, végzés utáni pályaváltoztatást is bekalkulál, mégis, akit egyszer már felvettek, az zsebében érezheti a diplomát: 90%-uk elvégzi az egyetemet. Ebben a legjobbak kiválogatásán túl az is szerepet játszik, hogy az állam szalad a pénze után. Mivel a végzetek elhelyezését az állam magára vállalta, mert ennyi szakemberre viszont mindenképpen szüksége van, a túlzott szelekció veszélyeztetné a terv teljesítését. Keveseknek adatik meg a bejutás, de akik már egyszer bekerültek, azokkal - mondhatni - kötelező az egyetem elvégztetése.¹⁴

Tekintsük át a keretszám alakulását először a központi direktívák, majd a lakosság szempontjából. A szocialista átalakulás első szakaszában gazdasági és politikai okok miatt nagyszámú, politikailag elkötelezett értelmiségre volt szükség, ami miatt a keretszámokat magasan állapították meg. Annyira, hogy kezdetben a középiskolák nem tudták

biztosítani a beiskolázási bázist, így a hallgatók 10-15%-át ún. kiemelt, érettségivel nem rendelkező káderek alkották. Csak 1953-ban emelkedett az érettségizettek száma, ekkor azonban, a túlképzéstől tartva, felére, 11 ezerre csökkentették a keretszámot. Miközben a középiskolát végzettek aránya egyre nőtt, az egyetemi keretszám csak 1963-ban érte el újra az ötvenes évek csúcsát.¹⁵ Ekkor azonban már hiába emelkedik magasra rövid időre ismét a keretszám görbéje, a hiány megszüntethetetlenül jelen van, mint felsőoktatásunkba beépült ellentmondás. A lakosság továbbtanulási igényeinek szempontjából évtizedek óta a következő helyzet rögzült: Minden 100 középiskolásból kb. 40-50 akar továbbtanulni, de csak mintegy 20-at vesznek fel közülük. Így egy adott nemzedékből durván kb. 12% kerül be a felsőoktatásba. Ezzel szemben ott, ahol nem központi elosztás, hanem piaci szabályozás van érvényben, 20%-a jár egy-egy korosztálynak főiskolára és egyetemre.¹⁶ Ez még akkor is magas, ha tudjuk, hogy ott a lemorzsolódás nagyobb, mint nálunk. Abszolút számban kifejezve kb. 10 ezer azoknak a hiányzó férőhelyeknek a száma, amelyekre lenne jelentkező, még ha közülük sem végeznék el mindnyájan az egyetemet.

Térjünk vissza oda, hogyan működik a jelenlegi feltételek mellett az iskolai szelekció? Közismert, hogy ahol hiány van, azaz a férőhelyek iránti kereslet nagyobb a kínálatnál, ott az elosztás csak "kiutalás" formájában történhet.¹⁷ Így következik a keretszámban kifejeződő mennyiségi korlátozásból a kiutalásban megtestesülő minőségi korlátozás. A teljesítmény ugyanis nem lehetne megfelelő mérce, hiszen láttuk, hogy még az orvosi egyetem különlegesen magas követelményeinek is többen tudnak eleget tenni, mint ahány hely van. Felsőoktatásunk zárt, alternatívák nélküli, re-disztributív rendszerében, ahol nincs lehetőség sem az igények kielégítésére, sem a képzés költségeinek vagy az elhelyezkedés kockázatának az átvállalására, a hiány nem jelenik meg, hanem iskolai problémává transzformálódik. Képletesen szólva mindazok a társadalmi problémák, amelyekről eddig szó volt, begyömöszöltetnek a felsőoktatás zsákjába. De mivel ez a zsák sem feneketlen, sőt szűkre szabott, a zsák szájánál a beáramlást ellenőrizni kell. Felvételi bizottságokra van tehát szükség, akik a felkészültségen kívül még számtalan - rövidesen részletesen tárgyalandó - szempontot is figyelembe vesznek. Elismerik vagy elutasítják a legkülönbözőbb érdemeket, rangsorolják és irányítják a jelentkezőket. Felvesznek, elutasítanak, átírányítanak, azaz váltóként működnek. Aligha véletlen, hogy a felvételik annyira a közvélemény figyelmének és kritikájának a középpontjába kerültek. Itt válnak ugyanis nyilvánvalóvá - és lepleződnek le - azok az ellentmondások, amelyek a felsőoktatás egész mai struktúrájából következnek, és amelyeket nem lehet tovább a szőnyeg alá söpörni, mert a szőnyeg másik végén előbukkannak. A felvételi bizottságoknak ugyanis a kitalálhatatlant kellene kitalálniuk. Egyrészt a teljesítmény objektív mérését, másrészt az alkalmasságot, hogy aki, mondjuk, egy közepesen nehéz fizikapéldát megold, vajon alkalmas-e orvosnak? Végül a teljesítmény és az alkalmasság ismeretének birtokában kellene dönteni arról, kit vegyenek fel és kit utasítsanak el.

Emlékeztetünk arra, hogy a turneri tipológia alapján nem tudtunk választ adni arra, hogyan értelmezzük az iskolai szelekciót és a mobilitást nálunk? Fejtegetésünk alapján a felvételit - Kornai nyomán - kiutalásnak nevezhetjük, és ennek folytatásaként "irányított" mobilitásról beszélhetünk. Hátra van még azonban a férőhelyek elosztásának - a kiutalásnak - konkrét vizsgálata.

4. Felsőoktatásunk struktúrájából következik, hogy a felvételi vizsga nem lehet más, mint negatív bizonyítás, annak a bebizonyítása, hogy a jelentkezők tanulmányi vagy egyéb okok miatt nem alkalmasak a továbbtanulásra.¹⁸ Ezt a feladatot - hogy tanulmányi problémaként kezeljen egy társadalmi problémát - a felvételi vizsga nem tudja megoldani, nem is tudhatja. Így hozzá felszínre akaratlanul is a szelekció ellentmondásait: 1970-ben például országosan a sikeres felvételi vizsgát tett jelöltek 22,3%-át utasították el. Ha a teljesítmény alapján történő szelekció feladatát nem is képes betölteni, a negatív bizonyítás arra mindenképpen jó, hogy az egyetemekre nehezedő nyomást csökkentse, azaz az elterelés feladatát betöltse.

Így ugyanebben az évben a jeles és jó érettségit tett, tehát továbbtanulásra elvileg potens jelöltek 48,8%-át utasították el a felvételi vizsgákon. A felvételi vizsga segítségével a felére lehetett tehát csökkenteni azok számát, akik jogot formálhattak volna a felsőfokú tanulmányokra. Ebben az értelemben nem lebecsülendő a felvételi szelekció hatása.

Bármennyit csiszolódott is a kiválogatás technikája az elmúlt évtizedekben, biztonsággal ma is csak a két véglet - a különösen tehetségesek és az ordítóan alkalmatlanok - felismerésére használható. A számszerűen is legnagyobb középmezőny, a jelentkezők többsége megítélésében nagy a bizonytalanság. Évekkel ezelőtt például a műszaki egyetemen lehetőséget nyújtottak a felvételi során elutasított diákoknak arra, hogy ún. vendéghallgatóként folytathassák tanulmányaikat az egyetemen. Azt tapasztalták, hogy a vendéghallgatók közül valamivel többen buktak meg, és valamivel kevesebb volt közöttük a jeles rendű diák, de a vendéghallgatók nagy többsége ugyanúgy elvégezte az egyetemet, mint az ún. rendes hallgatók: előbbieknél 42%, utóbbiaknál 32% volt a lemorzsolódási arány.¹⁹ Szükséges azonban megjegyezni, hogy ha technikailag hagy is kívánnivalót maga után a felvételi, az erkölcsi igazolás funkcióját mindenképpen igyekszik megszerezni, tudatosítani a jelöltben - és a társadalomban -, hogy kizárólag a felkészültség hiánya volt az oka a jelentkező elutasításának. A döntések nyilvánosságától elzárt meghozatala, a ceremóniális jelleg stb. mind azt a célt szolgálják, hogy elrejtse a szelekció strukturális és technikai problémáit. Ha tehát a felvételinél a szelekció legitimitása nem szenved csorbát, akkor azt ilyen - a tanulmányi eredmények szempontjából külsődleges - eszközökkel éri el. Ezekre a kellékekre a külső kontroll kikapcsolása és a saját tekintély

megőrzése szempontjából a felvételinek - a jelenlegi körülmények között - nagyobb szüksége van, mint bármi másra. A nyilvánosságtól való elzárkózás így válik strukturális alkotóelemévé a szelekciónak. Nem az iskolarendszer autonómiája, ha-nem éppen az autonómia hiánya követeli ezt parancsolóan.

5. Ha a felvétel nem alapulhat kizárólag a teljesítményen, akkor ezzel egyenlő - máskor ennél erősebb - jogcímeket kell érvényesíteni a kiválogatás során. Ezek az iskolarendszeren kívüli jogcímek hasonlatosak ahhoz, amit a szűkös javak elosztásánál más területeken is - például a lakáskiutalásnál - találhatunk. Egy részük deklarált társadalmi célt szolgál, más részük hivatlanul jelenik meg. Kiutalásos elosztás esetén leggyakoribbak a következők: a) rászorultság, b) érdem, c) származás, d) társadalmi állás, e) politikai magatartás, f) a kiutalóhoz fűződő személyes rokonság, barátság, g) a kiutalónak tett szívesség viszonzása, h) korrupció.²⁰ Könnyű észrevenni, hogy a kiutalás lehetséges szempontjainak gazdagsága - egymással élesen szemben álló, egymás jogosultságát is tagadó formákat tartalmazva - a kiutalásra váró csoportok heterogén érdekeit kifejező mechanizmus. Így a teljesítmény (érdem) szerinti elosztás a társadalmilag hátrányos helyzetben levő rétegeknek nem érdeke, ők ennek pontosan az ellenkezőjét, a kompenzációt várják az egyetemtól. Így ha megértik is a teljesítmény szerinti válogatás fontosságát, teljes szívvel soha nem támogatják. A jobb társadalmi és iskolai helyzetű csoportok viszont kizárólag a nekik kedvező teljesítmény szerinti kiutalást tartanak az egyetlen jogos elosztásnak. Ha egyéb - például szociális - szempontokat elismernek is, teljesen magukévá nem tehetik. Ugyanez a helyzet a szükséglet szerinti elosztással. Az egyetemek beláthatják ennek fontosságát, de támogatni aligha fogják, hiszen nem tudnák kielégíteni az igényeket. A jogcímek vagy azok tagadása mögött - ismétljük - az egymással versengő csoportok vagy éppen a kiutalást végzők érdekei húzódnak meg, jellegzetes magatartást és érvelést kölcsönözve a résztvevőknek. Vagyis azt, hogy az egyes jogcímek mennyit érnek, azt a mögöttes érdekelttség befolyása és társadalmi elfogottsága dönti el.

A válogatás persze nem étlap, amelyről tetszés szerint lehet válogatni. Minden korszak nemcsak tételezője, de foglya is saját értékrangsorának. A szocialista építés első éveiben az iskola nem tudta megoldani az átrétegződés során ráháruló feladatokat, így az iskolarendszeren kívüli mechanizmusok pótlólagos intézményesítésére - és a teljesítmény negligálására - volt szükség. A szakértetség, a népi kollégiumok, valamint a szigorú adminisztratív előírások szükségszerű velejárói voltak a kor politikai értékrendjének. "A dolgozó nép értelmiségét akarjuk felnevelni... véglegesen felszámolva a régi uralkodó osztályok monopóliumát. Ezt az alapvetet a szakmai felvételi vizsga sem homályosíthatja el."²¹ Olyannyira nem homályosította el, hogy ugyanezen szerző szerint „pár évig egyáltalán nem is volt szakmai felvételi vizsga”.²² A kiválogatás ismérvei politikai és társadalmi természetűek voltak. Politikailag a megbízhatóság volt a cél, és valamiféle olyan társadalmi jóvátétel, amely a korábban háttérbe szorított osztályok gyermekeinek biztosítja a tömeges iskolai továbbtanulást. Az oktatáspolitikai arra törekedett, hogy arányuk az egyetemeken is elérje társadalmi arányukat, így adminisztratív úton szabályozták, hogy legalább 50-60% legyen a fizikai dolgozók gyermekeinek az aránya. Politikai megszorításként a szülőknek az 1938 előtti foglalkozását nézték. Mivel a fizikai dolgozók gyermekei egészen alacsony pontszámmal is bekerülhettek, más rétegek gyermekei még maximális pontszámmal sem mindig, így óhatatlanul létrejött a máig tartó "politikai kontra iskolai" szempontok ellentéte. (Elegendő egy pillantást vetni a statisztikákra, hogy lássuk, mennyi 19-20 pontos jelentkezőt utasítottak el az egyetemek, miközben a felvetteknek sokszor több mint 20%-a 15 pont alatt került felvételre. Olyan társadalmi feszültségek halmozódtak így fel, olyan bizalmatlanság, amelynek hatásai még ma is érezhetők.)

A tanulmányi teljesítmény szerepe a hatvanas évektől értékelődött fel. Nemcsak a gazdaság intenzifikálására irányuló törekvések hatottak ebben az irányban, amely egyre megalapozottabb szakértelmet követelt meg a diplomásoktól, de a társadalom átrétegződése is. "Erre az időre már lényegében kialakult a szocialista társadalom saját vezető és szakemberbázisa, amely - néhány szórványos és elsősorban funkcionárius karriert biztosító egyéni mobilitási csatorna fenntartása mellett - alapvetően a társadalmi mobilitási folyamat ütemének és spontaneitásának csökkentésében volt érdekelt."²³ Az újonnan kialakult gyakorlat szerint senkit nem akadályoznak meg abban többé, hogy teljesítményének megfelelő eséllyel reménykedhessen a felvételen, de a korábbinál kevesebb jelölt támogatnak abban, hogy teljesítményüknél nagyobb arányban kerüljenek be az egyetemre. Továbbra is érvényben maradt a fizikai dolgozók gyermekeinek nyílt támogatása, de figyelmet érdemel, hogy az indoklás nem politikai, hanem szociális természetű, a részükre adminisztratív úton előírt arányszám pedig nem a társadalmi arányukat tükrözi, hanem a jelentkezés szerinti arányokat, ami a korábbiak fele-kétharmada csupán. "Ha egy munkás-, illetve parasztszülő gyermeke 16 pontot rosszabb tanulási körülmények között (család és iskola) elér, legalábbis annyira tehetséges, talán tehetségesebb, mint a 17 pontot jobb körülmények között elérő társa. Ezért azt tartjuk kielégítőnek, hogy a felvett hallgatók között legalább olyan legyen az arányuk, mint amilyen a jelentkezésnél volt."²⁴ A közvetlen adminisztratív és politikai támogatás helyett inkább az iskolai eszközökre került a hangsúly. Ezt a célt a gimnáziumok és az egyetemi előkészítők feladata lett teljesíteni. Az egyetemi előkészítők hatékonyságát mutatja, hogy az ELTE tanfolyamain két és félszeresen, a SOTE előkészítőin részt vevőknek másfélszeresen nagyobb volt a felvételi esélyük, mint a többi pályázónak.²⁵ Az empirikus felmérés adatai azonban (a felmérést a SOTE felvételizőiről készítettük) azt mutatják, hogy még mindig nem sikerült megtalálni azt a formát, ahol és ahogyan a fizikai dolgozók gyermekei ledolgozhatnák tanulmányi hátrányukat, így az egyetemeknek még mindig komoly engedményeket kell adni a teljesítmény rovására, hogy az oktatáspolitikai által kívánatosnak tartott arányukat biztosíthassák.

Az egész szelekciós mechanizmus a legutóbbi időkig tehát olyan politikai eszköztárnak tekinthető, amely a társadalmi mobilitás kívánatos állapotát volt hivatva biztosítani. Tekintsük át vázlatosan, hogyan változott a mobilitás értelmezése a legutóbbi néhány évtizedben? Mint az előzőekben már érintettük, az ötvenes években az oktatáspolitikai célja a politikai-adminisztratív eszközökkel forszírozott, fordított előjelű esélyegyenlőtlenség kialakítása volt: több lépcsős mobilitás biztosítása a régi elnyomott osztályok ambiciózus és politikailag elkötelezett fiainak. A hatvanas évektől az adminisztratív és politikai nyomás csökkentésével az esélyegyenlőség ideálja került előtérbe, egyenlő esélyeket hirdetve mindenki számára. A hetvenes évektől az iskolarendszer felhagyott az elvont prioritások követésével, és a felgyülemlett tapasztalatok alapján azokat kívánja támogatni, akiknek az adottságai a legkönnyebben fejleszthetők. Ez a feltétel a kibocsátó réteggel azonos vagy annál egy-gyel magasabb társadalmi helyzet iskolai reprodukciója esetén teljesül legerőteljesebben. Ez az egyetemeken az értelmiségi rétegek gyermekeinek a megszorodásához, azaz a mobilitás zártágához vezetett. Ismét iskolán kívüli, de most már nem politikai, hanem társadalmi (családi) erők határozzák meg a legerősebben a továbbtanulási esélyeket. Ráadásul legitim módon, amennyiben azoknak a rétegeknek a gyermekei jutottak előnyhöz, akik a leghatékonyabban tudták átalakítani a társadalmi előnyüket iskolai előnnyé. (Lásd a vezető értelmiség gyermekeinek imponáló teljesítményét az orvosi egyetemi felvételi vizsgán.) Az elmúlt évtized így az esélyegyenlőtlenségek fokozódásának évtizede volt. Az országosan a társadalom vertikális hierarchiájában legfelül és legalul levők közötti, korábbi kétszeres különbség négyszeresére nőtt gyermekeik egyetemi továbbtanulási esélyében.²⁶ Az orvosi egyetemen az esélykülönbségek - közismert okok miatt - ma ennél jóval nagyobbak.

Nem véletlen, hogy a mobilitásról között csak későn és kevéssé esett szó. Ez a magyar oktatásszociológiában alaposan feltárt terület, most is csak annyiban kívántuk érinteni, amennyiben az oktatáspolitikai irányt, az egyetemi férőhelyek kiutalásának irányítottágát és végül ennek társadalmi következményeit mutatja. Számunkra annyiban érdekesek, amennyiben a szelekcióra is visszautalnak az adatok, és nyilvánvalóvá teszik, hogy a kiválogatás jelenlegi formája mellett olyan patthelyzet alakult ki, ahol a teljesítmény sem döntő tényező, de a társadalmi méretű esélyegyenlőtlenség is fennáll. Más szóval a kiválogatás heterogén szempontjai miatt mindenki győztesnek - vagy mindenki vesztesnek - érezheti magát. Az egyik csoport például örülhet a nemzetközileg is magas fizikai-aránynak, de duzzoghat a korábbi pozíciók elvesztése és a támogatás csökkenése miatt. A másik érdekcsoport bosszankodhat a teljesítmény elvének korlátozása miatt, de örülhet térnyerésének. A férőhelyek felett diszponálók pedig azon lepődhetnek meg, hogy bár a sarkából fordították ki a régi oktatási rendszert, és az új szisztémában szinte minden ponton módjuk van a beavatkozásra, társadalmi méretekben milyen keveset is áll módjukban befolyásolni a végeredményt tekintve.

8. táblázat		
<i>A különböző rétegek aránya a társadalomban és az orvosi egyetemre felvett hallgatók között</i>		
<i>Társadalmi csoport</i>	<i>Aktív kereső férfiak, Magyarország, 1980 (%)</i>	<i>A SOTE-ra 1983-ban felvettettek aránya (%)</i>
Vezető értelmiség	3,0	39,2
Beosztott értelmiség	6,0	19,2
Szellemi szakalkalmazott és közvetlen termelésirányító	11,5	17,8

6. Miközben a kiválogatás elveiben hangsúlyeltolódás ment végbe az elmúlt évtizedekben, a változás nem érintette a szelekció struktúráját. Az ellentmondások ma is ugyanazok, mint régebben. Ellentét áll fenn egyrészt a teljesítmény, másrészt az egyéb érdemek között, továbbá a személytelen és a személyhez kötött előnyök között.

A szociális szempontok érvényesítéséről már sok szó esett. Társadalmi fogadtatásáról kevesebb, így nem árt a két jellegzetes magatartás bemutatása:

1. "Vagy úgy gondolják ott fent, hogy vagy a szülőknek van diplomája vagy a gyermeknek? És ha egy diplomás szülő gyermeke azt mondja, hogy ő ha csak egy kicsivel is, de több akar lenni apjánál, anyjánál? Ilyenkor vágják el az útjukat, a Nagy F-ek. - Fővárosi gimnazista lány."

2. "Teljesen elhatárolod magad az úgynevezett F-es szülők gyermekeitől, s szinte »fentről« kezeled őket. Nálatok már tradíció az, hogy dr. X. Y. a nevetek. - Városi szakközépiskolás fiú."²⁷

Az álláspontok világosan mutatják a teljesítmény kontra szociális szempontok közötti régi ellentét jelenlétét. Talán nem tévedünk azonban, ha ezek intenzitását kisebbnek tartjuk a korábnál, amennyiben az ezt létrehozó szociális differenciálás is kisebb mértékű lett. A feszültség fő oka ma inkább az, amit személyhez kötött és személyhez nem kötött előnyöknek nevezhetünk. Ebből a szempontból pedig a fizikaiak preferálása személyhez nem kötött előnynek számít. Ugyanide sorolható a politikai magatartás beszámítása mint deklarált elv is: "A legaktívabb,

politikailag érettebb fiataloknak a felvételi bizottságok előnyt adnak azokkal szemben, akik ugyanannyi pontszámot értek el az eredmények értékelésénél.”²⁸

A személyhez kötött előnyök problémájának tárgyalása előtt visszautalok az empirikus felmérésre, ahol a jelentkezők egy nagy csoportjánál nem tudunk magyarázatot adni arra, miért veszik fel egy részüket és miért utasítják el másik részüket azonos pontszámnál. A politikai magatartás - KISZ-íunkció - stb. az esetek egy részében valószínűleg magyarázatot jelent. Másik formája a személyhez kötött előnyöknek, ha a jelölt szüleinek pontosan meghatározott magas kormánykitűntetése van. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy ha a szociális szempontok - és részben politikai magatartás is - mint teljesítményen kívüli kritériumok a társadalom hátrányos helyzetű rétegeinek érdekeit szolgálták, a személyhez kötött előnyök inkább a társadalom jobb helyzetű csoportjainak kedveznek. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert minden személyhez kötött előnyt a közvélemény gyanakvása kísér. “Nem kell különösebben bizonygatni, hogy a két különböző érték - mármint a felvételi vizsgán nyújtott jelenlegi szellemi teljesítmény és az előző generáció politikai érdeme, mint egymást helyettesítő tényezők - összekapcsolása ellentmondásos és társadalmilag nehezen elfogadható... például valakinek az ellenállásban vagy akár valamilyen mai erőpróbánál mutatott hősiesség ellenállásához, kiemelkedő szellemi vagy fizikai teljesítményéhez, művészi vagy sporteredményéhez sokan segíthettek - de ennek aligha lehetett köze egy jelen nem levő hitvesnek, még meg sem született unokának.”²⁹ A szerzett előnyök örökletességére irányuló kísérletek nemcsak a társadalmi struktúra nyitottságát szűkítik, hanem a demokratizmust is sértik. Tudomásunk szerint számszerűen nagyon kevés emberről van szó, úgyhogy inkább elvi, mint gyakorlati természetű ez a probléma. Elyínek azért kell mégis tartanunk, mert a személyhez kötött előnyök egy másik, valószínűleg sokkal elterjedtebb formája, a protekciózás mechanizmusa ugyanaz, mint a szülő politikai érdeme. A különbség csak annyi, hogy az első deklarált, az utóbbi viszont a homályt szereti, továbbá míg az első esetben politikai, az utóbbi esetben társadalmi előnyök átörökítéséről van szó. “Fontos, bár sajátos forma a szűkösen előforduló vagy nehezen elérhető szolgáltatásokhoz, javakhoz való hozzájutásnál a monopolhelyzetben levők közötti szolgálatcsere vagy inkább szívességcserre, ami a korrupció sajátos, az elfogadás határán mozgó formája. Az ilyen cserénél két feltétel van. Az egyik az, hogy aki a szívességet kéri az adott jószág vagy szolgáltatás felett rendelkezőtől - legyen szó egyetemi felvételtől, kedvezményes parcellához jutásról, soron kívüli lakáskiutalásról... -, annak magának képesnek kell lennie adandó alkalommal hasonló nagyságrendű szolgálat megtételére. Erre egyetlen garancia van: az illető társadalmi pozíciója, alkalmasint közvetlenül a hatalmi struktúrában elfoglalt helye. A helyzetek szimmetriája tehát elengedhetetlen. A második feltétel az, hogy nem szabad a viszonzásról szót ejteni. Ennek hallgatólagnak kell maradnia, jóllehet mindkét fél tudja, hogy hosszú távú kötelezettségrendszer részeseivé váltak.”³⁰ Annak ellenére, hogy a szívességcseréről nem sok konkrétumot lehet tudni, a közvéleményt nagyon erősen foglalkoztatja, és suttogó propaganda formájában felszínen is tartja a szívességcserét. “Hány értelmiségi gyereket vettek fel rosszabb bizonyítvánnyal, de jó összeköttetéssel, mint proligyereket jó bizonyítvánnyal és jó képességgel.”³¹ A szívességcserre elterjedtségére utalnak a felvételi bizottságok tagjainak gyakori panaszai is, akikre nagy külső nyomás nehezedik ilyenkor a legkülönbözőbb irányból. Ez általában arra ösztönzi a felvételi bizottságokat, hogy a felvételi eredményeket titkosan kezeljék, hogy ne csak a diákok alulról jövő nyomásának, de a felülről jövő nyomásnak is ellen tudjanak állni.

Előttünk áll azoknak a mechanizmusoknak a csaknem teljes listája, amelyek a teljesítmény mellett, de annak rovására a felvételi során szerepet játszhatnak. Mivel ezek együttesen jelentősen képesek módosítani a teljesítmény szerinti, nyílt elosztását, végeredményben - a nyilvánosság kizárásával - burkolt elosztást valósítanak meg. Ennek végső magyarázata már nem a férőhelyek szűkössége - kevés helyet is el lehetne osztani teljesítmény alapján -, hanem a teljesítmény szerepének részleges helyettesítése iskolán kívüli érdemekkel. Az iskolán kívüli jogcímek megszerzéséért így hatalmas hajsza indul. A kevésbé tehetségesek azért igyekeznek “extrákat” szerezni, hogy ellensúlyozzák képességeik hiányát, a tehetségesebbek szülei pedig azért, hogy a többi tehetséggel szemben előnyre tegyenek szert vagy legrosszabb esetben ellensúlyozzák ezzel azt a hátrányt, amelyet mások “extrája” jelent. Ellenőrizhetetlen csatornákon, sokszor a döntéshozókat is félrevezető módon és köntösben igyekeznek előnyhöz jutni az érdekeltek. A felvételi kiutalásáért folyó harc - mindenki harca mindenki ellen - úgy válik egyenlőtlenségek forrásává, hogy közben a folyamat kontrollálhatatlanná válik. Az egyetemek a nem tanulmányi eredetű érdemek láthatatlan hálójának foglyai lesznek, és magatehetetlenül sodródnak azon a kényszerpályán, amelyet a férőhelyek hiánya jelölt ki számukra.

JEGYZETEK

- 1 Az adatok felvételében és feldolgozásában nyújtott segítségért köszönetet mondok Szántó Zsuzsa szociológusnak.
- 2 Jáki László: *Felsőoktatási Szemle*, 1961. 5. sz.
- 3 Huszár Tibor: *Valóság*, 1980. 6. sz.
- 4 Tóth József: In: *Tanulmányok a felsőoktatás köréből*. FPK, 1975.
- 5 R. H. Turner: *American Sociological Review*, 1960. 855-867. 1.
- 6 E. Hopper (ed): *Readings in the theory of educational systems*. Hutchinson, London, 1971.
- 7 Kornai János: *A hiány*. KJK, 1980.
- 8 Sipos Istvánné: In: *Tanulmányok a felsőoktatás köréből*. FPK, 1975.
- 9 Kahulits László: *Valóság*, 1971. 3. sz.
- 10 Kahulits László: *Uo.*
- 11 Gazsó Ferenc: *Valóság*, 1979. 9. sz.
- 12 Kahulits László: *Uo.*
- 13 Kahulits László: *Uo.*
- 14 Herman József: *A magyar felsőoktatás statisztikai áttekintésének néhány tanulsága*- FPK, 1979. (Kézirat.)
- 15 Tóth József: *Uo.*
- 16 Népegyes- és társadalomstatisztikai zsebkönyv. KSH, 1982.
- 17 Kornai János: *Uo.*
- 18 Tóth József: *Uo.*
- 19 Tóth József: *Uo.*
- 20 Kornai János: *Uo.* (Hasonló felosztást ad Ferge Zsuzsa: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*, 1982.)
- 21 Halász Aurél: *Felsőoktatási Szemle*, 1954. 5. sz.
- 22 Halász Aurél: *Uo.*
- 23 Ladányi János-Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában*. Magvető, 1983.
- 24 Kahulits László: *Uo.*
- 25 Tóth József: *Uo.*
- 26 Gazsó Ferenc: *Uo.*
- 27 Kozma Tamás: *Valóság*, 1971. 6. sz.
- 28 Kahulits László: *Uo.*
- 29 Ferge Zsuzsa: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. KJK. 1982.
- 30 Ferge Zsuzsa: *Uo.*
- 31 Kozma Tamás: *Uo.*

LADÁNYI JÁNOS**VÁLTOZÁSOK A MAGYAR FELSŐOKTATÁS SZERKEZETÉBEN**

A magyar felsőoktatásban lezajlott nagy szerkezeti változások részben szervezeti átalakulásokkal függnek össze. Ezekre itt nem kívánunk részletesen kitérni, annál is inkább, mert e kérdéssel alapos áttekintések állnak rendelkezésre.⁴ A témánkhoz szorosabban kapcsolódó szerkezeti átalakulások jól megragadhatók, ha áttekintjük az intézmények és karok számának, valamint a nappali tagozatos oktatás arányának alakulását. Az adatok⁵ alapján jól látható, hogy a vizsgált időszakban több ugrásszerű változás zajlott le a magyar felsőoktatásban. Az intézmények számát tekintve két nagy fellendülést figyelhetünk meg: az első az ötvenes évek első felében, amikor az intézmények száma csaknem kétszeresére, a második a hatvanas évek első felében, amikor az intézmények száma (1959-hez képest) több, mint háromszorosára növekedett. Mindkét fellendülési időszakot visszaesés követte. A visszaesés a második fellendülési periódus után volt jelentősebb.

Némi időbeni eltolódással a karok számának alakulása is követi az intézményekkel kapcsolatban már leírt tendenciát, azzal a lényeges eltéréssel, hogy az intézmények számának a hatvanas évek második felétől megfigyelhető fokozatos visszaesésével a karok számának csökkenése nem tartott lépést. Recentralizációs folyamat megy végbe, aminek következtében az 1965-ös csúcstól egy intézményre jutó 1,2 karával szemben 1973-ban már 1,7 kar jut egy intézményre, és azóta ez az arány kisebb ingadozásokat eltekintve nem változott lényegesen. Ezt mindenekelőtt az intézmény székhelyén kívül működő karok számának radikális emelkedése okozza. Míg a 60-as években csak egyetlen ilyen kar működött, a 70-es években az egyetemi és főiskolai kihelyezett tagozatok, egyetemek kihelyezett főiskolai tagozatai és más változatos szervezeti formákban működő székhelyen kívüli karok száma már többnyire 20 fölé volt.

Rátérve most a hallgatói létszám alakulásának elemzésére, elmondhatjuk, hogy az előbb leírt két fellendülési periódus itt is megtalálható, azonban a hallgatók számát tekintve még két nekilendülésről beszélhetünk a vizsgált időszakban. A hallgatók számának első nagy megugrása közvetlenül 1945 után következett be, amikor is a háború előttihez képest mintegy kétszeresre emelkedett, anélkül, hogy ez az intézmények számának emelkedésében is jelentkezett volna. Ezután az ötvenes és a hatvanas évek elején a már említett két fellendülés következett, majd 1968 után - a már szintén említett intézményi recentralizáció közepette - a felsőoktatás hallgatóinak száma ismét emelkedni kezd, hogy a vizsgált időszak alatti maximumot 1977-ben elérve, a nemzetközi összehasonlításban egyébként még mindig rendkívül alacsony egy intézményre jutó kétezer fős hallgatólétszámot megközelítve, azóta megint csökkenjen.

Igen érdekes képet mutat a nappali tagozatos hallgatók arányának alakulása. Az adatok tanúsága szerint 1945 előtt csak nappali tagozatos képzés folyt a magyar felsőoktatási intézményekben. Esti tagozatos képzés először csekély létszámmal 1947-ben, levelező tagozatos pedig csak 1950-ben indult. A nappali tagozatosok aránya ennek megfelelően 1947-től kezdve - az ötvenes évek legvégének csekély ingadozásától eltekintve - egészen 1965-ig folyamatosan csökkent. 1965-ben a felsőoktatás hallgatóinak már csak alig több, mint fele tanult nappali tagozaton. A hatvanas évek második felében a nappali tagozatosok aránya ismét növekszik, és arányuk a hatvanas évek végén már az összes hallgató kétharmadát is meghaladja. Ezután 1977-ig ismét csökken a nappalisok súlya, majd az ezutáni években valamivel a kétharmados arány alatt ingadozik. A nappali tagozatos hallgatók száma a 40-es évek végén történt és az 1953-59-es erős visszaeséstől eltekintve, egészen a hetvenes évek közepéig többé-kevésbé folyamatosan emelkedik, azóta lényegében stagnál.

Mint mondtuk, Magyarországon 1950-ig egyáltalán nem folyt levelező tagozatos képzés. E - kétségtelenül a felsőoktatás legextenzívebb formáját jelentő - képzési mód aránya először éppen az ötvenes évek közepe takarékosági intézkedéseinek idején haladja meg az esti tagozatét. Ezután, egészen az ötvenes évek végéig fokozatosan visszafejlesztik az esti tagozatos képzést. A hatvanas évek első felének nagy létszámfelfutása - és a nappali tagozatos képzés páratlan mértékű visszaszorulása - közepette, mind az esti, mind a levelező tagozatos képzésben részesülők száma dinamikusan növekszik. A hatvanas évek közepén a levelező tagozatos hallgatók aránya mintegy kétszerese az estiekének, és ez az arány a hatvanas évek végéig valamelyest még csökken is. A levelező tagozatos képzés igazi nagy felfutása a hetvenes évek elején kezdődik el, és napjainkban is tart; 1972-ben már több mint háromszor, 1984-ben pedig már ötször annyi levelezős van, mint estis. Ebben az évben a felsőoktatás összes hallgatóinak 6,1%-a esti, 30,7%-a pedig levelező tagozaton tanult.

A mennyiségi jellegű adatok mögött levő minőségi változásokra utalnak az egy oktatóra jutó hallgatók számára vonatkozó adatok. Ezeket az adatokat ugyan a számbavételi problémák miatt komoly fenntartással kell kezelnünk, mégis feltűnő, hogy a háború előtti utolsó békeév 6,8-es mutatójával szemben az ötvenes évek első felének 9 feletti adatai állnak, amelyek - alapvetően az esti tagozatos képzés átmeneti visszaszorításának tulajdoníthatóan - az évtized második felében átmenetileg csökkennek ugyan, hogy azután a hatvanas évek elejének nagy, extenzív jellegű fejlesztési időszakában, a háború előtti szintnek több mint másfélszeresére emelkedjenek. Bár az esti és különösen a levelező tagozat óraigénye jóval alacsonyabb a nappali tagozaténál, ezeknek a számoknak a valóságban is legalább ilyen

kedvezőtlen helyzet felel meg, hiszen, hogy egyebet ne említsünk, a felsőoktatás szerkezete időközben a korábbinál jóval „munkaigényesebb” műszaki és természettudományos jellegű képzési irányok felé tolódott el. A tendencia csak a hatvanas évek közepén fordul meg, és a hetvenes évek első felének megtorpanása ellenére, az egy oktatóra jutó hallgatók számának csökkenése, a hallgatók száma visszaesésének és az oktatószemélyzet száma emelkedésének tulajdoníthatóan, napjainkig tart. A mutató a nyolcvanas évek közepén megközelíti az 1937-es színvonalat. Ugyanakkor lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy ez a legutóbbi tendencia, egyebek mellett, nyilván a felsőoktatási intézmények funkcióinak kibővülésével, többek között ezen intézmények kutatómunkában való fokozott részvételével is magyarázható.

A vizsgált időszakban tehát a felsőoktatás hallgatói létszáma növelésének egyik fő eszköze az esti és különösen a levelező tagozatok kiépítése volt. Ez a képzési mód a felsőfokú szakemberszükséglet biztosításának gyors és - legalábbis a rövidtávú képzési ráfordítás oldaláról - olcsó útjául szolgált. Az esti és levelező tagozatú képzés fedezete, különböző periódusokban eltérő arányokban, például a feszített ütemű iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a megnövekedett számú és létszámigényű államigazgatási és államhatalmi szervek stb. szakember- és funkcionárius-szükségletének tekintélyes részét elégítette ki, vagy gyorsan és „olcsón” csillapított olyan társadalmi feszültségeket, amilyen például a pedagógusképzés hosszú ideig tartó visszafogása miatt a pedagógushiány volt.⁶

Mindez újra felhívja a figyelmet arra, hogy a felsőoktatásnak elsősorban az esti és levelező tagozatai állnak a munkaerő-gazdálkodási döntések közvetlen hatása alatt. A vállalatok, ágazati minisztériumok és funkcionális irányító szervek részéről időről-időre nagy nyomás nehezedett az oktatásirányításra a felsőoktatás létszámára és struktúrájára vonatkozóan. E hatás nyilván a nappali tagozat esetében is érvényesül, azonban szülői ellenérdekek, nagyobb költségigény stb. miatt jóval kevésbé erősen, mint a felnőttoktatás vonatkozásában. Emellett a felnőttoktatásnak abban az értelemben is kiegyenlítő funkciója van, hogy időről-időre szerepet játszik a nappali oktatásra nehezedő demográfiai hullámok levezetésében, időbeni szétterítésében. Az oktatástervezés a keletkező munkaerő-feszültségekre tehát többnyire utólag és közvetlenül reagált. A felsőfokú képzés a gazdaság szakemberszükségletéhez igazítva, mintegy a tervgazdálkodás és munkaerő-tervezés adott módjából szükségszerűen következő feszültségeket igyekezett feloldani, miközben - szintén szükségszerűen - újabb feszültségeket hozott létre. Emellett az utóbbi negyven év gyakran változó, és gyökeresen átalakult magyar társadalmának, amelyben a mobilitási utak valamilyen módon általában iskolán keresztül vezettek, egyik jellegzetes mobilitási típusává vált.

A felsőoktatás keretei kiterjesztésének másik legfontosabb módszere a felsőoktatási rendszer „megkettőzése” volt. Mint látjuk, a hatvanas évek első felében a magyar felsőoktatásban igen gyors, extenzív jellegű változások zajlottak le. Az intézmények számának öt év alatt több, mint kétszeresére való emelkedése alapvetően azzal magyarázható, hogy a középfokú továbbtanulás lehetőségeinek kiszélesítésével, és ezzel együtt a szelektív középiskolai rendszer kiépítésével párhuzamosan, fokozatosan kiépül az egyes szakmákra való képzés megduplázott rendszere. Ez a gyakorlatban úgy történt, hogy egy sor korábbi középfokú oktatási intézményt felsőfokú technikummá, később főiskolává minősítettek át. A főiskolai képzés kiépülését és elterjedését itt csak a szűkebb témánkat képező közgazdász- és mérnökképzés példáján mutatjuk be.

Mint a fentiekből látható, a műszaki szakemberképzésben - a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének átmenete után - 1961-ben, a közgazdászokképzésben pedig egy évvel később jelentek meg az első felsőfokú technikumok. Az ilyen képzésben részesülő összes hallgató aránya a közgazdászokképzésben az elmúlt huszonöt évben szinte töretlenül emelkedik, és ma már az összes közgazdasági jellegű felsőoktatási intézménybe járó hallgatónak csaknem háromötöde jár főiskolára. A műszakiaknál ezek az adatok 1972-ig meglepően hasonló szinten vannak a közgazdászokéval. Míg azonban a közgazdászok esetében az 1973-77-es visszaesést csekély ütemű növekedés követte, a mérnököknél 1975-től lassú visszaesés figyelhető meg. Így ma az összes műszaki jellegű felsőoktatási intézménybe járó hallgatónak valamivel több, mint fele jár főiskolára.

A főiskolai képzés súlyának növekedése azonban nem volt egyforma a különböző tagozatokon. A közgazdászoknál már a főiskolai (felsőfokú technikum) képzés megindulásakor kialakult az a képlet, hogy a főiskolai hallgatók aránya a nappali képzésben a legalacsonyabb (de a 70-es évek vége óta így is a nappali tagozat hallgatói létszámának több mint a fele), az estiseknél kevés év kivételével a nappalisoknál tapasztalt aránynál alig valamivel magasabb, míg levelező tagozaton jóval ezek fölött van (bár 1975 óta a főiskolások levelező tagozatosok közötti aránya háromnegyedről alig több mint kétharmadra csökkent).

A műszakiak esetében is igaz ugyan, hogy a felnőttoktatásban résztvevők között jóval magasabb a főiskolások aránya, mint a nappalisok körében, itt azonban - nyilván e tanulmányi ág speciális jellege miatt - a főiskolások aránya, már a levelező tagozatos képzés bevezetése óta, nem a levelezőknél, hanem az estiseknél a legmagasabb.

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar felsőoktatás kereteinek kiszélesítése nem egyenletesen, hanem különböző jellegű szakaszokban, több ugrásszerű változáson át történt. A hallgatói létszám kibővítésének két legfontosabb eszköze az esti és levelező tagozatos képzés bevezetése, valamint a felsőoktatás intézményrendszerének megkettőzése, a főiskolák hálózatának kiépítése volt. Jól szemlélteti ezt, ha az utolsó „békéev” adatait a hallgatólétszám eddigi csúcsát jelentő 1976/77-es, valamint a legutóbbi 1984/85-ös tanévhez viszonyítjuk (lásd II. tábla).

Mint látható, a hallgatólétszám növekedésének csak egynegyede esik a nappali tagozatos egyetemisták számának bővülésére, míg a növekedés fennmaradó háromnegyed része az esti és levelező tagozatok, illetve a nappali tagozatos főiskolák kialakítására esik. (A főiskolai szintű képzés arányát, és a növekmény megoszlását valamelyest befolyásolja még az utóbbi években néhány egyetemen bevezetett „kétlépcsős képzés” rendszere). A növekedésnek csak valamivel több mint a fele magyarázható a nappali tagozaton tanulók számának növekedésével, a fennmaradó növekményt a különböző felnőttoktatási formák bővülése okozta. A növekmény valamivel kevesebb mint egytizede kihelyezett tagozatok létesítésére esik. A tanító- és óvónőképzés felsőoktatássá történt átminősítése magyarázza a növekmény mintegy egyhatodát-egynolcadát.

II. TÁBLA		
<i>A magyar felsőoktatás 1937/38-as tanévhez viszonyított hallgatólétszám-növekményének megoszlása (%)*</i>		
	1976/77	1984/85
Nappali egyetem, székhelyén	24,9	24,9
Nappali egyetem, kihelyezett tagozat**	0,4	0,1
Esti és levelező egyetem, székhelyén	12,8	12,4
Esti és levelező egyetem, kihelyezett tagozat	0,5	0,4
Nappali főiskola,*** székhelyén, tanító és óvónőképző****	4,5	7,6
Nappali főiskola, székhelyén, egyéb	19,1	20,7
Nappali főiskola, kihelyezett, tanító- és óvónőképző	-	0,2
Nappali főiskola, kihelyezett, egyéb	4,5	4,8
Esti és levelező főiskola, székhelyén, tanító- és óvónőképző	8,0	7,0
Esti és levelező főiskola, székhelyén, egyéb	21,6	18,3
Esti és levelező főiskola, kihelyezett, tanító- és óvónőképző	3,7	0,1
Esti és levelező főiskola, kihelyezett, egyéb	-	3,5
<i>összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

* Az adatok forrása a Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás c. kiadvány 1976/77 és 1984/85. évi kötetei 21-26., valamint 30-33. oldalán található adatok, illetve az azok alapján készített számítások.

** „Kihelyezett tagozatnak” tekintettünk minden, az intézmény székhelyén kívül működő, oktatási tevékenységet folytató szervezeti egységet, így az egyetemi és főiskolai kihelyezett tagozatokat, egyetemek főiskolai karait, intézeteket stb.

*** A főiskolák adatai között az óvónőképző intézetek és a Mozgássérültek Nevelőképző és Nevelőintézetének adatai is szerepelnek.

**** A tanító- és óvónőképzést 1959-ben minősítették át felsőfokú képzéssé.

Az esti és levelező tagozatos képzési formák felfuttatása, valamint a felsőoktatás felsőfokú technikumok, illetve főiskolák rendszerének kiépítése általi megkettőzése, az 50-es évek vége, 60-as évek eleje még mindig túlzottan maximalista gazdaságfejlesztési célkitűzéseinek, illetve az ezekből prognosztizált szakember-szükségleti elképzeléseknek felel meg. Az akkori gazdasági célkitűzéseknek megfelelően ez mindenekelőtt a mérnökképzés - csak az ötvenes évek első feléhez hasonlítható mértékű - felfuttatását jelentette. A magyar felsőoktatás ekkor kialakított - és kisebb-nagyobb változtatásoktól eltekintve a 80-as évek közepén is fennálló - rendszere végső soron annak az ellentmondásnak a termékeként fogható fel, ami az igen ambiciózus iparfejlesztési célkitűzések és a - jellegzetes szóhasználat - „nem termelő ágazatoknak” nevezett szférákra, ebben az esetben iskolarendszerre fordított elégtelen ráfordítások között feszült.

A FELSŐOKTATÁS BELSŐ RÉTEGEZŐDÉSE

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy a fent röviden vázolt egyetemi és főiskolai megkettőződés, illetve a nappali, esti és levelező tagozatok működése, tehát a magyar felsőoktatás intézményes rendszerének egyes elemei hogyan kapcsolódnak egybe a felsőoktatás hallgatóinak társadalmi rétegeződésével. Az időbeli eltérések kiszűrése érdekében ebben a fejezetben csak az 1970 utáni periódusra vizsgáljuk meg adataink alakulását, mert ez elég hosszú időszak ahhoz, hogy a mintavételi hiba hatását minimálisnak tekinthessük, ugyanakkor erről a periódusról már az összes vizsgálni kívánt intézmény adatai rendelkezésünkre állnak, és a mintánkba került intézmények már túljutottak az indulás átmenetiségén.

A jobb áttekinthetőség kedvéért itt csak az aktív keresők értékelhető adatait elemezzük. Adataink tehát annyiban különböznek az összes hallgatóra vonatkozó megoszlásoktól, hogy nem tartalmazzák a nincs adat, a nem értelmezhető, valamint az inaktív megjelölésű sorokat. Ezt az indokolja, hogy a személyi anyagokban általában még az utóbbi csoportról sem állnak rendelkezésre a társadalmi státus megállapítását lehetővé tevő információk.

Az 1970 és 1976 között beiratkozott hallgatók apjuk társadalmi-foglalkozási csoportja szerinti részletes megoszlását bemutató táblát a függelékben közöljük. Adataink tanúsága szerint - legalábbis a vizsgált időszakban - a közgazdász- és mérnökhallgatók társadalmi Összetétele számottevően nem tér el egymástól. Ez egyébként nemcsak az összes közgazdász- és mérnökhallgatóra, hanem az adatokat tagozatonként külön-külön összevetve is lényegében igaz. Nemi említésre méltó eltérést legfeljebb az jelent, hogy a nappali tagozatos közgazdászok között magasabb a vezető állású és valamivel alacsonyabb az értelmiségi foglalkozású apák aránya, mint a mérnökök körében.

Jóval számottevőbb eltérésekről számolhatunk már be az egyetemekre és főiskolákra járók társadalmi összetételének összevetése alapján. Adatainkból megállapítható, hogy az egyetemre járók körében jóval magasabb a vezető állású és értelmiségi származásúak aránya, mint a főiskolások között. Az egyéb szellemiek és közvetlen termelésirányítók esetében fordított a helyzet; ők a főiskolások között szerepelnek magasabb arányban. Az eddigi tendenciák egyébként mind a közgazdászok, mint a mérnökök vonatkozásában egyaránt érvényesülnek. Számottevő eltérés csak a szakmunkás származásúak esetében van, hiszen ők a közgazdászoknál az egyetemisták, a mérnököknél viszont a főiskolások között fordulnak elő magasabb arányban. A betanított- és segéd munkások gyerekei azután megint mind a közgazdászoknál, mind a mérnököknél viszonylag többen vannak a főiskolások, mint az egyetemisták között. A mezőgazdasági fizikaiak és önállóak esetében megint eltér a mérnököknél a közgazdászoknál kirajzolódó tendencia; ők a közgazdászok körében a főiskolások, a mérnököknél az egyetemisták között fordulnak elő nagyobb arányban.

Mivel magyarázható tehát a főiskoláknak az egyetemeknél egyértelműen alacsonyabb társadalmi összetétele, és hogyan értelmezhetők a közgazdászoknál és mérnököknél tapasztalt tendenciák megegyezősei, illetve eltérései? Először a kérdés első felét kíséreljük megválaszolni. Ehhez azonban előbb egy kis kitérőt kell tennünk.

A magyar felsőoktatás megkettőzése - mint láttuk - a hatvanas évek első felében történt meg. Azóta a résztvevőknek egyetemi és főiskolai hallgatókra történő szétválasztása a felsőoktatás szinte egészére jellemző. Az, hogy az egyetem „felsőbbfokú” felsőoktatási intézmény, mint a főiskola, a képzés időtartamának és a megszerzett képesítés formális felhasználhatóságának különbségében szinte minden területen megjelenik. Így van ez például a pedagógusképzés esetében. Az egyetemeken tanári diplomát szerzett pedagógusok az általános iskola felső tagozatán és középiskolákban is jogosultak szaktanárként tanítani, míg a főiskolákon végzett pedagógusok csak általános iskolában való oktatásra kapnak diplomát. Ez a különbség megnyilvánul abban is, hogy az egyetemen szerzett pedagógus diploma könnyebben hasznosítható akkor, ha valaki nem tanári pályán próbál elhelyezkedni, de annyiban sem egységes a például választott felsőfokú pedagógusképzés, hogy eltérő képzési idejű intézményekből áll. Így az óvónőképző intézetek két, az általános iskola első négy évfolyamának pedagógusait képző főiskolák három, a felső tagozatos tanárok főiskolái négy éves képzési idejük, míg az egyetemeken történő tanárképzés ideje öt év. Hasonló jellegű különbségek figyelhetők meg a magyar felsőoktatás egészében, így természetesen a közgazdasági és műszaki jellegű egyetemek és főiskolák esetében is.

Hasonló képzési irányú egyetemek és főiskolák hallgatói társadalmi összetételének jelentős eltérése tehát nagyrészt az iskolarendszer sajátosságaiból, az egyetemi és főiskolai képzés hierarchikus jellegű szétválasztásából következik. Ez eredményezi azt, hogy még a két vizsgált, egymástól egyébként meglehetősen különböző jellegű tanulmányi ág esetében is, a közgazdasági egyetemre járók szociális összetételére vonatkozó adatok lényegesen kevésbé hasonlítanak a közgazdasági jellegű főiskolákra, mint a műszaki egyetemre járók adataihoz.

Rátérve most már kérdésünk második felének, tehát a közgazdászoknál és mérnököknél tapasztalt tendenciák megegyezősei, illetve eltérései okainak megválaszolására, figyelmünket először a nappali, illetve az esti és levelező tagozatok társadalmi összetétele elemzésére kell fordítanunk. Megállapíthatjuk, hogy a nappali tagozatok hallgatói számottevően magasabb státusú családokból kerülnek ki, mint az estisek és a levelezők. A nappali tagozatosok körében jóval magasabb a vezető állásúak és értelmiségiek és jóval alacsonyabb a különböző fizikai foglalkozású kategóriákba tartozó apák aránya, míg az egyéb szellemiek és közvetlen termelésirányítók aránya a vizsgált tagozatok

esetében szinte megegyezik. Figyelemre méltó, hogy a nappali, illetve esti-levelező tagozatok társadalmi összetételének eltérése olyan jelentős, hogy - számos körülmény különbözősége ellenére - mind a közgazdászok és mérnökök, mind az egyetemi és főiskolai hallgatók körében egyaránt, és igen hasonló intenzitással érvényesül. Az alaptendenciától itt csak igen kevés eltérés figyelhető meg, és - legalábbis számunkra - szociológiailag ezek is igen nehezen lennének értelmezhetőek.

Más a helyzet akkor, ha az esti és levelező tagozat társadalmi összetételét külön-külön is megvizsgáljuk. Mint említettük, a vizsgált időszakban a közgazdászoknál a két oktatási forma aránya lényegében megegyezett, oly módon, hogy az egyetemisták körében az esti, a főiskolások között pedig a levelező tagozatos képzés súlya volt nagyobb. Ugyanakkor a műszakisoknál mind az egyetemisták, mint a főiskolások körében a levelezősök voltak túlsúlyban, legfeljebb azt érdemes megemlíteni, hogy az egyetemisták között ez a túlsúly számottevőbb, több mint négyszeres, míg a főiskolásoknál csak kevesebb, mint két és félszeres volt.

Ami most már a három tagozat társadalmi összetételét illeti, legfeltűnőbb, hogy bármilyen csoportosításban vizsgáljuk az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy az esti tagozat szociális összetétele jóval hasonlatosabb a nappali, mint a levelező tagozatéhoz (lásd III. tábla).

Mint a III. - csupán a tendenciák szemléletesebb ábrázolása céljából közölt - táblázatból látható, akár a vezető állásúak és értelmiségiek együttes arányát, akár az összes szellemi vagy az összes fizikai arányát vizsgálva, arra az eredményre jutunk, hogy az esti tagozat társadalmi összetétele lényegében megegyezik a nappali tagozatával. Ez a tendencia egyébként - árnyalatnyi eltéréssel - a közgazdászok és műszakiak körében egyaránt érvényesül. Hasonló eredményre jutunk, ha az adatok alakulását a korábban közölt részletesebb társadalmi-foglalkozási csoportosítás szerinti bontás mentén is megvizsgáljuk. Az is nyilvánvaló, hogy bármilyen foglalkozási csoportosítás alapján vizsgáljuk az egyes tagozatok hallgatóinak társadalmi összetételét, az igazán nagy különbség az esti és levelező tagozatok között van. Míg például a fizikaiak aránya a nappali és esti tagozatokon a hallgatóknak csak valamivel több mint egyharmada, levelező tagozaton már több mint a fele. Ennek megfelelően a vezető állásúak és értelmiségiek aránya, ami nappali és esti tagozaton szintén valamivel egyharmad felett van, levelező tagozaton egyötöd körül mozog.

III. TÁBLA				
<i>Az 1970 és 1976 közötti beiratkozott hallgatók megoszlása apjuk összevont társadalmi-foglalkozási csoportja és az intézmény tagozata szerint (csak aktív kereső apák, %)</i>				
	<i>Nappali</i>	<i>Esti</i>	<i>Levelező</i>	<i>Összes</i>
<i>Közgazdászok</i>				
Vezető állásúak és értelmiségiek	38,2	35,4	17,0	33,6
Szellemiek	50,1	49,5	29,0	45,9
Fizikaiak	36,0	34,1	58,1	39,9
Egyéb	13,9	16,4	12,9	14,2
<i>Műszakiak</i>				
Vezető állásúak és értelmiségiek	35,5	36,2	22,1	33,5
Szellemiek	48,2	48,6	33,7	46,1
Fizikaiak	36,5	37,2	51,9	38,8
Egyéb	15,3	14,2	14,4	15,1

Valamit árnyalnunk kell a fenti képen, ha az adatok intézménytípusonkénti alakulását is megvizsgáljuk (lásd IV. tábla). Mint adatainkból kitűnik, mind a közgazdasági, mind pedig a műszaki egyetemek esetében elmondható, hogy a nappali tagozat státusa valamivel magasabb, mint az estié, a főiskoláknál azonban már valamelyest módosul a helyzet. Itt is érvényesül az az alaptendencia, hogy a levelező tagozat társadalmi összetétele lényegesen alacsonyabb az esti tagozaténál, azonban - szemben az egyetemeknél tapasztaltakkal - a közgazdasági jellegű főiskolák nappali és esti tagozatának társadalmi státusa lényegében megegyezik egymással, míg a műszaki jellegű főiskolák esetében az esti tagozat státusa egyértelműen magasabb a nappali tagozaténál.

Mindezek fényében több kérdés is felmerül:

Mivel magyarázható a nappali és felnőttoktatás hallgatói társadalmi összetételének ilyen számottevő eltérése?

Mivel magyarázható a felnőttoktatás két tagozata társadalmi összetételének ilyen jelentős különbsége?

Mivel magyarázható, hogy - a közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények esetében egyaránt - az esti tagozat státusa alig valamivel alacsonyabb, mint a nappali tagozaté?

Mi okozza azt, hogy - szemben a megfigyelhető alaptendenciával — a műszaki jellegű főiskolák esti tagozatának státusa valamivel még magasabb is, mint a nappali tagozaté?

<i>IV. TÁBLA</i>				
<i>Az 1970 és 1976 között beiratkozott hallgatók megoszlása apjuk összevont társadalmi-foglalkozási csoportja, az intézmény jellege és tagozata szerint (csak aktív keresők apák, %)</i>				
	<i>Egyetem</i>			
	Nappali	Esti	Levelező	Összes
	<i>Közgazdászok</i>			
Vezető állásúak és értelmiségiek	44,7	41,1	26,6	41,6
Szellemiek	56,4	53,1	36,0	53,1
Fizikaiak	32,8	33,7	46,8	34,8
	<i>Műszakiak</i>			
Vezető állásúak és értelmiségiek	42,2	41,5	28,0	40,5
Szellemiek	53,6	47,2	37,3	51,4
Fizikaiak	31,8	39,6	47,6	34,0
	<i>Főiskola</i>			
	<i>Nappali</i>	<i>Esti</i>	<i>Levelező</i>	<i>Összes</i>
	<i>Közgazdászok</i>			
Vezető állásúak és értelmiségiek	33,4	32,1	13,5	28,6
Szellemiek	45,4	47,4	26,5	41,5
Fizikaiak	38,4	34,3	62,2	43,2
	<i>Műszakiak</i>			
Vezető állásúak és értelmiségiek	28,0	33,9	17,7	26,7
Szellemiek	42,2	49,2	31,0	40,8
Fizikaiak	41,9	36,3	55,0	43,6

Viszonylag egyszerű válaszolnunk az első kérdésre. Mint ismeretes, Magyarországon a megfelelő korú népességnek csak mintegy 8-10%-a jár egyetemre és főiskolára, ami Európában az egyik legalacsonyabb aránynak számít. Természetesen az ilyen és hasonló jellegű nemzetközi összehasonlítások soha sem problémamentesek. Mindig van bizonyos önkényesség az összehasonlításban, így többek között már abban is, hogy mit tekintünk felsőoktatásnak. Így például Magyarországon a szakmák egy része csak érettségi után, de a szakmunkásképzés keretei között tanulható, ezt a 13-14 tanulási évet azonban senki sem számítja felsőoktatásban eltöltött időnek. Problémát okoz az összehasonlításban az is, hogy a magyar felsőoktatásban nemzetközi összehasonlításban igen alacsonynak tekinthető a lemorzsolódási arány. Ha tehát az összehasonlítást a kibocsátás oldaláról végezzük el, a helyzet valamivel kedvezőbbé válik, ez azonban a meglehetősen kedvezőtlen alaptendenciát nem változtatja meg.⁷

Ezzel szemben az esti és levelező tagozaton oktatott hallgatók nappali tagozatosokhoz viszonyított aránya - annak ellenére, hogy mint láttuk, ezen tagozatok súlya az utóbbi években valamelyest csökkent - nemzetközi összehasonlításban még mindig igen magasnak tekinthető. A nappali tagozatos képzés viszonylagos szűkösségét tehát részben az esti és levelező képzés hivatott kompenzálni. Ezt egyebek mellett az is igazolja, hogy ezeken a tagozatokon viszonylag alacsony a hallgatók életkora: például az 1984/85-ös tanévben az estin 29,8, a levelezőn is csak 38,9 százalék volt a 30 és több évesek elsősök közötti aránya.⁸ Az általunk vizsgált hallgatók átlagéletkorát lásd az V. táblázatban.

Esti és levelező tagozaton a nappalisokhoz képest alacsonyabb azoknak az aránya, akik középiskoláikat nappali tagozaton végezték (lásd VI. tábla). Hasonlóképpen, esti és levelező tagozaton alacsonyabb a gimnáziumban érettségizettek aránya, mint nappali tagozaton (lásd VII. tábla).

Mindebből tehát a felnőttoktatás nappali tagozatos képzéstől eltérő társadalmi összetétele rajzolódik ki. Ezen

V. TÁBLA				VI. TÁBLA			
<i>Az 1970 és 1987 közötti közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények első évfolyamára beiratkozottak átlagéletkora az intézmény jellege és tagozata szerint</i>				<i>Az 1970 és 1976 közötti közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények első évfolyamára beiratkozottak közül nappali tagozaton érettségizettek aránya az intézmény jellege és tagozata szerint (%)</i>			
		<i>Közgazdászok</i>	<i>Műszakiak</i>			<i>Közgazdászok</i>	<i>Műszakiak</i>
Egyetem	Nappali	19,2	19,3	Egyetem	Nappali	98,5	98,3
	Esti	24,0	22,8		Esti	94,8	95,3
	Levelező	25,4	24,7		Levelező	91,4	87,6
	Összesen	21,3	20,3		Összesen	96,4	96,2
Főiskola	Nappali	19,0	19,1	Főiskola	Nappali	99,2	97,9
	Esti	25,2	25,8		Esti	93,1	80,2
	Levelező	25,3	26,0		Levelező	88,3	86,3
	Összesen	22,3	21,4		Összesen	94,6	93,2
Összesen	Nappali	19,1	19,2	Összesen	Nappali	98,9	98,1
	Esti	24,7	25,0		Esti	93,7	83,9
	Levelező	25,3	25,5		Levelező	89,1	86,8
	Összesen	21,9	20,9		Összesen	95,3	94,6

eltérések azonban döntően nem az esti és levelező tagozatos képzés sajátos funkciójából, vagy valamiféle kiegyenlítő mobilitási csatorna jellegéből fakadnak, hanem a jelenlegi oktatási rendszer sajátosságaival magyarázhatók. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy miközben az utóbbi húsz évben az általános iskola után semmilyen formában tovább nem tanulók aránya a 25,4%-os 1960. évi arányról a 6,9%-os 1980. évi arányra csökkent,⁹ a különböző középfokú iskolák egymáshoz viszonyított súlyában is jelentős változások mentek végbe. 1960-ban még a továbbtanulók 33,1%-a került gimnáziumba, 15,2%-a szakmai középiskolába és 51,7%-a szakmunkásképző intézetbe. 1980-ra viszont a gimnáziumba járók aránya a korábbiak mintegy kétharmadára, 21,9%-ra csökkent, szakmai középiskolában tanult a továbbtanulók 28,4%-a, míg a szakmunkásképző intézetbe a korcsoportból továbbtanulóknak változatlanul mintegy a fele, 49,7%-a járt.¹⁰ Mint látható, a legfontosabb változás az volt, hogy a továbbtanulást elvileg még lehetővé tevő, de közvetlenül a munkaerő-gazdálkodás hatókörébe eső szakmai középiskolák súlya nőtt meg, a nappali tagozatos egyetemi-főiskolai tanulmányokra való előkészítést elsődleges feladatának tekintő gimnáziummal szemben. Mindez körülbelül a felsőoktatás megkettőzésével, a felsőfokú technikumok, majd a főiskolák hálózatának kiépítésével, az esti és levelező tagozatos képzés felfuttatásával egyidőben zajlott le. Ez annak az intézményesítést jelentette, hogy a felsőoktatási szelekció valójában nem a hallgatók tudás és képességek szerinti szelekciónak felelt meg, hanem az általános iskolában burkoltan megkezdődő, majd a középiskolai továbbtanuláskor intézményesen is megjelenő társadalmi jellegű szelekció iskolarendszeren belüli tetőzését. Ezzel magyarázható, hogy a magyar felnőttoktatás mára már lényegében elvesztette felnőttoktatás jellegét. Hallgatói zömében olyan viszonylag alacsony státusú személyekből tevődnek össze, akik szakmai jellegű középiskola után az elvileg előírt

VII. TÁBLA

Az 1970 és 1976 között közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények első évfolyamára beiratkozottak közül gimnáziumban érettségizettek aránya az intézmény jellege és tagozata szerint (%)

		Közgazdászok	Műszakiak
Egyetem	Nappali	67,2	62,5
	Esti	53,3	64,3
	Levelező	36,4	42,8
	Összesen	59,4	59,4
Főiskola	Nappali	63,9	46,8
	Esti	60,1	35,6
	Levelező	41,2	38,1
	Összesen	56,2	43,5
Összesen	Nappali	65,3	54,5
	Esti	57,8	42,6
	Levelező	40,1	39,7
	Összesen	57,3	50,5

(de a gyakorlatban nem mindig betartott) három évet éppen hogy ledolgozták, majd a „könnyebb ágon” kerültek be a felsőoktatásba, hogy ott azután - meglehetősen extenzív körülmények között - diplomához jussanak.

Itt azonban egy igen jelentős megszorítással kell élnünk, ami viszont már átvezet bennünket második kérdésünkhöz, nevezetesen ahhoz, hogy mivel magyarázható a felsőfokú felnőttoktatás két tagozata társadalmi összetételének igen jelentős eltérése? Mivel magyarázható az, hogy - mint láttuk - az egyetemek és főiskolák esti tagozatának társadalmi összetétele - meglepő módon - jobban hasonlít a nappali, mint a levelező tagozatéhoz?

E kérdés megválaszolása érdekében először a különböző tagozatos hallgatók lakóhelyére vonatkozó adatokat érdemes megvizsgálni. A részletes adatokat a függelékben közöljük. Adataink szerint az esti tagozatosok körében kiemelkedően magas a budapestiek aránya. Ez az arány az estiseknél olyan magas, hogy a közgazdászoknál mintegy kétszeresen, a mérnököknél két és félszeresen haladja meg a budapestiek nappali tagozatosok közötti arányát. Ugyanakkor a közgazdászoknál kilencszer és a mérnököknél több mint két és félszer magasabb a budapestiek aránya az esti tagozatosok, mint a levelezők körében. A közgazdászoknál tehát jóval szélsőségesebb eloszlásokkal találkozunk, mint a mérnököknél. Ennél valamivel kiegyenlítettebb a kép, ha az összes városban lakó hallgatók arányát vizsgáljuk meg (lásd VIII. tábla).

VIII. TÁBLA

Az 1970 és 1976 között közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények első évfolyamára beiratkozottak közül állandó budapesti és állandó városi lakóhellyel rendelkezők aránya az intézmény típusa szerint, tagozatonként (%)

		Közgazdászok		Műszakiak	
		Budapestiek	Városiak	Budapestiek	Városiak
Egyetem	Nappali	43,4	75,0	32,9	68,2
	Esti	82,5	93,5	67,1	81,8
	Levelező	13,4	75,1	41,2	80,7
	Összesen	46,1	78,9	35,7	70,9
Főiskola	Nappali	42,6	68,1	37,1	63,9
	Esti	85,6	90,8	79,8	87,3
	Levelező	7,6	64,2	21,1	68,7
	Összesen	42,0	72,5	81,0	67,6
Összesen	Nappali	42,8	71,1	30,0	66,1
	Esti	84,6	91,8	76,6	85,8
	Levelező	9,2	67,0	28,5	73,1
	Összesen	43,5	74,6	33,1	69,1

IX. TÁBLA

A közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények megoszlása aszerint, hogy 1970 és 1976 között az első évfolyamon milyen tagozaton folyt képzés*

	Nappali	Esti	Levelező
Közgazdászok			
Marx Károly Közgazdaságtud. Egyetem, Budapest	+	+	+
-Kihelyezett tagozat, Pécs**	+	***	-
-Kihelyezett tagozat, Miskolc	-	***	+
-Kihelyezett tagozat, Debrecen	-	***	+
Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola, Budapest	+	+	+
Pénzügyi és Számviteli Főiskola, Budapest	+	+	+
-Kihelyezett tagozat, Salgótarján	+	-	+
-Kihelyezett tagozat, Zalaegerszeg	+	-	+
Külkereskedelmi Főiskola, Budapest	+	+	-
Műszakiak			
Budapesti Műszaki Egyetem, Budapest	+	+	+
Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc	+	-	+
Veszprémi Vegyipari Egyetem, Veszprém	+	-	+
Kandó Kálmán Villamosip. Műsz. Főisk., Budapest	+	+	+
Bánki Donát Gépip. Műszk. Főiskola, Budapest	+	+	+
Ybl Miklós Építőip. Műsz. Főiskola, Budapest	+	+	+
Könnyűipari Műszaki Főiskola, Budapest	+	+	+
Pollack Mihály Műsz. Főiskola, Pécs	+	+	+
Közülekedési és Távközlési Műsz. Főiskola, Győr	+	-	+
Gépip. és Aut. Műsz. Főiskola, Kecskemét	+	-	+
BME Végzgdálkodási Főisk. Kar, Baja	+	-	+
NME Kohó- és Fémip. Főisk. Kar, Dunaújváros	+	-	+
NME Vegyip. Aut. Főisk. Kar, Kazincbarcika	+	-	+

* A kiegészítő tagozat adatai - a tagozat teljesen eltérő oktatási funkciója miatt - e fejezet tábláiban nem szerepelnek.

** 1976/77-től már mint a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara működik. *** Nem minden évben indult esti tagozatos képzés.

A IX. táblázatból kitűnik, hogy a vizsgált időszakban - egyetlen kivétellel -nem budapesti felsőoktatási intézmény esti tagozatán, vagy egyáltalán nem, vagy nem minden évben folyt esti tagozatos képzés. (Figyelemre méltó, hogy a közgazdasági jellegű főiskolák közül legmagasabb státusú Külkereskedelmi

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a közgazdász szakma inkább városi lakosok számára elérhető foglalkozás, mint a műszaki jellegű felsőoktatási intézményekben tanulható pályák. A közgazdászok körében már a nappali tagozatosok között is magasabb a budapestiek - és általában a városiak -aránya, mint a mérnököknél. Ez minden bizonnyal részben azzal magyarázható, hogy a vidékiek, elsősorban a községekben lakók, amennyiben egyáltalán továbbtanulnak, inkább a „hagyományos” értelmiségi pályákat választják, mint a vidéken kevésbé ismert és kevésbé megtalálható értelmiségi szakmákat. Ehhez a „választáshoz” azonban nyilvánvalóan igen jelentős mértékben hozzájárul az is, hogy a közgazdasági jellegű intézmények férőhelyeinek túlnyomó többsége Budapesten található meg (adataink szerint a vizsgált 1970-1976-os időszakban a műszaki jellegű felsőoktatási intézmények nappali tagozatos férőhelyeinek 58%-a volt Budapesten, a közgazdászoknál ugyanez az arány 84% volt).¹¹ Az is igen

valószínű, hogy az egyes felsőoktatási intézmények hallgatóinak területi összetételét, egyebek mellett, a bejutás nehézsége és a kollégiumi férőhelyek száma is nagymértékben meghatározza.

Más a helyzet a felnőttoktatás esetében, mivel ebben az esetben a tanulás munkavégzés mellett történik. Itt két alaphelyzet van. Az esti tagozatos képzés esetében - mivel ez a levelező tagozatos képzésnél intenzívebb kapcsolatot feltételez az oktatási intézménnyel - szinte elengedhetetlenül szükséges, hogy a lakóhely, vagy a munkahely és az oktatási intézmény helyileg egybeessen, illetve, hogy a lakóhely az oktatási intézmény elérhető közelségében legyen. Mivel a felsőoktatási intézmények zöme Budapesten, vagy nagyvárosokban található, nincs mit csodálni azon, hogy az esti tagozatos hallgatók túlnyomó többsége is ilyen településeken lakik. Igen valószínű, hogy a községekben lakók tekintélyes része is a felsőoktatási intézmény székhelyéhez közeli falvakban lakik.

A levelező tagozatos képzésnél viszont, amely esetben a hallgató „alig találkozik” a felsőoktatási intézménnyel, nincs szüksége arra, hogy ott lakjon vagy dolgozzon, ahol tanulmányait végzi. Ezzel magyarázható a budapesti levelező tagozatos hallgatók igen alacsony aránya, valamint az is, hogy a levelező tagozatosok között sokkal több a vidéki, mint az estisek körében. Igen valószínű az is, hogy a két szélső pólus között elhelyezkedő településtípusok esetében is viszonylag gyakori a levelező tagozatosoknál az, amikor a hallgató nem azon a településen tanul, ahol lakik, vagy dolgozik.

Úgy gondoljuk tehát, hogy elsősorban a levelező tagozatos hallgatók sajátos területi elhelyezkedése az, ami a tagozat esti tagozatánál lényegesen alacsonyabb társadalmi összetételét megmagyarázza. Ebben az esetben az iskola- és településrendszeren belüli hátrányok sajátos összekapcsolódásával van dolgunk, és döntően ez az, ami a levelező tagozat igen alacsony társadalmi összetételét eredményezi.

Rátérve most harmadik kérdésünk megválaszolására (tehát arra, hogy mivel magyarázható az, hogy az esti tagozat társadalmi összetétele - a közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézményekben egyaránt - csak valamivel alacsonyabb a nappali tagozaténál), túllépve az eddig alkalmazott főiskola-egyetem szerinti bontáson, adatainkat valamivel részletesebben is elemeznünk kell.

Főiskolán levelező tagozatos képzés a vizsgált időszakban egyáltalán nem folyt.) Itt tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a hallgatók tekintélyes része lakóhelye miatt esik el az esti tagozattól, és kényszerül levelező tagozatra járni, hanem arról is, hogy a felsőoktatási intézmények székhelyén lakó hallgatók közül is lényegében csak a budapestiek járhatnak esti tagozatra. Ez természetesen erős társadalmi jellegű szelekciót is eredményez, amit jól illusztrál az is, ha például a budapesti és vidéki felsőoktatási intézmények nappali tagozatainak társadalmi összetételét vetjük össze egymással.

Mint a X. táblázatból látható, a budapesti egyetemek és főiskolák hallgatói körében, mind a közgazdászoknál, mind pedig a műszakiaknál, számottevően magasabb a vezető állásúak és értelmiségiek gyermekeinek aránya, mint a vidéki intézmények hallgatói között. A vidéki intézményekben a fizikai foglalkozású szülők gyermekei vannak túlsúlyban, és a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású szülők gyermekeinek aránya is viszonylag magas.

Mindent összevetve tehát megállapíthatjuk, hogy a felnőttoktatás felsőoktatási hierarchiában elfoglalt kedvezőtlenebb helyzetét az esti tagozatosok települési hierarchiában elfoglalt előnyös pozíciója ellensúlyozni tudja, és ez eredményezi, hogy az esti tagozat státusa megközelíti a nappali tagozatét.

Ezzel tulajdonképpen már negyedik kérdésünkre is válaszoltunk. A műszaki jellegű főiskolák esti tagozatának társadalmi összetétele - rendhagyó módon - azért valamivel magasabb a nappali tagozaténál, mert - mint láttuk - a műszaki képzést nyújtó főiskolák nappali tagozatos hallgatóinak több mint fele a vizsgált időszakban vidéki városokban lévő főiskolákra járt, míg a műszaki főiskolák esti tagozatai - egyetlen, csekély létszámú, de magas presztízsű képzést nyújtó kivételtől eltekintve - többnyire budapesti felsőoktatási intézményekben működtek. Ráadásul a vidéki elhelyezkedés általában alacsonyabb presztízsű és potenciálisan kedvezőtlenebbül értékesíthető tanulmányi iránynyal is párosult. Érdemes még azt is megemlíteni, hogy a vidéki műszaki főiskolák egy része műszaki egyetem más városokban működő főiskolai kara volt, ami az ott folyó oktatás színvonalára is nyilvánvalóan kihat. Valószínűleg nem utolsó sorban ezzel magyarázható ezen felsőoktatási intézmények nappali tagozatainak kiugróan alacsony társadalmi státusa.

Ebben, a felsőoktatás belső rétegződését tárgyaló fejezetben utoljára a különböző szakok, illetve karok társadalmi összetételének eltéréseit tekintjük át. Elemzésünket, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, csak a nappali tagozatosok adatainak elemzésére fogjuk korlátozni.

Először a közgazdasági jellegű felsőoktatási intézmények adatait fogjuk elemezni. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy ugyanaz az intézmény is meglehetősen különböző társadalmi összetételű szakokat foglal magában. Mint egy korábbi, szakszeminaristák egy csoportjával közösen végzett vizsgálatunkból¹² tudjuk, az egyes szakok társadalmi státusa egyenes arányban van a szakra való túljelentkezés mértékével. A fizikai dolgozók gyermekeinek aránya hagyományosan alacsony az ún. „nyelvigényes” (Külkereskedelmi, Nemzetközi és Közlekedés) szakokon, és az ebben az időben igen „felkapott” szaknak számító Népgazdasági tervező szakon is meglehetősen csekély. Érdemes megjegyezni, hogy a tanári szakoktól eltekintve - amelyeknek képzési struktúrája erősen eltérő a Közgazdasági Egyetemen általánosan kialakulttól - a vizsgált időszakban csak ezek a szakok támasztottak speciális követelményeket

(nyelvismeret, emelt szintű matematika) a bekerülni szándékozókkal szemben. A hierarchia alján a Pénzügy, Ipar és Agrár szakok álltak. Ezen szakok hallgatói körében nemcsak a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya magas, hanem viszonylag sokan vannak a vidékiek, és akik középiskolai tanulmányaikat közgazdasági szakközépiskolában végezték. A szakok hierarchiája egyébként - egyebek mellett, a gazdaságban lezajló nagy változások, illetve a változó elhelyezkedési lehetőségek függvényében - időnként erősen átalakul. Jó példa lehet erre a Pénzügy szak utóbbi időben történt felértékelődése, illetve a Népgazdasági tervező szak presztízsének csökkenése is. Hasonló mértékű

és jellegű különbségek figyelhetők meg a közgazdasági jellegű főiskolák különböző tagozatai között is.

Rátérve most már a műszaki jellegű felsőoktatási intézmények adatainak elemzésére, elmondhatjuk, hogy a műszaki egyetemek a Közgazdasági Egyetemhez hasonló mértékben rétegeezettek. Ugyanakkor azonban azt is érdemes megemlíteni, hogy a Budapesti Műszaki Egyetem egyes karainak szociális összetétele jóval kiegyenlítettebb az MKKE szakainál, ami minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az alacsony státusú karok, illetve szakok a mérnökök esetében a vidéki egyetemeken találhatók. Kiemelkedően magas a BME Építészmérnöki Kar üzemmérnök-, illetve okleveles-mérnökképzést nyújtó szakok státusának számottevő eltérése. Figyelemre méltó a BME Bányamérnöki Karának ezen egyetem többi karához viszonyított kiemelkedően magas státusa, ami nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy csak itt folyik az országban bányamérnöki képzés. A műszaki jellegű főiskolák esetében is szembeötlő a két Építőipari Kar viszonylag magas státusa. Ezzel szemben itt is megfigyelhető a tanárképző szakok és a BME kihelyezett tagozatainak alacsony státusa.

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy a felsőoktatás egyetemekre, illetve főiskolákra, valamint különböző tagozatokra történő rétegződését, számottevő és meglehetősen szisztematikus szakok, illetve karok szerinti belső hierarchiája egészíti ki, teszi teljessé.

JEGYZETEK

- 4 Lásd mindenekelőtt: Ladányi Andor: *A felsőoktatás intenzív fejlesztéséről. Valóság, 1979/9*
- 5 Statisztikai Tájékoztató, *Felsőoktatás* című, a Művelődési Minisztérium által kibocsátott kiadvány megfelelő évi adatai, illetve az azok alapján végzett számítások.
- 6 Lásd erről: Gázsó Ferenc - Laki László: *A felsőoktatás esti és levelező tagozatainak néhány összefüggése. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1982.*
- 7 *A felsőoktatás nemzetközi összehasonlításáról* lásd Ladányi Andor: *Felsőoktatásunk méreteiről - nemzetközi összehasonlításban. Magyar Tudomány, 1989. 648-660. old.*
- 8 Statisztikai Tájékoztató, *Felsőoktatás. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1985. 112, 124. old.*
- 9 *Oktatás, művelődés 1950-1980. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1982. 49. old.*
- 10 i.m. : 50. old.
- 11 Forrás: Statisztikai Tájékoztató, *Felsőoktatás* c. kiadvány megfelelő évi kötetei, illetve az ezek alapján végzett számítások.
- 12 A kapcsolódó részletet lásd: Péter Júlia - Olasz Nándor: *A fizikai dolgozók gyermekeinek helyzetéről oktatási rendszerünkben. Egyetemi szakdolgozat. Budapest, MKKE, 1982.*

A HALLGATÓK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELÉNEK IDŐBENI VÁLTOZÁSAI

Ebben a fejezetben a magyar felsőoktatás belső rétegződéséről eddig elmondottak időbeni alakulását igyekezzük megragadni. Mindenekelőtt arra vagyunk kíváncsiak, milyen társadalmi konzekvenciái voltak és vannak a magyar felsőoktatási rendszer főiskolákra és egyetemekre történő megkettőzésének, illetve hogy milyen időbeni tendenciát mutat a nappali, esti és levelező tagozatok társadalmi összetételének alakulása, valamint, hogy hogyan hatottak és hatnak a hallgatók társadalmi összetételére a különböző „osztályharcos”, illetve “társadalompolitikai” jellegű központi beavatkozások.

Mivel, mint már említettük, nem állt módunkban az egész magyar felsőoktatásra vonatkozó adatokat összegyűjteni, az általános tendenciák bemutatása érdekében ismét statisztikai adatokra kell támaszkodnunk. Magyarországon az 1949/50-es tanév óta gyűjtene rendszeresen a felsőoktatás nappali tagozatos hallgatóinak társadalmi összetételére vonatkozó statisztikai adatokat. Az adatok a nappali tagozatosokra összesen és évfolyamonkénti bontásban is rendelkezésre állnak. Az összetétel változásának kiszűrése érdekében itt az első évfolyam hallgatóinak szociális összetételére vonatkozó adatokat közöljük.

A felsőoktatási statisztika csak az 1967/68-as tanévtől kezdve közöl összehasonlító idősorokat a hallgatók társadalmi összetételének alakulására vonatkozóan. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a statisztika által alkalmazott kategóriarendszer a vizsgált időszakban többször változott. Mint látni fogjuk, ezek a változások összefüggésbe hozhatók az oktatáspolitikai egészét általában is meghatározó korszakváltásokkal. Az egyes kategóriák elnevezése, illetve a különböző korszakokban alkalmazott kategóriarendszer jellegzetesen tükrözi a különböző időszakokban érvényesülő szemléletet. Ezt szemlélteti a XIV. táblázat.

Mivel a hallgatók társadalmi összetételének változását a lehetőségekhez képest az egész vizsgált időszakban nyomon szeretnénk volna követni, az egyes felsőoktatási intézmények által közölt éves statisztikai beszámolók (ezek képezték az alapját az évenkénti felsőoktatási statisztikai jelentéseknek) irattárban található anyagaiból idősort állítottunk össze. Felmerül a kérdés, hogy az egyes időszakokban készült kimutatások mennyiben tükrözték a valóságos helyzetet.

Először arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyiben érinti az adatokból kibontakozó tendenciákat a statisztikai kategóriák gyakori változása. Ennek nyomon követése megkönnyítésének érdekében a kategóriaváltozások időpontjait a XV. táblázatban ismét szaggatott vonallal jelöltük meg. Az összevonásokra az idősor összehasonlíthatóvá tétele érdekében volt szükség.

* A táblázatban lévő színezett kategóriákat vettük figyelembe a fizikai dolgozók gyermekei arányának számításánál.

** X = “Osztályidegen”.

A XV. táblázatban először a kategóriaváltozásoknak adatainkra gyakorolt hatását fogjuk megvizsgálni. Mint látható, kategóriaváltozást követően az egész magyar felsőoktatásra vonatkozóan egyáltalán nem, a részletes adatok között is csupán a Közgazdaságtudományi Egyetem esetében fordul elő két olyan változás (1951/52 és 1962/63 után), ami mértékét tekintve is jelentős, és az időbeni változások nyomán kibontakozó tendenciába sem illeszthető bele. A táblázatból azonban az is jól látható, hogy éppen ezen intézmény adatai mutatják a legnagyobb kilengéseket, produkálják egymást követő években a legszélsőségesebb értékeket. Ezért igen valószínű, hogy a kategóriaváltásokat követő "rendellenes" adatok sem a statisztikai számbavétel megváltozásának tulajdoníthatók (egyébként saját adatfelvételünk Közgazdasági Egyetemre vonatkozó évenkénti adatai is ezt a feltételezést látszanak alátámasztani).

<i>XV. TÁBLA</i>					
<i>A fizikai dolgozó szülők gyermekeinek aránya a felsőoktatási intézmények nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatói között, évenként (%)</i>					
	Összesen	Ebből			
		Közgazdasági		Műszaki	
		Egyetem	Főiskola	Egyetem	Főiskola
1949/50	53,1	70,0	33,6	54,6	-
1950/51	59,3	79,4	61,5	58,4	-
1951/52	62,5	68,2	66,7	60,8	82,1
1952/53	60,1	76,3	-	60,0	-
1953/54	58,7	68,2	-	59,4	61,1
1954/55	56,1	66,9	-	59,4	-
1955/56	64,4	70,2	-	64,1	-
1956/57	54,5	58,3	-	52,3	-
1957/58	52,2	57,1	-	51,7	-
1958/59	51,7	56,1	-	51,3	-
1959/60	54,2	59,4	-	52,9	-
1960/61	49,1	53,4	-	50,2	-
1961/62	47,9	51,1	-	47,3	38,5
1962/63	43,9	43,2	33,2	43,5	35,4
1963/64	43,5	32,0	38,6	41,3	44,6
1964/65	45,1	42,5	39,1	37,9	49,0
1965/66	43,6	36,6	37,8	35,8	48,1
1966/67	41,2	40,6	30,8	33,1	41,3
1967/68	40,1	37,1	40,9	32,4	37,7
1968/69	39,5	39,5	38,0	30,9	39,6
1969/70	37,2	33,8	36,3	29,6	37,1
1970/71	36,9	32,5	34,8	30,0	38,7
1971/72	37,5	37,3	38,3	29,1	39,7
1972/73	36,4	37,3	39,8	28,7	35,9
1973/74	36,8	32,7	38,5	27,8	39,2
1974/75	40,0	36,4	41,0	35,4	42,3
1975/76	40,1	35,8	40,2	39,3	44,9
1976/77	42,5	38,4	47,0	38,6	46,3

XV. TÁBLA

A fizikai dolgozó szülők gyermekeinek aránya a felsőoktatási intézmények nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatói között, évenként (%)

	Összesen	Ebből			
		Közgazdasági		Műszaki	
		Egyetem	Főiskola	Egyetem	Főiskola
1977/78	42,4	43,1	44,9	37,5	47,0
1978/79	43,6	41,7	47,3	35,1	49,6
1979/80	42,0	37,5	44,2	35,0	47,7
1980/81	41,7	40,0	42,7	32,5	48,3
1981/82	41,5	38,6	43,2	32,4	48,0
1982/83	41,0	39,6	43,1	31,3	48,2
1983/84	39,5	37,7	41,4	32,8	46,7
1984/85	39,7	41,7	42,2	33,6	45,3

Forrás: a Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás c. kiadvány megfelelő évi kötetei, illetve az egyes felsőoktatási intézmények éves statisztikai jelentései irattári anyagainak feldolgozása.

A felsőoktatási statisztikából nyert fenti idősor tehát, a felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének mérésére alkalmazott kategóriarendszer gyakori változásai ellenére, alkalmasnak tűnik a főbb tendenciák bemutatására.

Mi a helyzet, ha az egyes kategóriákba való besorolás kritériumainak változásait is figyelembe vesszük? Először is le kell szögeznünk, hogy a kategóriákba sorolás mikéntje, a kategóriák kialakításának problémájához hasonlóan, az egész vizsgált időszakban politikai kérdésként kezeltetett. Témánk szempontjából két nagy periódust látszik célszerűnek elkülöníteni egymástól; 1962-ig származási alapon, lényegében az apa (eltartó) 1938-as foglalkozásának figyelembevételével történt a hallgatók társadalmi összetételének megállapítása, amit ezután az apa (eltartó) pillanatnyi foglalkozása szerinti besorolás váltott fel. Az 50-es években az egyes kategóriákba sorolásra vonatkozó utasítások is gyakran változtak. Ezen utasítások szigorúsága lényegében attól függött, hogy az „osztályharc erőssége”, a „beiskolázási tervek” hallgatók származás szerinti összetételére vonatkozó előirányzatainak teljesítése, vagy „a szocializmus építése során érdemeket szerzett dolgozók” gyermekeinek egyetemre kerülése találtatott éppen elsőrendű célnak. Ezek a változások (például, hogy éppen kit kellett a statisztikában titokzatosan „X”-szel jelölt „osztályidegen” kategóriába sorolni, vagy hogy éppen mekkora földterülettel minősült valaki még „dolgozó parasztnak”) ugyan igen érzékenyen érintették egyes személyek sorsát, és a korszak kutatója számára rendkívül érdekes adalékul szolgálhatnak, problémánk - a felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének legfontosabb időbeni változásai - megítélése szempontjából azonban, mint látni fogjuk, másodlagos jelentőséggel bírnak. (Abban az időszakban, 1952/53-1962/63 között, amikor az „X”-szes kategória létezett, a magyar felsőoktatás hallgatóinak 0,6%-át sorolták ide. Más - de mostani témánk keretein túlmutató - kérdés persze, hogy az ide soroltak közül mennyien nem kerültek be a felsőoktatásba.)

Mivel az egész vizsgált időszakot átölelő adatsorral csak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre és a Veszprémi Vegyipari Egyetemre vonatkozóan rendelkezünk, elsősorban ezen intézmények adatait elemeztük. Az így feltárt tendenciákat azonban más intézményekből összegyűjtött adatainkkal is kontrolláltuk. Később a vizsgálatot - szűrőpróbaszerűen - néhány nem műszaki vagy közgazdasági jellegű felsőoktatási intézményben is elvégeztük. A mintavételből adódó véletlen hiba csökkentése érdekében adatainknak a felsőoktatási statisztika adatsorával történő összevetésekor nem éves adatokat, hanem 4-5 éves periódusokra vonatkozó átlagadatokat hasonlítottunk össze.

Az 1949/50-1962/63-as tanévek közötti statisztikai adatokat úgy tudtuk a legjobban kontrollálni, hogy megkíséreltük saját adatainkat az akkor érvényes besorolási eljárás szerint kategorizálni. Ez már csak azért sem nagyon egyszerű, mert a besorolási eljárásra vonatkozó utasítások időnként ellentmondanak egymásnak, és gyakran nagyobb „éberségről” mint szakszerűségről tanúskodnak. Itt most csak két példát említenénk.

Először egy olyan utasításból idézünk, amit általános iskolai tanulók származás szerinti csoportosítása céljából adtak ki, de ami tudomásunk szerint lényegtelen eltérésekkel, egyetemi hallgatók kategorizálására is érvényes volt. *„Származás szerint csoportosítjuk az adott időpontban a létszámban szereplő tanulókat.*

A kiemelt káder gyermekét az apa eredeti foglalkozásának megfelelő szociális származási kategóriánál kell kimutatni (pl. a véderő jelenlegi tényleges állományú tagjának, vagy vállalatvezető stb. gyermekét az apa eredeti foglalkozásának megfelelően

kell elbírálni). Az olyan dolgozó gyermekét, akinek apja jelenleg fizikai munkát végez ugyan, de korábban nagykereskedő, vagy földbirtokos volt, vagy fontosabb állami funkciót stb. töltött be, nem a munkás, hanem az X kategóriába kell sorolni. Munkás:

Üzemi és gépállomási munkás, közlekedési, szolgáltatási, postai stb. és egyéb fizikai dolgozó. Dolgozó paraszt:

ÁGI, AmG. Erdőgazdasági Váll. fizikai dolgozója és tszcs, tag, 0-25 kat. hold birtokkal, bérlettel rendelkező és egyénileg gazdálkodó paraszt. (Szőlőgazdaságnál a földterület ötszörösét, kertgazdaságnál négyszeresét kell holdanként számításba venni. Pl. 2 hold szőlő = 10 hold szántóföld.)

Értelmiségi:

Értelmiségi az, akinek egyetemi, főiskolai, vagy pedagógiai (tanítói) végzettsége van és ennek megfelelő munkakört tölt be. Értelmiségi az is, aki hivatásánál fogva magasabbrendű szellemi foglalkozást végez, tekintet nélkül arra, milyen végzettsége van. (Művész, író, vállalati főkönyvelő stb.). Egyéb dolgozó:

Köztisztviselő, tisztviselő (ha nem értelmiségi munkakörben dolgozik), egyéb alkalmazott, a véderő jelenlegi tényleges állományi tagja (amennyiben a felszabadulás előtt is a véderő tagja volt), kisiparos, kiskereskedő, stb.

X kategória:

Ide tartoznak a fenti származási kategóriákba nem sorolható kizsákmányolók, kulákok, volt tőkés, B-listás katonatisztek és egyéb osztályidegenek. A származási besorolás a tanév alatt nem változhat. ¹³

A következő részlet középiskolai tanulók és egyetemi hallgatók származás szerinti csoportosításánál követendő irányelveket rögzítő utasításból származik, és már a következő tanévben kelt.

„Az eddig érvényben lévő utasítások több esetben félreértésre adnak okot... A hallgatók származásának megállapításánál általában a szülő, vagy az eltartó mind a felszabadulás előtti, mind a felszabadulás utáni foglalkozását figyelembe kell venni. A felszabadulás utáni foglalkozás a döntő az alábbi csoportokban:

a) termelőszövetkezetben dolgozó parasztokat »dolgozó paraszt« kategóriába sorolunk, tekintet nélkül felszabadulás előtti foglalkozásukra.

b) »Egyéb« kategóriába kerülnek a termelőszövetkezetben dolgozó iparosok.

A többi esetekben a felszabadulás előtti foglalkozás az irányadó. A kiemelt kérdéseket mindig az eredeti foglalkozásnak megfelelően kell besorolni.

Ha a szülők foglalkozásában a felszabadulás előtt több ízben történt változás, akkor azt vegyük figyelembe, amelyik a gyermek életkörülményeit hosszabb ideig és nagyobb mértékben befolyásolta. Ha a szülőknek többféle foglalkozásuk volt, az apa főfoglalkozásának megfelelő kategóriába soroljuk a tanulót.

Az egyes kategóriáknál felsorolt példák csak a vitára okot adható foglalkozási ágak egy részét tüntetik fel.

A magán kiskereskedők és az idegen munkaerőt foglalkoztató kisiparosok gazdaságai a tőkés szektorhoz tartoznak, de ez nem azt jelenti, hogy az alkalmazottat nem tartó, kis forgalmat lebonyolító kiskereskedőt és az 1-2 alkalmazottat foglalkoztató kisiparost politikailag ugyanúgy kezeljük, mint a több segédet foglalkoztató, viszonylag nagy forgalmat lebonyolító kereskedőt és az 5-10 munkást foglalkoztató ipari kapitalistát. Politikailag ezek között a rétegek között nagyon is különbséget kell tenni és egészen másként kell kezelni a tőkés szektorhoz tartozó kisembereket, mint a zsirosabb kapitalistákat.

Ugyancsak különbséget kell tenni pl. a múltban kisebb üzemmel rendelkező mérnök esetében, akit ma saját szakmájában vezető pozícióba alkalmaz államunk, mert szakképzettségével hathatósan elősegíti a szocializmus építését.

A származás megállapításának jó és időben való elkészítéséért az intézmény vezetője felelős.

E munka gondosságát, körültekintést és pontosságot követel, mert igen sok vitás eset lehetséges. Ennek eldöntésére az egyetemnek/bizottságnak (bizottságoknak) kell létesíteni, melyben vegyen rész az egyetem képviselője (káderes), a Párt és DISZ megbízottja. A Bizottság vizsgálja felül a vitás eseteket és adott esetben kéri ki a hallgató lakhelye szerint illetékes Pártszervezet és Tanács véleményét.

Azokban az esetekben, melyekben a Bizottság tagjainak álláspontja eltérő, a dékán (igazgató) dönt. Munkás

Termelő, karbantartó, javító üzem szolgáltatásban álló fizikai munkát végző dolgozó. Alkalmi munkások és szakmunkások egyaránt. Közlekedési, kereskedelmi üzemekben, raktárakban dolgozó fizikai munkások. Pl. váltókezelő, fékező, kalauz (főkalauz nem), villamosmozdony- és gépkocsivezető, üvegező, kőműves-segéd. Üzemek és közintézmények takarító- és konyhaszemélyzete. Mezőgazdasági üzemek fizikai munkát végző dolgozói (béresek, idénymunkások, napszámosok) és a 0-1 kat. hold földdel rendelkezők. Kisipari és kiskereskedelmi bémunkások. Dolgozó paraszt

1-25 kat. holdig terjedő saját vagy bérlet földdel rendelkezők, abban az esetben, ha ennek kataszteri tiszta jövedelme a 350 arany koronát nem érte el, illetve nem haladta túl. (A birtok nagyság megállapításánál 1 kat. hold gyümölcsös 4, szőlő vagy öntözéses kertészet 5 kataszteri holdnak felel meg.)

Ha állandó munkaerőt alkalmazott, kuláknak minősül. Értelmiség

Egyetemi, főiskolai, akadémiai, tanítói végzettséggel rendelkezők, továbbá művészek, írók, újságírók.

Ha egyetemi, főiskolai stb. végzettséggel rendelkező képzettségének megfelelően nem tudott elhelyezkedni, hanem huzamosabb

ideig fizikai munkát végzett (pl. nyomdász, sofőr stb.) vagy kereskedést nyitott, tényleges munkakörének megfelelő kategóriába soroljuk. Egy (nem egyetemi, főiskolai stb. végzettséggel rendelkező) alkalmazottat (rajzoló, aszisztensnő) foglalkoztató mérnök, orvos, gyógyszerész stb. Alkalmazott

Esetleg egy alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok és kereskedők. X

A volt földbirtokosok, arisztokraták, gyár- és üzemtulajdonosok, vagyonukból élők, bérháztulajdonosok. Egyházi személyek.

Akiknek földterülete 25 kat. holdnál több volt, ha annak jövedelme a 350 arany koronát elérte vagy meghaladta. Akinek cséplőgépe vagy munkagéppel ellátott üzeme volt és emellett a földterület tiszta jövedelme a 100 arany koronát elérte vagy meghaladta.

A felszabadulás előtt fontosabb vezetőállást betöltött egyének, rendőrség, katonaság volt tényleges tisztí állományú tagjai, amennyiben jelenleg nem itt teljesítenek szolgálatot, a csendőrség volt tagjai. A felszabadulás után politikai okokból B-listázott vagy jogerősen elítélt személyek.

Több segéddel dolgozó gyógyszerész, irodával és alkalmazottal rendelkező ügyvéd stb.

Csak egyénél több alkalmazottat foglalkoztató kereskedők, iparosok és fuvarosok.”¹⁴

Mindezek alapján a “fizikai dolgozók gyermekei” kategória rekonstruálásánál a következőképpen jártunk el:

1.) az apa (eltartó) adott felsőoktatási intézménybe való jelentkezésekor betöltött foglalkozása alapján ide soroltuk a szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások, önálló iparosok és kereskedők alkalmazottainak, és az önállóan gazdálkodó parasztnak a gyermekeit;

2.) az apa (eltartó) 1938-as foglalkozása alapján a jelentkezéskor vezető állást betöltő, de korábban fizikai foglalkozásúak, az inaktív fizikaiak, és az időközben meghalt fizikai foglalkozásúak gyerekeit;

3.) minthogy adataink alapján nem tudtuk egyértelműen megállapítani, hogy annak idején kiket minősítettek “osztályidegennek”, és minthogy ezen hallgatók aránya igen alacsony (általában 0,5% alatt volt), úgy jártunk el, mintha az összes “osztályidegen” a jelentkezés időpontjában már a fizikai dolgozók körében “bújt volna meg”, és arányukat az általunk számított fizikai arányból egyszerűen kivontuk;

4.) végül, mivel a korabeli kitöltési utasítások alapján nem teljesen világos, hogy minden fizikai foglalkozásából szellemi beosztásba került személy, vagy csak a vezető beosztásba kerültek esetében kell az apa eredeti foglalkozása alapján kategorizálni, számításainkat mindkét besorolási elv szerint elvégeztük.

A besorolási eljárás rekonstruálására a hallgató apjának pályáira alapján végzett számítások felhasználásával volt módunk. Számításaink azonban - a fenti bizonytalansági tényezők miatt, továbbá azért, mert az ilyen eljárásokkal szükségszerűen együtt járó önkényesség és személyes kiszolgáltatottság rekonstruálását eleve reménytelennek tartottuk - inkább csak közelítő jellegűek voltak. Pusztán azt kívántuk ellenőrizni, hogy az 50-es években készült statisztikák valóban csupán a korabeli kategorizálási elvek alapján készültek-e, vagy az ezen elvek alapján konstruált “valósághoz” képest is magasabb fizikai arányokat mutattak ki.

Adataink alapján megállapítható volt, hogy a munkás- és paraszti származású hallgatók hivatalos statisztikákból származó aránya lényegében megegyezik az általunk gyűjtött adatokból számított “szűkebb fizikai aránnyal”. Ebből az a következtetés adódik, pontosabban az általunk vizsgált intézmények adatai, továbbá ezen intézmények adatainak az egész felsőoktatásra vonatkozó mutatókkal való erős korrelációja azt látszanak bizonyítani, hogy megalapozatlannak kell tartanunk az 50-es évek hallgatói társadalmi összetételével foglalkozó statisztikájával kapcsolatban gyakran felmerülő azon félelmet, hogy ezen statisztikák a felsőbb utasítások “teljesítése, sőt túlteljesítése” érdekében egyszerűen hamisak lennének.

Az adatok egyben azt is bizonyítják, hogy az ebben a korszakban készült hivatalos statisztikák az 1938-as foglalkozásra vonatkozóan is többé-kevésbé megbízhatónak tekinthetők, hiszen statisztikai értelemben kevesen voltak az egyetemeken olyanok, akiknek egyáltalán érdekükben állhatott hivatalnoki, vagy értelmiségi foglalkozás helyett munkás, vagy paraszti foglalkozást beírni. E törekvésnek egyébként az a légkör sem kedvezhetett nagyon, amit talán a legtöbb hivatalos iraton ekkor megtalálható “hamis adatok bevallása az egyetemről való azonnali kizárást vonja maga után” szövegű barátságos felszólítás is érzékeltethet. Egyes kis hazugságok, mint a “világforradalomért küzdő, 19-es vöröskatona nagypapa”, mint “gyermekkori példakép”, inkább csak az életrajzokba kerültek bele. De ilyen volt az apa régi szocdem. múltjának elhallgatása is, hiszen őt a pártegyesítés után kizárták a pártból, hogy azután az éber káderes, az önéletrajzon “eszközölt”, piros ceruzával írt, hatalmas betűs feljegyzéssel, és “legutolsó figyelmeztetéssel” hívja fel erre a körülményre a “megtévesztéssel úgyszólván kísérletező” hallgató figyelmét.

Ugyanakkor adataink alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az 50-es évek hallgatói statisztikájában a “származási elvet”, a leginkább sújtott “osztályidegenek” gyermekei mellett, csak a legprivilegizáltabb réteg, a “kiemelt káderek” gyermekei esetében érvényesítették. A “munkás” és “dolgozó paraszti” származás ugyanis ebben az időszakban (de, mint látni fogjuk, később is) komoly előnyökkel jár az egyetemi felvételi,¹⁵ kollégiumi elhelyezés, egyetem utáni “pályaválasztás” stb. esetében. Ezek az előnyök azonban nem illetik meg a kuláknak minősítettek gyermekeit (az ő elkülönítésük érdekében vezeti be 1952-től a hivatalos statisztika a korábban alkalmazott “paraszt” kategóriával szemben a “dolgozó paraszti” származás igen finom stílusérzékre valló megkülönböztetését), az önálló iparosok és

kereskedők gyermekeinek azon csoportját, akiknek apja a háború előtt "tartósan idegen munkát zsákmányolt ki", vagy például a munkásként dolgozó "osztályidegenek" (volt olyan időszak, amikor például egy ügyvédbojtárt és "irodakissasszonyt" tartó ügyvéd is ilyennek minősülhetett) gyerekeit. De nem illette meg - mint láthattuk - az értelmiségiek, az irodai munkát végzők, sőt még a technikusok, művezetők gyerekeit sem. Nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt társadalmi előnyök és hátrányok elosztásáról van itt szó, amit különböző politikai és társadalmopolitikai szólamokkal igyekeznek legitimálni.

A korábbi időszaktól eltérően, az 1962 utáni időszakra vonatkozó statisztikák már a hallgató apjának (eltartójának) felvételi korai foglalkozását vették figyelembe. Ezért a két korszakra vonatkozó adatok - a magyar szakirodalomban sajnos elég elterjedten követett eljárástól eltérően - közvetlenül nem vethetők egybe. Ha az egész vizsgált időszakra vonatkozó idősorhoz akarunk jutni, az 1949/50-1962/63 közötti származási adatokat, az egyes felsőoktatási intézmények tényleges társadalmi összetételét lényegesen jobban tükröző, társadalmi-foglalkozási adatok szerinti összetételre kell átszámítanunk. Az 1962 utáni statisztikai adatok ellenőrzése érdekében saját adatainkat először a felsőoktatási statisztika által követett - és ebben az időszakban problémánkat tekintve lényegében változatlan - besorolási eljárás szerint fogjuk kategorizálni.

Azt, hogy a hallgatók társadalmi összetétel szerinti kategorizálásának ténye, sőt e kategorizálás mikéntje is, az előző korszak más szférákban általában már nagyobb következetességgel leküzdött továbbéléséről árulkodik, még a nyolcvanas évek közepén érvényben lévő utasításokkal is jól lehet illusztrálni:

„1. Fizikai dolgozó gyermekének kell tekinteni azokat a jelentkezőket, akiknek az apja (tényleges eltartója):

- az állami iparban, az építőiparban, az állami gazdaságok valamelyikében, az erdő- és vízgazdálkodásban, a szállítás, a hírközlés, a kereskedelem és a szolgáltatások, valamint az egészségügyi, a kulturális ellátás és más nem termelő területen foglalkoztatott fizikai dolgozó (szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás, vagy kisegítő);

- a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben szakmunkásként, betanított munkásként, vagy segédmunkásként dolgozik, függetlenül attól, hogy a termelőszövetkezetnek tagja vagy alkalmazottja, és foglalkozása mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági jellegű;

- az ipari, építőipari, valamint fogyasztási, szállítási és más szolgáltató szövetkezetben fizikai dolgozó;

- vagy az előzőekben említett foglalkoztatási területek valamelyikéből került nyugdíjas állományba.

Lehetnek olyan esetek, amikor a besorolást nem lehet egyértelműen elvégezni. Ilyenkor a körülmények ismerete alapján egyénileg kell dönten. Ebben a munkában a FEOR (Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere) II. kötete nyújt segítséget.

Nem sorolhatók statisztikailag fizikai dolgozókhoz azok a szülők (tényleges eltartók), akik egyéni dolgozó parasztok, önálló kisiparosok, kiskereskedők, fuvarosok stb.

2. Közvetlen termelésirányító gyermekének kell tekinteni az 1. pontban felsorolt gazdasági területeken dolgozó művezető és technikus, illetőleg - az ennek megfelelő szintű tevékenységű dologozók gyerekeit. Az elbíráláshoz a következő táblázat nyújt segítséget: A közvetlen termelésirányítók jegyzéke: Művezető, főművezető, műhelyfőnök Bányaműszakvezető, aknász, frontmester Kohászati, öntőüzemi művezető Gépipari szerelési művezető

Villamosenergiaipari, villamosgépípari és híradástechnikai termékgyártó művezető

Építőanyagipari termékgyártó művezető Vegyipari termékgyártó művezető Élelmiszeripari termékgyártó művezető Építési, épületgépészeti művezető Közlekedési művezető Függetlenülített mezőgazdasági brigádvezető Kerületvezető erdész Vízgazdálkodási művezető Szolgáltatási művezető Könnyűipari termékgyártó művezető Üzemi programozó, diszpécser, raktárellenőr Szállítási, postai, távközlési közvetlen forgalmi irányító Vasútforgalmi közvetlen irányító Vezénylőtiszt (vasúti forgalomnál) Rendelkező forgalmi szolgálattevő. Külső forgalmi szolgálattevő Tornyos- és vonatmenesztő térfelügyező Forgalomszabályozó keskeny nyomközű vonalakon Kocsimester MÁV forgalmi szakszolgálatnál Gépjárműközlekedési közvetlen forgalmi irányító Vezénylő tiszt

Gépjárműközlekedési rendelkező forgalmi szolgálattevő Oszlopvezető Kirendeltségvezető Darabárus kirendeltségvezető Autóbusz-állomásvezető Gépjárműközlekedési diszpécser (menetirányító) Gépkocsi szolgálattevő

Városi közlekedési közvetlen forgalmi irányító Városi alközponti forgalmi diszpécser Városi alközponti forgalomirányító tiszt Metró járműtelepi forgalmi szolgálattevő Víziközlekedési közvetlen forgalmi irányító Folyamhajózási géptiszt Tengerhajózási géptiszt Balaton hajóvezető Folyami hajóvezető Parti kapitány Hajó rakodótiszt Postaforgalmi közvetlen irányító Postaforgalmi munkairányító

Egyéb szállítmányozási és szállítási közvetlen irányító Átrakásvezető (MÁV) Rakodásirányító (MÁV) Szállítási részlegvezető”¹⁶

A félreértések elkerülése érdekében hangsúlyozni szeretnénk, hogy elsősorban a hallgatók felvételikor történő kategorizálásának jogosságát és szükségességét, és nem e kategorizálás mikéntjét vitatjuk. Különbösen is, az önálló rétegének csökkenése és differenciálódása, de különösen az önálló parasztság radikális visszaszorulása miatt, e rétegek fizikai dolgozók köréből való kirekesztése sokkal inkább szimbolikus, mint gyakorlati jelentőséggel bír. Erre utal egyébként az is, hogy - mint látni fogjuk - a fizikai foglalkozású apák saját adataink alapján számított aránya nem tér lényegesen el a hivatalos statisztika által közölt arányoktól.

Lényegesen veszélyesebbnek tartjuk a „közvetlen termelésirányítók” kategóriájának 1975-ben történt bevezetését.

E meglehetősen heterogén kategória (amelybe - mint láthatjuk - a technikai munkakörökben dolgozók is beleférnek) aránya ugyanis már viszonylag nagy és egyre növekvő tendenciájú, kiemelt kezelésük viszont a továbbtanulással kapcsolatos esélyegyenlőtlenségek elkendőzésének állandó veszélyét hordozza magában.

Az 1963/64 utáni időszakra vonatkozóan már lényegesen több intézmény adatai állnak rendelkezésünkre. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a saját felvételünkből nyert adatok jól közelítik az 1963 utáni hivatalos statisztika adatait. Mindebből az következik, hogy a felsőoktatási statisztikának a hallgatók társadalmi összetételére vonatkozó adatai a legfontosabb tendenciák elemzésére alkalmasnak tűnnek, azzal az igen lényeges megszorítással, hogy az 1949/50-1962/63 közötti adatokat a későbbi időszak adataitól elkülönítetten kell elemezni. Erre mindenekelőtt azért van szükség, mert - mint mondtuk - az 1963 előtti, még származási alapon készült hivatalos statisztikában munkásként és parasztként szerepel az időközben szellemi foglalkozásúvá váltak egy része. Ezért most az ilyen irányban mobilok arányának alakulását fogjuk megvizsgálni a leghosszabb időszak elemzését lehetővé tévő két intézményben.

Mint a XVI. tábla adataiból látható, a vezető állásba került apák aránya - az elég általánosan elterjedt sztereotípiával ellentétben - „munkásigazgatóstul” és „nép egyszerű gyermekéből lett rendőrtiszttestül” is, elég alacsony volt a „legszebb” ötvenes években. Ez egyrészt azzal a jóval általánosabb érvénnyel kimutatott tendenciával látszik összhangban lenni, hogy a munkás- és különösen a paraszti származásúak „kiemelt káderek” közötti aránya lecsökken a „fényes szelek korszakának” átmeneti fellendülése után, ugyanakkor a többlépcsős mobil (különösen a vezetővé

XVI. TÁBLA				
<i>Az MKKE-re és a VVE-re járó nappali tagozatosok közül azon hallgatók aránya, akiknek apja 1938-ban fizikai és a felvétel évében szellemi munkát végzett (%)</i>				
	MKKE		VVE	
	Összesen	Ebből vezető állású	Összesen	Ebből vezető állású
1949/50-1952/53	9,1	1,0	1,9	-
1953/54-1957/58	13,9	3,6	2,2	-
1958/59-1962/63	17,8	5,5	11,9	1,7

váló) apák gyermekeinek viszonylag alacsony továbbtanulási arányait is jól illusztrálja.¹⁷

A korábban elmondottak értelmében tehát a felsőoktatási statisztikából, valamint a saját adatfelvételünkből származó adatok eltérését 1962 előtt a hivatalos statisztika által, a fizikai dolgozó kategória megállapításánál alkalmazott „osztályharcos” szemlélet, mindenekelőtt a kollektivizálás és államosítás előtt „idegen munka kizsákmányolásából élő” (napszámost, alkalmazottat foglalkoztató „kulákok” és önálló) iparosok fizikaiak kategóriájából történő kirekesztése, ugyanakkor az időközben fizikaiból szellemi foglalkozásúvá vált mobilok statisztikákban változatlanul fizikaiként történt nyilvántartása okozza. 1963-tól az eltérést elvileg már csak az „utóvédharcra” vívó osztályharcos szemléletnek a fizikai dolgozó kategória sajátos lehatárolásánál is érvényesülő megnyilvánulása okozhatja. Ennek az eltérésnek azonban már inkább csak szimbolikus jelentősége van. Az „utóvédharc” napjainkban leginkább a felvételizők „osztályalapon” történő megkülönböztetésének - amit újabban szociális érvekkel szokás legitimálni - fennmaradása körül folyik.

Korábbi adataink alapján azonban az is jól látható, hogy már a hivatalos statisztika adatai is ellentmondanak a fizikai dolgozók gyermekei katasztrófálisan csökkenő felsőoktatási arányáról elég általánosan elterjedt nézetnek. A statisztikai adatok tanúsága szerint a fizikai származású hallgatók felsőoktatási aránya 1949-1963 között rohamosan, 60-63%-ról 44-48%-ra csökkent. Ha ebből kivonjuk azon hallgatók adatait, akiknek apja a világháború előtt munkás vagy paraszt, az egyetemre történt felvétel idejében azonban már vezető állású volt, a származási alapon történő kategorizálás megszüntetését közvetlenül megelőző időszak adatát 40-44%-ra kell módosítanunk. Megállapíthatjuk tehát, hogy a fizikai származású hallgatók felvételi arányait igen kategorikusan fogalmazó politikai határozatokban, és spontán folyamatok iránt nagy megvetést tanúsító tervekben előíró rendszer megszűnése után, a fizikai dolgozók gyermekeinek felsőoktatási aránya lényegesen lassabban csökkent, mint az ötvenes években. Ráadásul ez a visszaesés átmenetinek bizonyult. A munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya a hetvenes évek elején ismét emelkedni kezdett, és a felsőoktatási statisztika adatai szerint ezen évtized második felében már legalábbis elérte a hatvanas évek elejének színvonalát. Ezt követően azonban újabb, kisebbfajta visszaesés figyelhető meg, ami azonban már

semmiképpen sem a származás szerinti kategorizálás eltörlésével magyarázható.

Az ötvenes évek elejének magas arányával kapcsolatban is szükségesnek tűnik megemlíteni, hogy - mint láttuk - éppen ezek azok az évek, amikor a felsőoktatásba felvehetőek száma rohamosan emelkedik, és átmenetileg kiugróan magas. A munkás- és parasztszármazású hallgatók magas felsőoktatási aránya valójában tehát nem a felsőoktatásba kerülési esélyekben végbement radikális arányeltolódás következménye, hanem döntően annak tulajdonítható, hogy a felsőoktatási férőhelyek száma a középiskolai kibocsátáshoz képest - átmenetileg - igen magas volt. Ebben az időszakban az általános gimnáziumokban végzetek mintegy 80%-a egyetemre, vagy főiskolára került.¹⁸ A munkás-, parasztszármazású hallgatók magas felsőoktatási aránya ezekben az években tehát nem utolsó sorban éppen annak tulajdonítható, hogy ettől az „egyéb” származásúak felvételi esélyei nem csökkentek. A vezető állásúak és értelmiségiek felvételt nem nyert gyermekei egyetemi felvételét nem „helyhiány miatt”, hanem a rendelkezésre álló férőhelyek bősége ellenére utasították el. Ezért sincs sok értelme az ötvenes évek elejét az esélyegyenlőtlenségek alakulása szempontjából viszonyítási alapnak tekinteni.

Ismételten hangsúlyoznunk kell ugyan, hogy adatfelvételünk nem terjedt ki a magyar felsőoktatás egészére, és egyes régebbi évfolyamok személyi anyagának időközben történt selejtezése miatt, a mintába került intézmények közül sem sikerült mindegyikről a vizsgált időszak egészére vonatkozó idősort összeállítanunk. Ennek ellenére adataink alapján igen nagy valószínűséggel állítható, hogy a fizikai foglalkozású szülők gyermekei felsőoktatási arányának 1962 után bekövetkezett radikális csökkenéséről kialakult és gyakran hangoztatott nézet egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Abban az esetben pedig, ha a társadalom szerkezetében lezajlott változásokat is figyelembe vesszük, kérdéses, hogy jogos-e 1962 után egyáltalán visszaesésről beszélni.

Az adatok ugyanakkor a különböző társadalmi csoportokból származó gyerekek felsőoktatásba kerülési esélye között változatlanul meglévő igen nagy egyenlőtlenségekre is felhívják a figyelmet. Úgy tűnik, hogy az ötvenes évek „legmerészebb vágyak valóra váltását” célzó „határozatait” és „utasításait”, illetve a későbbi periódus időnként meglehetősen talányosan fogalmazó „elvárásait” nem bizonyultak nagyon eredményesnek ezen esélyegyenlőtlenségek csökkentése terén. Ráadásul az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy fizikai dolgozók gyermekei felsőoktatáson belüli arányának stabilizálódása a felsőoktatási rendszer alacsonyabb státusú főiskolákra, és magasabb társadalmi összetételű egyetemekre történt „megkettőződésével” járt együtt.

A hallgatók társadalmi összetétel szerinti megoszlásának részletesebb vizsgálata alapján pedig olyan kép bontakozott ki, hogy a központilag mindig igen erősen kontrollált „fizikai arány” viszonylagos állandóságai mögött, nagyon jelentős eltolódások mentek végbe a „fizikai” és „egyéb” kategóriákon belül. A szellemiek körében az egyetemeken és a magasabb presztízsű főiskolákon erősen megnőtt az értelmiségiek, és - különösen - a vezető állásúak gyermekeinek aránya, a fizikaiak kategóriáján belül pedig a szakmunkások gyermekeinek aránya emelkedett meg, míg a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású szülők gyermekei egyre kisebb arányban jutnak be a magasabb presztízsű felsőoktatási intézményekbe.

Rátérve most a felnőttoktatásban résztvevő hallgatók társadalmi összetétele időbeni változásainak elemzésére, mindenekelőtt azt a korábbi megállapításunkat kell megismételnünk, hogy - mint a hallgatók átlagéletkorának csökkenése mutatja - az esti és levelező tagozatos képzés fokozatosan elveszteni látszik felnőttoktatási jellegét. A nappali, illetve az esti és nappali tagozatok társadalmi összetételének növekvő eltérése, az utóbbi tagozatok társadalmi státusának 60-as évek elején felgyorsult csökkenése arra utal, hogy a felnőttoktatás fokozatosan az iskolarendszeren keresztül történő felemelkedés „cselédlepcsőjévé” vált. Időközben azonban maga is differenciálódott.

A levelező tagozat intergenerációs értelemben ma is mobilitási csatornaként funkcionál. Erre utal, hogy e tagozat hallgatói között ma is viszonylag magas a munkás- és parasztszármazásúak aránya. Ugyanakkor intragenerációs értelemben inkább arról beszélhetünk, hogy e formában szerzi meg a hierarchiában való előrejutást lehetővé tévő, vagy azt utólag legitimáló képesítést a viszonylag alacsonyról induló, de fiatalon gyors karriert befutó értelmiségiek tekintélyes része. Erre utal, hogy a levelező tagozatosok között - az ilyen beosztásban lévők arányának korábbi időszakokhoz viszonyított jelentős csökkenése ellenére - még mindig magasabb a vezető pozícióban lévők aránya, mint az esti tagozatok korában.

Ezzel szemben az esti tagozat intergenerációs értelemben fokozatosan a felnőttoktatás elitágává nőtt ki magát. Ez - mint már említettük - részben azzal magyarázható, hogy míg levelező tagozatot vidékről is el lehet végezni, az esti tagozatos oktatási forma szinte megköveteli, hogy a hallgató tanulmányai végzésének helyén lakjon. Az ily módon érvényesülő területi hátrányokat azonban az oktatási rendszer egyebek mellett azzal a sajátos megoldással fokozza fel, hogy esti tagozatos képzés a levelező tagozat esetében megfigyelhetőnél jóval nagyobb arányban indul be viszonylag magas státusú intézmények magas presztízsű szakjain és Budapesten. Adataink alapján úgy tűnik, hogy az általunk vizsgált időszak végére már az esti tagozatos képzésnek sokkal inkább „státushelyreállító”, mint „mobilitási” funkciója dominál.¹⁹ Erre utal, hogy az esti tagozatosok között jóval magasabb a vezető állásúak és értelmiségiek gyermekeinek aránya, mint levelező tagozaton. Ugyanakkor intragenerációs értelemben az esti tagozat társadalmi összetétele sokkal alacsonyabb a levelező tagozaténál; e tagozat hallgatói körében igen alacsony a vezető pozícióban lévők aránya. Számos jel mutat arra, hogy az esti tagozat fokozatosan a viszonylag kedvező társadalmi háttérből induló, de nem nagyon ambiciózus hallgatók felsőoktatási csatornájává válik.

ISKOLARENDSZER ES FELŐOKTATÁSI SZELEKCIÓ

Az iskolarendszerrel foglalkozó magyar szakirodalom legtöbbet vitatott kérdései közé tartozott, hogy milyen mértékben kell az iskolának nivelláló, illetve differenciáló feladatokat felvállalnia. A magunk részéről nem szándékozunk ebbe a nagyon régi és már nagyon régóta igen kevés eredménnyel kecsegtető, gyakran ideologikus felhangoktól sem mentes vitába belemenni. Evidenciának fogjuk fel, hogy az iskolarendszernek mind nivelláló, mind differenciáló feladatai vannak, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy a magyar iskolarendszer különböző fokozatai milyen mértékben töltnek be nivelláló, illetve differenciáló funkciót.

Mint ismeretes, a magyar iskolarendszerben az általános iskola - legalábbis a deklarált célok szerint - egyfajta egységes műveltséget, kiindulási bázist, az ismert nehézségek ellenére az otthonról hozott hátrányok bizonyos mértékű kiegyenlítését hivatott biztosítani minden tanulója számára. Még mindig a deklarált céloknál maradva, a magyar iskolarendszer középfokon válik szét közvetlen munkavállalásra, illetve felsőfokú továbbtanulásra felkészítő iskolatípusokra. Végül a felsőoktatás, amely a hallgatóknak csak egy töredékét iskolázza be, feladatát hatékonyan csak akkor láthatja el, ha a nivelláló funkciókat háttérbe szorítva, „szigorú, teljesítmények szerinti versenyt” érvényesít.

Az eddig elmondottakkal szemben, sajátos módon - és ez véleményünk szerint már önmagában is a kérdés meglehetősen előítéletes megközelítésére utal - „az iskolai differenciálásnak”, „a tehetségek kibontakoztatásának”, „az elitképzés szükségességének” kérdése Magyarországon eddig leggyakrabban az általános iskolai képzéssel kapcsolatban merült fel. Ez annál inkább meglepő, mert a témával foglalkozó kutatások a magyar általános iskolai rendszerről írva, szinte kivétel nélkül, igen kiterjedt szelekciós mechanizmusokról és e szelekció erős társadalmi determináltságáról számolnak be. A nézeteltérések ma már elsősorban nem a társadalmi előnyöket iskolai előnyökké lefordító mechanizmusok léte vagy nemléte körül forognak, hanem inkább arról folynak, hogy ezek erősítése vagy gyengítése minősül inkább „kívánatosnak”, vagy „társadalmi érdeknek”.

A magyar oktatási rendszer szelekciós mechanizmusait az óvodák hierarchiájától és a különböző társadalmi háttérből általános iskolába érkező tanulók homogén streamekbe való sorolásától kezdve, a középfokú továbbtanulás hierarchikus rendszerén át, egészen a felsőfokú továbbtanulást eldöntő felvételik rendszeréig áttekintve,²⁰ a legutóbbi az egyetlen olyan szűrő mechanizmus, amelyből a hátrányos helyzetű csoportok nem fokozott hátránnyal kerülnek ki. Ez mindenekelőtt azért van így, mert a magyar oktatási rendszernek éppen a felsőoktatási felvételi az a pontja, ahová a központilag szervezett előnyprogramok és központi beavatkozások évek óta összpontosulnak. A felvételi adminisztratív úton történő befolyásolásának ténye (ha mértéke és mechanizmusa nem is) már évek óta, meglehetősen széles körben ismert. Mégis az a paradox helyzet áll fenn, hogy az iskolai differenciálás élharcosai

- miközben szigorú képességek és teljesítmények szerinti szelekciót követelnek az általános iskola alsó tagozatán, ahol a „képességek” és „teljesítmények” még bizonyíthatóan elsősorban indulási előnyök, illetve hátrányok függvényei a bizonyos esetekben meglepően megértőnek bizonyulnak a felvételi vizsgákon elért gyengébb teljesítményekkel szemben. Ilyenkor, vagy -mint a fizikai dolgozók gyermekeinek esetében - indulási hátrányokra, vagy

- mint az „érmesek” gyermekei esetében - a szülők érdemeire szoktak hivatkozni. Pedig a felvételi rendszer és a felsőoktatásba bekerülők társadalmi összetétele jellegzetes módon mindig talán a legtöbb vitát kavará, leginkább az érdeklődés homlokterében álló pontja volt a felsőoktatásnak, de valószínűleg nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy az egész magyar iskolarendszernek is. Felvételikor már annyira szembeütnöek az esélyek közötti különbségek, hogy szinte az egész vizsgált időszakban jórészt ide összpontosultak azok a tudatos beavatkozások, amelyek azt a célt igyekeztek szolgálni, hogy csökkentsék az iskolarendszeren keresztül érvényesülő, illetve az iskolarendszerben jelentkező társadalmi hátrányok hatásait. Ez mindenekelőtt a „jövő értelmisége megfelelő társadalmi összetételének biztosítását”, „munkás- és parasztfiatalok egyetemre áramlásának elősegítését” jelentette.

Már a felvételi vizsgáknak 1948-ban történt bevezetése is nem utolsó sorban ezt a célt szolgálta. Az sem lehet véletlen, hogy ez az intézkedés időben csaknem egybeesik a szakértetségis tanfolyamok életre hívásával. Egy később még időről-időre visszatérő problémának korai jelentkezésével van itt dolgunk: hiába szabályozzák adminisztratív módon az egyetemi felvételiket, ha a munkás- és paraszt származású fiatalok már a középfokú oktatásban is olyan nagy hátrányban vannak, hogy lehetetlen azt adminisztratív eszközökkel tartósan ellensúlyozni.

Mint mondtuk, az ötvenes években (pontosabban 1962-ig) az egyetemi hallgatók származás szerinti összetételét adminisztratív úton, kötelezően betartandó kontingensekkel igyekeztek befolyásolni. Ez az eljárás a hatvanas évek elejére már tarthatatlanná vált, és mivel az iskolarendszer alsóbb fokain nem működnek olyan hatékony mechanizmusok, melyek a hátrányokat lényegesen csökkentenék, vagy legalább a hátrányok további növekedését meggátolhatnák, mint korábbi táblázatunkból láthatjuk, a fizikai foglalkozásúak gyermekeinek felsőoktatási aránya egy darabig csökkenő tendenciát mutatott. Részben ennek elkendőzését szolgálta a felsőoktatás egyetemekre és főiskolákra történt megkettőzése, ami lényegében ugyanakkor zajlott le. A hatvanas évek második felétől kezdve pedig a fizikai dolgozók gyerekei számára szervezett egyetemi előkészítő tanfolyamokkal kísérelték meg a hátrányok csökkentését. Azonban ezek a tanfolyamok önmagukban természetesen nem sokat módosítottak az iskolarendszer által létrehozott, illetve leképezett esélyegyenlőtlenségek felvételi időpontjára felhalmozódó rendszerén. Egyéb,

ezen egyenlőtlenség-rendszert alapvetően meghatározó tényezők számottevő reformjának hiányában, továbbra is a felvételi eljárás korábrinál kevésbé drasztikus és jóval burkoltabb, de alapvetően továbbra is adminisztratív úton történő befolyásolása látszott a felsőoktatási intézmények megfelelően tartott származás szerinti összetétele biztosítása legcélszerűbb módjának.

Mivel a felvételi rendszer és a felvételhez szükséges pontok számításának módja azóta ismét megváltozott, 1980-as adatok alapján igyekeztünk illusztrálni a felvételi rendszer működését. Elsősorban azt fogjuk megvizsgálni, hogyan befolyásolja ez a szűrőmechanizmus a különböző társadalmi csoportok felsőoktatásba kerülési esélyeit. Mivel összehasonlító adatokkal csak a frissen érettségizettekre vonatkozóan rendelkezünk, a XVII. táblázatban ezeket az adatokat vesszük kicsit részletesebben szemügyre.

Mint látható, a döntő különbség nem a felvételin nyújtott teljesítményekben, illetve eredményekben van. Az érettségizők mintegy negyven százaléka jelentkezett felvételi vizsgára, de a gimnáziumokban érettségizettek több mint háromszor akkora arányban, mint a szakközépiskolások. Az is látható, hogy a társadalmi és az iskolarendszeren belüli hátrányok egymást erősítő hatást fejtenek ki. A szakközépiskolások kisebb arányban jelentkeznek továbbtanulásra, mint a gimnazisták, és mindkét iskolatípuson belül az átlagosnál jóval kisebb arányban jelentkeznek a fizikai származásúak. Az érettségizők közül felvételre jelentkezők arányait tekintve, több mint négyszeres a különbség a két szélső értéket reprezentáló, szakközépiskolában érettségizett fizikai származású, és a gimnáziumban érettségizett nem fizikai származású tanulók csoportjai között (17,6% és 72%).

XVII. TÁBLA						
<i>Az 1980-ban érettségizettek és nappali tagozatra felvételizők adatai iskolatípusonként és származás szerint*</i>						
	Érettségizett	Jelentkezett	Felvett	Jelentkezett/ érettségizett (%)	Felvett/ jelentkezett (%)	Felvett/ érettségizett (%)
Gimnázium						
Fizikai	8923	5237	3053	58,7	58,3	34,2
Nem fizikai	10906	7856	4216	72,0	53,7	38,7
Összesen	19828	13093	7269	66,0	55,5	36,7
Szakközépiskola						
Fizikai	14790	2605	1498	17,6	57,5	10,1
Nem fizikai	7824	2310	1177	29,5	51,0	15,0
Összesen	22614	4915	2675	21,7	54,4	11,8
Összesen						
Fizikai	23713	7842	4551	33,1	58,0	19,2
Nem fizikai	18730	10166	5393	54,3	53,0	28,8
Összesen	42443	18008	9944	42,4	55,2	23,4

* Felvételi vizsgák 1980. Budapest, Művelődési Minisztérium, 1981. 154. old. alapján végzett számítások

Rendkívül figyelemre méltó viszont, hogy a felvételi vizsga eredményét tekintve már koránt sincs ilyen nagyságrendű különbség a felvételizők egyes csoportjai között, sőt az eddig tapasztalt tendenciák még meg is fordulnak. A gimnáziumból és a szakközépiskolából felvételizőknek lényegében azonos hányadát (55,5-54,5%) vették fel, viszont a fizikai származású jelentkezőknek összességükben is, de az azonos iskolatípusokban érettségiző, nem fizikai származású társaikhoz képest is valamelyest kedvezőbbek voltak az esélyei. Ez az egész iskolarendszerben az egyetlen olyan szelekciós mechanizmus, amely legalább a fő arányokban nem eredményez társadalmi jellegű szelekciót. Ezen mechanizmus végeredménye jól nyomon követhető a XVIII. táblázatból.

Mint korábban láttuk, a fizikai dolgozók gyermekei az átlagosnál jóval alacsonyabb arányban jutnak el az érettségiig, továbbá az átlagosnál lényegesen alacsonyabb arányban felvételiznek főiskolára vagy egyetemre. Azok azonban, akik a felvételiig eljutnak, már az átlagosnál sikeresebben vizsgáznak, valamivel kevesebb eredménytelen felvételi miatt elutasított van közöttük. A felvételi eljárásra vonatkozó rendelkezések azonban lehetővé teszik úgynevezett sikeres felvételizők helyhiány címén történő elutasítását is. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a

mindenképpen felvételt, illetve elutasítást jelentő határok közé eső viszonylag széles sávban, ahová mindig a felvételizők tekintélyes része esik, különböző szempontok mérlegelése alapján dönthető el, hogy ki az, akit felvesznek, és ki az, akit „helyhiány” címén elutasítanak. Úgy tűnik, hogy a felvételi rendszerbe történő adminisztratív beavatkozás ezen a ponton érvényesül a legerősebben. A helyhiány címén elutasítottak döntő többsége ugyanis a nem fizikai származásúak köréből kerül ki.

<i>XVIII. TÁBLA</i>					
<i>Az 1980-ban nappali tagozatra felvételizők megoszlása a felvételi eredmény és a jelentkező szüleinek foglalkozása szerint (%)</i>					
	Fizikai	Közvetlen termelésirányító	Egyéb	Összesen	N
Jelentkezett	42,0	9,3	48,7	100,0	28206
Felvett	43,7	9,5	46,8	100,0	14199
Helyhiány miatt elutasított	18,2	7,0	74,8	100,0	1608
Eredménytelen felvételi vizsga miatt elutasított	43,1	9,4	47,5	100,0	12399

Forrás: Felvételi vizsgák a felsőoktatási intézményekben, 1980. Budapest, Művelődési Minisztérium, Tudományszervezési és Informatikai Intézet, 1981. 91-93. oldalain található adatok, illetve az azok alapján végzett számítások.

Országos, reprezentatív adatokkal bemutatni természetesen csak a felvételi vizsgák adminisztratív úton történő befolyásolásának végeredményét tudjuk, mechanizmusát azonban nem. Ezért 1978-79-ben a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szakszeminaristák egy csoportjával együtt kutatást végeztünk, amelynek célja az egyetemi felvételen jelentkező társadalmi egyenlőtlenségek megragadása volt. E kutatás²¹ során rekonstruálható volt a felvételizők bekerülési esélyeinek adminisztratív módon való befolyásolása is (lásd XIX. tábla).

* = aktív, nyugdíjas, sorolhatatlan, adathiány

A fizikai dolgozók gyermekeinek felvettek közötti „kívánatos arányát” persze nem központi utasításként, inkább csak felsőbb „elvárásként” jelezték az egyetem felé. Ezután - a felvételi eredmények megoszlásából és a felvételizők

társadalmi összetételéből „visszaszámolva” - a következőképpen jártak el: „Aki legalább 18,5 pontot elért, ezzel gyakorlatilag biztosította felvételét az egyetemre. A 18,5 és 15,5 pont közötti eredménycsoportban a felvételi keret

<i>XIX. TÁBLA</i>				
<i>Az 1978-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre jelentkezők bekerülési esélyei az apa társadalmi-foglalkozási csoportja szerint adott csoportból jelentkező=100%)²²</i>				
	Jelentkező	Megfelelt	Felvett	
			csak MKKE	MKKE+ főiskola
Vezető állású	175	49,7	46,9	66,3
Értelmiségi	145	46,9	42,8	55,2
Egyéb szellemi	87	42,5	35,6	51,7
Szellemi összesen	407	47,2	43,0	59,2
Közvetlen termelésirányító	44	29,5	29,5	43,2
Szakt munkás	170	44,1	44,1	65,3
Betanított munkás	32	43,7	43,7	50,0
Segéd munkás	16	68,7	68,7	87,5
Mezőgazdasági fizikai	18	66,7	66,7	88,9
Fizikai összesen	236	47,6	47,6	65,2
Egyéb*	140	42,9	40,7	51,4
<i>Mindösszesen</i>	<i>827</i>	<i>54,6</i>	<i>43,2</i>	<i>58,8</i>

száma betöltéséig a bizottságnak válogatási lehetősége volt. Adataink szerint ebben az eredménycsoportban minden

fizikai származású jelentkezőt felvettek az egyetemre, a »válogatás« a szellemi származásúak csoportját érintette. A 15,5 és 18,5 pont között teljesítő csoportban a vezető állásúak gyermekeinek 86, az értelmiségiek gyermekeinek 82,5, az egyéb szellemi foglalkozásúak gyermekeinek 75 százalékát vették fel az egyetemre. A többiek helyhiány miatt elutasították vagy főiskolára irányították.”²³ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy míg a szellemi foglalkozású szülők gyermekeit 16,9 ponttal, a fizikaiakét 16,4, a közvetlen termelésirányítókét pedig 15,9 ponttal vették fel az egyetemre.

Meglepő, hogy egy öt évvel később, már a felvételi reform után, és egy másik, jóval alacsonyabb bejutási eséllyel kecsegtető egyetemen (a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Általános Orvosi Karára 1983-ban felvételizők körében) végzett vizsgálat²⁴ alapján mennyire hasonló kép rajzolódik ki a felvételi szelekciós mechanizmusáról. Ezek szerint a felvettek szociális össze-tétele elsősorban a jelentkezők társadalmi összetételétől, és sokkal kevésbé a felvételin nyújtott teljesítményektől függ.

A Közgazdasági Egyetemen végzett, már idézett vizsgálatunk adatainak alaposabb elemzése azonban azt bizonyította, hogy mindez — mint minden alapvető adminisztratív indítatású előnyprogram - elsősorban nem a hátrányos helyzetűek, hanem csak a preferált réteg "tetejének" előnyben részesítését jelenti.²⁵ A fenti intézkedések következtében döntően a városi, szakmunkás ' származású felvételizők kerültek előnybe, míg a leghátrányosabb helyzetűek esélyei nem sokat változtak, hiszen ők már a felvételiig is csak elenyésző arányban jutottak el. Akik viszont mégis eljutnak, általában igen kiváló kvalitásúak (óriási hátrányuk ellenére nem sokkal kevesebb pontot szereznek, mint a városi értelmiségiek gyerekei), így zömüket adminisztratív beavatkozás nélkül is felvennék. Nagy veszélye viszont az ilyen látványos korrekcióra törekvő intézkedéseknek, hogy hozzájárulnak az esélyegyenlőtlenségek lényegi okainak megoldását célzó intézkedések elodázásához, így végső kimenetelüket tekintve a leghátrányosabb helyzetű rétegek hátrányainak konzerválását "eredményezik".

Egy másik igen lényeges, a felsőoktatási intézmények, és ezen keresztül az értelmiség származás szerinti összetételét befolyásolni hivatott, viszonylag újkeletű - bár az ötvenes években is átmeneti megoldásnak szánt szakérettségis tanfolyamok eredményeinek ismeretében nem nagyon eredeti elgondoláson alapulnak minősíthető-akció, ahhoz a rendelethez kapcsolódik, amelyik lehetővé tette, hogy szakmunkásként dolgozó fiatalok - olyanok is, akik nem rendelkeztek érettségi bizonyítvánnyal - tanfolyam elvégzése után nappali tagozaton egyetemre kerülhessenek úgy, hogy tanulmányaik alatt munkahelyükön elért fizetésüket tovább kapják.

Az 1973-ban indult, és számottevő változtatásokkal ugyan, de még ma is folyó, az utóbbi időben meglevenedni látszó akció történetének, hatásainak részletes ismertetésére nincs módunk ezen a helyen. Annyit jegyzünk csak meg, hogy miközben igen nehezen viselhető terhet rótt a kedvezményezettekre is, valamint a munkahelyeken és az egyetemeken is számottevő konfliktusokat szült, a hátrányos helyzetű rétegek gyermekeinek egyetemre kerülési esélyeit - egyebektől eltekintve, már méretei miatt - sem tudta számottevően befolyásolni. Ez az akció valószínűleg arra szolgálhat újabb bizonyítékkul, hogy az iskolarendszer alsó- és középfokain működő, társadalmi előnyöket és hátrányokat konzerváló és felerősítő mechanizmusok hatásainak megváltoztatása a felvételi időpontjában már elkésett.

Mindez főként azzal magyarázható, hogy az iskolarendszer korábban vázolt szelekciós lépcsőin már olyan méretű különbségek halmozódtak fel, hogy a hátrányos helyzetű rétegekből már csak igen kevesen jutnak el az egyetemi felvételiig. Magán a felvételin ugyan hasonló arányokban jutnak keresztül, mint előnyösebb helyzetű társaik, ez azonban az alapvető tendencián - az alacsonyabb státusú és iskolázottságú társadalmi csoportok művelődési hátrányainak tovább öröklődésén, valamint a felsőoktatás igen alacsony és egyre alacsonyabb merítési arányán - nem sokat változtat. Az adatok részletes elemzése ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a felvételi rendszer adminisztratív úton történő befolyásolása csak látványos mutatók elérésére alkalmas, és igen valószínű, hogy hosszabb távon inkább a művelődési hátrányok felhalmozódását, mint azok leépülését eredményezi.

A felvételik adminisztratív módon történő befolyásolása azonban nem az egyetlen, és nem is biztos, hogy a leglényegesebb módja a felsőoktatási szelekció korlátozásának. A lemorzsolódást még mindig "termelési veszteségnek" tekintő szemléleten, és ebből adódó indokolatlanul alacsony lemorzsolódási arányokon túl, feltétlenül ebbe az irányba hat a felsőoktatás már említett, meglehetősen merev hierarchiája, ami alapján az egyes intézmények nem az oktatás színvonala, hanem aszerint rangsorolódnak, hogy az intézmény főiskolai vagy egyetemi rangú, illetve a fővárosban vagy máshol található meg. Nem kedvez "a hallgatók képességei maximális kibontakoztatásának", hogy a felsőoktatás hallgatóinak valamivel több, mint egyharmada munka mellett kényszerül "képességeit kibontakoztatni", de az sem, hogy a tanárok - részben anyagi okok, részben pedig még mindig valamiféle rosszul értelmezett politikai megbízhatóság szempontjai miatt - enyhén szólva általában nem tudományáguk legelismertebb személyiségei közül kerülnek ki. Gátolja az egyéni képességek kifejlesztését a szakosodás merev rendszere, valamint a kötelező órák magas aránya, továbbá az is, hogy utólagos pályakorrekcióra a nappali tagozatos oktatás keretei között szinte soha nincs mód.

E vázlatos, és korántsem teljes felsorolást nem a felsőoktatási szelekciót, vagy a felsőoktatáson belüli versenyt gátló tényezők részletes ismertetésének szántuk. Célunk csupán annak érzékeltetése volt, hogy - a magyar felsőoktatás korábbi időszakokra jellemző extenzív fejlesztése ezen következményeinek meghaladásával - milyen tág lehetőségei lehetnének a magyar felsőoktatás "teljesítményorientáltabb" irányba való elmozdításának. Ennek nyilvánvalóan

igen komoly korlátai vannak egy olyan társadalomban, amelynek - mindenekelőtt a központilag szervezett tevékenységek szférájában - legnagyobb problémája éppen a teljesítményorientáltság alacsony foka, illetve az ilyen irányban kísérletező reformtörekvések kibontakozásának nehézségei.

Mindezek ellenére azt gondoljuk azonban, hogy az iskolarendszernek „az intenzívbe hajló gazdaság által támasztott növekvő követelményeknek való megfeleltetését” nem feltétlenül 6-10 éves gyermekeknek meglehetősen formális versenyztetése, és a versenyből kihulló hátrányos helyzetűek kisegítő iskolákba történő áttelepítése esetében kellene a legkövetkezetesebben érvényesíteni, hanem később, a közép- és különösen a felsőoktatásban, ahol ennek már valóban értelme lehet. A túl korai szelekció valójában nem a teljesítmények szerinti differenciálást, hanem az előnyös, illetve hátrányos helyzetek továbbörökítését szolgálja, és nagymértékben felelős a felsőoktatás teljesítményorientáltságának hiányáért is.

JEGYZETEK

13 Statisztikai Osztályösszesítő az általános iskolák részére. 1952-53 iskolai év. Utasítás a „Statisztikai Osztályösszesítő” kitöltéséhez. Köznevelési Minisztérium Statisztikai Osztály. Eng. sz. : 202-0355/1952. K. M.

14 Általános szempontok a középiskolai tanulók és az egyetemi (főiskolai) hallgatók származásának megállapítására vonatkozóan (0173/1. /a/1/1953. IX. 24.) „Egyházi személyek” - utólag, tintával - „X”-ből „Egyéb”-be átnyilazva. „X”-nél - szintén utólag, tintával - „Esetleg egyházi személyek”.

15 „Az 1955/56 tanévi felvételik során a munkás-paraszt származású hallgatók minden eddiginél magasabb... arányát biztosították, de ezt az arányt - mint az OM 1956. február 3-i előterjesztése megállapította - »fokozott agitáció ellenére is csak úgy értük el, hogy nagyszámú gyenge képességű tanulót - köztük 200 olyan is, akik a felvételi vizsgán nem érték el a tudás megkívánt minimumát - felvettünk»; ugyanakkor a kitüntetően és jelesen érettségizett értelmiségi származásúak 48,9%-a nem nyert felvételt” (Ladányi Andor: i.m. III. rész, 144. old.)

16 A felsőoktatási intézményekbe való jelentkezés és felvétel lebonyolításának rendje az 1985. évben. Művelődésügyi Minisztérium. 7. számú melléklet: A szülők foglalkozása megállapításának irányelvei.

17 A társadalmi mobilitás történeti tendenciáiról lásd: Statisztikai időszaki közlemények 343. kötet. Budapest, KSH, 1975); valamint Andorka Rudolf: Mobilitás és társadalmi struktúra. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983.

18 Ladányi Andor: i.m. II. rész, 78. old.

19 A felnőttoktatás e két funkciójának megkülönböztetéséről és egymáshoz viszonyított arányának időbeni eltolódásáról lásd Huszár Tibor - Léderer Pál: Az értelmiség rekrutációja és funkciói. In: Társadalmi struktúránk fejlődése II. Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1979.; és Kolosi Tamás - Róbert Péter: Esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. Magyar Tudomány, 1985. 3. szám.

20 Bővebben írtunk erről Csanádi Gáborral közösen készült két tanulmányunkban. Csanádi Gábor - Ladányi János: Schulsystem und Gesellschaftsstruktur in Ungarn. Österreichische Zeitschrift für Soziologie, 1984/3.; és Csanádi Gábor - Ladányi János: Szelekció az iskolában. Szakszervezeti Szemle, 1985. 4. szám.

21 A kutatás ide kapcsolódó részletét Elekes Zsuzsa és Pázmándi Györgyi írta meg diplomamunkának. Ennek átdolgozott változata később folyóiratcikként is megjelent. (Elekes Zsuzsa - Pázmándi Györgyi: Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételin. Medvetánc, 1981. 2-3. sz.)

22 i. m. :90. old.

23 i. m. : 89. old.

24 Császi Lajos: Felsőoktatás és szelekció. Valóság, 1985. 5. szám.

25 Erről számol be egy, a már említett szakszemináriumi vizsgálatsorozat keretében készült kiváló szakdolgozat. Antal László: Szakmunkások az egyetemeken. Egyetemi szakdolgozat. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1980. (Kézirat)

FÉNYES HAJNALKA—VERDES EMESE

DÖNTÉS PREFERÁLÁSSAL

FELVÉTELI VIZSGÁK A FELSŐOKTATÁSBAN 1967 ÉS 1989 KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON

Ezúttal köszönöm (F. H.) kurzusvezetőmnek, Bertalan Lászlónak, hogy felhívta figyelmemet az elemzett adatbázisra. Köszönettel tartozom kurzustársaimnak is (elsősorban Fogarassy Gabriellának., Szolnoki Juditnak, valamint Tóth Lászlónak), akikkel közösen több tudományos diákköri dolgozatot is írtunk ebben a témában. Végül, de nem utolsósorban köszönöm Róbert Péternek, az e témában jelenleg készülő PhD-értekezésem témavezetőjének hasznos tanácsait és segítségét.

BEVEZETÉS

A felsőoktatásig több szelekciós lépcsőn vezet az út. Mind a felvételizőknek, mind a felvételiztetőknek többször kell dönteniük, és a döntéseket több tényező befolyásolja. Egyik ilyen döntési pont például az általános iskola elvégzése, egy másik választóvonal az érettségi megszerzése. Az érettségit közvetlenül követő szelekció azonban több részre bontható: egyrészt különbségek vannak a diákok egyes csoportjainak továbbtanulási hajlandóságában, másrészt eltérések lehetnek a felvételi vizsgaeredményeikben, illetve érdekérvényesítő képességükben a felvételi vizsga során, emellett a felvételiztetők érvényesítenek egy sajátos preferálási rendszert, amely szintén módosítja a továbbtanulási arányokat. Egyes magyarországi mobilitás-vizsgálatok (Andorka-Simkus 1983; Róbert 1991), hasonlóan az amerikai Mare-hoz többek közt e hatások eredőjét vizsgálták a származás különböző dimenziói mentén (a felsőfokú végzettség esélyét nézték meg, feltéve, hogy valaki megszerezte az érettségit), illetve egyes kutatók (Szelényi-Aschaffenburg 1993) külön vizsgálták a továbbtanulás során a lemorzsolódás hatását, illetve a továbbtanulás esélyét.

PhD értekezésemben - a mobilitásvizsgálatokkal szemben - az érettségit követő szelekció két aspektusát külön vizsgálom 1967 és 1989 között (F. H.). Elemzem egyrészt a diákok egyes csoportjai eltérő továbbtanulási hajlandóságát, illetve megvizsgálom a felvételi vizsga során történő szelekciót. Ebben a dolgozatban ez utóbbi vizsgálat eredményeinek bemutatására került sor. A vizsgálat előnye, hogy teljes körű adatokkal dolgoztunk (nem kellett tekintettel lenni a mintavételből fakadó bizonytalanságra, bár a szignifikancia mérése némileg nehezebbé vált), illetve hogy a Kádár-korszak második feléről rendelkezésünkre álltak az adatok, így hasonlóan a mobilitáskutatásokhoz, időbeli hatásokat is ellenőrizni tudtunk. (Az elemzés a konsolidált szocializmus idejére vonatkozik, amikor már nem volt olyan erős a felsőoktatás expanziója, mint az ötvenes években, de azért ekkor is megfigyelhető a felsőoktatási férőhelyek folyamatos bővülése a nappali tagozaton.)

A dolgozat az iskolai szelekciós folyamat szinte egyetlen¹ olyan területét vizsgálja, ahol 1967 és 1989 között az általános tendenciával ellentétes folyamat zajlott le: a munkásszármazásúakat támogatták a felvételi vizsgák során. (Hipotéziseink szerint a nemek szerint is lehet ilyen összefüggés.) A központi beavatkozások jó része is ide összpontosult. Az elemzés célja a felsőoktatás-politikán belül e központi beavatkozások hatásának vizsgálata a 1968-as gazdasági reform, illetve egyéb politikai és gazdasági változások függvényében, egészen a rendszerváltásig. Vitakérdés marad azonban az, hogy a beavatkozások eredményessége mennyiben ismerhető el, ha azt a megelőző szelekciós lépcsők eredményéhez², illetve a felsőoktatásba történő eltérő jelentkezés³ hajlandóságához viszonyítjuk.

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS ISKOLARENDSZER

A hazai kutatások eredményei az egyenlőtlenségek és az iskolarendszer összefüggéséről megoszlanak abban, hogy a szocializmus éveiben összességében csökkentek az egyenlőtlenségek vagy sem. De a probléma ennél összetettebb, hiszen már Sorokin 1927-ben írt könyvében (1993) feltette a kérdést, hogy vajon az iparosodással megfigyelhető-e a vertikális mobilitás folyamatos növekedése, illetve hogy a demokratikus, vagy a tekintélyuralmi rendszerekre jellemző-e inkább. Sorokin egy történeti áttekintés után arra jutott, hogy a vertikális mobilitás tendencia nélkül ingadozott a legtöbb országban, és ugyan elismeri, hogy a demokratikus társadalmak gyakran mobilabbak, mint a tekintélyuralmiak, de szerinte e szabály nem általános, s számos kivétel akad.

Bourdieu (1977) az egyenlőtlenségek újratemelődését fogalmazza meg az iskolázottságban, illetve az ennél átfogóbb jelentésű úgynevezett "kulturális tőkében" a modern demokratikus országokban. A kulturális tőkét a társadalomban elfoglalt státusz legfontosabb összetevőjének tartja. Műveiben kifejti, hogy a hátrányos helyzet nem genetikai adottság és a központi beavatkozások elősegíthetik a hátrányos helyzetű rétegek mobilitását.

Ezt egészíti ki Treiman (1970) egy, az USA-ra vonatkozó empirikus elemzésében. Kimutatja, hogy az idő

előrehaladtával a saját iskolai végzettség szerepe nő az elért foglalkozás presztízsére a származás hatásához képest, azaz tulajdonképpen a származás csak az elért iskolai végzettségen keresztül van hatással az elért státusra. (Ez Treiman iparosodási tétele.) Ez egyben azt is jelenti, hogy elemzésünkben, amikor a származás és a továbbtanulási esély összefüggését vizsgáljuk, ezzel az elért státust (illetve mobilitást) is jórészt előre jelezzük.

Boudon (1974) modelljei alapján azonban tudjuk, hogy az elért státusban, még azonos iskolai végzettség esetén is nagy különbségek lehetnek az eltérő származású rétegeket tekintve. Műveiben az egyenlőtlenségek újratermelődését mutatja ki a választott iskola minőségében, a megszerzett diploma értékében, illetve a foglalkozási hierarchiában később elfoglalt hely szerint. Tehát Boudon szerint, még ha az egyenlőtlenségek csökkennek is az iskolai végzettségben egy adott országban, a hátrányos helyzet megjelenik az elért státusban, azaz az egyenlőtlenségek egy szinttel feljebb tolnak.

Az egyenlőtlenségek újratermelődését mutatja ki az USA-ban Mare (1981) is egy 1973-as mobilitásvizsgálat segítségével. Elemzési módszerének újdonsága, hogy nemcsak az elért legmagasabb iskolai végzettséget, hanem az egyes iskolázottsági szintek elérésének feltételes valószínűségeit is vizsgálja különféle társadalmi háttérváltozók függvényében. Eredményei szerint a szociális háttér hatása az elért legmagasabb iskolai végzettségre összességében stabil, illetve felsőfokú végzettséget tekintve inkább növekvő kohorszról kohorszra a XX. századi USA társadalmában. Mindez két hatás eredője: egyrészt a legmagasabb iskolai végzettség növekedett az USA társadalmában a második világháború után, ami az egyenlőtlenségek csökkenése irányába hatott, másrészt a középiskolai osztályzatok eltérései, illetve a hátrányos helyzetűek magasabb lemorzsolódási aránya miatt nőtt az egyenlőtlenség. Ráadásul az egyenlőtlenség főleg a felsőbb iskolázottsági szinteken jelent meg, tehát tulajdonképpen az egyenlőtlenségek egy alsóbb szintről egy felsőbb szintre tolódtak. Meglepő az is, hogy egyes, Angliára vonatkozó kutatások eredményei - ahol az iskolarendszer az amerikaiétól igencsak eltér - szintén hasonlóak voltak (Treiman-Terrell 1975), és az egyenlőtlenségek újratermelődését mutatták ki.

Di Maggio (1982) USA-ra vonatkozó empirikus eredményei nem bizonyítják egyértelműen a Bourdieu-i kulturális tőke reprodukciós modelljét, illetve az eltérő neműekre különböző eredményeket kapott. Kimutatta, hogy a kulturális tőke szoros kapcsolatban van a középiskolai eredményekkel, azonban a férfiak esetén a szülők iskolai végzettsége csak 30 százalékban jó mutatója a kulturális tőke átadásának (kulturális mobilitási modell teljesülése), a nőknél a szülők iskolai végzettsége 60 százalékban jó mutatója a kulturális tőke átadásának (kulturális reprodukciós modell teljesülése). Megállapítható az is, hogy a kulturális tőke hatása az életkorral csökken, és általában igaz, hogy a nők kulturális tőkájének szintje magasabb, mint a férfiaké.

Számos hazai kutatás eredménye igazolni látszik az egyenlőtlenségek újratermelődésének megvalósulását a szocializmusban is. A hetvenes években folyó első mobilitás-tanulmányok (Ferge 1980; Gazsó 1971) a Bourdieu-i elmélet megvalósulását látják a hazai iskolarendszerben, és az egyenlőtlenségek fennmaradásáról, sőt növekedéséről tanúskodnak. Ferge empirikus vizsgálatában a társadalmi réteghelyzet (a munkajelleg-csoportban elfoglalt hely) szoros kapcsolatát mutatja ki az iskolai végzettséggel és az iskolában elért eredményekkel, illetve összefüggést mutat ki a származás és az iskolai eredmények között. Gazsó egy 1970-es mintában kimutatta, hogy a gazdasági helyzet (egy főre eső jövedelem) hatása nem túl erős a továbbtanulásra, míg a szülők iskolai végzettsége és az iskolai eredmények, illetve továbbtanulás között szoros a kapcsolat. Összességében Ferge és Gazsó szerint a szocialista iskolarendszer fokozta az egyenlőtlenségeket a vizsgált időszakban Magyarországon.

Ezen eredményekkel szemben igazán újszerű megközelítés és kutatási eredmény volt Andorka és Simkus (1983) tanulmánya, ahol az egyes iskolai végzettségek elérésének feltételes valószínűségeit vizsgálva arra a megállapításra jutottak, hogy az egyenlőtlenségek valójában 1945 óta, a nyolc osztályos elemi kötelezővé tételével összességében csökkentek Magyarországon. (E szerint igaza volt Sorokinnak akkor, amikor azt állította, hogy a vertikális mobilitás alakulásában nincs olyan tendencia, hogy a fejlett demokráciák magasabb mobilitási mutatókkal rendelkezzenek, mint a diktatúrák.) Róbert (1991) későbbi kohorszok vizsgálatával megerősítette az Andorka és Simkus által kapott eredményeket.

Szelényi és Aschaffenburg (1993) cikkükben megpróbálnak szembeszállni az Andorka és Simkus által kapott eredményekkel, hangsúlyozva egyrészt, hogy az iskolázottsági szint emelkedése és az egyenlőtlenségek csökkenése már korábban, 1945 előtt megkezdődött, másrészt hogy a felvételi vizsgákon jelen levő nagy korrupció (protekció, kenőpénz) jórészt aláásta a központi beavatkozások és az oktatási rendszer demokratizálódásának hatását. Eredményeik szerint az egyenlőtlenségek az iskolai végzettségben valamelyest csökkentek a férfiak körében, a nőknél azonban míg az apa foglalkozásának hatása csökkent az elért legmagasabb iskolai végzettségre, az apa iskolai végzettségének hatása (a kulturális tőke szerepe) nőtt, így összességében az egyenlőtlenségek nem csökkentek. Az egyes iskolázottsági szintek elérésének esélyét vizsgálva pedig arra jutnak - szemben Róbert, illetve Andorka és Simkus eredményeivel -, hogy mind a nők, mind a férfiak körében még kissé nőtt is az egyenlőtlenség. (Eredményeik eltérése feltehetőleg a kutatás egyes részleteinek különbségéből fakad.)

Molnár (1989) egy 1964-es és egy 1971-es minta összevetésével az egyenlőtlenségek fennmaradását, illetve a kulturális tőke növekvő szerepét hangsúlyozza az elért társadalmi státusra. A középiskolai eredményeket igen erősen befolyásolja a kulturális tőke, ami aztán hatással van a továbbtanulási szándékra. A szülő iskolai végzettségének

primer hatása erősebb a továbbtanulásra, mint a középiskolai eredményeké, de a két tényező kölcsönhatásba is lép, és ezen keresztül is befolyásolja a továbbtanulási hajlandóságot. A kedvező tanulmányi eredmény összekapcsolódva a szülő alacsony iskolai végzettségével, illetve a rossz tanulmányi eredmény és a magas iskolai végzettségű szülők hatása kompenzáló jellegű a továbbtanulási hajlandóság szempontjából. Hasonlóan Boudon franciaországi megfigyeléseihez, Molnár szerint a hátrányos helyzet leküzdése csak látszólagos a magyar társadalomban. Akik jó tanulmányi eredményeket érnek el és alacsony társadalmi háttérrel rendelkeznek azok továbbtanulási hajlandósága magas, illetve 70 százalékkukat fel is veszik, de társadalmi hátrányukat összességében nem tudják leküzdeni. Az egyenlőtlenség fennmarad a felsőfokú iskola típusa (főiskola vagy egyetem), illetve a választott szak és a betöltött foglalkozás presztízse szerint.

A MAGYAR FELVÉTELI VIZSGARENDSZER EGYES RÉSZMINTÁK TÜKRÉBEN

Majdnem minden felsőoktatási rendszerben találkozhatunk a belépéskori szelekció valamilyen formájával. Vannak azonban olyan rendszerek, ahol a középiskola típusa szabja meg a felsőoktatási intézményekbe való bejutást, ekkor tehát a szelekció egy korábbi időpontra - az általános iskola elvégzése idejére - tolódik. Más rendszerekben, ahol a felvétel esetleg teljesen nyitott, a tényleges szelekcióra az első év elvégzése során kerül sor.

A felvételi szelekció létrejöhet a teljesítmény (a felvételi vizsgán való megfelelés szerinti bejutás) elve alapján, szociális, vagy politikai szempontok (származás) szerint, nemek szerint, valamint egyéb szempontok alapján (protekción diákok kiválasztása stb.).

A magyar felvételi rendszerben létezett az érettségit közvetlenül követő szelekció a XX. század második felében. 1948-ban bevezették a felvételi vizsgát, ami a legtöbb esetben egy szóbeli és egy írásbeli részből állt, illetve a vizsga eredményébe egyenlő súllyal beszámították a középiskolában nyújtott teljesítmény is. A középiskolai eredményt 1974-ig az érettségi eredményével mérték, míg később a felvételi vizsgatárgyakban nyújtott teljesítmény, majdpedig egyes tantárgyaknak a harmad- és negyedévben elért eredményei alapján határozták meg a hozott pontszámot. A felvételi vizsgák során szigorú keretszámrendszerrel szabályozzák a felvehető diákok számát, így a szelekcióra a felvételi vizsga során, nem pedig a továbbtanulás éveiben kerül sor (alacsony a lemorzsolódás). Az oktatás ingyenes, tehát a szülő jövedelmi helyzete nem befolyásolja közvetlenül a tehetséges diákok továbbtanulását. A felvételi vizsgákon a teljesítmény szempontja mellett megjelent a származás szerinti preferálás rendszere, kezdetben kvótarendszer (1948-1962-ig), majd később egyéb adminisztratív eszközök formájában. (Itt jegyzem meg, hogy a munkásszármazásuk preferálása a hatvanas években már főleg szociális szempontból történt, szemben a korábbi évekkel, ahol az ok inkább politikai volt.) A felvételi pontszámban nem jelenik meg formálisan a származás, illetve a szülők egyéb politikai érdemei: kitüntetések stb. (szemben pl. a lengyelországi rendszerrel). Itt csupán rejtve, a felvételiztetők saját megítélésére van bízva ezen előnyök figyelembevétele a szóbeli felvételi pontszámban, illetve a felvételi döntés meghozatalakor. Többek közt ezen okok miatt is, a felvételi vizsgákon igen nagy a korrupció (Szabó 1987).

Ladányi János (1994) a közgazdasági, illetve műszaki egyetemeken és főiskolákon az első évre felvettek 10 százalékanak személyi adatait vizsgálva elemzi a felsőoktatásban tanulók társadalmi összetételét 1945 és 1976 között. Könyvében megvizsgálja az esti és a levelező oktatás szerepét, illetve a felsőoktatásnak a főiskolák bevezetése miatti megkettőződésének hatását a hallgatók társadalmi összetételére. Emellett vizsgálja az egyes rétegek lemorzsolódási arányait is. Eredményei szerint a munkásszármazásuk aránya magasabb a vidéki városokból és községekből jött diákok között (hátrányuk fokozott), illetve magasabb a főiskolák és a levelező tagozat hallgatói között. (Az esti tagozatosok főleg budapestiek, így társadalmi összetételük inkább hasonlít a nappali, mint a levelező tagozathoz.) A továbbtanulás éve során történő lemorzsolódás, eredményei szerint nem módosította számottevően a hallgatók társadalmi összetételét.

Egyes, Ladányi kutatásához kapcsolódó, kisebb mintákon végzett elemzések (Elekes-Pázmándi 1981; Antal 1980) megpróbálták rekonstruálni a felvételi döntési mechanizmust egy, a közgazdasági egyetem nappali tagozatán 1978-ban végzett vizsgálat keretében. Eredményeik szerint két felvételi ponthatár létezett, az egyik egy abszolút mérce, azaz ilyen ponthatár felett mindenki bekerült, a másik egy relatív mérték, e felett a fizikai szülők gyermekei mind bekerültek, míg a szellemiek gyerekeinek csak 80 százaléka. (A többiek helyhiány miatt elutasították.) Emellett vizsgálták a fellebbezések gyakoriságát és eredményességét a különböző származású diákok körében. E szerint a vezető- és értelmiségi származásúak fellebbeznek a leggyakrabban, de közülük a legmagasabb a fellebbezések elutasításának az aránya is. Ha a felvettek megoszlását tekintjük Antal (1980) szerint kimutatható, hogy a munkásszármazású felvettek között főleg a szakmunkás szülők gyermekei, illetve a budapesti lakosok vannak többségben, tehát a leghátrányosabb helyzetű rétegek csak egészen kis arányban jelentek meg a felsőoktatásban.

Császi (1983) az orvostudományi egyetemen (SOTE-n) végzett vizsgálatot az elsőéves hallgatók körében. A felvettek kategóriát 3 csoportra osztotta. Az első csoportot alkotják azok, akiket automatikusan vettek fel egy adott ponthatár felett (ez egy mesterségesen kialakított ponthatár, amely eltér a munkás, illetve nem munkás-származásúak

esetében, a SOTE-n 1983-ban ez 96, illetve 108 pont volt). A nem automatikusan, de nem is fellebbezéssel felvettek alkotják a második csoportot. Ebben a körben a felvételi vizsgabizottság egyes jelentkezőket elutasított, illetve egyeseket felvett (a szempontokra később térünk ki). Az első csoport kiválasztásánál már érvényesítették a két fő szempont, a származás (illetve inkább a szociális helyzet) és a teljesítmény szerinti kiválasztást; ennek megfelelően a csoportban a vezető- illetve értelmiségi-, valamint a munkás- és parasztszármazásúak voltak többségben. A második csoportban a vezető- és értelmiségi-, illetve a közvetlen termelésirányító származásúak aránya magas. A felvételi pontszámokat vizsgálva Császi a két csoportban együttesen azt az eredményt kapta, hogy a beosztott értelmiségi származásúaknak a legnehezebb a bejutás, illetve jelentkezési arányukhoz képest egyedül ez a csoport jut be kisebb arányban az orvosi egyetemre. Végül a harmadik, a fellebbezők csoportjára jellemző, hogy itt a fizikai származásúak aránya igen alacsony. (E harmadik csoport jóval kisebb az első két csoporthoz képest, ezért jelentősége sem túl nagy.) Mindezekből Császi arra a következtetésre jut, hogy az előbbieken feltételezett származás és teljesítmény szerinti szelekció mellett jelen van egy harmadik típusú szelekció is, ezt nevezhetjük személyhez kötött előnyöknek. Ilyen előny pl. az érdem alapján, a társadalmi állás szerint, politikai magatartás szerint, rokonság alapján, barátság szerint, szívesség viszonzásaként, illetve korrupció segítségével történő bejutás a felsőoktatási intézményekbe. (Fontos, hogy ez utóbbi előnyöket elsősorban a nem munkásszármazásúak érvényesítették [Császi 1985: 60]. Erre még később, az elemzés során visszatérünk.) A magyar felvételi rendszerben jelen levő teljesítmény, illetve származás szerinti szelekció (vagy inkább szociális szempont érvényesítése) csupán a legjobbak és legrászorultabb, illetve a leggyengébb teljesítményűek kiválasztására alkalmas. A középmezőnyben nagy a bizonytalanság és elsősorban itt érvényesül a fent említett harmadik típusú szelektálás.

EMPIRIKUS ELEMZÉS: ADATOK ÉS VÁLTOZÓK

Ezen munka egy másod-adatelemzés a Felvételi vizsgák a felsőoktatási intézményekben (1967—1989) című kötetek adatai alapján. Ismereteink szerint ezen adatok részletes feldolgozására mind ez ideig nem került sor.

Az Országos Felsőoktatási Felvételi Iroda 1967-ben kezdte el publikálni az adatokat, de a kötet 1981 és 1982-ben nem jelent meg, így ez a két év hiányozni fog az empirikus elemzésből. Az adatokat a számunkra fontos részletezéssel (nem, származás és vizsgaeredmény szerinti megoszlás) a kötetek 1989-ig tartalmazták, így az elemzés időszaka a rendszerváltással véget ér.

Az elemzés előnye, hogy már meglévő adatokkal dolgozik, nem kellett költséges mintavételi eljárásokkal összegyűjteni a szükséges adatokat, viszont hátrány, hogy az egyes kategóriák tartalma esetleg változhatott az évek során. Ilyen kategória a munkás és nem munkásszármazású diákok megkülönböztetése. A rendelkezésre álló információk szerint a besorolás irányelvei 1967 és 1989 között az 1974/75-ös tanévben megváltoztak, amikor is 3 kategóriát képeztek, a fizikai és nem fizikai szülők mellett a közvetlen termelésirányító szülőket is megkülönböztették. (A foglalkozási besorolás konkrét irányelveit, azaz, hogy mely foglalkozások tartoztak a fizikai, illetve a közvetlen termelésirányító kategóriába, lásd Ladányi J. 1996: 50-51.) Én az elemzésben a közvetlen termelésirányítókat is munkásszármazásúnak tekintettem, ami nem okozott igazán nagy torzítást. (Érdemes ehhez megnézni a későbbiekben bemutatott 7. táblázatot, ahol szerepel a jelentkezők között a munkásszármazásúak aránya. Amint látható, a hetvenes évek közepén ezen új kategória bevezetésével nem változott drasztikusan a jelentkező munkásszármazásúak aránya, bár 2-3 százalékkal talán magasabb értékek szerepelnek, mint az előző években.) Felmerülhet az a torzító tényező is, hogy a szülő foglalkozásának közlése során esetleg néhány diák nem a tényleges foglalkozást írta be, aminek következtében kissé felülbecsültük a munkásszármazásúak arányát. Mindezen torzításokat figyelembe kell venni az eredmények értelmezése során.

Az adatok csak a nappali tagozatra jelentkező, illetve felvett hallgatókra állnak rendelkezésre, így az elemzésben az esti és levelező tagozatot nem vizsgáljuk. Ezzel azonban nem követünk el túl nagy torzítást, hiszen Kolosi és Róbert (1985) cikkükben az esti és a levelező oktatás szerepét elemezve arra jutottak, hogy ezen oktatási forma mobilitásban betöltött szerepe, főleg a fiatalabb generációkban nem túl jelentős, illetve a mobilitás elsősorban az ötvenes években lezajlott erőteljes strukturális mobilitási folyamathoz kapcsolódott az idősebb generációk esetén. Megfelelő adatok hiányában nem vizsgáljuk a továbbtanulás éve során történő lemorzsolódást sem, de ennek aránya, a nemzetközi összehasonlítások figyelembevételével is, Magyarországon igen alacsony, így ez sem okoz jelentős torzítást (Ladányi J. 1994: 265; Szelényi-Aschaffenburg 1993: 84).

Adatok hiányában nem tudtuk a felvételikben esetlegesen létező korrupció, illetve egyéb (lásd Császi 1985) tényezők hatását elkülöníteni a többi szelekciós tényezőtől (pl. feltételezhető, hogy mivel a nem munkásszármazásúak érdekérvényesítő képessége jobb, mint a munkásszármazásúaké, a származás szerinti valóságos preferálás mértéke nagyobb, mint a kimutatható összefüggés), valamint ebben a dolgozatban nem kerül sor a választott felsőoktatási intézmény, illetve a ténylegesen megvalósult továbbtanulás intézménytípusa, valamint a diákok származása és neme közti összefüggések vizsgálatára. (Boudon modelljeiből tudjuk, hogy az egyenlőtlenségek ezen a szinten is megjelennek a fejlett demokráciákban.)

Vizsgált változóink a felvétel (továbbiakban F, 1: felvett, 0: nem felvett), a nem (N, 1: férfi, 0: nő), a származás (SZ, 1: munkás- és 0: nem munkásszármazás, a továbbiakban MSZ: munkásszármazás, NMSZ: nem munkásszármazás³) és a felvételi vizsgaeredmény (VE). (Ez utóbbit az összes hozott, illetve szerzett pontok alapján határozták meg, két kategóriájára a 1: megfelelt, illetve a 0: nem megfelelt pályázó. A ponthatár egységes egy adott intézmény adott szakára jelentkező összes diákra. A megfelelt, de fel nem vett kategória azonos a helyhiány miatt elutasítottak kategóriájával. Aki pedig nem felelt meg, azt nem is vették fel.) Az idő változó bevonására annak bonyolult volta miatt nem került sor, az elemzéseket minden egyes évre elvégeztük.

Az elemzés előnye, hogy időbeli változásokat is vizsgálni tudtunk, mivel az adatok 21 évre rendelkezésre állnak, hátrány azonban a mobilitás-felmérésekhez képest, hogy a társadalmi háttér hatását csak egy dichotóm változó, a munkás-, illetve nem munkásszármazás segítségével tudtuk mérni. (Nem álltak rendelkezésre megfelelő bontásban az adatok a középiskola típusa, illetve a lakóhely változók esetén, így ezek hatását sem vizsgáltuk a felvételre.)

HIPOTÉZISEK ÉS MÓDSZEREK

HIPOTÉZISEK

Az első probléma az volt, hogy egy adott évben (továbbiakban AEV) létezik-e a nemek, illetve a származás szerinti szelekció a vizsgaeredmény (teljesítmény) hatása mellett a felvételi vizsgákon, második pedig az, hogy a teljes periódusban (továbbiakban TP) hogyan érvényesülnek ezek a hatások. Ennek megfelelően a hipotézisek a következők:

AEV-H1: Feltételezésünk szerint a periódus legtöbb évében a felvétel esélyét befolyásolja a vizsgaeredmény (AEV-H1/A) mellett a származás (AEV-H1/B) és a nem (AEV-H1/C) is, azaz a munkásszármazásúakat, illetve a férfiakat preferálták a felvételi vizsgákon.

AEV-H2: Elképzelhető azonban, hogy egyes években a nem, illetve a származás a vizsgaeredményen keresztül is befolyásolta a felvételt, méghozzá úgy, hogy a nők, illetve a nem munkásszármazásúak vizsgaeredménye jobb volt, és emiatt többen kerültek be az egyetemekre, illetve a főiskolákba. (A felvételikén feltehetőleg ezeket a hatásokat is megpróbálták ellensúlyozni.)

AEV-H3: Végül feltettük, hogy a periódus utolsó éveiben a felvételikén már csak a vizsgaeredmény számított.

TP-H1: A munkásszármazás preferálásának időbeli alakulását tekintve (TP-H1/A) feltételezhető, hogy preferálás összességében csökkent a vizsgált évek során, vannak azonban kisebb hullámok. Az ingadozás feltehetőleg összhangban van az oktatáspolitikai változásaival: az 1968-as reformmal enyhül a származás szerinti preferálás, 1972-ben a reformellenes intézkedésekkel újra extenzív fejlődés indul meg a munkásszármazás erőteljesebb preferálásával, míg végül a nyolcvanas évek második felében a származás hatása már elenyésző a vizsgaeredményhez képest. A férfiak előnyben részesítésének időbeli alakulását tekintve (TP-H1/B) feltételezhetjük, hogy mivel a jelentkező nők aránya kissé emelkedik a felsőoktatás nappali tagozatán (lásd később az empirikus elemzés első bekezdéseit), a férfiak preferálása még kissé növekszik is a vizsgált 21 év során.

MÓDSZEREK

Mivel minden általunk vizsgált változó (kivéve az időt) dichotóm volt, az egyes években fellépő hatások vizsgálatára először loglineáris, illetve logit modellek (részletesen lásd Füstös-Kovács 1989; Norusis 1990; Rudas 1982; Kolosi-Rudas 1988; Knoke-Burke 1980) segítségével került sor. A loglineáris modellek keretében a vizsgált négy változó kombinációiból képzett úgynevezett effektusok tesztelésére kerül sor. (Jelen esetben 1, 2, 3, illetve 4 dimenziós effektusok szerepelhetnek az egyes évekre vonatkozó modellekben.) Az SPSS programcsomag úgynevezett "backward" módszere egy telített (az összes 1, 2, 3 illetve 4 dimenziós effektust tartalmazó) modelltől indul ki. Ezután a modellek illeszkedését figyelembe véve, több lépésben mindig elhagyja az adott legmagasabb dimenziós effektust, és végül, a loglineáris elemzés eredményeként minden évre megadja a még illeszkedő úgynevezett "takarékos" modellt. (A takarékos modell minden évre a minimálisan szükséges effektusokat tartalmazza, e szerint tehát ha a megadottnál kevesebb effektust vennénk figyelembe egy adott évben, a modell már nem illeszkedne szignifikánsan az adatokra!) Vizsgálhatjuk még az adott évben szignifikáns effektusokra vonatkozó additív, illetve multiplikatív paramétereket is, de erre ebben a dolgozatban nem kerül sor. Helyette egy másik módszert, a logisztikus regressziós eljárást használtuk az egyes magyarázó változók hatásának vizsgálatára. Ennek oka az, hogy a loglineáris modell eredményei semmivel sem nyújtottak többet a felvételre ható tényezők vizsgálatához, mivel, ahogy azt az eredmények részénél látjuk majd, a takarékos modellek mindhárom magyarázó változó hatását kimutatják a felvételre az összes évben. (Ez utóbbi oka feltehetőleg a nagy mintaelemszám.⁴)

A logisztikus regressziós eljárás alkalmas kategoriális és nem kategoriális változók hatását is vizsgálni egy dichotóm függő változóra, ami esetünkben például a felvétel. Az eljárás során a felvétel esélyét becsljük a magyarázó

változók segítségével. A magyarázó változók alakulása, illetve a felvétel esélye (valószínűsége) közti összefüggés nem lineáris. A regressziós paraméterek becslésére egy matematikai programcsomag segítségével került sor. A programcsomag által számított EXP(B) a felvett/elutasított arány (úgynevezett odds-ok) átlagos változását mutatja egy adott magyarázó változó értékének egy egységgel való módosulása esetén, illetve a többi magyarázó változó adott értéke mellett. Nagysága kisebb mint egy, ha a magyarázó változó egy egységgel történő növekedése csökkenti pl. a felvétel esélyét, és nagyobb egynél, ha növeli azt. Az elemzésben elsősorban e mutató értékének alakulását vizsgáltuk. Fontos még a modellek illeszkedését mutató δ^* érték, mely értéke 0 és 1 közé esik, és minél kisebb annál jobb a modell illeszkedése. (Ennek részletes leírását lásd Rudas-Clogg-Lindsay 1994.)

A matematikai programcsomag által számolt EXP(B), illetve δ^* értékek számítási módjának lényege a következő: Megpróbáljuk a populációt két részre bontani, egy olyan részre, amely leírható egy adott modellel, és egy "maradék" részre úgy, hogy az első részben lévők száma maximális legyen (úgy választjuk ki a modell paramétereit). Ezek után a δ^* index azt mutatja meg, hogy a teljes populációnak mekkora része nem írható le a modellel. A δ^* ily módon szemléletesen mutatja a megfigyelések és a modell távolságát.

Mivel a számítási eljárás elég bonyolult, csak az egyes évekre írtunk fel logisztikus regressziós modelleket, azaz az idő változók bevonására nem került sor és így hasonlítottuk össze az egyes évekre kapott eredményeket. Mivel a hipotézisek között szerepelnek összetett utak is (pl. a nem és a származás vizsgaeredményen keresztül érvényesülő hatása), ezért az egyes évekre, valamint a periódus egészére logisztikus regressziós modellek láncolatát írtuk fel, amit az egyszerűség kedvéért a továbbiakban kváziútmodellnek nevezünk el. (A logisztikus regresszió esetén nem lineáris a kapcsolat a magyarázó változók és a függő változó között, így az itt kapott regressziós együtthatók nem teljesen azonosak az útegyütthatókkal.) Azonban mivel aki nem felelt meg a felvételi vizsgán, azt nem is vették fel, végül is a felvétel, mint függő változó modelljéből kihagytuk a vizsgaeredmény változót, melynek hatása aránytalanul nagy lett volna, illetve csak a megfelelték körén belül néztük meg a származás és a nem hatását a felvételre.

EREDMÉNYEK

Tekintsük elsőként a vizsgált 4 változó alapmegoszlását az egyes évekre:

1. táblázat									
<i>A jelentkezők körében a férfiak, nők, munkás- és nem munkásszármazásúak, a felvételi vizsgán megfelelt, illetve nem felelt meg, valamint a felvett és nem felvett diákok aránya</i>									
ÉV	Jelentkezők sz.	FÉRFI (%)	NŐ (%)	MSZ (%)	NMSZ (%)	MEGF. (%)	NEMMEGF. (%)	FELV.(%)	NEMFELV. (%)
1967	28072	48,8	51,2	43,5	56,5	53	47	37,8	62,2
1968	26123	48,6	51,4	42	58	56,8	43,2	39,5	60,5
1969	25807	50,2	49,8	39,4	60,6	57,4	42,6	43,5	56,5
1970	25279	49,2	50,8	38,7	61,3	59,1	40,9	43,9	56,1
1971	28451	49,6	50,4	39,9	60,1	60,9	39,1	44,3	55,7
1972	32899	48,2	51,8	38,5	61,5	55,9	44,1	36,5	63,5
1873	34519	47,1	52,9	39,4	60,6	56,1	43,9	37,8	62,2
1974	35555	47,7	52,3	42,9	57,1	47,7	52,3	37,4	62,6
1975	33212	47	53	45,1	54,9	46,6	53,6	37,7	62,3
1976	31246	46,5	53,5	52,1	47,9	51,2	48,8	41,4	58,6
1977	31066	46,2	53,8	49,6	50,4	51,9	48,1	43,7	56,3
1978	29800	45,9	54,1	51,4	48,6	55,9	44,1	47,2	52,8
1979	29688	45,7	54,3	49,2	50,8	54,6	45,4	47,2	52,8
1980	28206	45,6	54,4	51,3	48,7	56	44	50,4	49,6
1983	29402	44,2	55,8	50,5	49,5	52,4	47,6	47,3	52,7
1984	32459	41,6	58,4	40,8	59,2	45,8	54,2	42,4	57,6
1985	35307	50	50	48,3	51,7	48,2	51,8	44,1	55,9
1986	38081	43,7	56,3	48	52	43,9	56,1	42,4	57,6
1987	36957	42,7	57,3	51,2	48,8	44,9	55,1	43,3	56,7
1988	40143	43,5	56,5	48,7	51,3	42,6	57,4	41,4	58,6
1989	35242	41,1	58,9	46,4	53,6	44,1	55,9	42,1	57,9

Az adatok szerint a munkásszármazásuk aránya a jelentkezők körében 40 százalék és 50 százalék között ingadozott, illetve összességében a vizsgált periódusban kissé nőtt. Ez utóbbi oka feltehetőleg az 1968-ban bevezetett felvételi előkészítő tanfolyamok, valamint a dolgozó szakmunkások felsőoktatásban való részvételi lehetősége volt. (Ladányi J. 1994: 75.) Érdekes, hogy ez igaz a nappali tagozatra, és nemcsak az esti és levelező tagozatra. 1945 után megfigyelhető a nők arányának folyamatos emelkedése is a közép- és felsőfokú oktatásban (Ladányi A. 1996), és adataink azt mutatják, hogy ezzel összhangban a nappali tagozatra jelentkezők körében a nők aránya kissé emelkedik az évek során (a férfiak végig kisebbségben voltak).

Adataink szerint az is látható, hogy a jelentkezők száma fokozatos bővül, de a bővülés a felvettek számának azonos ütemű növekedésével járt együtt, így a felvettek aránya nagyjából állandó volt (kb. 40%). (A jelentkezők körének bővülése feltehetőleg az érettségizők számának bővüléséből, illetve az egyre jobb középiskolai eredményekből [Molnár 1989] fakad.) Így tehát 1967 után - legalábbis a nappali tagozaton - a felsőoktatás oktatás expanziója tovább folytatódott az ötvenes évek nagy expanziója után, ami ellentmond Andorka-Simkus (1983), valamint Róbert (1991) felsőoktatásra vonatkozó eredményeinek, miszerint a felsőoktatási férőhelyek száma nem igazán bővült ezen évek során. Annyi azonban igaz lehet, hogy a felsőoktatás merítési bázisának kiszélesedésével (ugrásszerűen nő az érettségizettek száma) sem a jelentkezők száma, sem a felvettek száma nem emelkedett azonos mértékben.

Ha a vizsgaeredmények alakulását is tekintjük, az adatok azt mutatják, hogy a vizsgán megfelelt aránya a jelentkezők között csökken (nehezedő felvételik), de aki megfelelt, annak egyre könnyebb a bejutás az évek során, tehát végül is a bekerülés aránya állandó.

Itt jegyezzük meg, hogy a jelentkező nők körében a periódus egészében kicsivel magasabb a munkásszármazásuk aránya. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a férfiak esetén a szelekcióra már egy megelőző lépcső során sor kerül, és feltehetőleg éppen a munkásszármazású férfiaknak legkisebb az esélye az érettségi megszerzésére, illetve a felsőfokú továbbtanulásra.

EREDMÉNYEK A PERIÓDUS EGYES ÉVEIRE

A loglineáris modellek eredményei szerint az évek során a felvételt mind a három magyarázó változó (nem, származás, és vizsgaeredmény) egyaránt befolyásolta, sőt egyes években még egy háromdimenziós effektus (nem*származás*felvétel) is szerepelt a takarékos modellben (illetve 1986-ban a származás*vizsgaeredmény*felvétel effektus is szerepelt), tehát az AEV-H1/A, B és C hipotézis teljesült. Elmondhatjuk azt is, hogy kivéve az 1986-os évet, a nem és a származás vizsgaeredményen keresztül érvényesülő hatása nem volt szignifikáns, azaz a AEV-H2 hipotézist el kellene vetnünk. Ugyancsak nem teljesült az AEV-H3 hipotézis, miszerint a nyolcvanas évek végén már csak a vizsgaeredmény befolyásolja a felvételt.

Hogy az egyes években a származás, vagy a nem hatása volt-e az erősebb, illetve hogy tényleg el kell-e vetnünk az AEV-H2 és AEV-H3 hipotézist, ennek vizsgálatára, mint ahogy azt a módszerek leírásánál már említettük, végül is logisztikus regressziós modellek felhasználásával kerül sor. (A loglineáris modell eredményeit csupán az elemzés kiindulópontjának tekintettük.)

A kiindulási modellünk egy, a logisztikus regressziós modellek láncolatából felállított kváziútmodell lett, azaz két regressziós modellt írtunk fel a vizsgaeredmény, mint függő változó, illetve a felvétel, mint függő változó esetére. A kváziútmodellel kapcsolatos eredményeket a 2. és 3. táblázatban láthatjuk (a 3. táblázatban csak a felvételi vizsgán megfelelték körén belül nézzük a származás és a nem hatását a felvételre, mivel aki nem felelt meg azt nem is vették fel), végül a 4. táblázat a vizsgaeredmény hatásának kiszűrése előtti állapotot tükrözi, itt egyszerűen kihagytuk a vizsgaeredményt a magyarázó változók közül.

<i>2. táblázat</i>			
<i>A vizsgaeredmény, mint függő változó logisztikus regressziós modelljeinek eredményei az 1967 és 1989 közötti évekre (SZ: származás, N: nem)</i>			
<i>V</i>	<i>SZ (EXP(B-k))</i>	<i>N (EXP(B-k))</i>	<i>A* index</i>
1967	0,94	1,04	0,03
1968	0,88	0,99	0,05
1969	1,07	1,15	0,002
1970	1,01	1,02	0,006
1971	0,95	0,94	0,04
1972	1,02	1,05	0,01
1973	1,01	1,08	0,003
1974	1,01	1,05	0,003
1975	0,93	1,04	0,017
1976	0,87	1,05	0,005
1977	0,89	0,92	0,005
1978	0,96	0,99	0,003
1979	0,94	1,01	0,008
1980	0,92	1,08	0,001
1983	0,95	1,13	0,002
1984	1,07	1,17	0,011
1985	0,97	1,03	0,005
1986	1,02	1,02	0,022
1987	0,88	1,24	0,015
1988	0,9	1,2	0,009
1989	0,86	1,37	0,01
<i>A táblázatban szereplő paraméterek a programcsomag által szűrt EXP(B) értékek, A* index mutatja a modell szignifikanciáját</i>			

Először tekintsük a vizsgaeredmény, mint függő változóra kapott eredményeket. Látható, hogy a modellek minden évben szignifikánsak, a δ^* index közel van a 0-hoz, valamint hogy a legtöbb évben a nem és a származás hatása kisebb a vizsgaeredményre, mint a felvételre. A vizsgált 21 évből 10-ben szerepelnek jobban a nem munkásszármazásúak és a férfiak, 7-ben a munkásszármazásúak és a férfiak, illetve 4-ben a nők és a nem munkásszármazásúak. Láthatjuk azt is, hogy 1984 után a nem és a származás összefüggése a vizsgaeredménnyel erősödik, tehát feltehetőleg ezekben az utolsó években van jelentősége e közvetett "utak"-nak, azaz ekkor a férfiak, illetve a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredménye, ha kicsit is, de befolyásolta a felvételi arányokat.⁵

Most tekintsük a felvétel, mint függő változó modelljeinek eredményeit feltéve, hogy valaki megfelelt a felvételi vizsgán. Eredményeink szerint 1967 és 1984 között a vizsgaeredmény figyelembevétele mellett kimutatható a munkásszármazásúak, illetve férfiak preferálása a felvételi vizsgákon, mint ahogy azt a loglineáris modellek eredményei alapján vártuk. (A férfiak preferálásának oka feltehetőleg az, hogy - mint ahogy azt más kutatások eredményeiből [Andorka-Simkus 1983; Róbert 1991] tudjuk - a nőknek az érettségi megszerzésére sokkal jobbak az esélyeik, és emiatt az azonos korú férfiakhoz képest arányaiban többen jelentkeznek a felsőoktatásba is.)⁶

Feltételezhető, hogy az összes évben a vizsgaeredmény hatása a felvételre nagyságrendekkel nagyobb a nem és a származás hatásához képest. (Mind tudjuk, aki nem felelt meg, azt nem is vették fel.) Ha csak a megfelelték körén belül tekintjük eredményeinket, ez alapján látható, hogy 1967 és 1970 között a nemek szerinti, 1970 után pedig a származás szerinti preferálás az erősebb a felvételi vizsgákon. Nem teljesül AEV-H3 hipotézisünk, miszerint a nyolcvanas

évek végén már csak a vizsgaeredmény számított, a származás és a nem közvetlen hatása a felvételre itt is jelen volt.

A 4. táblázat azt a helyzetet mutatja, amikor nem szűrtük ki az eltérő vizsgaeredmény hatását. Ekkor, mint látható, a férfiak végig előnyben vannak a felvételin egyrészt jobb vizsgaeredményük miatt, másrészt amiatt, hogy őket preferálták a felvételi vizsgán. A származás esetén azonban a nyolcvanas évek második felében már a nem munkásszármazásúak vannak előnyben a munkásszármazásúakhoz képest, tehát ekkor a munkásszármazásúak preferálása csökken, és a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredményeik miatt esélyesebbek a bejutásra a preferálás ellenére.

Összességében, az egyes évekre felírt modellek eredményei alapján, az AEV-H2 hipotézissel kapcsolatban elmondható, hogy az évek majdnem felében a férfiak és a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredményei mutathatók ki, és ez, ha kicsit is, de feltehetőleg módosította a felvételi arányokat. Hipotézisünkkel szemben azonban azt láttuk, hogy általában nem a nők, hanem a férfiak szerepelnek jobban a felvételi vizsgán. Azt is feltételezhetjük, hogy a nem és a származás vizsgaeredményen keresztül érvényesülő hatása a felvételre sokkal gyengébb, mint a direkt hatások (a loglineáris modell eredményei szerint). Az AEV-H3 hipotézisünk nem teljesült, feltehetőleg ugyan a nyolcvanas évek második felében a vizsgaeredmény közvetett és közvetlen hatása már igen erős a felvételre, de a származás és a nem direkt hatása azért itt is kimutatható volt.

EREDMÉNYEK AZ IDŐBELI HATÁSOKRA

Amint az a 2. táblázatból látszik, a nem hatása idővel egy kicsit növekszik, azaz a férfiak vizsgaeredményei egyre jobbak, illetve a származást tekintve a munkásszármazásúak hátránya a felvételi vizsgaeredményekben csökkenő tendenciát mutat. Elmondható, hogy amellett, hogy a férfiak összességében egyre jobban vizsgáznak, eleinte nő a különbség a nemek között, míg később csökken. A származás esetén pedig, amellett hogy összességében a munkásszármazásúak kissé felzárkóznak a nem munkásszármazásúakhoz a vizsgaeredményeket tekintve, a

4. táblázat

4. táblázat			
<i>A felvétel, mint függő változó logisztikus regressziós modelljeinek eredményei az 1967 és 1989 közötti évekre a vizsgaeredmény változó kihagyásával SZ: származás, N: nem)</i>			
<i>V</i>	<i>SZ (EXP(B)-k)</i>	<i>N (EXP(B)-k)</i>	<i>A* index</i>
1967	1,16	1,3	0,037
1968	1,16	1,57	0,005
1969	1,3	1,51	0,005
1970	1,28	1,31	0,023
1971	1,24	1,07	0,039
1972	1,34	1,15	0,013
1973	1,36	1,22	0,009
1974	1,4	1,3	0,008
1975	1,31	1,31	0,036
1976	1,4	1,21	0,04
1977	1,36	1,11	0,041
1978	1,48	1,16	0,021
1979	1,32	1,17	0,014
1980	1,17	1,17	0,017
1983	1,17	1,21	0,081
1984	1,09	1,16	0,007
1985	1,12	1,08	0,005
1986	0,99	1,16	0,005
1987	0,92	1,26	0,016
1988	0,92	1,21	0,011
1989	0,87	1,33	0,013
<i>A táblázatban szereplő paraméterek a programcsomag által számított EXP(B) értékek, A* index mutatja a modell szignifikanciáját</i>			

különbség köztük eleinte csökken, majd pedig nő.

A felvétel, mint függő változó modelljében a regressziós együtthatók vizsgálata alapján elmondható, hogy, amint az várható volt, a munkásszármazás preferálása erősebb a teljes periódusban, mint a férfiak preferálása.

A származás időbeli hatását tekintve látható, hogy szemben a TP-H1/A hipotézissel, a munkásszármazásuk preferálása időben inkább nő, mint csökken, azonban kimutatható, hogy csak a kezdetben nő a különbség a munkás- és nem munkásszármazásuk között a felvételi esélyeket tekintve, és később, a periódus második felében már csökken a különbség.

A munkásszármazás preferálásának ingadozásait részletesen az egyes évekre felírt logisztikus regressziós modellek együtthatói segítségével vizsgálhatjuk meg (a 3. táblázat eredményei szerint). Amint látható, hipotézisünkkel összhangban a preferálás 1967 után kissé nő, de 1968 után, a gazdasági reform bevezetésével párhuzamosan ez a növekedés megáll. 1973-1974 után azonban, a reform megtorpanásával, megint a munkásszármazás egyre erősebb preferálása mutatható ki egészen 1977-ig. Ezután pedig egészen 1989-ig (a 86-os év kivételével) - mint ahogy azt vártuk - a különbség csökken a jelentkező munkás- és nem munkásszármazásuk felvételi esélyei között.

Ha most a nem időbeli hatását vizsgáljuk a felvételre, szemben TP-H1/B hipotézisünkkel látható, hogy a férfiak preferálása kissé csökken az évek során. A preferálás kezdetben azonban még kissé erősödik, és csak később egyértelmű a csökkenés (tehát hipotézisünk azért részben teljesült). Érdekes jelenség, hogy 1989-ben (és 84-ben) már a nők vannak előnyösebb helyzetben a felvételik során a felvételi vizsgán megfeleltek között.

ÖSSZEGZÉS

A dolgozat a magyar felsőoktatási felvételi vizsgarendszert vizsgálja egy teljes körű adatfelvétel adatai alapján a késői Kádár-korszakban. Szemben az eddigi vizsgálatokkal a felvétel esélyét több részre bontva direkt vizsgálja a központi beavatkozások hatását a felvettek összetételére. Az elemzés kiinduló hipotézise, hogy amennyiben e központi beavatkozások kimutathatók, ez az elért legmagasabb iskolai végzettségen keresztül befolyással volt a hátrányos helyzetű rétegek társadalmi mobilitására, illetve elért státusára.

Eredményeink alapján a következő óvatosságot állíthatunk meg, figyelembe véve a másodadat-elemzés már említett torzító tényezőit: a folyamatosan növekvő felvételi keretszámok, valamint a származás szerinti preferálást szabályozó kvótarendszer 1962-ben történő megszűnése ellenére a munkásszármazásuk preferálása az 1967 és 1989 közötti periódus minden évében kimutatható volt. Nem teljesült tehát az a hipotézisünk, miszerint a nyolcvanas évek végén már csak a vizsgaeredmény számított (a származás és a nem direkt hatása a felvételre itt is kimutatható volt), illetve eredményeink azt mutatják, hogy a munkásszármazásuk preferálását nem tudta aláásnia a felvételikben jelen levő korrupció sem (szemben Szelényi-Aschaffenburg 1993: 87. feltételezésével).

Kimutatható az is, hogy a származási háttér a felvételi vizsgaeredményeken keresztül csak igen kis mértékben befolyásolta a felvétel esélyét, illetve a származás direkt hatása a felvételre feltehetőleg ennél jóval erősebb, tehát a felvételiztetők a kvótarendszer megszűnése után a munkásszármazásuk preferálásával nem csupán a rosszabb felvételi vizsgaeredményeket próbálták ellensúlyozni (szemben Császi 1985: 58. feltételezésével).⁷

A munkásszármazásuk preferálása, ha a periódus egészét tekintjük inkább nőtt, mint csökkent, illetve a részletesebb eredmények szerint elmondható, hogy a preferálás az 1968-as reformot követően állandósul, majd

1973-1974-ben erősödni kezd, egészen 1977-ig, amely év után a munkásszármazásúak előnye, a 1986-os év kivételével már egyértelműen csökken.

A nemek szerinti megkülönböztetést tekintve elmondható, hogy az évek többségében a férfiakat preferálták a felvételi vizsgákon, a valamivel jobb felvételi vizsgaeredményeik ellenére is. (Nem igaz tehát, hogy a nők szerepeltek jobban a felvételi vizsgán.) E preferálás mértéke azonban általában elmaradt a származás szerinti preferáláshoz képest. Ha az időbeli hatásokat is tekintjük, látható, hogy a férfiak előnyben részesítése a vizsgáit 21 év során kissé csökkent, csökkenő jelentkezési arányuk ellenére. Ennek oka feltehetőleg a férfiak egyre jobb vizsgaeredménye, ami valamelyest ellensúlyozta az alacsonyabb jelentkezési arányt.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy figyelembe véve a jelen elemzés korlátait, a munkásszármazásúak, illetve férfiak preferálása feltehetőleg jelen volt a magyar felvételi vizsgarendszerben, és ez hatással volt a késői Kádár-korszak mobilitási folyamataira, azonban, visszatérve a bevezetőben mondottakhoz nem tudjuk, hogy ezen preferálás mennyiben tudta ellensúlyozni az eltérő nemű és származású diákok továbbtanulási hajlandóságában rejlő különbségeit. (Ennek vizsgálata már egy másik elemzés tárgya.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka R.-Simkus, A. 1983. *Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. Statisztikai Szemle (61) 6, 592-611.*
- Antal L. 1980. *Szaktanulmányok az egyetemeken. Egyetemi szakdolgozat. Budapest: MKKE. Kézirat*
- Boudon, P. 1974. *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing prospects in Western Society. New York: Wiley*
- Bourdieu, P. 1977. *Cultural Reproduction and Social Reproduction, In: Jerome Carabel-A. H. Halsey (ed.) Power and Ideology in Education. New York: Oxford University Press*
- Császi L. 1985. *Felsőoktatás és szelekció. Valóság, 5, 48-61.*
- Di Maggio, P. 1982. *Cultural Capital and School Success: the Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students, American Sociological Review, Vol. 47 April, 189-201.*
- Elekes Zs.-Pázmándi Gy. 1981. *Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételin. Medvetánc, 1981/2.-3, 79-94.*
- Ferge Zs. 1980. *A társadalmi struktúra és az iskolai rendszer közötti néhány összefüggés. In: Társadalompolitikai tanulmányok. Budapest: Gondolat, 97-136.*
- Füstös L.-Kovács E. 1989. *A számítógépes adatelemzés statisztikai módszerei. Budapest: Tankönyvkiadó*
- Gazsó F. 1971. *Mobilitás és iskola. Budapest: Társadalomtudományi Kutató Intézet*
- Knoke, D.-J. P. Burke 1980. *Log-linear Models Series: Quantitative Applications in the Social Sciences SAGE University Paper SAGE Publications. The International Professional Publishers. Newbury Park, London, New Delhi*
- Kolosi T.-Róbert P. 1985. *Az esti és a levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. Magyar Tudomány, 3, 178-191.*
- Kolosi T.-Rudas T. 1988. *Empirikus problémamegoldás a szociológiában. Társadalomkutatási módszertani Tanulmányok. Budapest: OMIKK, TÁRKI*
- Ladányi A. 1996. *Két évforduló. Educatio főszt) 375-390.*
- Ladányi J. 1994. *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. Budapest, Educatio*
- Mare, R. D. 1981. *Change and Stability in Educational Stratification. American Sociological Review, Vol. 46, (February) 72—87.*
- Molnár P. 1989. *A felsőfokú továbbtanulási igény kialakulása és megvalósulási feltételei a hátrányos helyzetű fiataloknál. Budapest: Akadémiai Kiadó*
- Norusis, M. J. 1990. *SPSS/PC+Advanced Statistics 4.0. SPSS INC. Chicago*
- Róbert P. 1991. *Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolai esélyek változása az 1980-as évek végéig. Szociológiai Szemle, 59-85.*
- Rudas T. 1982. *Kontingencia táblák elemzése. Budapest: ELTE BTK*
- Rudas, T.-C. C. Clogg-B. G. Lindsay 1994. *A new index of fit based on mixture methods for the analysis of contingency tables. J. Roy. Statist. Soc, Ser. B. 56, 623-639.*
- Sorokin, P. 1993. *Társadalmi mobilitás (részlet). In: Huszár T.—Somlai P. Szociológiai szöveggyűjtemény, 253-279. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó*
- Szabó G. 1987. *Az egyetemi felvételi rendszer megoldatlan gondjairól. Magyar Tudomány, 3, 190-194.*
- Szelényi Sz.-K. E. Aschaffenburg 1993. *Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon. Szociológiai Szemle, 2, 71-91.*

Treiman, D. J. 1970. *Industrialization and social stratification*. In: Edward O. Laumann (ed.) *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs—Merrill.

Treiman, D. J.-K. Terrell 1975. *The process of status attainment in the United States and Great Britain*. *American Journal of Sociology*, 4, 563-582.

JEGYZETEK

1 Bár a kvótarendszer mellett a munkásszármazásúak továbbtanulási esélyeit növelte még a bevezetett új ösztöndíjrendszer, a szakérettségik intézménye, a kollégiumi elhelyezés, illetve a menzalehetőségek kiszélesítése, valamint 1968 után a felvételi előkészítő tanfolyamok rendszere, mindezen eszközök hatását nehéz lemérni, és jelentősége feltehetőleg elmarad a felvételi vizsgákon való közvetlen preferáláshoz képest.

2 Róbert (1991) szerint Magyarországon a legerősebb szelekciós lépcső az érettségi megszerzésének esélye, itt hat leginkább az apa foglalkozása, illetve iskolai végzettsége. Tehát a szelekcióra már egy megelőző lépcső során jórészt sor került, illetve ezt a folyamatot csak kissé erősíti a különböző származásúak felsőoktatásba való eltérő jelentkezési hajlandósága, illetve gyengíti a felvételi vizsga során jelen levő preferálási rendszer.

3 1975 után a statisztikákban feltüntetett közvetlen termelésirányító szülő kategóriát is munkásszármazásúnak tekintettük. A munkásszármazású kategóriánál pontosabb megfogalmazás lenne a fizikai származású kategória, de végül is az elemzésben megmaradtunk a munkásszármazás használat mellett. A munkás- (illetve fizikai-) származás kategória pontos rekonstruálása megtalálható Ladányi J. (1994) könyve 41-57. oldalán.

4 Fogarassy G.-Szolnoki J.: Egy módszertani megközelítés című 1992-es tudományos diákköri dolgozatukban (BKE Szociológia Tanszék) csupán a periódus néhány évére szintén loglineáris modelleket írtak fel, de az adatbázis kialakítása során más súlyokat használtak (emiat a mintaelemszám jóval kisebb volt), és ennek következtében igencsak eltérő eredményeket kaptak

5 Itt jegyezzük meg, hogy a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredménye nem teljesen egyértelmű, ha más változók mentén is rendelkezésre állnak az adatok. Kis mintájukban Elekes és Pázmándi (1981: 84, 88.) kimutatták, hogy a jelentkező munkásszármazásúak, illetve főleg a segédmunkások gyermekei középiskolai eredményei (hozott pontszám) jobbak, mint a szellemi szülők gyermekeié. Érdekes eredmény az is, hogy a felvételi során szerzett összpontszám, illetve a vizsgán való megfelelés mutatója a származási háttér tekintetében hasonló megoszlást követ. E szerint a legrosszabb eredményűk a szellemi származású szakközépiskolából jött diákoknak volt, a legjobb pedig a mezőgazdasági fizikai dolgozók, illetve a segédmunkások gyermekeinek. A lakóhely tekintetében a budapestiek eredményei voltak rosszabbak, mint a vidéki diákoké. 6 A nők nagyobb továbbtanulási kedvének valószínű oka, hogy az érettségi, illetve a felsőfokú végzettség megszerzése a nőknek előnyt jelent a házassági piacon, a házassági mobilitást elősegíti, míg a férfiaknál az egyéb úton megszerezhető magasabb jövedelem kompenzálhatja a hiányzó iskolai végzettséget, azaz a kulturális tőkét.

6 A nők nagyobb továbbtanulási kedvének valószínű oka, hogy az érettségi, illetve a felsőfokú végzettség megszerzése a nőknek előnyt jelent a házassági piacon, a házassági mobilitást elősegíti, míg a férfiaknál az egyéb úton megszerezhető magasabb jövedelem kompenzálhatja a hiányzó iskolai végzettséget, azaz a kulturális tőkét.

7 A központi beavatkozások erősségéről az ötvenes évek kvótarendszeréhez viszonyítva inkább Andorka és Simkus (1983: 610.) eredményeit fogadhatjuk el, miszerint a preferálás rendszere 1962 után, a kvóták eltörlésével körülbelül olyan erős volt, mint a kvótarendszer idején.

RÓBERT PÉTER

BŐVÜLŐ FELSOÓKTATÁS: KI JUT BE?

A kilencvenes években a felsőoktatásban újra bővülés volt tapasztalható. Ha nemzetközi statisztikák alapján azt vizsgáljuk, hogy a potenciálisan érintett korosztály (18-25 évesek) mekkora hányada található Magyarországon illetve más OECD országokban a felsőoktatásban, az elmaradás még mindig jelentős, de a globális mutatószámok alapján kirajzolódik egy kedvező tendencia. Az elmúlt évtizedekben már volt nálunk egy időszak, a háború után, amikor a képzés expanziója felerősödött. A középfokú oktatás terén ekkor léptek a technikumok helyébe a szakközépiskolák, s a gimnáziumokkal együtt megkettőzték az érettségit adó intézmények rendszerét, létrehozva két olyan képzési csatornát, amelyek formálisan egyaránt feljogosítanak felsőfokú tanulmányok végzésére, de a felsőoktatásba való bejutás szempontjából jelentősen eltérő esélyeket kínálnak. Az iskolai esélyegyenlőtlenségekre vonatkozó első kutatások (pl. Gazsó 1971, Ferge 1980) már a hetvenes években kimutatták, hogy a szakközépiskolák merítési bázisában magasabb a fizikai munkás családokból jövő tanulók aránya, miközben az értelmiségi szülők gyerekei nagyobb valószínűséggel mennek gimnáziumba. Ugyanakkor a felsőoktatás terén olyan kettős struktúra alakult ki, amelyben a diplomások növekvő hányada került ki a főiskolákról, miközben az egyetemeken nem volt érdemi bővülés. Az esélyegyenlőtlenségek szempontjából viszont jól kimutatható volt, hogy a főiskolákon több az elsőgenerációs hallgató, mint az egyetemeken (pl. Ladányi 1994). A szocialista tervgazdaság képzési igényeit követve az általános képzés bővülése elmaradt a szakképzés expanziója mögött, s ez a Magyarországon amúgy is hagyományosnak mondható porosz iskolarendszer elemeivel párosulva tipikus kvalifikációs mobilitási teret hozott létre (vö. König & Müller 1986), ahol az iskolarendszer jelentősen meghatározta a munkaerőpiacra való belépés esélyeit (Id. Müller & Karle 1993).

A kilencvenes években a felsőoktatás bővülése feltehetően más jellegzetességeket hoz magával. Egyrészt a bővülés nem korlátozódik a főiskolai szintű felsőfokú szakképzésre, hiszen az egyetemi felvételi keretszámok is bővültek. Másrészt a felsőoktatásban olyan új struktúra van kialakulóban, amelyben már nem az egyetem — főiskola különbség mentén ragadhatók meg a későbbi munkaerőpiaci esélyegyenlőtlenségek gyökerei. Az új törésvonalakat tükröző struktúra azon alapul, hogy a piacgazdaság körülményei között a különböző felsőoktatási intézmények végzősei a korábbiaknál sokkal differenciáltabb munkaerőpiaci és kereseti esélyekkel lépnek át az oktatásból a munkába. Bizonyos képzési ágazatok (mint pl. az elektronika, számítástechnika; egyes közgazdaságtani területek, az üzlettel, kereskedelemmel, illetve főleg a pénzügygel összefüggésben; bizonyos jogi és államigazgatási területek) más képzési ágazatokhoz (mint pl. a hagyományos ipari-műszaki területek, a bölcsész képzés klasszikus területei) képest sokkal „piacképesebb” diplomákat kínálnak. Ez a folyamat valószínűleg már a nyolcvanas években megkezdődött, de a kilencvenes évek gazdaságszerkezeti átalakulása a folyamatot felerősítette.

Ez az írás ugyan nem foglalkozik a felsőoktatásból a munkába való átmenet kérdéseivel, de talán joggal feltételezhető, hogy a fiataloknak a felsőfokú diploma megszerzésére, e diploma jellegére, irányára vonatkozó aspiráció és ambíciói nem hagyják figyelmen kívül a diploma majdani piacképességét. A felsőfokú továbbtanulás területén az esélyegyenlőségek vizsgálatának figyelembe kell venni a fentebb jelzett folyamatokat. Nem beszélhetünk csupán a felsőfokú végzettség megszerzésének esélyéről, hanem a „piacképes diploma” megszerzésének esélyét kell vizsgálnunk, ahogy ezt Gazsó (1997) is hangsúlyozza. A tanulmányban a továbbiakban röviden vázolunk néhány elméleti kérdést, s felidézünk a korábbi kutatási eredményeket. Ezután ismertetjük az elemzéshez felhasznált empirikus adatokat, majd bemutatjuk az elemzés eredményét. Végül összefoglaljuk az eredményeket, illetve utalunk az itt válasz nélkül hagyott kérdésekre.

ELMÉLETI KÉRDÉSEK ÉS AZ EDDIGI KUTATÁSOK

Mindenek előtt világosan kell látnunk, hogy az oktatás bővülése és az esélyegyenlőtlenségek csökkenése között nincs olyan közvetlen kapcsolat, mint amelyet a frissebb hazai irodalom egy része (pl. Székelyi et al. 1998) feltételez. Az oktatás expanziója nem más, mint — Lipset és Zetterberg (1970) terminológiájával élve — az „üres státusok elérhetőségének” növekedése. Ez történik, ha egy társadalomban nő az oktatási intézmények száma, vagy ha nő az egy adott intézménybe felvehető hallgatók száma. A felsőoktatás korábbi bővülése alkalmával pl. több elérhető üres státus keletkezett a mérnökök és a pedagógusok, kevesebb az orvosok és a jogászok számára. Az előbbieket között így több, az utóbbiak között viszont kevesebb volt az elsőgenerációs értelmiségi.

Az iskolai mobilitásra vonatkozó irodalom egyik markáns hipotézisét Boudon (1974) fogalmazta meg. Eszerint a származás hatása mintegy „felfelé kúszik” az iskolai rendszer hierarchiáján: ha az oktatás bővülése folytán az esélyek kiegyenlítődnek egy alsóbb szinten, akkor megnőnek egy azt követő felsőbb szinten. Egy alternatív hipotézis szerint viszont a képzési rendszer hierarchiáján felfelé haladva csökken a származás hatása. Ennek egyik oda, hogy

az életciklus hipotézis szerint minél idősebb egy gyerek, annál kevésbé számít a családi háttér (Alwin & Thornton 1984). Másik oka pedig a szelekciós folyamat hipotézis, miszerint minél magasabb szinten vizsgáljuk az oktatási rendszert, ott a tanulók egy annál erősebben szelektált csoportját találjuk, akiknek az esetében a származás hatása egyre kisebb (Mare 1981). Ha azonban az oktatás bővülése miatt egyre többen jutnak el az iskolai hierarchia magasabb szintjeire, akkor a szelektivitási hatás csökken, s a származás hatása növekszik az oktatási rendszer magasabb szintjein is.

A korábbi empirikus elemzések közül Andorka és Simkus (1983) azt találta, hogy az esélyegyenlőtlenségek csökkentek az általános iskola szintjén, s a származás hatása nem kúszik felfelé az iskolai hierarchia mentén. Szelényi és Aschaffenburg (1993) viszont azt mutatta ki, hogy a származás hatása mind az általános iskolai végzettség szintjén, mind a középiskolai és a felsőszintű továbbtanulás szintjén jelentős. Bukodi (1995) szerint a származás hatása ismét növekedett az általános iskola elvégzésének szintjén, s kimutatható volt bizonyos növekedés magasabb végzettségi szinteken is. Róbert (1991) és Bukodi (1998, 1999) elemzései azt jelezték, hogy az iskolai hierarchiában az általános iskolából a középiskolába való átmenet esetében, a középiskola megválasztásánál tapasztalható a származás legerősebb hatása. Eszerint azok a kutatások, amelyek a középiskolából a felsőoktatásba való átmenettel foglalkoznak, már egy erősen szelektált népességet vizsgálnak. Lényegében erre a megállapításra jutott az a kutatócsoport is, amelyik ezt a kérdést 1998-as adatokon tanulmányozta (Csákó et al. 1998). Mindez más megvilágításba helyezi azokat a kutatási eredményeket is, amelyek a munkásszármazású felvételizők preferálását mutatják ki az államszocializmus évtizedeiben (Fényes & Vedres 1999).

Származás szerinti preferálásról a kilencvenes években már nyilvánvalóan nem beszélhetünk, napjainkban elvben az érettségizők teljesítménye (tanulmányi előmenetele) illetve törekvései és szándékai befolyásolják a felsőfokon való továbbtanulásra vonatkozó döntéseiket, illetve terveik sikeres megvalósítását. Az iskolai siker, a jó érdemjegyek összefüggése a társadalmi származással természetesen jól ismert jelenség (pl. Bourdieu & Passeron 1969, 1971; DiMaggio 1982), amit a hazai kutatások is igazoltak (Gazsó 1971; Ferge 1980). Ebben az írásban ezt a kapcsolatot adottnak tételezzük, s külön nem vizsgáljuk majd. Annál érdekesebb azonban az a másik kapcsolat, ami a továbbtanulási szándékok származás szerinti meghatározottságára vonatkozik. Az iskolai esélyegyenlőtlenségekre vonatkozó újabb irodalom egyik irányzata a kérdést a racionális döntés elmélete körébe vonja (Goldthorpe 1996; Breen & Goldthorpe 1997). Eszerint a családokban, amikor a fiatalok a továbbtanulásáról döntenek, bizonyos kalkulációt végeznek, aminek során figyelembe veszik a képzés költségeit (pl. tandíj, a képzés ideje alatt elmaradt kereset stb.) és a befektetések megtérülését (pl. a magasabb képzettségből adódó nagyobb társadalmi megbecsülés, magasabb kereset, magasabb „érték” a házassági piacon stb.). A családi háttérnek nagy szerepe van ebben a kalkulációban, feltételezésünk szerint Magyarországon is. A középiskolából a felsőoktatásba való átmenet két lépcsőt tartalmaz: az érettségizők vagy jelentkeznek továbbtanulásra vagy sem; azok, akik jelentkeztek vagy bejutnak a választott felsőfokú iskolába vagy sem. A hátrányos helyzetből indulók igen gyakran saját magukat zárják ki a felfelé mobilitás lehetőségéből, amikor nem jelentkeznek továbbtanulásra. Feltételezésünk szerint ez az a pont, ahol a származás szerinti esélyegyenlőtlenségek tetten érhetők. Azok esetében, akik valamely felsőoktatási intézménybe jelentkeztek, egy szelekciós hatással állunk szemben, a bejutás sikeressége már kevésbé függ a társadalmi származástól.

ADATOK ÉS MÉRÉSEK

A tanulmányban felhasznált adatok abból a korábban már említett vizsgálatból származnak, amelyet a Magyar Soros Alapítvány Felsőoktatási Szakkuratóriumának megbízásából az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében végeztek 1998-ban.¹ A kutatás több mint 60 ezer érettségi előtt álló tanuló adatait tartalmazza családi háttérükre, iskolai eredményeikre, s továbbtanulási szándékaikra vonatkozóan. Ez az elemszám lehetővé teszi, hogy a felsőoktatásba való átmenet vizsgálatát differenciáltan, a diplomák feltételezett piacképességét is figyelembe véve végezzük el. Az eredeti kérdőív alapján rendelkezésre álló információk közül a következőket használtuk:

- *intézmény: a középiskola neve, telephelye, amiből itt csak azt vesszük majd figyelembe, hogy gimnáziumról vagy szakközépiskoláról van szó;*
- *demográfia: a tanuló neve és lakóhelyének településtípusa;*
- *származás: az apa és az anya foglalkozása és iskolai végzettsége;*
- *anyagi háttér: az 1 főre jutó családi jövedelem ötfokú skálán mérve, kiegészítve egy anyagi helyzet skálával, ami három tartós fogyasztási eszközön alapul;²*
- *kulturális háttér: négy kérdés, — a szülők könyveinek száma, a tanuló könyveinek száma, hány éven keresztül tanult iskolán kívül idegen nyelvet, hány éven keresztül tanult iskolán kívül bármi mást —, alapján végzett főkomponens elemzés két faktort eredményezett. Közülük az első a könyvek magas számát és a több éven keresztül vállalt különórák együtt járását tartalmazza, a második pedig a könyvek alacsony számát, de ennek ellenére különórakon való részvételt jelez.³*

- *tanulmányi eredmény: az iskolai osztályzat III. osztály végén matematikából, irodalomból, történelemből és egy idegen nyelvből.*

Az elemzés során a fenti változók szerepét vizsgáljuk egyfelől a felsőfokon való továbbtanulásra való jelentkezés, másfelől a jelentkezettek esetében a felvételi sikeressége szempontjából. Az 1. ábra mutatja ezt a döntési folyamatot.

A tanuló igazi döntése természetesen az, amikor jelentkezik valamely felsőoktatási intézmény(ek)be. Az erre vonatkozó információt a kérdőíves adatfelvétel tartalmazta. A kutatás nem követte azokat, akik — legalábbis 1998-ban — nem próbálkoztak meg felsőfokon továbbtanulni. Ebben az elemzésben a döntési fa alsó ágával ezért nem foglalkozunk. A továbbtanulni szándékozókat a kutatás virtuálisan követte, amennyiben a Művelődési és Közügyügyi Minisztérium teljes körű adatbázisát felhasználva derült ki a jelentkezőkről, hogy bejutottak-e a felsőoktatásba, megkezdtek-e valahol felsőfokú tanulmányaikat 1998 szeptemberében.

1. ÁBRA	
<i>Döntési fa a középfokú oktatásból a felsőoktatásba való átmenetre</i>	
	-----Sikeresen bejut a felsőoktatásba
Jelentkezik felsőoktatási intézmény(ek)be	Nem sikerül bejutnia egyik felsőoktatási intézménybe sem
Kijárja a középiskolát	-----Továbbtanul, nem felsőfokon
Nem tanul tovább-----	Állást talál, dolgozik
-----	Nem talál állást, munkánélküli, eltartott lesz

Breen és Goldrhorpe (1997: 280. old) ábrája alapján.

Az elemzés tehát két függő változót tartalmaz, a jelentkezés és a sikeres felvételi tényét. Mindkét függő változót tovább ármáltuk azonban aszerint, hogy a tanuló milyen felsőoktatási intézménybe jelentkezett, illetve nyert felvételt. Egyrészt, a korábbi kutatásokhoz hasonlóan megkülönböztettük az egyetemeket és a főiskolákat. Másrészt létrehoztunk egy változót, amely a felsőoktatási intézmények közül megjelöli a „piacképes” diplomát nyújtó intézményeket.4 Végül vizsgáltuk azt is, hogy ezen a szűkítésen belül, egyetemről vagy főiskoláról van szó. A döntési fa tehát tovább ágazott, mind a jelentkezések, mind a felvételik szintjén.

EREDMÉNYEK

A számszerűsített eredményeket két táblázatban foglaltuk össze. Az 1. táblázat a jelentkezők egyre szűkülő körére vonatkozik, külön vizsgálva az egyetemre, főiskolára, piacképes intézményekbe, szakokra jelentkezőket. A 2. táblázat a felsőoktatásba sikerrel bejutókat tartalmazza, szintén ugyanazon szűkülő körök szerint. Mindkét táblázat oldalbontásában ott szerepelnek a „magyarázó változók”, amelyek megoszlásaikban illetve átlagaikban eltérnek aszerint, hogy milyen szintre jelentkező vagy sikeres felvételt tevő tanulóról van szó.

Az 1. táblázat 1. oszlopa a széleloszlásokat adja a teljes mintára vonatkozóan, amelyek alapvető viszonyítási pontként szolgálnak. A táblázat 2. és 3. oszlopában a továbbtanulásra nem jelentkezők illetve a jelentkezők szerepelnek. Ez utóbbiak valamivel többen vannak, az érettségizettek közül majd minden második jelentkezett továbbtanulásra, ami komoly ambíciót sejtet. Vannak-e azonban ezen a feltételezett ambíción túlmenően különbségek a két csoport között? A megoszlások e két oszlopban leolvasható különbségeit mint önszelekciós hatást értelmezzük. Látható például, hogy a jelentkezők között a nem jelentkezőkhöz képest több mint kétszeres azok aránya, akiknek apja vezető vagy értelmiségi. Ennél -kisebb, de jelentős a különbség az anya vezető vagy értelmiségi foglalkozása esetén is. A szülők foglalkozása tekintetében az önálló (vállalkozói, önfoglalkoztatói) státusz inkább jelentkezést, a

fizikai munkás helyzet inkább nem jelentkezést valószínűsít. Az apa egyetemi diplomája több mint négyszeres, főiskolai diplomája kétszeres, az anya egyetemi diplomája több mint ötszörös, főiskolai diplomája több mint kétszeres arányt képvisel a jelentkezők között, a nem jelentkezőkhöz képest. A legmagasabb kereseti kategória (40 ezer Ft egy főre jutó jövedelem) arányát tekintve is kétszeres a különbség a jelentkezők javára. Az anyagi és kulturális háttér különbségeit kifejező összevont változók átlagai szintén a jelentkezők előnyét mutatják, náluk jobb a család tartós fogyasztási cikkekre való ellátottsága, náluk több a könyvek száma, ők jártak többet különórákra. A jelentkezők háromötöde gimnazista, a nem jelentkezők négyötöde szakközépiskolás. A lányok inkább jelentkeztek továbbtanulásra, mint a fiúk. A magasabb státusú település szintén bátorítólag hatott. De a jelentkezők tanulmányi eredményének átlagai is mintegy egy jeggyel magasabbak a nem jelentkezőkhöz képest.

Az 1. táblázat 4—6. oszlopaiban már csak a jelentkezőkre vonatkozó megoszlások és átlagok szerepelnek

I/A. TÁBLA								
A tanulók jellemzői, 1998. Jelentkezés a felsőoktatásba (megoszlások ill. átlagok)								
				Jelentkezők			„Piacképes”jelentkezők	
A tanuló jellemzői	Összes tanuló	Jelentkezők	Nem jelentkezők	Egyetemenre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemenre	Főiskolára
Az apa foglalkozása								
vezető	6,9	4,1	9,2	10,9	8,3	11,6	13,2	8,9
értelmiségi	19,5	11,7	25,9	31,2	23,1	30,3	32,9	25,8
irodai dolgozó	2,2	2,0	2,3	2,3	2,4	2,2	2,2	2,2
önálló alkalmazottal	4,9	4,0	5,6	5,9	5,4	6,8	6,8	7,0
önálló: egyedül	16,5	15,3	17,4	17,6	17,3	19,0	17,6	21,5
szakképzett m.	44,0	54,7	35,6	28,9	39,0	27,3	24,8	31,6
szakképzetlen m.	6,0	8,3	4,1	3,3	4,5	2,6	2,5	2,9
Az anya foglalkozása								
vezető	6,0	3,8	7,8	8,7	7,3	9,5	10,1	8,4
értelmiségi	40,0	30,8	47,5	51,0	45,6	51,8	54,4	47,2-
irodai dolgozó	8,1	8,0	8,2	7,6	8,5	7,5	6,6	9,0
önálló: alkalmazottal	2,9	2,3	3,2	3,4	3,2	4,4	4,3	4,5
önálló: egyedül	8,3	7,8	8,7	9,7	8,2	9,6	9,2	10,4
szakképzett m.	24,0	31,6	18,0	14,5	19,8	13,0	11,9	14,9
szakképzetlen m.	10,7	15,8	6,6	5,0	7,4	4,3	3,6	5,5
Az apa iskolája								
egyetem	12,4	4,4	19,0	27,4	14,7	25,9	30,5	18,0
főiskola	13,5	8,3	17,8	19,1	17,1	20,0	20,6	19,1
gimnázium	6,5	5,8	7,0	6,7	7,1	6,9	6,5	7,6
szakközépiskola	17,3	15,8	18,5	17,2	19,2	18,5	17,2	20,7
szakmunk.+éretts.	9,1	10,3	8,1	6,7	8,8	7,2	6,5	8,3
szakmunkás	36,1	48,0	26,2	20,1	29,3	19,2	16,6	23,6
legfeljebb 8 ált.	5,2	7,4	3,4	2,7	3,8	2,4	2,2	2,7
Az anya iskolája								
egyetem	7,8	2,4	12,3	18,6	9,0	17,6	21,0	11,7
főiskola	17,8	10,2	24,1	26,4	22,9	27,9	29,1	25,7
gimnázium	19,3	17,9	20,4	18,6	21,2	19,3	18,6	20,6
szakközépiskola	16,2	15,4	17,0	15,8	17,6	16,6	15,0	19,3
szakmunk.+ éretts.	7,7	9,5	6,2	5,1	6,8	5,0	4,2	6,5
szakmunkás	20,1	28,2	13,3	10,3	14,8	9,3	8,4	10,7
legfeljebb 8 ált.	11,2	16,5	6,8	5,3	7,5	4,3	3,6	5,5

alcsoportonként. A különbségek itt már kisebbek, az önszelekció döntő lépése annak elhatározása, hogy valaki próbálkozik-e a továbbtanulással vagy sem. Ezen belül már kisebb, de még mindig jelentős a magyarázó változók szerepe abban, hogy milyen szinten próbál valaki továbbtanulni. Az adatok alapján az egyetemre jelentkezők társadalmi háttere jobb, mint a főiskolára jelentkezőké. Foglalkozás vonatkozásában inkább az értelmiségi státus differenciál, s kevésbé a vezető beosztás. A fizikai származásuk inkább főiskolára, s nem egyetemre aspirálnak. A szülők iskolai végzettségét tekintve az egyetemi diploma esetében mintegy kétszeres különbségek mutatkoznak az egyetemi jelentkezés javára. A főiskolai diploma ennél sokkal kisebb különbséget mutat. Ha a szülők „csak” érettségizettek vagy még alacsonyabb az iskolai végzettségük, a gyerek inkább „csak” főiskolára jelentkezett. Az egyetemi továbbtanulási tervek velejárója a jobb jövedelmi helyzet is. Az összevont, képzett anyagi és kulturális háttérváltozók is magasabb átlagot mutatnak, ha valaki egyetemre adta be a jelentkezési lapját. Az egyetemre jelentkezők 70%-a gimnazista volt, szemben a főiskolára jelentkezők 55%-ával. A nagyobb településen élők inkább jelentkeztek egyetemre, a kisebb településen élők inkább jelentkeztek főiskolára. De az egyetemre jelentkezők tanulmányi átlagai is jobbak, mint a főiskolára jelentkezőké.

Az 1. táblázat 6. oszlopában a „piacképes” intézménybe, szakra jelentkezők szerepelnek, ami lehet egyetem is, főiskola is. Emlékeztetőül: ezt a kört inkább tágnak, mint szűken vettük meg, hiszen az összes jelentkező 35%-a került ide. Nem a szűk üzleti szféráról van tehát szó, hiszen orvosi, jogi, államigazgatási diplomákat is kiemeltünk. A szülők foglalkozása, iskolázottsága szempontjából az egyetemre, illetve a „piacképes” diplomára aspiráló tanulók között nincs lényeges eltérés.

Néhány százalékpontos különbség azért megfigyelhető a „piacképes” kategória javára az önálló foglalkozású családból származó tanulók esetén. A legmagasabb kereseti kategóriába tartozó tanulók viszont felülreprezentáltak a „piacképes” intézménybe jelentkezők között, még az egyetemre készülőkhez képest is. A „piacképes” diplomára pályázók 70%-a gimnáziumban érettségizett, s - érdekes módon - bő 60%-uk lány. A budapesti tanulók nagyobb arányban jelentkeztek „piacképes” intézménybe. A kedvezőbb családi adottságokon túlmenően, a „piacképes” intézménybe, szakra jelentkezők tanulmányi eredményei is jobbak; ez a jelentkezőknek egy olyan csoportja, ahol mind a négy figyelembe vett tantárgyból az átlag 4,0 vagy afelélt van.

Az 1. táblázat utolsó két oszlopában a „piacképesnek” minősített intézményekbe jelentkezők szerepelnek egyetemi és főiskolai bontásban. Ez a különbségtétel a jelentkező tanulóknak még ezen a szűkebb, „válogatott” körön belül is jelentős eltérést mutat a származási háttér szempontjából. Az egyetemre jelentkezők szülei között nagyobb arányban vannak vezetők, értelmiségiek, diplomások. Nincs azonban lényeges különbség a családi jövedelem vagy az anyagi helyzet indexe alapján a két csoport között. Az anyagi háttér láthatóan hatott arra, hogy egy tanuló valamely „piacképes” pálya felé irányítsa továbbtanulási terveit, de ezen belül az egyetem vagy főiskola választását már nem befolyásolta. A kulturális index átlagainak különbségei viszont azt mutatják, hogy a „piacképes” egyetemi intézménybe jelentkezők otthonában több a könyv, s ezek a tanulók többet jártak különórákra, mint azok, akik „piacképes” főiskolára jelentkeztek. Mindkét csoport tagjai nagyobb arányban érettségiztek gimnáziumban, s azonos arányban több közöttük a lány. Érdekes, hogy a budapesti tanulók, akik különösen magas arányban jelentkeztek a „piacképes” intézményekbe, szakokra, inkább főiskolára, s nem egyetemre pályáztak. Tanulmányi eredményeiket tekintve az egyetemre készülők átlagai ebben a körben is felülmúlják a főiskolára készülőkét.

A 2. táblázat azokat a tanulókat tartalmazza, akik sikerrel jutottak be valamelyik felsőoktatási intézménybe. Annak értelmében, hogy a szelekciós hatást is számításba vegyük, itt természetesen már csak azok szerepelnek, akik jelentkeztek továbbtanulásra, hiszen ennek az adminisztratív lépésnek a hiányában senki sem lehet a felsőoktatás hallgatója.

Az előzőekben, amikor a jelentkezők és nem jelentkezők összetételét vizsgáltuk, önszelekcióról beszéltünk. A 2. táblázat 1. oszlopában szereplő tanulókat, akik sikerrel jutottak be a felsőoktatásba, az 1. táblázat 3. oszlopában szereplő tanulóidkai, a jelentkezőkkel kell összevetnünk, hogy lássuk, mi történt a jelentkezés és sikeres felvételi között. Ezt a lépcsőt, az önszelekciót követően szelekcióként értelmezzük, amikor egy felsőoktatási intézmény - felvételi vizsga alapján, vagy anélkül - úgy dönt, hogy egy jelentkezőt felvesz hallgatói közé. Az említett két oszlopban szereplők számát összevetve azt látjuk, hogy a jelentkezők közül majd minden második (46%) bejutott a felsőoktatásba. Ez nagy átlagban kedvező aránynak mondható, miközben a jelentkezőknek felsőoktatási intézménytől függően eltérően éles versenyben kellett sikeresnek bizonyulniuk.

* Három tartós Fogyasztási cikk (színes televízió, videomagnó, személyi számítógép) alapján.

** Magas a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra.

*** Alacsony a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra.

+ Az egyetemre vagy főiskolára való jelentkezés besorolása 3 jelentkezés alapján történt. Mivel ez vegyes (egyetemre is, főiskolára is jelentkezett) kategóriát is eredményezett volna, az egyetemi jelentkezések tartalmazzák a mindhárom esetben csak egyetemre jelentkezőket, miközben a főiskolára jelentkezők között vannak olyanok, akik egyetemre (is) jelentkeztek. Információhiány miatt nem lehetett besorolni 109 tanulót.

I/B. TÁBLA								
A tanulók jellemzői, 1998. Jelentkezés a felsőoktatásba (megoszlások ill. átlagok)								
				Jelentkezők			„Piacképes” jelentkezők	
A tanuló jellemzői	Összes tanuló	Jelentkezők	Nem jelentkezők	Egyetemenre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemenre	Főiskolára
Egy főre jutó jövedelem								
40 ezer Ft felett	7,9	5,3	10,0	11,8	9,1	14,9	14,9	14,9
25-40 ezer Ft	17,5	15,0	19,7	22,0	18,6	23,2	23,5	22,7
15-25 ezer Ft	32,1	30,5	33,5	33,1	33,7	34,1	34,6	33,3
8-15 ezer Ft	17,5	40,3	31,6	28,3	33,3	24,5	23,7	25,7
8 ezer alatt	7,9	8,8	5,2	4,7	5,4	3,3	3,2	3,5
Anyagi helyzet (z-score)*	0,0	-0,34	0,18	0,25	0,15	0,44	0,44	0,43
Kulturális faktor 1.**	0,0	-0,26	0,22	0,38	0,14	0,39	0,48	0,25
Kulturális faktor 2.***	0,0	-0,10	0,09	0,09	0,08	0,18	0,19	0,18
Középiskola								
gimnázium	40,8	18,1	59,9	70,4	54,5	70,7	77,7	58,9
szakközépiskola	59,2	81,9	40,1	29,6	45,5	29,3	22,3	41,1
Nem								
fiú	44,3	46,6	42,3	46,6	40,1	38,3	38,4	38,1
lány	55,7	53,4	57,7	53,4	59,9	61,7	61,6	61,9
Lakóhely								
Budapest	17,1	16,2	17,9	20,3	16,6	22,9	20,8	26,6
megyeszékhely	24,1	20,5	26,9	29,5	25,6	27,9	30,8	22,9
város	27,3	26,4	28,2	26,7	28,9	26,4	26,6	26,1
falu	31,5	36,9	27,1	23,6	28,8	22,8	21,9	24,3
Tanulmányi eredmény								
matematika	3,2	2,7	3,6	3,8	3,5	4,0	4,2	3,7
irodalom	3,8	3,3	4,2	4,4	4,1	4,5	4,6	4,2
történelem	3,7	3,2	4,1	4,3	4,0	4,5	4,6	4,1
idegen nyelv	3,8	3,3	4,2	4,3	4,1	4,4	4,6	4,2
Esetszám	60 378	27 436	32 942	11148+	21685+	11774	7404++	4361++

Mi volt a szerepe ebben a figyelembe vett magyarázó változóknak? Az 1. táblázat 3. oszlopában, s a 2. táblázat 1. oszlopában szereplő tanulókat összehasonlítva, azt látjuk, hogy a vezető vagy értelmiségi családból származók aránya néhány százalékponttal magasabb a sikeres felvételizők, mint a jelentkezők esetében. Ugyanez áll a szülők egyetemi végzettségének arányára is a két csoportban. Az itt tapasztalt néhány százalékos eltérés lényegesen elmarad azoktól a kétszeres — ötszörös különbségektől, amiket a jelentkezők és a nem jelentkezők összevetésekor tapasztaltunk. A szülők foglalkozása illetve iskolázottsága tehát sokkal inkább befolyásolja a jelentkezést, semmint

azt, hogy a jelentkező aztán bejut-e a felsőoktatásba. Csekély különbségek mutatkoznak a jövedelem vagy az anyagi helyzet illetve a kulturális háttér indexeinek átlaga terén is. Ennél jelentősebbnek tűnnek viszont az intézményi hatások. A jelentkezők esetében a gimnázium - szakközépiskola arány 60-40 százalék volt, s ez a felvettek esetében 67—33 százalék a gimnázium javára. A szelekciós folyamat során tehát fokozódik az előny, amit a gimnázium jelent a szakközépiskolával szemben a felsőfokú továbbtanulásban. Ez az eredmény megerősíti azokat a tanulmányi elején idézett korábbi kutatásokat, amelyek szerint a középiskolai továbbtanulás iránya az iskolai szelekció legfontosabb fordulópontja. Ismét érdekes a lakóhely szerinti megoszlás, s megint a budapesti tanulók szempontjából. Köztük többen jelentkeztek továbbtanulásra, de a jelentkezők közül relatíve valamivel kevesebben jutottak be a felsőoktatásba. S végül, ami a tanulmányi eredményeket illeti, a sikeres felvételizők átlagai valamivel magasabbak, mint a jelentkezők átlagai.

A 2. táblázat 2—4. oszlopaiban a sikeres felvételizők alcsoportjai szerepelnek. Az egyetem és a főiskola vonatkozásában, megint „jól működnek” a magyarázó változók, amennyiben az egyetemre sikerrel felvételizők között magasabb a vezető vagy értelmiségi foglalkozású szülők aránya a főiskolára bekerültekhez képest. Különösen nagy, kétszeres különbségek mutatkoznak az egyetemi diplomás apák illetve anyák vonatkozásában az egyetemi — főiskolai felvétel terén. A sikeres felvételizők között a munkás családból jövők, ahol a szülők iskolázottsága alacsonyabb az érettségénél, inkább főiskolára, s nem egyetemre jutottak be. Az egyetemre felvételt nyertek nagyobb arányban jelennek meg a magasabb jövedelmi kategóriákban is, s magasabbak az átlagaik az anyagi helyzet illetve a kulturális háttér indexein is. Az egyetemre felvettek 77%-a gimnáziumban érettségizett, szemben a főiskolára felvettek 58%-os arányával. Az egyetemre bejutottak között sokkal kiegyensúlyozottabb a nemek aránya, miközben a főiskolára felvettek 63%-a lány. Az újdonsült egyetemi hallgatók között több a budapesti is. Ugyanakkor az egyetemre sikerrel bejutottak tanulmányi eredményei is jobbak voltak.

Túl azon, hogy az egyetemre illetve főiskolára bejutottak közötti különbségeket kimutatjuk, ismét érdemes a jelentkezők és a sikerrel bejutók csoportjain belül is összevetni az egyetemre jelentkező, s oda bejutó, valamint a főiskolára jelentkező, s oda bejutó tanulókat. Ez az 1. táblázat 4. oszlopában és a 2. táblázat 2. oszlopában, valamint az 1. táblázat 5. oszlopában, s a 2. táblázat 3. oszlopában szereplő megoszlások és átlagok összehasonlítása. A különbség így megint csak kisebb, az egyetemre felvettek összetétele származási háttérük szempontjából csak kevéssel jobb az oda jelentkezetteknél, miközben a főiskolára felvettek összetétele is csak valamivel jobb az oda jelentkezetteknél. Miután valaki csak oda juthatott be, ahová jelentkezett, ismét azt látjuk, hogy a jelentkezésnél meghozott döntés inkább összefügg a magyarázó változóinkkal, mint a sikeres felvételi. Az intézményi (gimnázium vagy szakközépiskola) különbségek, amelyek a jelentkezésnél mutatkoztak, itt is tovább erősödnek a felvételi folyamat második lépésében. A tanulmányi eredmények pedig egyetemfőiskolai bontásban is jobbak a sikeres felvételizők, mint a jelentkezők csoportjában.

A 2. táblázat 4. oszlopában azok szerepelnek, akik az általunk „piacképesnek” ítélt intézményekbe, szakokra nyertek felvételt. Ezen tanulók között az „átlag” sikeres felvételizőhöz képest magasabb a vezető vagy értelmiségi foglalkozású, illetve egyetemi diplomával rendelkező szülők aránya. A foglalkozási és képzettségbeli különbségnél azonban valamivel még nagyobb az eltérés ennek a csoportnak a javára a legmagasabb jövedelmi kategória esetében. A „piacképes” intézményekbe felvételt nyert tanulók jövedelmi helyzete, valamint a tartós fogyasztási cikkek alapján közelített anyagi helyzete jobb, mint akár azoké, akik bármely egyetemre, akár azoké, akik bármely főiskolára jutottak be. Ezek a tanulók 80%-ban gimnáziumban érettségiztek, 23%-ban budapestiek, s köztük az összes felvettéhez képest magasabb, 62% a lány. A háttér tényezők mellett ugyanakkor tanulmányi eredményeik is valamivel jobbak, mint azoké, akiket más egyetemre vagy főiskolákra vettek fel.

Ha a 1. táblázat 6. oszlopát s a 2. táblázat 4. oszlopát hasonlítjuk össze, vagyis a „piacképes” intézményekbe jelentkezőket és az oda bejutókat, a magyarázó változók az utóbbiak esetében „jobb” megoszlásokat, magasabb foglalkozási státust és iskolázottsági szintet mutatnak. A korábbiakkal ellentétben, amikor a felsőoktatásba való bejutásnál a felvételi szelekció csak kis mértékben járult hozzá az azt megelőző jelentkezési önszelekcióhoz, ebben a szűkebb körben a vezető vagy értelmiségi foglalkozású szülő, az egyetemi diploma mintha még a jelentkezéshez képest is befolyásolná a felvétel sikerességét. Fennáll mindez az anyagi helyzet és a kulturális háttér indexeinek tükrében is. Az intézményi háttér itt is befolyásolta a bejutás sikerét. A jelentkezés esetében 71—29 százalék volt a megoszlás a gimnáziumok javára, a sikeres felvételi esetében ez 80-20 százalékra módosult. Ugyanakkor, mint minden korábbi összevetés esetében, a „piacképes” intézményekbe sikerrel bejutók tanulmányi eredményei is kicsivel jobbak, mint azoké, akik oda jelentkeztek.

Végül a 2. táblázat 5. és 6. oszlopában a „piacképes” intézményekbe, szakokra felvettek szerepelnek egyetemi és főiskolai bontásban. A magyarázó változók megoszlásai ebben a vonatkozásban is jellegzetesen eltérnek, a leendő egyetemi hallgatók között magasabb arányban vannak vezető vagy értelmiségi foglalkozású, illetve egyetemi diplomával rendelkező apák és anyák. Ha a szülők egyedül dolgozó önfoglalkoztatott, vagy munkások, ha az iskolai végzettségük „csak” érettségi vagy annál alacsonyabb, akkor gyermekük inkább egy „piacképesnek” minősített főiskola hallgatója lett. Érdekes módon bizonyos mértékig ezzel ellentétes eredmények adódnak a jövedelem szerinti megoszlás alapján. A legjobb helyzetben lévők (40 ezer Ft feletti egy főre jutó jövedelem) felülreprezentáltak a

2/A. TÁBLA

*A tanulók jellemzői, 1998.
Sikeres felvételi (százalékos megoszlások ill. átlagok)*

		Sikeres felvételizők			Sikeres „piacképes” felvételizők	
Tanuló jellemzői	Sikeres felvételizők	Egyetemre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemre	Főiskolára
Az apa foglalkozása						
vezető	10,3	12,6	8,0	14,1	16,1	11,6
értelmiségi	28,1	33,2	23,1	34,9	38,2	30,9
irodai dolgozó	2,5	2,4	2,6	2,1	1,5	2,9
önálló: alkalmazottal	5,2	5,4	5,0	6,5	6,3	6,7
önálló: egyedül	15,9	15,3	16,5	17,7	15,8	20,1
szakképzett m.	34,1	28,4	39,8	22,5	20,0	25,5
szakképzetlen m.	3,9	2,7	5,0	2,1	2,0	2,3
Az anya foglalkozása						
vezető	8,2	9,2	7,1	10,6	11,1	9,9
értelmiségi	50,9	54,9	46,8	56,6	60,2	51,9
irodai dolgozó	7,9	7,2	8,6	7,2	5,8	8,8
önálló: alkalmazottal	2,8	3,0	2,7	4,2	3,9	4,6
önálló: egyedül	7,8	7,9	7,6	8,6	7,6	9,9
szakképzett m.	16,6	13,4	19,9	10,2	9,1	11,5
szakképzetlen m.	5,8	4,3	7,4	2,8	2,2	3,5
Az apa iskolája						
egyetem	21,3	29,1	13,5	31,5	37,8	23,8
főiskola	18,4	19,9	16,9	21,9	22,0	21,9
gimnázium	7,0	6,5	7,5	7,0	5,9	8,3
szakközépiskola	18,8	17,9	19,7	17,8	15,8	20,3
szakmunk.+érettségi	7,6	6,5	8,8	6,0	5,2	6,9
szakmunkás	23,8	17,7	29,8	14,2	11,7	17,2
legfeljebb 8 általános	3,1	2,4	3,8	1,6	1,6	1,6
Az anya iskolája						
egyetem	14,1	19,9	8,5	23,0	28,3	16,6
főiskola	25,8	28,9	22,5	31,2	33,7	28,3
gimnázium	20,1	18,5	21,6	16,2	14,1	18,8
szakközépiskola	17,1	15,7	18,5	15,7	12,4	19,8
szakmunk.+érettségi	5,4	4,3	6,5	3,6	3,1	4,3
szakmunkás	11,6	8,4	14,7	6,9	5,9	8,2
legfeljebb 8 általános	6,0	4,3	7,6	3,3	2,7	4,0

2/B TÁBLA

A tanulók jellemzői, 1998
Sikeres felvételi (százalékos megoszlások ill. átlagok)

		Sikeres felvételizők			Sikeres „piacképes” felvételizők	
Tanuló jellemzői	Sikeres felvételizők	Egyetemre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemre	Főiskolára
Egy főre jutó jövedelem						
40 ezer Ft felett	9,2	10,6	7,7	15,5	13,9	17,5
25-40 ezer Ft	19,8	22,2	17,5	25,6	27,0	23,9
15-25 ezer Ft	35,5	36,7	34,6	35,7	37,2	33,9
8-15 ezer Ft	31,1	26,8	35,2	20,5	19,4	21,9
8 ezer alatt	4,3	3,8	4,9	2,6	2,4	2,9
Anyagi helyzet (z-score)	*0,21	0,34	0,09	0,53	0,53	0,54
Kulturális faktor 1.**	0,26	0,39	0,14	0,54		0,39
Kulturális faktor 2.***	0,11	0,12	0,09	0,22	0,23	0,20
Középiskola						
gimnázium	67,3	77,1	57,8	79,6	86,6	71,3
sakkközépiskola	32,7	22,9	42,2	20,4	13,4	28,7
Nem						
fiú	42,2	47,4	37,2	38,1	38,5	37,6
lány	57,8	52,6	62,8	61,9	61,5	62,4
Lakóhely						
Budapest	15,7	18,4	13,1	23,1	17,6	29,9
megyeszékhely	28,9	30,4	27,3	30,7	37,8	22,2
város	28,9	27,5	30,2	24,9	24,9	24,9
falu	26,5	23,7	29,3	21,3	19,8	23,0
Tanulmányi eredmény						
matematika	3,9	4,2	3,7	4,5	4,8	4,2
irodalom	4,4	4,5	4,2	4,7	4,9	4,5
történelem	4,3	4,5	4,2	4,7	4,9	4,5
idegen nyelv	4,4	4,5	4,2	4,7	4,9	4,6
<i>Esetszám</i>	<i>15 260</i>	<i>7425+</i>	<i>7737+</i>	<i>3121</i>	<i>1708</i>	<i>1413</i>

* Három tartós fogyasztási cikk (színes televízió, videomagnó, személyi számítógép) alapján. ** Magas a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra. *** Alacsony a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra

+ Nincs információ 98, a felsőoktatásba sikeresen bejutott tanuló esetében arról, hogy milyen intézménybe vették fel őket.

++ Információhiány miatt nem lehetett besorolni 9 tanuló.

főiskolára felvettek között, miközben a náluknál rosszabb, (de nem a legrosszabb) jövedelmi helyzetben lévők (15-45 ezer Ft közötti egy főre jutó jövedelem) inkább egyetemi hallgatók lettek. A kulturális háttér összevont változójának

átlag viszont a leendő egyetemisták esetében magasabb, náluk van több könyv a családban, ők jártak több különórara. A „piacképes” egyetemre bejutók 87%-a gimnáziumban érettségizett, ellentétben a hasonló főiskolákra felvett 71%-ával. A budapestiek felülreprezentáltak a leendő főiskolai hallgatók között. Tanulmányi eredményeiket tekintve az összes vizsgált tanuló között azok rendelkeznek a legmagasabb átlagokkal, akik „piacképes” egyetemre jutottak be. Mind a négy figyelembe vett tantárgy esetében ennek a csoportnak az átlaga 4,8—4,9-es érték.

Érdekes összevetni a két táblázat utolsó két oszlopát, hogy itt is lássuk a jelentkezők és a sikeres bejutók közötti különbségeket, egyetemi — főiskolai bontásban. A jelentkezés esetében a számszerű arány az intézménytípusok között 63—37 százalék volt az egyetem javára. A felvettéket esetében ugyanez az arány 55—45 százalék az egyetem javára. Eszerint a „piacképes” egyetemre való bejutáshoz több mint négyszeres, miközben a hasonló főiskolára való bejutáshoz „csak” háromszoros túljelentkezést leküzdve lehetett bekerülni. Mindkét esetben átlag feletti teljesítményről van szó, hiszen a jelentkezők közül átlagban majd minden második tanulót felvettek. Hasonlóan fentebbi megállapításainkhoz, a megfelelő oszlopokban szereplő megoszlások összevetése azt mutatja, hogy a „piacképes” intézményekbe pályázók amúgy is az átlagnál jobb családi háttérre még egy kicsit javul, amikor a közülük felvetteket tekintjük. Ismét a vezető vagy értelmiségi foglalkozás, illetve az egyetemi diploma a legfontosabb ismérvek, amelyek mentén a „piacképes” egyetemre bejutók felülmúlták a többi ilyen egyetemre pályázót. Eközben a jövedelem vonatkozásában a legmagasabb kategóriába tartozók a „piacképes” főiskolára való bejutásnál múltak felül a többi ugyanilyen főiskolára jelentkező társukat. Lakóhely vonatkozásában érdekes különbség, hogy a budapestiek a „piacképes” egyetemre a jelentkezőkhöz képest kisebb arányban, a „piacképes” főiskolákra jelentkezőkhöz képest viszont nagyobb arányban jutottak be. Akár az egyetem, akár a főiskola esetében a gimnáziumban érettségizettek aránya javult a felvettéket között a jelentkezőkhöz képest. A felvettéket tanulmányi eredményei is jobbák, mint ami a jelentkezők átlagai alapján adódott.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ez a tanulmány a középiskolából a bővülő felsőoktatásba való átmenet folyamatát vizsgálta egy 1998-as — lényegében teljes körűnek tervezett, s a mintacsökkenés ellenére is nagy elemszámú — kutatás adatbázisán. Az 1990-es évek jelentős bővülést hoztak a felsőoktatásba, s ezt a kutatást tekinthetjük egy erre irányuló, az évtized második felét reprezentáló sajátos „mintának”, amely abban az értelemben „véletlen kiválasztású”, hogy a kutatást éppen 1998-ban finanszírozták.

Az itt bemutatott elemzés arra törekedett, hogy árnyaltan vizsgálja a felsőoktatásba való bejutás tényezőit. Ez egyfelől abban nyilvánult meg, hogy időben elválasztottuk egymástól a jelentkezés és a felvételi lépéseit, illetve, hogy térben különválasztottunk különböző felsőoktatási intézményeket, egyetemeket és főiskolákat, „piacképes” diplomát nyújtó intézményeket. A tanulmány olyan elméleti kereteket használt, mint a szelekciós hipotézis, miszerint az időben és a képzési hierarchiában egymásra épülő szelekciós lépéseket tekintve csökkenő a családi háttér hatása; valamint a kalkulációra épülő döntések feltevése, ahol a családi háttér befolyásolja a tanulók továbbtanulásra vonatkozó döntését, ami elsősorban a továbbtanulásra való jelentkezésben nyilvánul meg. Fentebb hivatkozott tanulmányaikban Boudon és Goldthorpe azt feltételezték, hogy a továbbtanulási döntésekre vonatkozó kalkulációban lényeges a család anyagi helyzetének a szerepe. Egy korábbi írásomban (Róbert 1998) inkább úgy gondoltam, hogy ez a kalkuláció egy olyan percepciók folyamat, amelyet döntően a család kulturális klímája határoz meg.

Az időbeli szétválasztás jelentős szelekciós hatást mutatott, a származási háttér sokkal inkább differenciálta a jelentkezőket és a nem jelentkezőket, mint a jelentkezőket és a sikeres felvételizőket. A legjelentősebb differenciáló tényezőnek a szülők iskolázottsága tűnt, főleg az egyetemi diploma. A főiskolai diploma „hozama” a gyerek továbbtanulása során alacsonyabb, az érettségihez van közelebb, ami magasabb igények (egyetem, „piacképes” diploma) esetén szintén nem biztos, hogy elegendő. A szülők foglalkozása akkor „ér” valamit, ha ők vezetőik vagy értelmiségiek. Az önálló foglalkozási háttér szerepe nem kiemelkedő, pedig arra is lehetőség nyílt, hogy megkülönböztessük az alkalmazottal dolgozókat, s az egyedül lévő önfoglalkoztatókat. A közvélekedéssel összhangban, a jövedelmi és anyagi helyzet számít, főleg ha valaki „piacképes” diplomához szeretné segíteni a gyereket, de semmiképp sem jobban, mint a származás foglalkozási vagy képzettségi komponensei. Igaz, a szülői család anyagi helyzetére vonatkozó méréseink meglehetősen durvák voltak.

A térbeli szétválasztás kapcsán azt feltételeztük, hogy az egyetem — főiskola különbség kevésbé lesz lényeges, szemben a jobb munkaerőpiaci esélyeket kínáló „piacképes” diplomák különválasztásánál. Lehet, hogy ez utóbbi kört végül túl szélesen húztuk meg, hiszen „még” az orvosi, jogi, államigazgatási intézmények is ide kerültek, s nemcsak az üzleti, pénzügyi képzés helyszínei. Mindenesetre az elemzés alapján az egyetem — főiskola különbségtétel változatlanul relevánsnak tűnik a felsőfokú továbbtanulás esélyegyenlőtlenségeinek vizsgálatában. Ugyanakkor éppen a „piacképes” intézményekbe, szakokra való bejutás volt az a terület, ahol a családi háttér a jelentkezés önszelekciós hatásához a legtöbbet tette hozzá a folyamat második, felvételi szelekciós lépésében.

A felsőoktatás bővülése tény, de ugyanilyen ténynek tűnik az is, hogy a bejutás esélykülönbségei ezzel nem

szűntek meg. A jelentkezők illetve a felvettek egyre szűkülő köreit vizsgálva a társadalmi származás egyre kedvezőbbnek tűnt. Eredményeink nem kis része meghökkentően ismerős a korábbi kutatásokból. Miután időbeli összehasonlítás ezúttal nem történt, az esélyegyenlőtlenségek növekedésére vagy csökkenésére vonatkozóan nem akarunk semmilyen kijelentést tenni. Ugyanakkor adataink azt is feltárták, hogy a jelentkezők és a felvettek egyre „elitebb” csoportjainak tanulmányi eredményei is egyre jobbak. A felsőoktatásba, illetve annak jobb intézményeibe sikerrel bejutók tehát megfelelően „legitimáltak” jobb iskolai teljesítményük révén. A csoportátlagok szintjén nem lehetett kimutatni, hogy a jó családi háttérű, de szerény képességű tanulók sikerrel jutottak volna be a felsőoktatásba. Erre vonatkozó gyanú esetleg a legmagasabb kereseti kategória, s a budapesti lakóhely, valamint a „piacképes” főiskolákba való sikeres bejutás összefüggése alapján merülhet fel. Mindez azonban csak olyan többváltozós elemzésekkel lenne tovább vizsgálható, amelyekre ebben az írásban nem volt hely.

Nem vitatható végül az sem, hogy az intézményi hatások jelentősek voltak, a gimnáziumi érettségi nagymértékben kapcsolódott ahhoz, hogy valaki bejusson a felsőoktatásba, illetve ígéretebb felsőfokú intézmény hallgatója legyen. Ez az intézményi hatás az itt kimutatottnál feltehetően még erősebb, hiszen a kibocsátó középiskolákat részleteiben nem differenciáltuk. Mindez azt mutatja, hogy egy szelekciós folyamat utolsó lépését tudtuk csak megfigyelni, amikor már a középiskola megválasztásával nagyon sok minden eldőlt. Az esélyegyenlőtlenségek további kutatásainak függő változója a középiskolák differenciált csoportja kell legyen, mivel a kérdés az, ki jut be a jobb középiskolákba?

IRODALOM

- Alwin, D. F. & Arland Thornton (1984) *Family Origins and the Schooling Process: Early versus Late Influence of the Parental Characteristics*. *American Sociological Review*, Vol. 49.
- Andorra Rudolf & Albert Simkus (1983) *Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete*. *Statisztikai Szemle*, No. 6.
- Boudon, Raymond (1974) *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York, Wiley.
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1969) *Az örökösök - A főiskolások és a kultúra*. In: Huszár Tibor és Sükösd Mihály (eds) *Ifjúság szociológia*. Budapest, KJK.
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1971) *Egy illúzió vizsgálata*. In: Ferge Zsuzsa (ed) *A francia szociológia*. Budapest, KJK.
- Breen, Richard & John Goldthorpe (1997) *Explaining Educational Differentials. Towards a Formal Rational Action Theory. Rationality and Society*, Vol. 9.
- Bukodi Erzsébet (1995) *Az iskolázottsági esélyek alakulása*. *Társadalomstatistikai Füzetek*. No. 9. szám. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Bukodi Erzsébet (1998) *Nöttek-e az iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek?* *Századvég*, No. 9.
- Bukodi Erzsébet (1999) *Educational Choices in Hungary*. *Hungarian Statistical Review, Special English Number*.
- Csákö Mihály (et al) (1998) *A felsőfokú továbbtanulás meghatározói 1998-ban. (Zárótanulmány a Magyar Soros Alapítvány Felsőoktatási Szakkuratóriumának megrendelésére.)* Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- DiMaggio, Paul (1982) *Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Cultural Participation on the Grades of U.S. High School Students*. *American Sociological Review*, Vol. 47.
- Ferge Zsuzsa (1980) *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés*. In: Ferge Zsuzsa: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- Fényes Hajnalka & Vedres Emese (1999) *Döntés preferálással. Felvételi vizsgák a felsőoktatásban 1967 és 1989 között Magyarországon*. *Szociológiai Szemle*, No. 2.
- Gazsó Ferenc (1971) *Mobilitás és iskola*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- Gazsó Ferenc (1997) *A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer*. *Századvég*, No. 7.
- Goldthorpe, John (1996) *Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differentials in educational attainment*. *British Journal of Sociology*, Vol. 47.
- KöNiG, Wolfgang & Walter Müller (1986) *Educational Systems and Labour Market as Determinants of Worklife Mobility in France and West Germany: A Comparison of Men's Career Mobility, 1965-70*. *European Sociological Review*, Vol. 2.
- Ladányi János (1994) *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest, Educatio Kiadó.
- Lipset, Seymour Martin & Hans L. Zetterberg (1970) *A Theory of Social Mobility*. In: Melvin M. Tumin (ed) *Readings on Social Stratification*. New Jersey, Prentice Hall Inc.
- Mare, Robert D. (1981) *Change and Stability in Educational Stratification*. *American Sociological Review*, Vol. 46.

Müller, Walter & Wolfgang Karle (1993) *Social Selection in Educational Systems in Europe*. *European Sociological Review*, Vol. 9.

Róbert Péter (1991) *Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig*. *Szociológiai Szemle*, No. 1.

Róbert Péter (1998) *Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről*. *Századvég*, No. 8.

SZELÉNYI SZONJA & KAREN E. ASCHAFFENBURG

(1993) *Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon*. *Szociológiai Szemle*, No. 2. Székelyi Mária (et al) .(1998) *Válaszúton a magyar oktatási rendszer*. Budapest, Új Mandátum.

JEGYZETEK

1 Köszönettel tartozom a kutatás vezetőjének, Csákö Mihálynak, aki a zárótanulmány elkészítéséhez meghívott a kutatócsoportba, s az adatokhoz is hozzájuthattam. Az adatfelvétel teljes körű volt az 1998-ban érettségi előtt álló középiskolás tanulók körében, akik maguk töltötték ki egy kérdőívet a IV. osztályok osztályfőnöki óráin 1998. május 4 és 10 között. Jóllehet nem minden középiskola engedélyezte a kutatást, a kérdőíveket 812 iskola 2660 osztályában 61 190 tanuló töltötte ki. Ez jelentős nagyságú adatállomány, még akkor is, ha az önkitöltéses kérdőívekben sok volt a válaszhány, s a ténylegesen elemezhető elemszámok ennél kisebbek.

2 A kérdőívben szereplő eredeti kategóriák a következők voltak: 8000 Ft alatt; 8-15 ezer Ft; 16-25 ezer Ft; 25-40 ezer Ft; 40 ezer Ft felett. Ez a mérés természetesen durva, de nem várható el, hogy 18 éves tanulók ennél pontosabban nyilatkozzanak családjuk jövedelmi helyzetéről. A három tartós fogyasztási eszköz: színes televízió (97%-nál van), videomagnó (78%-nál van), személyi számítógép (48%-nál van).

3 A főkomponens-elemzés alapján nyert két faktor a négy változó szórásának 70%-át magyarázta. A változók kommunalitása: szülők könyveinek száma: 0,75; a tanuló könyveinek száma: 0,77; idegen nyelv tanulás: 0,63; más tanulás: 0,65.

4 Az adatbázis tartalmazza a jelentkezések és felvételek esetében előfordult intézmények nevét, valamint a szakokat is. „Piacképesnek” minősültek ezek közül az orvosi képzés, a gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi képzés, a jogi és államigazgatási képzés, a vállalkozói, üzleti képzés intézményei, illetve intézménytől függetlenül az ilyen természetű szakok. A jelentkezések esetében 3 jelentkezést vettünk figyelembe, s „piacképes” jelentkezők voltak mindazok, akik egyszer is „piacképes” helyre adták be jelentkezési lapjukat. Helyhiány miatt a teljes eljárást itt nem tudjuk dokumentálni, de az információk a szerzőtől külön kérésre megkaphatók.

A MÁR PUBLIKÁLT ÍRÁSOK MEGJELENÉSI HELYE

I. Társadalmi mobilitás Magyarországon a szocializmusban és a rendszerváltás után

Andorka R.: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon Gondolat Bp. 1982. 64-100 old.*

Róbert Péter: *Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban Valóság 1987/10*

Bukodi Erzsébet: *Társadalmi mobilitás Magyarországon 1983-2000 in: Társadalmi Riport 2002 193-206. old.*

Kolosi Tamás - Róbert Péter: *A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta Társadalmi Riport 2004 TÁRKI Bp. 2004. 48-74 old.*

II. Iskolarendszer és mobilitás

Ferge Zsuzsa: *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés Szociológia 1972/1 10-25. old.*

Gazsó Ferenc: *A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer Századvég 1997/Tél 73-107. old.*

Róbert Péter: *Hipotézisek az oktatás és társadalmi mobilitás összefüggéseiről Századvég 1998/tavasz 156-164. old.*

III. Iskolai végzettség és társadalmi mobilitás

Dr. Andorka R.- A. Simkus: *Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete Statisztikai Szemle 1983 (61)/6.592-611. old.*

Szelényi Szonyja- K.E. Aschaffenburg: *Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon Szociológiai Szemle 1993/2. 71-91. old.*

IV. Mobilitási esélyek a felsőoktatásban

Császi Lajos: *Felsőoktatás és szelekció Valóság 1985/5 48-61. old.*

Ladányi János: *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban Educatio 1994 15-34. 41-67. old.*

Fényes Hajnalka - Verdes Emese : *Döntés preferálással. Felvételi vizsgák a felsőoktatásban 1967 és 1989 között Magyarországon Szociológiai Szemle 1999/2. 58-76. old.*

Róbert Péter: *Bővülő felsőoktatás: Ki jut be? Educatio 2000-1 79-94. old.*

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Fényes Hajnalka és Róbert Péter: Iskola és mobilitás Magyarországon régen és ma (előszó)</i>	5
---	---

I. Társadalmi mobilitás Magyarországon a szocializmusban és a rendszerváltás után

<i>Andorka R.: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon</i>	9
<i>Róbert Péter: Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban</i>	36
<i>Bukodi Erzsébet: Társadalmi mobilitás Magyarországon 1983-2000</i>	
<i>Kolosi Tamás - Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és ...</i>	53

II. Iskolarendszer és mobilitás

<i>Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés</i>	71
<i>Gazsó Ferenc: A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer</i>	89
<i>Róbert Péter: Hipotézisek az oktatás és társadalmi mobilitás összefüggéseiről</i>	107

III. Iskolai végzettség és társadalmi mobilitás

<i>Dr. Andorka R.- A. Simkus: Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete</i>	115
<i>Szelényi Szonyja- K.E. Aschaffenburg: Volt-e a szocialista reformoknak eredménye?</i>	129

IV. Mobilitási esélyek a felsőoktatásban

<i>Császi Lajos: Felsőoktatás és szelekció</i>	147
<i>Ladányi János: Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban</i>	158
<i>Fényes Hajnalka - Verdes Emese : Döntés preferálással.</i>	183
<i>Róbert Péter: Bővülő felsőoktatás: Ki jut be?</i>	194
<i>Irodalom</i>	206